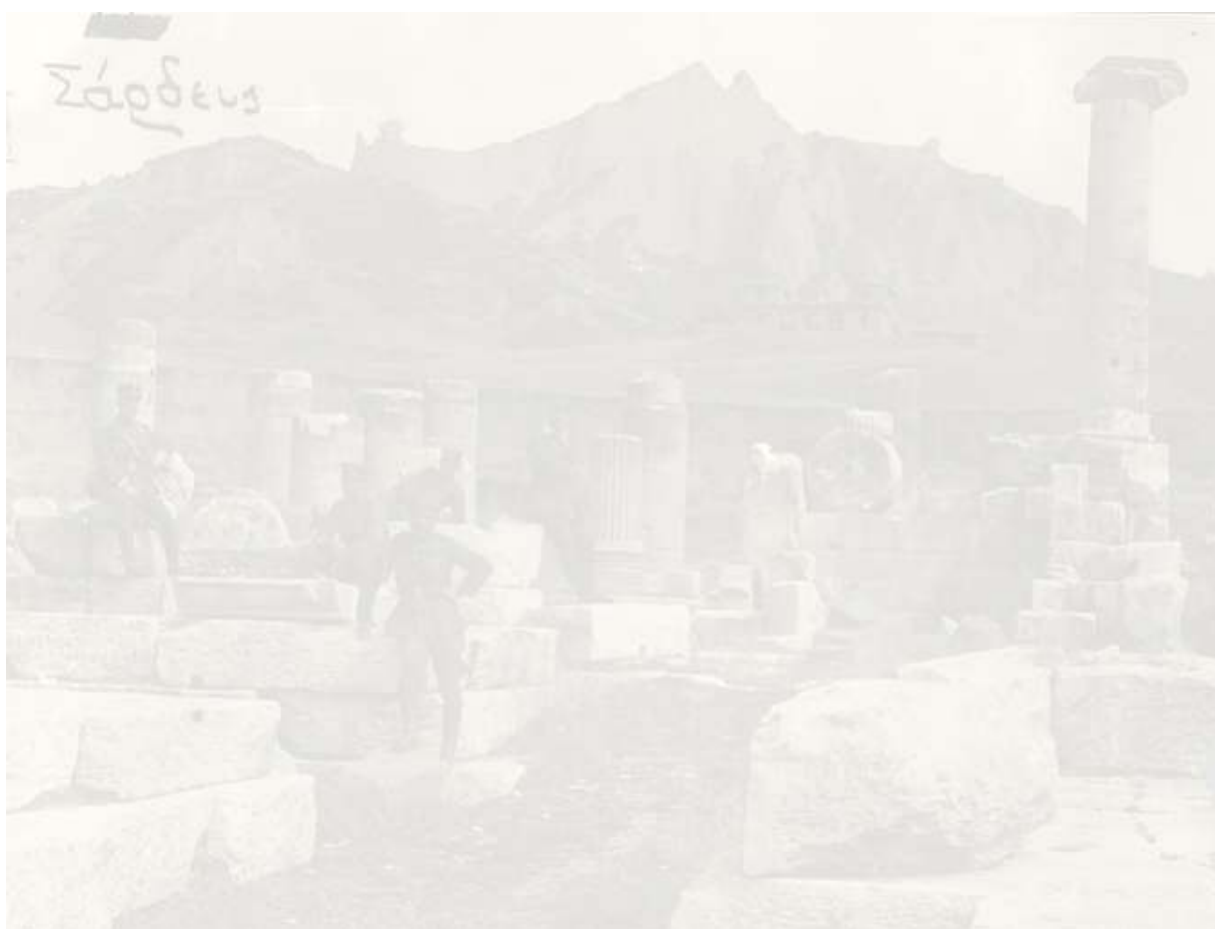

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας

Καλλιόπη Παυλή
Αρχαιολογώντας την *terra desiderata*: η Μεγάλη Ιδέα
των αρχαίων υλικών καταλοίπων

Διδακτορική Διατριβή

Επιτροπή:
Στέφανος Παπαγεωργίου (Επιβλέπων)
Σία Αναγνωστοπούλου
Δέσποινα Παπαδημητρίου

Έλληνες αξιωματικοί και στρατιώτες στα ερείπια του ναού των Σάρδεων πάνω στη
“γραμμή Milne” (Εθνικό Ίδρυμα Ελ. Βενιζέλος, συλλογή Β. Καλαϊτζή-Μουντάκη)

«Με τη θρησκεία και την Πατρίδα
την ίδια απλώνουμεν αρίδα
τον ίδιον έχουμε σκοπό.
Κερνούμε το λαό χασίσι,
Όνειρα, ψέματα και μίση
Δε ντρέπονται για να ντραπώ»

Κ. Βάρναλης
Το φως που καίει, Αλεξάνδρεια, 1922

Π ε ρ ι ε χ ό μ ε ν α

Εισαγωγή

A. Η Μικρά Ασία στον άκμονα της (ελληνικής) Ιστορίας

- A.1. Κατασκευάζοντας Ιστορία μέσα από την Αρχαιολογία: το παράδειγμα των ευρωπαϊκών κρατών και οι εκβολές στην αποικιακή τους πολιτική
- A.2. Ελληνική «εθνική ολοκλήρωση» και αποικιακή πολιτική. Η φιλολογική νομιμοποίηση της Μεγάλης Ιδέας
 - A.2.α. Τα «κληρονομικά δίκαια» και η «Ελλάς Ασιατική». Ο εδαφικός μύθος
 - A.2.β. Τα «εκπολιτιστικά δίκαια»: «*λαός υψηλότερας και ιδιαζούσης ιστορικής διαπλάσεως και οργανισμού*». Ο μύθος του «Περιούσιου Λαού»

B. Η Αρχαιολογία της Κατοχής

- B.1. Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία και η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία: πυλώνες και διακινητές της εθνικής ιδεολογίας
- B.2. Η πολιτισμική πολιτική της ελληνικής Αρμοστείας Σμύρνης. Μέριμνες του Αρχαιολογικού τμήματος Αρμοστείας για το αρχαιολογικό έργο στη Μικρά Ασία
- B.3. Η περιοδεία για τον εντοπισμό, την αξιολόγηση και την περισυλλογή αρχαιοτήτων. Η ανασκαφή στη Νύσα (Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης)
- B.4. Η ανασκαφή στις Κλαζομενές (Γεώργιος Οικονόμος)
- B.5. Η ανασκαφή στην Παλαιά Έφεσο (Γεώργιος Σωτηρίου)
- B.6. Αρχαιολογήσεις από το στρατό, και άλλα ιδεολογήματα: τα «*ελληνικά μνημεία ως την Άγκυρα*» και οι «*ωραίοι μελλοθάνατοι της Ελληνικής ιδέας*»

Αντί Επιλόγου: Τί γνώριζαν οι επιστήμονες του 19ου αιώνα για τους πολιτισμούς της Ανατολής

Εισαγωγή

Όταν ο ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη και προχώρησε στην ενδοχώρα για να την κατακτήσει ως «αείποτε ελληνική», βάδισε πάνω σε μια γη που εσώκλειε πολλαπλά στρώματα ιστορίας που η εθνική ιδεολογία παρέβλεπε: το πολιτισμικό παλίμψηστο πριν και μετά τον ελληνικό αποικισμό, την αφομοιωτική δύναμη των κατοπινών αυτοκρατοριών και το επισφαλές της απόδοσης *ακέραιων* φυλετικών και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών μετά από τις προσμίξεις που οι αδιάκοπες ανθρώπινες παλίρροιες είχαν διαμορφώσει.

Η συνάρθρωση του ιστορικού παρελθόντος ως «εθνικού» θεωρείται σήμερα από πολλούς μελετητές προβληματική. Παραβλέπει τη διαφορετικότητα των προ-εθνικών πολιτικοκοινωνικών συστημάτων σε σχέση με το νεοερικό που διαφοροποιεί και την πρόσληψη της «ταυτότητας», και τις ανεξέλεγκτες εισροές και εκροές παραδόσεων που δεν περιόριζε κάποια «εθνική εκπαίδευση». Παρά τη χρήση από τους ηγεμόνες της Εποχής του Χαλκού των γενεαλογιών και των κατορθωμάτων τους —όπως κατέδειξαν οι ανασκαφές του 19ου αιώνα στην Ουρ III—, κοινό στις αχανείς αυτοκρατορίες ήταν μόνο το γραφειοκρατικό σύστημα με την επίσημη γλώσσα της διοίκησης και η αυτοκρατορική ιδεολογία, η τόσο ανεκτική και πολιτικά ευέλικτη ώστε να τροποποιείται εικονογραφικά από περιοχή σε περιοχή για να ενσωματώνει τους τοπικούς συμβολισμούς που θα την καθιστούσαν

αμεσότερη. Ωστόσο, στο πλαίσιο μιας φυλετικής ιστοριογραφικής αντίληψης που είχε εδραιώσει η δεύτερη και σκληρότερη αποικιοκρατία, και κατηγοριοποιούσε τα πολιτισμικά συστήματα σε *φύσει* «ανώτερα» και «κατώτερα», η Μικρά Ασία ανήκε, σύμφωνα με τους έλληνες λόγιους και επιστήμονες, στη δικαιοδοσία του «ανώτερου» πολιτισμικά και βιολογικά ελληνικού έθνους. Σιωπηλοί αλλά ολοφάνεροι μάρτυρες τα διάσπαρτα μνημεία. Με τα μοτίβα τους που, παρότι αποτελούσαν κραυγαλέα απόδειξη της υβριδικότητας του ανατολικού κόσμου, αντιμετωπίζονταν ως απόδειξη του συντελεσθέντος ελληνικού «θαύματος», του άυλου και του υλικού, του *αδιαμεσολάβητου* και του *φυλετικά συμπαγούς*.

Η αρχαιολογική ερμηνεία, πλαισιώνοντας εξ αρχής την ιστορία στις ιδρυτικές παραμέτρους της ανάδειξης της εθνικής ταυτότητας, χειριζόταν τα υλικά κατάλοιπα με την προκρούστεια λογική της απλοποίησης ή της αφαίρεσης πληροφοριών που διευκόλυνε την προβολή των τρεχουσών εθνοπολιτικών φιλοδοξιών στην εξιστόρηση του παρελθόντος. Στα τέλη του 19ου αιώνα, στην ατμόσφαιρα του αυξανόμενου εθνικισμού μιας Ευρώπης πληττόμενης από την παρατεταμένη οικονομική ύφεση, αρχίζει να υποχωρεί η αποκαλούμενη Πολιτισμική Εξελικτική Αρχαιολογία που υπάκουε στη μονογραμμική πολιτισμική εξέλιξη του Διαφωτισμού. Παρότι η εξελικτική αρχή (*evolutionism*) δεν αποσοβήθηκε ποτέ, την *πολιτισμική παγκοσμιότητα* που ενέτασσε τους πολιτισμούς σε μια ενιαία εξελικτική πορεία διαδέχτηκε η *πολιτισμική ιδιαιτερότητα*, την οποία εξέφραζε μια αρχαιολογική ερμηνεία επικεντρωμένη στην αφήγηση των ανθρώπινων ιστοριών με γνώμονα τη

φυλή και τις «εγγενείς» και «αδιαφοροποίητες» ιδιότητές της: *συγκεκριμένες* εθνικές ομάδες, με *συγκεκριμένες* πνευματικές ικανότητες, κατασκεύαζαν *συγκεκριμένα* τεχνέργα, χάρη στα οποία οι αρχαιολόγοι θεωρούσαν πως με τον εντοπισμό τους θα μπορούσαν να ανασκευάσουν τον αρχαίο χάρτη του κόσμου, την πορεία που είχε διαγράψει κάθε φυλή.

Η θεώρηση πως τα αρχαία καλλιτεχνικά δημιουργήματα ήταν τα μόνα ικανά να προσδιορίσουν τη μετακίνηση των φυλών και την «ιδιοσυστασία» τους, εξέφραζε και τους έλληνες αρχαιολόγους. Όπου οι αρχαιότητες δεν γίνονταν κατανοητές μόνο ως εκφάνσεις της ελληνικής τέχνης. Η πολιτισμική σημασία που κυρίως είχαν ως το τέλος του 18ου αιώνα οι όροι «Έλληνας» και «έθνος», χάρη και στο Διαφωτισμό είχαν επιστρέψει και με πολιτικό περιεχόμενο. Και οι καλλιτεχνικές δημιουργίες γίνονταν ο ενωτικός θεσμός που, προβεβλημένες στον ιστό του εθνικού αφηγήματος μαρτυρούσαν, εκτός από την πολιτισμική κυριαρχία, και την πολιτική, τις δυο ιδιότητες που ταύτιζε η εθνική ιδεολογία. Και αφού ο ανθρώπινος πολιτισμός και η ιστορία του μπορούσαν να νοηθούν μόνον ως «εθνικός πολιτισμός» και ως «εθνική ιστορία», τα θεωρούμενα τώρα και με πολιτικούς όρους «ελληνικά δημιουργήματα» συνδέονταν φυλετικά —δηλαδή γραμμικά— με το σύγχρονο έθνος. Καθώς το «πατρώο» έδαφος τελούσε υπό την κυριαρχία «βαρβάρων» που δεν εννοούσαν να τους το «επιστρέψουν», και οι Σύμμαχοι δεν ήταν διατεθειμένοι, το 1921 που αρχίζει η προέλαση στην ενδοχώρα, να αφουγκραστούν το αφήγημα της ελληνικής ιστορικής μνήμης, έμενε να

ανασυρθούν οι αρχαιότητες της φυλής και να προβληθούν δημόσια σε αίθουσες-μουσεία στην Ιωνία και στην Ελλάδα, όπου θα αναδείκνυαν, με δημαγωγικό σχεδόν τρόπο, τα ελληνικά δίκαια στη Μικρά Ασία.

Στη μελέτη που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής του τμήματος Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου εξετάζεται η Μεγάλη Ιδέα της ιστορίας, των μνημείων και του εδάφους της Μ. Ασίας, αλληλοσυνδεόμενα στον προσδιορισμό της «αλύτρωτης» «πατρώας γης» για τη χάραξη νέων συνόρων, και η διαδικασία αρχαιολόγησης από τους έλληνες αρχαιολόγους. Καθώς πρόκειται για μια αρχαιολογία επί *ελληνικής κατοχής* —όρο που συναντάμε στα έγγραφα της Αρμοστείας και στο λεξιλόγιο των αρχαιολόγων—, το χρονικό των ανασκαφών που διήρκεσε τους θερινούς μήνες δυο ετών εγγράφεται σε αυτό το πλαίσιο: των στρατιωτικών επιχειρήσεων του 1921 και του 1922 —της δεύτερης φάσης της εκστρατείας με στόχο το Εσκή-Σεϊρ και της τρίτης φάσης με το στόχο του Σαγγάριου (και της Άγκυρας). Η βραχεία ανασκαφική περίοδος και ο αιφνίδιος τερματισμός άφησε λίγες αλλά ενδεικτικές αναφορές στα ημερολόγια των αρχαιολόγων που μαρτυρούσαν την πρόθεσή τους για σύνδεση των ευρημάτων με το εθνικό ζήτημα· την αναγωγή στον αρχαίο και μεσαιωνικό ελληνικό πολιτισμό ως σχήμα υποβλητικό και αδιατάρακτο.

Καθώς υπάρχει μια τάση ψυχολογικής ερμηνείας των συμπεριφορών από την αστική ιστοριογραφία που ανεξάρτητα από την επιτυχημένη ή όχι ερμηνευτική απόδοση των φαινομένων η αλήθεια παραμένει ανεξακρίβωτη, αναζητήθηκε ένας

υπολογίσιμος αριθμός πηγών που θα απέδιδε τα πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα και τα ιδεολογήματα από τους ίδιους τους συντελεστές εκείνης της περιόδου. Σε αυτή την προσπάθεια αξιοποιήθηκαν:

- αρχεία της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
- αρχεία του Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου
- αρχείο Εθνικό Διεύθυνσης Μνημείων
- αρχεία του ιδρύματος Ελευθερίου Βενιζέλου-Μπενάκη
- αρχεία Ε.Λ.Ι.Α.
- αρχείο Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού
- αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών
- απομνημονεύματα στρατιωτών και αξιωματικών
- άρθρα λογίων της περιόδου
- δημοσιεύματα του αστικού Τύπου
- φωτογραφίες από τις ανασκαφές της περιόδου 1921-1922
- μελέτες αμερικανών και ευρωπαίων ιστορικών-αρχαιολόγων ανατολιστών των τελών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη.

Η Αρχαιολογία της περιόδου που εξετάζεται αποτελούσε μια παραπληρωματική εικόνα στο πλαίσιο της Ιστορίας με τους σοφούς, τους ήρωες και τους αγίους της, και τις εικόνες των μνημείων της. Έτσι, το Α΄ Μέρος με τίτλο «Η Μικρά Ασία στον

άκμονα της (ελληνικής) Ιστορίας» παρουσιάζει ενδεικτικά αποσπάσματα από την ελληνική ιστοριογραφική προσέγγιση για τη Μικρά Ασία, που γίνεται περισσότερο φυλετική από τον ύστερο 19ο αιώνα που άρχισε να συνδέεται με τον «αλυτρωτισμό» των εκεί εδαφών και πληθυσμών. Βέβαια, η «εθνική ολοκλήρωση» δεν αποτελούσε, στις αρχές του 20ού αιώνα, ελληνική πρωτοτυπία. Το Πρώτο κεφάλαιο, «Κατασκευάζοντας Ιστορία μέσα από την Αρχαιολογία: το παράδειγμα των ευρωπαϊκών κρατών και οι εκβολές στην αποικιακή πολιτική τους» μεταφέρει μια ενδεικτική εικόνα της επεκτατικής πολιτικής των ευρωπαϊκών κρατών με όχημα τον πολιτισμό και τον ιστορικό ορισμό δεδομένου και ότι οι κυρίαρχες οικονομικο-πολιτικές τάσεις στην Ευρώπη —εθνογένεση και εθνική ολοκλήρωση, βιομηχανική επανάσταση, αποικιοκρατία—, δημιουργούσαν ή υπογράμμιζαν τις υποθέσεις ποικίλου χαρακτήρα από τις οποίες οι επιστήμονες εμφορούνταν. Ο αρχαιολογικός πολιτισμός, σε συνδυασμό με τη γενικότερη προσφυγή των αστικών στρωμάτων στην ιστορία για την επιβολή της παρουσίας τους και τη νομιμοποίηση της εξουσίας τους, είχε ως αποτέλεσμα την εξασφάλιση εκείνης της συνοχής που θα αποκόμιζε φόρους και στρατιώτες. Η ελληνική Μεγάλη Ιδέα, μια έκφανση του γενικότερου αλυτρωτικού κλίματος, διέθετε τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά καθώς η Ανατολή, στην οποία θα χάραζε τα νέα σύνορα, είχε εξέχουσα γεωπολιτική και αρχαιολογική σημασία, όπως σκιαγραφείται στο κεφάλαιο «Ελληνική εθνική ολοκλήρωση και ελληνική αποικιακή πολιτική. Η φιλολογική νομιμοποίηση της Μεγάλης Ιδέας». Δεδομένου ότι τα υλικά και φιλολογικά κατάλοιπα της αρχαίας και

μέσης περιόδου θεωρούνταν πατρογονική κληρονομιά, όλοι ανεξαιρέτως οι λόγιοι, πολιτικοί, ιερείς, πανεπιστημιακοί διαφόρων ειδικοτήτων, δάσκαλοι, αξιωματικοί, δημοσιογράφοι, ένοιωθαν ότι δικαιούνταν να αποδίδουν στην παρελθοντική ιστορία τα κατά βούληση «εθνικά χαρακτηριστικά» καθιστώντας τον εαυτό τους μικρό ή μεγαλύτερο αρχιτέκτονα μιας Μεγάλης Ελλάδας. Έτσι, στα υποκεφάλαια του Δεύτερου κεφαλαίου παρουσιάζονται ενδεικτικά αποσπάσματα από τους μύθους-ιδεολογήματα των τελών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, στο φόντο των οποίων χτίζεται το στέρεο μεγαλοϊδεατικό δόγμα εκπαιδεύοντας την κοινωνία στη φαντασιακή σχέση με τον «ομοεθνή» μικρασιάτη της αρχαιότητας και των μέσων χρόνων, με άξονα τον εδαφικό και το φυλετικό μύθο: τα «κληρονομικά δίκαια» της Κωνσταντινούπολης και των άλλων «ελληνικών χωρών» και τα «εκπολιτιστικά δίκαια» που συνεπαγόταν η δεδομένη «ανωτερότητα» της «ελληνικής φυλής» που είχε αναλάβει να «εξημερώσει» το «θηρίο το κόκκινο».

Στο Β΄ Μέρος, «Η αρχαιολογία της κατοχής» υποστασιοποιούνται, μέσα από τα ευρήματα των ανασκαφών, τα «εδαφικά», «απελευθερωτικά», «φυλετικά» και «εκπολιτιστικά» παραφερνάλια του έθνους που αναφέρθηκαν στα υποκεφάλαια του Δεύτερου κεφαλαίου. Στο Πρώτο κεφάλαιο, «Η εν “Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία” και η “Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία”»: πυλώνες και διακινητές της εθνικής ιδεολογίας» αποτυπώνεται η εξαρτημένη σχέση των δυο Εταιρειών από τη βασιλική οικογένεια και την Ιεραρχία, και την αστική πολιτική. Που έτσι εξασφάλιζαν την οικονομική βιωσιμότητά τους αλλά με αποτέλεσμα τα επιστημονικά

ιδρύματα να χαρακτηριστούν από έναν πολιτικό και πνευματικό συντηρητισμό με εκβολές στη διαμόρφωση της σκέψης των αρχαιολόγων των αρχών του 20ού αιώνα και στην εξύφανση μιας προγονολατρικής «εθνικής ταυτότητας».

Η Ελληνική Διοίκηση της Σμύρνης γνώριζε το αυτονόητο, πως οι χριστιανοί της Ιωνίας βρίσκονταν ανάμεσα σε δύο και περισσότερες γλώσσες και κουλτούρες, άρα τελούσαν υπό τη διαδικασία «εθνικής διαμόρφωσης». Έτσι, στο Δεύτερο κεφάλαιο, «Η πολιτισμική πολιτική της ελληνικής Αρμοστείας Σμύρνης. Μέριμες του Αρχαιολογικού τμήματος Αρμοστείας για το αρχαιολογικό έργο στη Μικρά Ασία», αναφέρονται μερικές από τις προσπάθειές της να δημιουργήσει τις υποδομές για την οριστική ενσωμάτωση που, μεταξύ άλλων, περνούσαν μέσα από τα κοινωφελή δημόσια έργα, τον εμπλουτισμό των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και τη συστηματική μέριμνά της για το αρχαιολογικό έργο στη Μικρά Ασία που θα κόμιζε ελληνικές αρχαιότητες στο υπό διαμόρφωση Μουσείο της Σμύρνης. Από τα κονδύλια του ταμείου της Αρμοστείας θα χορηγηθούν ποσά για τις ανασκαφές, για την πληρωμή επιμελητών αρχαιοτήτων επιστατών και φυλάκων, για τις αγορές αρχαιοτήτων από ιδιώτες Μικρασιάτες κλπ. Άλλωστε τα υλικά κατάλοιπα παρέχονταν σε αφθονία στη Μικρά Ασία ικανά να ενσαρκώσουν στον ύψιστο βαθμό την *αδιαμεσολάβητη* ιστορική, πολιτική και φυλετική *ενότητα* εκατέρωθεν του Αιγαίου, θεώρηση κοινή για τους τρεις διευθυντές των ανασκαφών. Έτσι, ο τμηματάρχης του Αρχαιολογικού τμήματος Αρμοστείας Κ. Κουρουνιώτης επιδόθηκε, όπως θα δούμε στο Τρίτο κεφάλαιο «Η περιοδεία για τον εντοπισμό, την αξιολόγηση και την

περισυλλογή αρχαιοτήτων. Η ανασκαφή στη Νύσα (Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης)», στη συστηματική αξιολόγηση και περισυλλογή τους, μάλιστα πέρα από την καθορισμένη «ζώνη ελληνικής επιρροής», που απέδωσε περισσότερα από τη συστηματική ανασκαφή του στη Νύσα της ρωμαϊκής περιόδου. Στη διαδικασία αξιολόγησης και περισυλλογής ευρημάτων τον οδήγησαν οι πολλές πειστικές επιστολές που λάμβανε από αξιωματικούς που εντόπιζαν πλήθος «ελληνικών» αρχαιοτήτων κατά την προέλαση στην ενδοχώρα.

Στο Τέταρτο κεφάλαιο «Η ανασκαφή στις Κλαζομενές (Γεώργιος Οικονόμος)» παρουσιάζεται το ανασκαφικό έργο και η ιδεολογία του διευθυντή των ανασκαφών στα Μοναστηράκια και στη νησίδα Άγιος Ιωάννης (Κλαζομενές). Ο επιφανής φιλόλογος-αρχαιολόγος Γ. Οικονόμος συμβουλεύεται την πλούσια υπάρχουσα ξένη βιβλιογραφία για τους αρχαίους ανατολιακούς πολιτισμούς που τον οδηγεί να παραδεχτεί το αυτονόητο, την παρουσία προ-ελληνικών πληθυσμών στη Μ. Ασία και την καταλυτική επίδρασή τους στον ιωνικό πολιτισμό. Εντούτοις προβάλλει νεότερικά πολιτικά χαρακτηριστικά στην αρχαιότητα της Μικράς Ασίας, τη «βλέπει» ως το πανάρχαιο ελληνικό κράτος που Ρωμαίοι και Τούρκοι «τολήσουν» να «σφετεριστούν», κι ούτε αποστασιοποιείται από τα φυλετικά ιδεολογήματα που διαμόρφωναν την απαραίτητη για τα έθνη «φυσική κατηγορία». Από τις πολλές (ταυτόχρονα) επιστημονικές και θεσμικές θέσεις που υπηρέτησε μετά το 1922 παρέμεινε πολιτικά και επιστημονικά «συντηρητικός» όπως αυτοπροσδιοριζόταν, και απέναντι στους «νεωτερίζοντες», που από τα τέλη της δεκαετίας του 1920

έρχονταν με τη νέα ιστοριογραφική προσέγγιση να «απειλήσουν» την «αίγλη» και την «ενότητα» του έθνους.

Στο Πέμπτο κεφάλαιο «Η ανασκαφή στην Παλαιά Έφεσο (Γεώργιος Σωτηρίου)» παρουσιάζεται η ανασκαφή στα ερείπια του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου που διηύθυνε ο θεολόγος, ιστορικός βυζαντινής τέχνης και αρχαιολόγος Γ. Σωτηρίου. Η επιλογή θα αναδείκνυε ένα έργο του Ιουστινιανού, μέγιστου αυτοκράτορα όσο και ο Ναπολέοντας –σύμφωνα με τα απλοϊκά όσο και ματαιόδοξα κριτήρια της αστικής ιστοριογραφίας που και ο Σωτηρίου υπηρετούσε– αφού είχε προσδώσει μέγιστη έκταση στη «μεσαιωνική ημών αυτοκρατορία», και είχε αφήσει εθνική παρακαταθήκη το κορυφαίο «ελληνοχριστιανικό» σύμβολο της Αγίας Σοφίας –παρότι το Βατικανό υπενθύμιζε πως όταν ανεγέρθηκε ο διάσημος ναός ήταν προ του σχίσματος, άρα αποτελούσε έργο ενός καθολικού για την καθολική θρησκεία. Η προσπάθεια του βυζαντινολόγου να κατοχυρώσει την αποκλειστική σχέση του Βυζαντίου με το ελληνικό έθνος συνεχίζεται και μετά την επιστροφή του από τη Μικρά Ασία, όταν οι γνώριμοι «εχθροί» ομόδοξοι Σλάβοι εμφανίζονται να διεκδικούν μέσω των αρχαιολόγων τους τη δική τους εθνική σχέση με τα βυζαντινά μνημεία της Βαλκανικής.

Η «χρυσή» γενεαλογία διαπερνούσε τα δημοσιεύματα των αρθρογράφων και τα διαγγέλματα του βασιλιά Κωνσταντίνου και των ανώτερων αξιωματικών που φρόντιζαν να υπενθυμίζουν στους μαχόμενους πως η προέλασή τους ακολουθούσε τα χνάρια των νικηφόρων στρατευμάτων του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Την αλόγιστη

πολιτική για την άσκοπη συνέχιση της εκστρατείας δικαιολογούσαν τα μνημεία που κάλυπταν το λογικό κενό της ιδεολογίας, και που ο στρατός, μετά από αίτημα του Αρχαιολογικού τμήματος της Αρμοστείας προς τη Διοίκηση της Στρατιάς Μ. Ασίας, περισυνέλλεγε, όπως θα δούμε στο Έβδομο κεφάλαιο «Αρχαιολογήσεις από το στρατό, και άλλα ιδεολογήματα: τα “ελληνικά μνημεία ως την Άγκυρα” και οι “ωραίοι μελλοθάνατοι της Ελληνικής ιδέας”». Αποσπάσματα από ημερολόγια πολεμικών ανταποκριτών και στρατιωτών μαρτυρούν την εθνική οίηση για το αρχαίο και μεσαιωνικό παρελθόν της Ανατολής που οι νεότεροι Έλληνες οικειοποιούνταν πολιτικά, στρατιωτικά και φυλετικά, έχοντας τη βεβαιότητα ότι επιτελούν έναν ιερό, απελευθερωτικό αγώνα στο φόντο των «πατρώων» αρχαιοτήτων. Υπήρχαν και εκείνες οι αναφορές ωστόσο στα ημερολόγια των στρατιωτών που έθεταν τη λέξη «απελευθέρωση» σε εισαγωγικά και καταδίκάζαν την καταστροφή των τουρκικών χωριών και τη βιαιότητα προς τους φτωχούς και φιλικούς μουσουλμάνους της ενδοχώρας .

Μια μελέτη που αφορά την παρελθούσα περίοδο υποκρύπτει πάντα τον κίνδυνο να παραβλέπει το περιορισμένο επίπεδο της επιστημονικής γνώσης εκείνης της εποχής που, στην προκειμένη περίπτωση, θα εξηγούσε τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα των ελλήνων ιστορικών και αρχαιολόγων. Έτσι, αναζητήθηκαν οι υπάρχουσες δημοσιευμένες ιστοριογραφικές-αρχαιολογικές μελέτες από ευρωπαίους και αμερικανούς επιστήμονες του 19ου αιώνα για τους ανατολιακούς πολιτισμούς —τους υπάρχοντες πριν από την άφιξη των ελληνικών φύλων στα

μικρασιατικά παράλια αλλά και για εκείνους που συνέχισαν να αναπτύσσονται παράλληλα με την άφιξη των Ελλήνων— και εντοπίστηκε ένας τριψήφιος αριθμός τέτοιων μελετών σε κυκλοφορία από τα μέσα του 19ου αιώνα ως το 1920, από τις οποίες ενδεικτικά αποσπάσματα παρατέθηκαν στον επίλογο. Δυστυχώς για τους έλληνες εθνικιστές, οι ξένοι επιστήμονες, οι περισσότεροι μάλιστα επίτιμοι εταίροι της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, γνώριζαν όπως θα δούμε στο τελευταίο κεφάλαιο «Αντί Επιλόγου: Τί γνώριζαν οι επιστήμονες του 19ου αιώνα για τους ανατολικούς πολιτισμούς», πως στην αρχαία Μικρά Ασία τον πρώτο λόγο δεν είχαν πει οι Έλληνες ακόμα κι αν τους αναγνώριζαν πως είχαν πει τον τελευταίο. Πολλές τοπικές ταυτότητες είχαν αναπτυχθεί και οι καλλιτεχνικές δημιουργίες, ελληνικές και μη, αλλά εξ αρχής με στοιχεία μεικτά ως το αποτέλεσμα της συσσωρευμένης γνώσης αιώνων στην Ανατολή, διέθεταν τόση μαεστρία που θα «σκοτώσουν» την ελληνική ιδιαιτερότητα, επιφυλάσσοντάς της, ωστόσο, έτσι, την αθανασία, μέσα από αυτό που η έπαρση της «αποκλειστικότητας» αρνούνταν: τη συνύπαρξη.

Α.
Η Μικρά Ασία
στον άκμονα της (ελληνικής) Ιστορίας

Α.1. Κατασκευάζοντας Ιστορία μέσα από την Αρχαιολογία: το παράδειγμα των ευρωπαϊκών κρατών και οι εκβολές στην αποικιακή πολιτική

«Ένα έθνος που σέβεται τον εαυτό του και την ανεξαρτησία του
δεν μπορεί να αρκείται σε ό,τι σχετίζεται με τη σημερινή εικόνα του·
είναι επιτακτική ανάγκη να κατευθύνει την προσοχή του στους παρελθόντες καιρούς
για να ανακαλύψει τα γνήσια υλικά από τα οποία προέρχεται».
Jens Worsaae¹

Τα εκτεταμένα έργα των αρχών του 19ου αιώνα –κατασκευή κτηρίων, οδικών και σιδηροδρομικών αξόνων– έδιναν την ευκαιρία για την ανάσυρση αρχαιολογικών θέσεων από την ανωνυμία, για την αναστήλωση των μνημείων και την ένταξή τους στα ιδρυτικά συστατικά του κράτους. Το μεγάλο παρελθόν του έθνους με τις περίπλοκες συνδέσεις και παραμορφώσεις είχε κατακλύσει τη σκέψη των λογίων που στοχάζονταν επάνω στα ερείπια με ρομαντική διάθεση συγγράφοντας ιστορία υπό τις πολλαπλές ταυτόχρονα ιδιότητες που διέθεταν: ήταν φιλόλογοι-ιστορικοί, αρχαιοδίφες, πολιτικοί, επιχειρηματίες, εθνολόγοι, μυθιστο-

¹ Worsaae 1849, 57.

ριογράφοι, δημοσιογράφοι. Η χρησιμότητα της προσφυγής στην αρχαιολογία ήταν προφανής ενώ το πλήγμα που προκαλούσε η επιλεκτική αξιοποίηση του αρχαιολογικού υλικού στην αξιοπιστία της ιστορικότητας του μνημείου δεν θεωρούνταν ζωτικής σημασίας· η ιστορική πραγματικότητα είχε δευτερεύοντα λόγο. Προηγούνταν η εμπέδωση των διαχρονικών αξιών του έθνους αφού, όποιος ήλεγχε την ιστορία, ήλεγχε τη μνήμη των πολιτών, άρα το μέλλον του κράτους. Από την άλλη πλευρά, η ίδια η ανεπάρκεια των λειψάνων άφηνε περιθώρια για αυθαίρετες ερμηνείες που υποβάλλονταν στη *normativité* και ενοργανώνονταν σε μια πολιτική λειτουργία.

Η κλασική τέχνη συγκινούσε ιδιαίτερα τους ευρωπαίους λόγιους· «*το να βρίσκεται κάποιος σε κλασικό έδαφος στα 1810 ήταν σαν είχε φυτέψει τα πόδια του στην παραμυθοχώρα ενός ρομάντσου*»² γράφει στο ημερολόγιό του ένας άγγλος περιηγητής κι ένας άλλος μελετητής στα τέλη του 19ου αιώνα εκτιμούσε για την αρχαία Ελλάδα πως «*ό,τι διαθέτουμε από ομορφιά, το μισό είναι δικό της*»³. Ο κλασικισμός μονοπωλούσε την ιστοριογραφία και την αρχαιολογική έρευνα απαξιώνοντας την προϊστορική αρχαιολογία και τα ευρήματά της, και όχι μόνον επειδή, όπως εκτιμούν οι ιστορικοί τέχνης, ήταν ζήτημα αισθητικής. Οι πρωτόγονες κοινωνίες ήταν κοινωνίες χωρίς κρατική συγκρότηση (και χωρίς γραφή), και σ' ένα κλίμα εξύμνησης του εθνικού κράτους (και της φιλολογίας), τέτοιες κοινωνίες στερούνταν αξίας.

²Cockerell 1903, 40.

³Στο, B. Fletcher 1905, 49.

Στην προϊστορική αρχαιολογία θα δώσουν υπόσταση τα κράτη της βορείου Ευρώπης όταν εντάσσουν στο «προαιώνιο έθνος» τους τα «ταπεινά» ευρήματα της παλαιολιθικής και της νεολιθικής που «αποδείκνυαν» την αρχέγονη παρουσία και ενότητα των Σκανδιναβών. Ο αρχαιολόγος Γιανς Βόρσε (Jens Worsaae, 1821-1885), που θα ξεκινήσει τη σταδιοδρομία του ως εθελοντής στο Εθνικό Μουσείο Δανίας, υιοθετεί στις πολυάριθμες ανασκαφές του τη στρωματογραφική μέθοδο των Τριών Εποχών (Λίθου-Χαλκού-Σιδήρου) που είχε εισάγει το 1836 ο δάσκαλός του Κρίστιαν Τόμσεν (Christian Jürgensen Thomsen, 1788-1865), περήφανοι όντες οι Σκανδιναβοί που δεν είχαν κατακτηθεί από τη ρωμαϊκή λαίλαπα παρά είχαν αναπτύξει το «δικό τους» πολιτισμό. Αλλά δεν επρόκειτο μόνο για ζήτημα επιστημοσύνης. Η αρχαιολογική έρευνα αποσκοπούσε στη διαμόρφωση ενός πολιτικού συστήματος ιδεών ικανού να ακυρώνει τις διεκδικήσεις του Άλλου. Ο Βόρσε, που για την προσφορά του στο έθνος θα αναλάβει τη θέση του υπουργού Πολιτισμού και Παιδείας, θα προτάξει την αρχαιολογία για να αντικρούσει τις αξιώσεις των πιο διάσημων γερμανών παραμυθιάδων, των αδελφών Γκριμ (Grimm), που υιοθετούσαν νορδικά στοιχεία στους μύθους τους παρουσιάζοντάς τα ως παραδοσιακά στοιχεία του γερμανικού έθνους. Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού, οι Γάλλοι στη Νορμανδία, περιοχή με ένα όνομα-ανάμνηση μιας νορβηγικής καταγωγής, προσπαθούσαν να αναδείξουν τη «δική τους» τοπική προϊστορία ιδρύοντας αποθήκες λίθινων αντικειμένων στη Ρουέν (Rouen) του 1831 και επιφανείς επιστήμονες όπως ο άγγλος ιστορικός και αρχαιολόγος Τόμας Ράιτ (Thomas Wright, 1810-1877)

αρνήθηκαν την τριμερή κατάταξη των Εποχών που είχαν προτείνει οι Δανοί. Αντίθετα, η μικρή Σκωτία είχε υποστηρίξει τη Δανία: και τα δυο κράτη γειτνιάζαν με ισχυρούς γείτονες που απειλούσαν την ταυτότητά τους και τα υλικά κατάλοιπα θα φώτιζαν το γκρίζο της ιστορίας τους.

Μόλις τη δεκαετία του 1870, όταν και στο Ιταλικό Βασίλειο αφυπνίζεται το προ-ρωμαϊκό παρελθόν και αναζητούν τους Ετρούσκους στην κοιλάδα του Πάδου, σηματοδοτούνται οι ανασκαφές στην Τρωάδα και τις Μυκήνες με οδηγό τον Όμηρο. Αλλά και τότε προσεγγίζονταν υπό το φως του κλασικισμού· ο Ντέρπφελντ (Wilhelm Dörpfeld, 1853-1940) «βλέπει» στα κτηριακά λείψανα της Τροίας (Α και Β) την κάτοψη των ναών των κλασικών χρόνων ενώ και τα ευρήματά της απαξιωνόνταν: ήταν φτιαγμένα από «ταπεινό» και εύθραυστο υλικό, πηλόχωμα ή ξύλο κι όχι από μάρμαρο ή περίτεχνο χρυσό, και από «ανειδίκευτους» τεχνίτες των αρχέγονων κοινωνιών που στο μυαλό της υψηλής κοινωνίας ευθυγραμμίζονταν με τα χειροτεχνήματα των κολίγων και των εργατών —μακριά, δηλαδή, από τη *finesse* που εκείνη διέθετε. Όπως περιγράφει σε φίλο του ένας απογοητευμένος επισκέπτης της συλλογής Schliemann στο Λονδίνο, «μετέβην εις το *South Kensington Museum*, ένθα εσχάτως ετέθησαν όσα ενταύθα εκόμισεν ο κ. Σλήμαν. Είναι δε ταύτα η περίφημος συλλογή του Ισαρλίκ. Κατ' εμέ [...] ά ν θ ρ α κ ε ς ο θ η σ α υ ρ ό ς, διότι τα πλείστα της συλλογής είναι πήλινα αγγεία, εργασίας ουχί βαρβάρου αλλ' αγρίου αιώνος, καθ' όν ουδέ ο τροχός των κεραμευόντων ήν γνωστός· απορώ δε γιατί δέκα επληρώθησαν θήκαι αγγείων, άπερ πάντα σχεδόν

είσιν όμοια. Αντί τοσαύτης κεραμίων πληθύος δέκα μόνον αν εκομίζοντο, ο σκοπός θα εξετελείτο»⁴. Υπήρχε κι άλλος λόγος για τον εξοβελισμό των «απλοϊκών» δημιουργιών. Σύμφωνα με την πεποίθηση της εποχής η τέχνη αναδείκνυε τη «φυλή», δηλαδή το έθνος και την ανωτερότητά του σε σχέση με τα άλλα έθνη, άρα η έμφαση στα «ωραία» δημιουργήματα σε ένα ανταγωνιστικό κλίμα ήταν επιβεβλημένη. Επιπλέον, δεδομένου ότι η φυλετική ιδεολογία κέρδιζε έδαφος αξιοποιώντας επιλεκτικά και τη θεωρία του Δαρβίνου, τα μνημειακά, κυρίως, οικοδομήματα, αποτελούσαν την ύψιστη απόδειξη «του πλούτου και της κατασκευαστικής γνώσης μιας φυλής, από τις πυραμίδες μέχρι το *Duomo* της Φλωρεντίας και τις σιδηροδρομικές γέφυρες και τα υδραγωγεία του 19ου αιώνα», όπως θα γράψει ο Κάρολος Νιούτον (Charles Newton, 1816-1894), έφορος ελληνικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων στο Βρετανικό Μουσείο⁵.

Στη Γαλλία, η αρχαιολογία εντάσσεται στο «εθνικό προφίλ» από τα τέλη του 18ου αιώνα. Η Πρώτη Γαλλική Δημοκρατία που σηματοδοτείται μετά τη Συμβατική του Φρουκτιδόρ/Σεπτέμβρη του 1792 και καταργεί τη βασιλεία, εθνικοποιεί τις βασιλικές συλλογές μετατρέποντας το παλάτι του Λούβρου στο «εθνικό μουσείο» που είχε προτείνει ο Ντιντερό. Γνώστες, οι Επαναστάτες, της γαλατικής –δηλαδή «γαλλικής»– παρουσίας στη Φρυγία της Μικράς Ασίας, ορίζουν τη «Marianne» ως μητέρα του γαλλικού έθνους επισύροντας την οργή των Φράγκων αριστοκρατών για το «λαϊκό» της όνομα, το ένδυμα και το άκομπο κόκκινο καπέλο της που

⁴ (υπογράμ. δική του) Δήμιτσας, «Ο κύριος Σλήμαν και αι Τρωικαί αρχαιότητες», 1878, 63.

⁵ Newton 1880, 29-30.

φορούσαν οι φρυγικής καταγωγής απελεύθερες δούλες των Ελλήνων και των Ρωμαίων, ένα σύμβολο διάσπασης με το *Ancien Régime* που είχε επικεφαλής την αντρική μορφή με το στέμμα. Ο Βοναπάρτης, που γνώριζε πως η δύναμη της παράδοσης εξασφάλιζε την εξουσία όπως μαρτυρά η αλληλογραφία του με τον αδερφό του Λουδοβίκο, βασιλιά της Ολλανδίας, το 1809, συνέδεε και τις εκστρατείες του εναντίον του αιγυπτιακού κόσμου με τους «προγόνους» Κελτο/Γαλάτες. Ευτυχώς για εκείνον, το 1771, στις εργασίες στο κεντρικό κλίτος της Notre-Dame, οι εργάτες είχαν βρει ενεπίγραφες λίθινες στήλες που με κάμποση καλή διάθεση συνδέθηκαν με τους Αργοναύτες και την αιγύπτια Ίσιδα (*Navigium Isidis*), της οποίας η αναφορά θα γίνει «νομιμοποιητικό» επιχείρημα που ερχόταν από το παρελθόν για την κατοχή της Αιγύπτου. Ο Λουδοβίκος-Ναπολέον (Charles Louis Napoleon Bonaparte III, 1808-1873), ιδρυτής της Δεύτερης Γαλλικής Δημοκρατίας, για να κολακέψει τους αστούς υποστηρικτές του στις εκλογές του 1848 έναντι του στρατηγού Λουί Καβενιάκ (Louis-Eugène Cavaignac) θα προπαγανδίζει τη γαλατική καταγωγή των Γάλλων με ανασκαφές σε θέσεις μαχών μεταξύ Ρωμαίων και Γαλατών και με πολυάριθμα μνημεία γαλατών ηρώων. Αντίστοιχα, ο αρχαιολόγος Ζακ Μπουσέ (Jacques Boucher de Perthes) δημοσίευσε το τρίτομο *Celtic and Antediluvian Antiquities* (1847-1864) για να καταδείξει τη γαλατική καταγωγή των αστών σε αντίθεση με τους εκπροσώπους του Παλαιού Καθεστώτος γερμανολάτρες φράγκους αριστοκράτες.

Ο γαλλο-πρωσικός πόλεμος του 1870 και η γερμανική ενοποίηση στις αρχές του επόμενου χρόνου απαιτούσαν αυξημένο εθνικό φρόνημα και η *Kulturpolitik*, η επίσημη πρωσική πολιτισμική πολιτική από το 1872 του αυτοκράτορα Γουλιέλμου Ι (1797-1888) και του καγκελάριου Φον Μπίσμαρκ (Otto von Bismarck, 1815-1898) περιλάμβανε αρχικά το ενδιαφέρον για την κλασική αρχαιότητα με ανασκαφές στην Ολυμπία και την Πέργαμο. Η στενά πολιτική σημασία που είχε η αρχαιολογία για τον καγκελάριο θα γίνει εμφανής όταν εγκαταλείψει τη χρηματοδότηση της ανασκαφής στην Ολυμπία (1875) που διηύθυνε ο Κούρτιους (Ernst Curtius, 1814-1896) με βοηθό το νεαρό τότε Ντέρπφελντ, όταν διαπίστωσε ότι το υψηλό κόστος δεν ανταποκρινόταν στο πολιτικό ζητούμενο παρά χρησίμευε μόνο στην επιστήμη. Ο Kaiser, λιγότερο πρακτικός τη δεδομένη στιγμή, υποσχέθηκε να χρηματοδοτήσει ο ίδιος την ανασκαφή⁶. Ο γερμανός προϊστοριολόγος Γουσταύος Κοσσίννα (Gustaf Kossinna, 1858-1931) βρισκόταν στον αντίποδα του κλασικού ακαδημαϊσμού που εξέφραζε η ελιτίστικη πρωσική ιδεολογία. Διακινούσε την εκλαϊκευτική ρατσιστική αντίληψη αξιοποιώντας την –*volksische*– προϊστορική αρχαιολογία, συνδέοντας τα προϊστορικά φύλα με τη σύγχρονη γερμανική εθνικότητα άρα με το πανάρχαιο δικαίωμά τους να κατέχουν την Πολωνία και τα γύρω εδάφη που «αδιάλειπτα» από την Εποχή του Σιδήρου «κατείχαν». Επικαλούμενος τις φυλετικές θεωρίες σύμφωνα με τις οποίες *συγκεκριμένες* ομάδες κατασκεύαζαν *συγκεκριμένα* τεχνέργα, «απέδειξε» την παρουσία της άριας φυλής και την ανωτερότητά της. Ενδεχόμενα που θα έθεταν σε αμφιβολία τα συμπεράσματά του παραβλέπονταν· λ.χ. το

⁶ Στο White 1905, 555.

γεγονός ότι η ομοιότητα ή η διαφορά της κεραμικής μπορεί να οφειλόταν στην επάρκεια ή την ανεπάρκεια πρώτων υλών και όχι σε συνειδητές επιλογές των αρχαίων πληθυσμών για την ανάδειξη μιας διακριτής ταυτότητάς τους. Ο ίδιος θα στείλει στη Συνθήκη των Βερσαλλιών του 1919 αντίγραφο του βιβλίου του *Η περιοχή του Vistula, μια αρχαία πατρίδα των Γερμανών*, υποστηρίζοντας ότι δια των ανασκαφών του είχε αποδείξει ότι η κοιτίδα των Αρίων ήταν το Schleswig-Holstein, κι άρα εδώ ήταν η κοιτίδα της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής από όπου η γερμανική φυλή διεσπάρη τροφοδοτώντας όλο τον Παλαιό Κόσμο με πολιτισμό και πρόοδο. Η θεωρία του δεν αποτέλεσε μια «αθώα» πλάνη που ξεχάστηκε αν κρίνουμε εκ του αποτελέσματος: το «σύνδρομο Kossinna» προσέφερε, κι όταν ο ίδιος είχε πια πεθάνει, το «επιστημονικό» άλλοθι της εισβολής στην Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία αφού οι Ναζί προϊστοριολόγοι θεωρούσαν ότι τα ανθρώπινα οστά της λίθινης εποχής στη δυτική Βαλτική και τη βόρεια Γερμανία ανήκαν στο προγονικό τους φύλο που είχε αφιχθεί στην περιοχή από την παγετώδη εποχή.

Οι ιταλικές αξιώσεις έφεραν σε υποσημείωση την ιταλική Μεγάλη Ιδέα. Το *mare nostrum*, πολιτικό σύνθημα ξανά χιλιάδες χρόνια μετά από τον Καίσαρα, είχε γίνει προσευχή στο *La Nave* (1908), «[Dio] *Fa di tuttli gli Oceani il Mare Nostro*» του νομπελίστα ποιητή, μυθιστοριογράφου και πολιτικού Γκαμπριέλε ντ' Ανούντσιο (Gabriele d'Annunzio, 1863-1938), που εισβάλλει στην πόλη-λιμάνι Fiume (τη Rijeka της σημερινής Κροατίας) εγκαθιδρύοντας τη βραχύβια κυβέρνηση του 1919-1920 και ο Εμίλιο Λούπι είχε γράψει πως «*ακόμα κι αν η ακτή της Τρίπολης ήταν μια*

έρημος, πάλι είναι αναγκαίο να την πάρουμε ώστε να μην ασφυκτιούμε μέσα στη δική μας θάλασσα [*mare nostro*]⁷. Η Ιταλία παρουσίαζε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με την Ελλάδα τον 19ο αιώνα· και οι δυο χώρες διεκδικούσαν ρόλο στη Μεσόγειο, και οι δυο ανησυχούσαν για τα βόρεια σύνορά τους που απειλούσε ο σλαβικός εθνικισμός. Τις ιταλικές μεγαλοϊδεατικές προθέσεις μαρτυρούσε η παρουσία του ιταλικού στόλου στο Αιγαίο και η κατάληψη των Δωδεκανήσων κατά μήκος των μικρασιατικών ακτών, «για να εγκαινιάσουμε το μέλλον μας στην Ασία» σύμφωνα με τις δηλώσεις των εθνικιστικών συγγραφέων Enrico Corradini και Giulio de Frenzi⁸, ενώ και οι επιστημονικές αποστολές (αρχαιολογικές, γεωγραφικές) του ύστερου 19ου αιώνα υπονοούσαν διεκδίκηση περιοχών της ανατολικής Μεσογείου και της Αφρικής. Αρχαιολόγοι, μηχανικοί και γεωγράφοι διείσδυαν ως εμπροσθοφυλακή των οικονομικοπολιτικών και στρατιωτικών ιταλικών σχεδίων επέκτασης με τις ανασκαφές να γίνονται επιλεκτικά· η αποστολή του 1910-1911 στη Λιβύη γύρισε την πλάτη στην Κυρηναϊκή μόλις αντιλήφθηκε πως εκεί υπήρχαν ελληνικά κατάλοιπα που καθιστούσαν την έρευνα έξω από το ρωμαιοκεντρικό στόχο. Αντίθετα, στις αρχαιολογικές θέσεις Sabratha και Leptis της Τριπολιτανίας, παρότι επί αιώνες φοινικικές πόλεις ελλιμενισμού, η γέννηση εκεί κοντά του αυτοκράτορα Σεπτίμου Σεβήρου τις είχε καταστήσει «γνήσιες» ρωμαϊκές.

Καθώς τα «πανάρχαια εθνικά δικαιώματα» ορισμένων διεκδικητών έφταναν στην

⁷ Emilio Lupi, «La Tripolitania, secondo le più recenti esplorazioni» στο, C. J. Lowe, F. Marzari, *Italian foreign policy, 1870-1940*, 1975, 34.

⁸ Papastratis 2008, 75, 76, 86-7.

Ανατολή η σύνδεση με τα αρχαιολογικά ευρήματα ήταν αναμενόμενη. Οι Γάλλοι επικαλούνταν την παρουσία Γαλατών, οι Ιταλοί των Ρωμαίων, οι Έλληνες των αρχαίων Ελλήνων και οι Ρώσοι τη θρησκευτική σχέση με τη γη όπου γεννήθηκε και έδρασε ο Χριστός. Το δυναμικό ρεύμα του πανσλαβισμού της δεκαετίας του 1860 ήδη έπαιρνε μορφή μέσα από διάφορα κινήματα στα οποία συχνά περιλαμβάνονταν και η ένταξη της Ελλάδας σε μια ένωση ελληνοσλαβική όπως αναφέρει ο Παπαστράτης, τη μόνη που κατά τον Nicholas Danilevskii μπορούσε να αναγεννήσει την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Από την άλλη πλευρά ο στρατηγός Rostislav Fadiéen προειδοποιούσε στο *Opinion on the Western Question* (1871) πως η Ρωσία δεν θα επέτρεπε στην Ελλάδα να υλοποιήσει την έτσι κι αλλιώς χιμαιρική Μεγάλη Ιδέα της ανασύστασης της Ελληνικής —όπως την είχε αποκαλέσει— Αυτοκρατορίας· εκείνη την περίοδο είναι που ο Mazzini, οπαδός μέχρι πρότινος των ελληνικών δικαιών στην Κωνσταντινούπολη, εγκατέλειψε τον επαναστατικό ιδεαλισμό του και μαζί κάθε υπερασπιστική γραμμή του υπέρ των βαλκανικών χωρών για να υιοθετήσει μια ρεαλιστικότερη πολιτική που συντασσόταν με τα συμφέροντα του Βατικανού⁹. Η πολιτισμική πολιτική του τελευταίου του Οίκου των Ρομανόφ, Νικόλαου Β΄ (περίοδ. εξουσίας 1894-1917), που απέβλεπε στα βόρεια μικρασιατικά παράλια, συνέδεε τα χριστιανικά μνημεία με τη χριστιανική Ρωσία και την «τρίτη Ρώμη» που «εκπροσωπούσε» η Μόσχα μετά την Άλωση: ο πρέσβης Νελιντόφ (A. I. Nelidon) είχε επισημάνει σε επιστολή προς τον Ντελγιάνοφ (I. D. Deljanov) «τη σκοπιμότητα ιδρύματος με σημασία όχι μόνο επιστημονική αλλά και πατριωτική».

⁹ Papastratis 2008, 77, 79-80.

Με πρωτοβουλία διπλωματικών και επιστημονικών ρωσικών κύκλων του 1884 εγκαινιάζεται το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (1895, επί Νικολάου Β΄) στην Κωνσταντινούπολη, του οποίου το ενδιαφέρον αναθερμαίνουν οι πολιτικές συγκυρίες, η κρίση μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και Βουλγαρικής Εξαρχίας, το ρεύμα του πανσλαβισμού και το ιδεολόγημα πως η Κωνσταντινούπολη έπρεπε να γίνει ρωσική: *«η πρώτη Ρώμη και η Νέα Ρώμη έπεσαν στα χέρια των απίστων, η τρίτη Ρώμη είναι η Μόσχα και τέταρτη δεν θα υπάρξει»* υποστήριζε ο διευθυντής του Ινστιτούτου Φιοντόρ Ουσπένσκυ (Fyodor Uspenskij, 1863-1927). Ο επιφανέστερος ρώσος Βυζαντινολόγος του πρώιμου 20ού αιώνα και επίτιμος εταίρος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας φρόντισε ώστε να συνδεθεί η έναρξη της λειτουργίας του ινστιτούτου με την επέτειο των χιλίων χρόνων από την ίδρυση του τσαρικού κράτους, των χιλίων χρόνων από την κοίμηση του Αγίου Μεθοδίου, των χιλίων χρόνων από την κοίμηση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιου και των εννιακοσίων χρόνων από τη βάπτιση των Ρώσων. Το προσωπικό ήταν εξειδικευμένο *«για χάρη της ρωσικής πολιτικής στη Χριστιανική Ανατολή»*, κι όπως είχε δηλώσει ο επίτιμος πρόεδρος του πρέσβης Νελίντοφ (Aleksandr Nelidov) το ίδρυμα *«έπρεπε να κατευθύνει την πολιτική δραστηριότητα των Ρώσων κυρίως στη μελέτη του παρελθόντος των χωρών της Ανατολής, όπου εντοπίζονταν τα ενδιαφέροντα της Ρωσίας»*. Τα σχέδια που περιλάμβαναν την ίδρυση ρωσικού κολλεγίου, ρωσικού ναού και ρωσικής εφημερίδας στην Κωνσταντινούπολη ματαιώθηκαν λόγω της Οκτωβριανής Επανάστασης¹⁰.

¹⁰ Παπουλίδης 1987, 27, 44-9, 62.

Η Γερμανία, με την αρχικά ανισόμετρη ανάπτυξη σε σχέση με την Αγγλία και τη Γαλλία όπως αρχικά και οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία, είχε καταφέρει στις αρχές του 20ού να τις απειλεί με εκτοπισμό από τη διεθνή αγορά. Τα γαλλικά κυριαρχικά δικαιώματα στη Μ. Ασία –που η Γερμανία απειλούσε– υπογραμμίζονταν και με ανασκαφές γαλλικών αποστολών σε αρχαιολογικές θέσεις: την Ασσό της Τρωάδας, τους αρχαίους οικισμούς στην κοιλάδα του Μαιάνδρου, την Έφεσο, τη Μυτιλήνη, το Ηραίον της Σάμου, για να καταλήξουν στη Φώκαια, από τις σημαντικότερες για τη γαλλική εθνική ιστορία αρχαίες πόλεις: αποτελούσε μητρίδα της πολύβουης Μασσαλίας με το δραστήριο λιμάνι και τα πρωτεία στο εμπόριο λεβάντας χάρη στις σχέσεις της με την οθωμανική Ανατολή πριν ακόμα από τη Γαλλική Επανάσταση. Ο μεγάλος πόλεμος είχε τελειώσει και η Γερμανία είχε ηττηθεί, αλλά στα πολλά συγγράμματα του επιφανούς μηχανικού και αρχαιολόγου Φελίξ Σαρτιώ (Félix Sartiaux, 1876-1844) με τις ανασκαφές στη Φώκαια και τα περίχωρά της, μπορούσε κανείς να διακρίνει τη ζώσα έχθρα για τον «προαιώνιο εχθρό»: για έναν πληγωμένο εκφραστή της πατριωτικής πολιτικής της Τρίτης Δημοκρατίας που είχε διαμορφώσει η ήττα της Γαλλίας στο γαλλο-πρωσικό πόλεμο, η Γερμανία έπρεπε να εκτοπιστεί ολότελα από τη Μικρά Ασία. Άλλωστε, τα γαλλικά δικαιώματα εκεί χρονολογούνταν από την εποχή του Φραγκίσκου Α΄ (François I', Βασ. 1515-1547) που είχε δημιουργήσει ακμαίο εμπόριο, δημόσια έργα, στρατιωτική εκπαίδευση, δικαστική και οικονομική οργάνωση: *«Θέλω να καταδείξω ότι η Μικρά Ασία είχε υπάρξει κατά το παρελθόν γη γαλλική, την οποία η προνομιούχος γαλλική επιρροή*

και το γόητρο είχαν απόλυτα επηρεάσει επί τρεις αιώνες [...] η Γαλλία έχει σχεδόν τα πάντα δημιουργήσει στην Ανατολή». Η Γαλλία είχε διδάξει στην Ανατολή όλα τα παραπάνω, ωστόσο η Γερμανία έρθει και της δώσει μία περίοδο από τις πιο σκοτεινές της ιστορίας της. Σύμφωνα με τις επίμονες αναφορές στα κείμενά του, η Γερμανία, αποκρύπτοντας τις πραγματικές της βλέψεις αγωνίστηκε επί 30 χρόνια να δημιουργήσει στη Μικρά Ασία μια αγορά για τη βιομηχανία της, ένα πεδίο δράσης για το εμπόριο και την οικονομία της, να καταστήσει δηλαδή την ασιατική Τουρκία γερμανική αποικία. Υποκίνησε μάλιστα τους Νεότουρκους που, «διέθεταν τα ίδια ελαττώματα και την ίδια βιαιότητα με τους Γερμανούς», να εκκενώσουν τη Μικρά Ασία από τα δυο μεγάλα ενεργά στοιχεία της, τους Αρμένιους και τους Έλληνες. Για τα γαλλικά συμφέροντα, λοιπόν, υπήρχε μία μόνο λύση: η αυτονομία της Μικρασιατικής Ελλάδας ώστε να χρησιμοποιηθεί ως οχυρό εναντία στις γερμανικές φιλοδοξίες. Στη μελέτη που θα καταθέσει τον Φεβρουάριο του 1918 στη Συνδιάσκεψη της Εταιρείας της Γεωγραφίας αναφέρεται στα ειδώλια που ανέσυρε στην Κύμη, ολότελα διαφορετικά από της Φώκαιας, που απεικόνιζαν καθήμενη γυναίκα με παιδί στα γόνατα, φορές με φρυγικό σκούφο αρχαϊκού και ιερατικού τύπου, που θύμιζαν τις φιγούρες της Κυβέλης που είχαν ανακαλυφθεί στη Μασσαλία, «ιδιαίτερα εδώ που διαπίστωνε κανείς ότι ο ελληνικός πολιτισμός είχε αφήσει τις μνήμες του στο πνεύμα των Γάλλων». Πιστός στις φυλετικές θεωρίες —η «αυτοκρατορία των Οσμανιδών είναι καταστροφική και στάσιμη, και θα είναι για πάντα» ενώ και ο αγώνας Τούρκων και Βυζαντινών είχε υπάρξει «αγώνας μεταξύ

Βάρβαρων και πολιτισμένων»— δεν θα δυσκολευτεί να συνδεθεί στενά με τον μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο Καλαφάτη, που με τη σειρά του θα γίνει πρόθυμος αρωγός του ανασκαφικού έργου του βλέποντας ένα φίλο του ελληνισμού που υπεδείκνυε την *ελληνικότητα* του μικρασιατικού χώρου. Αλλά ο ιδεολόγος Σαρτιώ ήταν, εκτός από φίλος της ελληνικής αρχαιότητας, και εκπρόσωπος των γαλλικών συμφερόντων. Κι ας αναγνωρίζει ότι «*οι ακτές της Μικράς Ασίας είναι ελληνικές εδώ και τρεις χιλιάδες χρόνια*», συμπληρώνει ότι σε αυτές πρέπει να αποδοθεί η υγιής γαλλική επιρροή παραδεχόμενος ότι «*δεν είναι απλά και μόνο ένα ζήτημα συμπάθειας· υπάρχουν πολύ σημαντικά συμφέροντα στο παιχνίδι*»¹¹. Άλλωστε, την περίοδο που οι Ιταλοί κάνουν απόβαση στη νότια Μικρά Ασία οι Γάλλοι κινούνται από τη Συρία προς τα βόρεια, προς τα Άδανα και την ενδοχώρα της Κιλικίας. Στην εφημερίδα *L'Echo de France*, που το 1920 τίθεται σε καθημερινή κυκλοφορία στη Σμύρνη, υπήρχε μόνιμη στήλη του αρχισυντάκτη με τίτλο «*Les Interets Français en Turquie*» που δικαιολογούσε τις εδαφικές γαλλικές διεκδικήσεις επικαλούμενη μεταξύ άλλων τα 13 δάνειά της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία από το επόμενο έτος της έναρξης του Κριμαϊκού πολέμου μέχρι και το 1875¹². Παράλληλα δημοσίευε σε συνέχειες ειδήσεις για τις ανασκαφές της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών στην παραθαλάσσια Κολοφώνα, ιωνική πόλη ανάμεσα στη Λέβεδο και την Έφεσο, για την αναχώρηση του Ερνστ Εμπράρντ (Ernest Hébrard, 1875-1933), αρχιτέκτονα και αρχαιολόγου (ανοικοδόμησε τη

¹¹ Σαρτιώ 1918, 4-7, 30-6, 44-50, 54 & (*L'Asie Mineure greque*, 1919), 1993, 22, 41-4.

¹² *L'Echo de France* 5.3.1922.

Θεσσαλονίκη μετά τη φωτιά του 1917) «για το Ικόνιο, για να μελετήσει τα ισλαμικά οικοδομήματα της μεσαιωνικής περιόδου» και αναφορές σε παλαιότερες ανασκαφές Γάλλων: του Καρόλου Τεξιέ (Félix Marie Charles Texier, 1802-1871) στο ναό ρωμαϊκής περιόδου έξω από στην Κιουτάχεια και στο ρωμαϊκό θέατρο στην Άσπενδο της Λυκίας· των Ρεπλά (Replat) και Μπουλανζέ (Boulanger) που ανακάλυψαν τις μεγαλεπήβολες θέρμες στην κοιλάδα του Μαιάνδρου· τις ιστορικές μελέτες του Ζωρζ Περρώ (George Perrot, 1832-1914), μέλους της Académie des Inscriptions et Belles-lettres και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας για τις αρχαιότητες στην Άγκυρα· του μηχανικού Φ. Σαρτιώ, απεσταλμένου του Υπουργείου Δημοσίων Έργων και μελετητή των αρχαιοτήτων της Φώκαιας όταν τον διέκοψε ο πόλεμος, υποχρεώνοντάς τον στην «ταπεινωτική εγκατάλειψη της αρχαιολογικής θέσης στους Γερμανούς»¹³.

Η ιταλική αποικιακή πολιτική στη Μικρά Ασία γίνεται σαφής όταν η κυβέρνηση Ορλάντο (Vittorio Emanuele Orlando, 1860-1952) στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων επισημαίνει όχι μόνο για τις διεκδικήσεις της στις Άλπεις και την Αδριατική¹⁴ αλλά διαμαρτύρεται και για εύνοια προς την Ελλάδα¹⁵ και κάνει

¹³ *L'Echo de France* 10.5.1922.

¹⁴ Βλ. Prassi Italiana di Diritto Internazionale, 1052/3 - Le rivendicazioni territoriali dell'Italia / Les revendications de l'Italie sur les Alpes et dans l'Adriatique, s.d., ASE, Ris. Gab., 86.

¹⁵ «La demande que j'ai l'honneur de poser est la suivante: comment est-il possible, de la part des Gouvernements contractants, d'assigner à la Grèce, même à titre de proposition, par des délimitations tracées sur des cartes géographiques, des territoires qu'ils avaient reconnu à l'Italie en force d'accords précédents? [...] En présence des délimitations territoriales qui ont été formulées en faveur de la Grèce, nous ne pouvons pas nous borner à exprimer une simple réserve. Il est de notre devoir d'illuminer la Commission sur l'état diplomatique de la question. Notre silence ne pourrait signifier qu'une renonciation à nos aspirations et à nos droits conventionnels. On ne pourrait nous contester la faculté de faire valoir nos intérêts et

απόβαση το Μάρτιο του 1919 στην Adalya/Αττάλεια, το Marmaris/Μαρμαρίς και το Bodrum/Αλικαρνασσό. Με την κατάληψη των Δωδεκανήσων είχε κανονιστεί η ανάληψη ανασκαφών για το έτος 1922 στα απέναντι εδάφη, Καρία και Λυκία, ώστε να χρησιμεύσουν ως βάση για τη διεκδίκησή τους. Αλλά, πέρα από τις αξιώσεις του Βατικανού που υπενθύμιζε στις Δυνάμεις ότι ο διάσημος ναός που είχε ανεγείρει ο Ιουστινιανός ήταν το έργο ενός «*πρίγκιπα καθολικού για την καθολική θρησκεία*»¹⁶ τηρώντας σιγή, όπως διαμαρτυρόταν η εφημερίδα *Αμάλθεια*¹⁷, απέναντι στις δυσμενείς εξελίξεις για τους ελληνορθόδοξους, οι Ιταλοί γνώριζαν ότι τα ρωμαϊκά οικοδομήματα που διασώζονταν στη Μικρά Ασία με τα πολλά σπαράγματα επιγραφών που απευθύνονταν στο *Conventus Civium Romanorum* ήταν περισσότερα από όσα μπορούσε να βρει κανείς στην Ιταλία. Επιπλέον, οι στρατιές του Οκταβιανού Αύγουστου είχαν φτάσει στα περικόρα της Άγκυρας όπως μαρτυρούσε ο ναός που είχε ανοικοδομηθεί στις παρυφές της με την εγχάρκτη στήλη των *Res Gestae Divi Augusti* του Οκταβιανού που εντόπισε το 1860 ο γάλλος ιστορικός Περώ¹⁸, που, έλεγαν κάποιοι, ήταν η διαθήκη του: ο ρωμαίος αυτοκράτορας, φαίνεται, είχε αντιγράψει τις πολιτικές συνήθειες του Αλέξανδρου και των Επιγόνων της αναγραφής νόμων και ψηφισμάτων σε στήλες, που με τη σειρά τους είχαν δανειστεί από Βαβυλώνιους, ασσύριους και αιγύπτιους μονάρχες. Ιταλοί

nos droits, lorsque ces intérêts et ces droits sont mis en question et là où ils sont mis en question» (Στο, Prassi Italiana di Diritto Internazionale, 220/3 - La Dichiarazione italiana sull'Asia Minore, Delegato Italiano De Martino, «Commission chargée d'étudier les questions territoriales intéressant la Grèce», Parigi, 1o Marzo 1919, ASE, CPA, 357).

¹⁶ *L'Indépendant* 20.1.1919.

¹⁷ *Αμάλθεια* 15/28.7.1921.

¹⁸ *L'Echo de France* 10.5.1922 & Κάλφογλους 1899, 147-148.

αρχαιολόγοι είχαν ταξιδέψει ως εκεί το 1911 και είχαν αντιγράψει από το ερειπωμένο *Monumentum Ancyranum* την «εθνική» τους παρακαταθήκη —παρότι είχε προηγηθεί το ενδιαφέρον του Λουδοβίκου-Ναπολέοντα, που είχε στείλει αποστολή να του προμηθέψει ένα αντίγραφο¹⁹.

Το *Monumentum Ancyranum* ή «Ναός της Ρώμης και του Αυγούστου» σήμερα, πλάι στον τάφο και το τέμενος του δερβίση Hacı Bayrām Άγκυρα. Φωτογρ. Κ. Παυλή

Καθώς η ιστορία της Ευρώπης δεν γίνεται κατανοητή χωρίς τους δορυφόρους της και τις εξαρτημένες χώρες της, αν ανασηκώσουμε την κουρτίνα των ιδεολογιών θα αποκαλύψουμε τη δεύτερη και σκληρότερη φάση της αποικιοκρατίας που από τα μέσα του 18ου αιώνα είχε εισέλθει σε νέο κύκλο. Μετά τη διαμοίραση της Αφρικής (1884) στόχος έγινε η κατάτμηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

¹⁹ Newton 1880, 132 & Ramsay 1916, 105.

Διεκδικούσαν μέρος από τις άφθονες πρώτες ύλες της ασιατικής ηπείρου, που ήδη από εκατομμύρια χρόνια αποτελούσε δεξαμενή πετρελαίων και φυσικού αερίου, και τη δημιουργία προτεκτοράτων, όπως παραδεχόταν ο βρετανός διπλωμάτης και στρατιωτικός Πέρσυ Σάικς (Percy Sykes, 1867-1945)²⁰ τον Μάρτιο του 1919. Από αυτό το μοίρασμα εξαρτιόταν η εικόνα του μεταπολεμικού κόσμου: η έκταση των κρατών και η οικονομική, στρατιωτική και πολιτική ισχύς των νικητών. Οι διαμάχες με «οσμή πετρελαίου» που αναφέρει η Διδώ Σωτηρίου²¹, τυπικά ορατές από την ανακωχή του Μούδρου, αναδεικνύονταν και από άρθρο της εφημερίδας *Le Temps*: η Αγγλία αρνείται να αναγνωρίσει την επιθυμία της Άγκυρας «να παραμείνωσι τα Γαλλικά στρατεύματα εν Κιλικία, θέλουσα ν' αφαιρέση τας πετρελαιοφόρους πηγάς της Ασίας από τον ανταγωνισμόν άλλων Δυτικών εθνών, μετά των οποίων οι Τούρκοι έχουν τη διάθεσιν να έλθουν εις συμφωνίας. Αλλά η Γαλλία θέλει την Τουρκίαν χωρίς κηδεμονίαν και μονοπώλια» ενώ «αι αγγλικαί αντιρρήσεις έχουν ως αιτίαν το οικονομικόν ενδιαφέρον της Αγγλίας» καθώς «διεκδικεί τα πετρελαιοφόρα τμήματα της Μοσούλης και του Καυκάσου από τους Τούρκους» ώστε «να καταστή κυρία του μεγαλειτέρου πετρελαιοφόρου μέρους του κόσμου»²².

Την αποικιακή πολιτική υπογράμμιζε ιδεολογικά η ευρωκεντρική θεώρηση του κόσμου, μια από τις υπέρτατες αξίες για τον ευρωπαίο λόγιο του 19ου αιώνα. Το ενδιαφέρον των φυσιοδιφών που περιηγούνταν και κατέγραφαν λείψανα πολιτι-

²⁰ Σημείωμα προς τον εκδότη της *Manchester Guardian*, 1.3.1919, στο Gallagher, «Nationalisms and the Crisis of Empire, 1919-1922» (Baker, Johnson, Seal (eds) 1981, 356).

²¹ Σωτηρίου 1975, 24.

²² Αναδημοσίευση στην εφημ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 26.10.1921.

σμών σε Αίγυπτο, Μεσοποταμία και δυτική Ινδία είχε οδηγήσει στην ένταξη του όρου «orientalism» στο Λεξικό του 1755 της Αγγλικής Γλώσσας του Σάμουελ Τζόνσον (Samuel Johnson, 1709-1784) ως ίδιον ανατολικών γλωσσών, ωστόσο το 1805 ο όρος χαρακτηρίσει τη «μελέτη των ιερών [Βιβλικών] πολιτισμών που είναι στενά συνδεδεμένοι με την Ανατολή» ή το ίδιον των ηθών και των εθίμων της Ανατολής που δεν προσιδίαζαν στις εκλεπτυσμένες αγγλικές συνήθειες. Πέρα από τους μεμονωμένους επισκέπτες, ιστορικούς, αρχαιοδίφες, θεολόγους που περιηγούνταν στην αυτοκρατορία περιγράφοντας τους εαυτούς τους ως ανατολιστές, επίσημες αρχαιολογικές αποστολές κατέφθαναν χάρη και στις Διομολογήσεις που, μεταξύ άλλων, επέτρεπαν στους Δυτικούς να αρχαιολογούν συστηματικά στα εδάφη της. Περιοδείες και ανασκαφές συνοδεύονταν από δημοσιεύσεις με εντυπωσιακές περιγραφές για τον κόσμο της Ανατολής που ενεργοποιούσαν στο κοινό το ένστικτο της περιπέτειας ενώ και η καθιερωμένη χρήση αναχρονισμών ταύτιζε ή παραλλήλιζε ήθη, έθιμα, και πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα του απώτερου παρελθόντος με την τρέχουσα πραγματικότητα. Ακόμα και το «Ανατολικό Ζήτημα» έβριθε αναχρονισμών όπως ενδεικτικά διαβάζουμε στη μελέτη του άγγλου καθηγητή Ιστορίας Τζωρτζ Ρόλινσον (George Rawlinson, 1812-1902): «*Το Ανατολικό ζήτημα μπορούσε να ειπωθεί είτε κάτω από τη λάμψη των σπουδαιότερων Ρωμαίων αυτοκρατόρων –Αύγουστο, Τιβέριο, Βεσπασιανό–, σαν χρονικό μια μοιραίας αναγκαιότητας που είχε να κάνει με διαρκή προβλήματα και διαρκείς προσπάθειες και στην καλύτερη των περιπτώσεων να παραδεχτούμε ένα κάποιο είδος*

επιδιορθώσεων, είτε κάτω από ένα ηρωικότερο φως, αυτό με το οποίο ο Αλέξανδρος ο Μεγάλος το είχε κοιτάξει [το Ανατολικό Ζήτημα] επί των ημερών του, σαν ένα κακό που έπρεπε να κατακτηθεί [...] και να τελειώνει αργά ή γρήγορα»²³. Αναχρονισμοί διατυπώνονταν ακόμα κι όταν και η περίοδος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου είχε παρέλθει. Η διάσημη κλασικίστρια Φρέϊα Σταρκ (Freya Stark, 1893-1993), βραβευμένη με το «Χρυσό Σταυρό της Βρετανικής Αυτοκρατορίας» για την προσπάθειά της ως εντεταλμένη του Υπουργείου Πληροφοριών και Προπαγάνδας να πείσει τους Άραβες να ταχθούν με τους Συμμάχους στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο αν δεν επέλεγαν την ουδετερότητα, σε διάλεξη του 1956 για την εκστρατεία του Αλέξανδρου στις «μισο-ελληνικές, μισο-βαρβαρικές πόλεις της μικρασιατικής ακτής» είχε δώσει τον τίτλο «Alexander's Minor Campaigns in Turkey»: για την «writer of genius» των *Times*²⁴ ο Αλέξανδρος είχε εκστρατεύσει κατά της... Τουρκίας.

Οι πάμπολλες δημοσιεύσεις άρθρων και μυθιστορημάτων από οριενταλιστές καλλιέργησαν τάσεις μόδας στα πρότυπα του «εξωτικού» κόσμου της Ανατολής που σύντομα κατέκτησε και τις διακοσμητικές προτιμήσεις της αστικής Ευρώπης· σαλόνια με χαλιά ανατολίτικα και ηδυπαθείς πίνακες ζωγραφικής με χαρέμια μέχρι ερμάρια και σεרבίτσια από την Κίνα, κιόσκια-παγόδες και χαρτιά περιτυλίγματος από την Ιαπωνία. Ανάλογα κορυφωνόταν το ενδιαφέρον των μουσείων και των χορηγών για ανασκαφές που ωφελούσαν και στον εθνοπολιτικό ανταγωνισμό

²³ Rawlinson 1893, 301.

²⁴ Jan. 1956 (Stark 1956, 304).

καθώς αποδείκνυαν την έκταση της πολιτικής, οικονομικής και στρατιωτικής σφαίρας επιρροής τους. Ο Έλγιν υπερηφανεύτηκε μετά το εγχείρημά του πως ο Βοναπάρτης δεν απέκτησε τέτοια κομμάτια απ' όλες μαζί τις κλοπές του στην Ιταλία²⁵ και ο Κάνινγκ (Stratford Canning, 1786-1880), επωφελούμενος από το γεγονός ότι οι Γάλλοι ήταν απασχολημένοι στο Khorsabad (σημερινό Ιράκ) για να προμηθεύσουν με ασσυριακές αρχαιότητες το Λούβρο, χρηματοδότησε τον Λέαρντ (Austen Henry Layard, 1817-1894), το 1845 για να ανασκάψει στη Nimrud· επένδυση που θα του άνοιγε το δρόμο στην πολιτική σταδιοδρομία εφόσον, ως μέλος της Βασιλικής Επιτροπής του Βρετανικού Μουσείου, θα το γέμιζε με «*λαμπρά ευρήματα τέχνης*»²⁶ όπως επισημαίνει η Κάρολαϊν Στήλ, αρχαιολόγος με ανασκαφές πάνω από 25 χρόνια στη Μέση Ανατολή. Πράγματι, με «*τη λιγότερη δυνατή σπατάλη χρόνου και χρήματος*», εργάτες άνοιξαν σήραγγες κατά μήκος των τοίχων των ασσυριακών ανακτόρων της Νινευή και περισυνέλλεξαν τις σφηνοειδείς πινακίδες της βιβλιοθήκης, τα τεράστια γλυπτά των φτερωτών ταύρων και τα άλλα αγάλματα που κόσμησαν τις αίθουσες του Βρετανικού Μουσείου²⁷ και αφύπνισαν το λογοτεχνικό ενδιαφέρον για την Ασσυρία. Ευρήματα που δεν «χρησίμευαν», εγκαταλείφθηκαν. Οι μεταγενέστεροι αρχαιολόγοι θρήνησαν για το μεγάλο κομμάτι πληροφοριών που απαλείφθηκε δια παντός εξαιτίας της άγνοιας και της λαφυραγωγίας αλλά, ας μη ξεχνάμε ότι πλάι στη μανία των Δυτικών για λαφυραγωγία, υπήρχε και η γενικότερη απαξίωση της Ανατολής που μετέφερε η

²⁵ Hock 2007, 72.

²⁶ Steele 2005, 46.

²⁷ Renfrew - Bahn 2001, 31.

Βίβλος μέσα από βίαιες εικόνες για δεσποτικούς βαβυλώνιους ηγεμόνες και ανηλεή ασσυριακά στρατεύματα, που έμοιαζαν να ενσαρκώνονται από τα ερείπια των τεράστιων συμπαγών παλατιών της Μεσοποταμίας.

Η αφαίρεση αρχαιοτήτων δημιουργούσε αντιδράσεις στους ντόπιους, που συνδέονταν με τα τοπικά μνημεία αποδίδοντάς τους ενίοτε και αποτροπαϊκές ή ευοίωνες ιδιότητες που «εξασφάλιζαν» την ευφορία του αγροτοκτηνοτροφικού κόσμου τους. Αλλά πέρα από αυτό, οι κοινωνίες της Ανατολής βρέθηκαν απροετοίμαστες μπροστά στην «εισβολή» των μεγάλων έργων των Δυτικών εταιρειών που ανέτρεψαν τις παραδοσιακές σχέσεις οικονομίας. Οι πλημμύρες, που σε Αίγυπτο και Ινδία αξιοποιούνταν μαζί με το επικλινές επίπεδο για να γονιμοποιηθούν τα εδάφη, αντικαταστήθηκαν από την τεχνική γονιμοποίηση που όχι μόνο κατέστρεψε το τοπικό οικοσύστημα αλλά εξαρτιόταν κι από μια κεντρική κυβέρνηση που κατέρρεε σε περίπτωση πολέμου. Ανάλογα, ήταν αδύνατο για έναν Δυτικό να συλλάβει το πρόβλημα που προκάλεσε η άφιξη του ατμοκίνητου τρένου στους νομάδες της ερήμου: όταν ο Σουλτάνος διέταξε την κατασκευή σιδηροδρομικού άξονα για τη διευκόλυνση των προσκυνητών που ως τότε διέσχιζαν με καραβάνια την αυτοκρατορία για το ετήσιο *Hajj* στη Μέκκα, οι Βεδουίνοι είδαν τα έργα ως απειλή για την επιβίωσή τους καθώς παρείχαν στους προσκυνητές προστασία στο μεγάλο ταξίδι έναντι πληρωμής. Αλλά το είδαν και ως κατοχή των εδαφών τους, τα οποία θεωρούσαν από παράδοση δικά τους. Μετά την ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι νικητές στρατιωτικοποίησαν μια σιδηροδρομική

γραμμή 1.300 χιλιομέτρων περίπου, που άλλαξε για πάντα το αγροκτηνοτροφικό τοπίο και τη ζωή των νομάδων βοσκών.

A.2. Ελληνική «εθνική ολοκλήρωση» και αποικιακή πολιτική. Η φιλολογική νομιμοποίηση της Μεγάλης Ιδέας

«Από της εποχής του Μεγάλου Κωνσταντίνου, δια μέσου της Βυζαντινής αίγλης, μέχρι του Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου και του λαβάρου της αγίας Λαύρας, η ιστορία η ελληνική πλέκεται γύρω από τους μεγάλους ήρωάς της και τα ιστορικά της σύμβολα»
Δεκέμβριος 1921, πολεμικός ανταποκριτής Χρ. Νικολόπουλος²⁸

Σήμερα γνωρίζουμε πως η ανασκαφή *per se* (*practicing archaeology*) αποτελεί αντικείμενο διαφορετικό από τον λόγο περί των αρχαίων (*theorizing on archaeology*) όσο διαφορετικός είναι ο χρόνος κατά τον οποίο τελέστηκε ένα γεγονός από τον καιρό που αυτό ανασύρθηκε στο φως. Αλλά μέχρι πρόσφατα η συζήτηση γύρω από τα ευρήματα ήταν στενά επηρεασμένη από τον παροντισμό (*presentism*), την προσομοίωση φαινομένων των προηγούμενων αιώνων στο παρόν. Έτσι, και στο παράδειγμα των ανασκαφών στην *terra desiderata*, τη γεωγραφική ζώνη στη Μικρά Ασία που συνδέθηκε με τον ελληνικό εθνικισμό και αγκάλιαζε, για τους πλέον φιλόδοξους, και τα εδάφη της Συρίας και της Παλαιστίνης ως τη Μεσοποταμία, το χτες και το *σήμερα* ταυτίζονταν στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που αποσκοπούσαν στην κατάκτηση του παρελθόντος και όχι στην

²⁸ Νικολόπουλος [χ.χ.], 124.

κατανόηση του. Η ιστοριογραφία, έχοντας επιβάλλει την παρουσία της είχε συμβάλλει δραστικά προς αυτή την κατεύθυνση, κι όχι μόνο γιατί αξιοποιούσε επιλεκτικά και τα αρχαία φιλολογικά κατάλοιπα: κανένας δεν θα τολμούσε, λόγου χάρη, να αναφέρει την προσβλητική γνώμη του μιλήσιου Εκαταίου για τις «αμετροεπείς και γελοίες κουβέντες των Ελλήνων» στο έργο του *Γενεαλογία*. Αλλά και γιατί επηρέαζε αποφασιστικά την αρχαιολογική προσέγγιση που δεν διανοούνταν να αυτονομηθεί, στις αρχές του 20ού αιώνα, από το χώρο των ιδεών. Η απουσία μιας προσπάθειας από μέρους των ελλήνων αρχαιολόγων να εντάξουν τα ευρήματα στον πολιτικό χρόνο κατασκευής τους, αποστερώντας τα από την ιστορικότητά τους και συντηρώντας τη μυθοποίηση και το μεταφυσικό τους φορτίο, δεν αφορούσε ακριβώς σε επιστημονική πλάνη. Όπως θα δούμε και στον επίλογο αποτελούσε, από ένα σημείο και μετά, επιλογή. Ή, όπως είχε επισημάνει ο Άγγελος Ελεφάντης (1936-2008), οι ερμηνευτές ήταν σχεδόν προορισμένοι να δουν το θέμα με τον τρόπο που το είδαν, εκτρέφοντας νομιμοποιήσεις με τις αντιλήψεις τους που συχνά αποτέλεσαν τις επίσημες εθνικές ιδεολογίες²⁹.

Η Μεγάλη Ιδέα, το αποκορύφωμα της «λογικής» της εθνικής ενότητας, είχε ποικίλες συνηχήσεις εξαρχής, από όταν ο Ιωάννης Κωλέττης την έθεσε ως προοπτική στην Εθνοσυνέλευση της 14ης Ιανουαρίου 1844³⁰. Πέρα από το ιδεολογικό μέρος που την ήθελε να ανταποκρίνεται στις νέες δυναμικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας και την οποία διαπερνούσε —όπως είχε διαπιστώσει ο

²⁹ «Το έθνος του Διαφωτισμού», *Κυριακάτικη Αυγή* (Ενθέματα), 16.10.2005.

³⁰ «Η Αθήνα είναι μόνο η πρωτεύουσα του βασιλείου. Η Κωνσταντινούπολη είναι η μεγάλη πρωτεύουσα, η Πόλις, η χαρά και η ελπίδα όλων των Ελλήνων» (Clogg 1979, 76 & Smith 2002, 36).

αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα Κάρολος Τάκερμαν (Charles Tuckerman, 1827-1896)³¹—, είχε ενοχοποιηθεί ότι υπηρετούσε πολιτικές και οικονομικές σκοπιμότητες σύμφωνα και με τη μελέτη της Έλλης Σκοπετέα (1951-2002) για την πρόσληψη της Μεγάλης Ιδέας τη δεκαετία 1850-1860³². Έτσι ούτε στις αρχές του 20ού αιώνα θα μπορούσαμε να την απομονώσουμε από τα οικονομικά και πολιτικά χαρακτηριστικά που είχαν διαμορφωθεί από μια σειρά οικονομικοπολιτικών αναμετρήσεων· τη δεύτερη φάση της αποικιοκρατίας, την πρόσφατη ευρωπαϊκή ύφεση, τους Βαλκανικούς πολέμους, τον Μεγάλο Πόλεμο. Σε ένα τέτοιο συγκείμενο, οι ανασκαφές του Ελληνικού Κράτους στη Μικρά Ασία που θα έδιναν την ευκαιρία για τον αναβαπτισμό στο «εθνικό» παρελθόν μέσω της ανάδειξης των μικρασιατικών τεχνέργων και μνημείων, ανεπανάληπτες δημιουργίες φτιαγμένες από χέρια «αρχαίων ομογενών», εντάσσονται σε έναν προβληματισμό με διαστάσεις πέρα από το φιλολογικό ζήτημα που διαπερνούσε εγκάρσια την ελληνική κοινωνία. Αλλά στο διάλογο για το έθνος συνήθως παραβλέπεται η πολιτική και η οικονομία, πόσο μάλλον όταν συνδέεται με μια εθνική ήττα που συνοδεύτηκε από μια τραγική καταστροφή. Έτσι, τις αποικιακές προθέσεις των ιθυνόντων της Μεγάλης Ιδέας αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν οι μελετητές κι ενώ,

³¹ 'Η Μεγάλη Ιδέα ήταν «αναποσπαστως συνδεδεμένη μετά παντός ελληνικού πνεύματος και πάσης ελληνικής καρδίας. Υπάρχει αύτη παρ' όλαις τις τάξεσι της κοινωνίας· το άνευ οδόντων έτι βρέφος βυζάνει αυτήν εν τω γάλακτι της μητρός του, και υπέρ αυτής αφθόνους σπένδει σπονδάς ρητινίτου ο νωδός γέρων. Οι ποιμήν ονειροπωλεί ταύτην εν τω ψυχρώ του όρους αέρι υπό την τριχίνην καπόταν του, και ο πλούσιος κτηματίας σχεδιογραφεί ταύτην εν τοις κομψοίς καπνού νέφεσιν, άτινα σχηματίζει αεννάως καπνίζων» (Tuckerman 1872, 120 & Τάκερμαν 1877, 98).

³² Η αντιπολιτευόμενες εφημερίδες Αθηνά και Φως έγραφαν για «τις σκοτεινές προθέσεις της ηγεσίας του έθνους» που χρησιμοποιούσε τη Μεγάλη Ιδέα για να αργυρολογήσει και ως αντιπερισπασμό στα συσσωρευμένα εσωτερικά προβλήματα (Σκοπετέα 1998, 348-349).

για τους σύγχρονους της που είχαν ανατραφεί με το αποικιοκρατικό πρότυπο, η αποικιακή πολιτική δεν αποτελούσε «αμάρτημα»· η Ελλάδα έπρεπε να κατέχει την «*αυτοκρατορικήν θέσιν της Αγγλίας*» επεσήμαινε το 1922 ο καθηγητής Γυμνασίου Κωνσταντίνος Άμαντος και ο Διάδοχος Γεώργιος Β΄ (1890-1947) παραδέχτηκε από το μέτωπο της Μικράς Ασίας ότι η εκστρατεία «*υπερβαίνει πάσαν αποικιακήν επιχείρησιν*». Ωστόσο, οι όροι «ιμπεριαλισμός», «αποικιακή πολιτική», εξέλαβαν αρνητικό πρόσημο ενόσω εξελισσόταν η αλόγιστη προέλαση προς την Άγκυρα —κι όχι μόνο στα κείμενα του σοσιαλιστικού Τύπου και τις προκηρύξεις του ΣΕΚΕ(Κ) που προσπαθούσαν να απαγκιστρώσουν το λαό από την κυρίαρχη ιδεολογία³³. Φιλοβασιλική εφημερίδα προειδοποιεί, τον Ιούλιο του 1921, για την επικινδυνότητα της προέλασης την οποία επεδίωκαν όχι τα εθνικά συμφέροντα μα οι «*ιμπεριαλιστικάι ουτοπίαι μιας τάξεως*». Ακόμα νωρίτερα, στις αρχές του 1915, ο επιτελάρχης Ιωάννης Μεταξάς (1871-1941) είχε καταθέσει σε μακροσκελές υπόμνημα τις επιφυλάξεις του αποκαλώντας «*αποικιακή πολιτική*» ακόμα και το σχέδιο μετάβασης στη Σμύρνη, μια «*ατυχής φράση*» σύμφωνα με τον διπλωμάτη

³³ Δημοσιεύονταν άρθρα «*Ειρήνη που εορτάζουν οι αστοί και την Ειρήνη που θέλει ο Λαός*» (Ριζοσπάστης, 30.7.1920). Μοιράστηκαν και προκηρύξεις: «*Το μέγαλωμά της [Ελλάδας], διά το οποίον πανηγυρίζουν, είναι η επέκτασις των ορίων της εκμεταλλεύσεώς των... Η ελευθερία την οποίαν καυχώνται ότι πραγματοποιεί η ειρήνη είναι πραγματικώς η πολιτική και οικονομική υποδούλωσις της χώρας μας εις τας μεγάλας κεφαλαιοκρατικές δυνάμεις της Δύσεως... αι οποίαι την εμεγάλωσαν διά να την χρησιμοποιήσουν στρατιωτικώς όπου τα συμφέροντά των κινδυνεύουν [...] ας αντιμετωπίσωμεν τους εκμεταλλευτάς, δηλούντες ότι δεν ανεχόμεθα επί πλέον νέους πολέμους και νέα αίματα, νέας πιέσεις, νέους εκβιασμούς και νέαν εκμετάλλευσιν και ότι θέλομεν να ζήσωμεν όλοι πλέον ελεύθερα με όλους τους άλλους λαούς της Βαλκανικής και Ανατολής οι οποίοι είναι αδελφοί μας*» (Προκήρυξη ΣΕΚΕ(Κ) 10.9.1920).

Αλέξανδρο Πάλλη (1883-1975)³⁴ αφού είχε ξεσηκώσει τον πατριωτικό Τύπο και τα εύθικτα μέλη της Entente.

Μετά από τους συνασπισμούς της Τριπλής Συμμαχίας το 1882 και της Αντάντ το 1907 που διαιρούσαν την Ευρώπη σε δυο «στρατόπεδα», έλειπε μόνο η αφορμή που θα στερέωνε τους νέους κυρίαρχους του κόσμου. Κι αν το 1912 οι εμπορικοί δρόμοι της Μικράς Ασίας είχαν γίνει αναξιόπιστοι και ανασφαλείς για το ελληνικό και το ελληνοθωμανικό στοιχείο μετά την εμπλοκή του Ελληνικού Βασιλείου στη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Βενιζέλος αισιοδοξούσε μετά τη συζήτησή του με το βρετανό πρέσβη στην Ελλάδα Φράνσις Έλιοτ (Francis Elliot, 1903-1916) το 1915 για τα προνόμια μιας σύμπραξης του με την Entente, αισιοδοξία με «διαστάσεις σχεδόν παθολογικές»³⁵. Η ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας γίνεται σύνθημα εθνικό και πρόσχημα φερέγγυο της εξωτερικής πολιτικής και διπλωματίας της βενιζελικής παράταξης που απέβλεπε «σε δυο κατηγορίες υποστηρικτών, στους πλούσιους και στους διανοούμενους»³⁶, τους πεπεισμένους

³⁴ Ο Μεταξάς στην εθνολογική διασπορά υπολόγιζε ότι σε συνολικό πληθυσμό 10 εκατ. μόνο τα 2 εκατ., με γενναιόδωρη εκτίμηση, μπορούσαν να υπολογιστούν σαν Έλληνες, μάλιστα διάσπαρτοι εδώ κι εκεί, κυρίως κατά μήκος της θαλάσσιας ακτής και αναλογικά σε μικρές ομάδες ενώ οι μουσουλμάνοι βρίσκονταν παντού σε πλειοψηφία. Ακόμα και στο Βιλαέτι του Αϊδινίου που περιλάμβανε το σαντζάκι της Σμύρνης η αναλογία Ελλήνων προς Τούρκων ήταν 5 προς 7 ενώ στις περισσότερες παράκτιες πόλεις ήταν ακόμα μικρότερη. Επεσήμανε ότι ο όγκος του μουσουλμανικού πληθυσμού αποτελούνταν από χωρικούς εξοικειωμένους με όπλα, σε μια μακριά και επίμονη εκστρατεία στο εσωτερικό, δύσκολη εξ ορισμού λόγω της απουσίας δρόμων και άλλων τρόπων επικοινωνίας· ο εισβάλλον στρατός θα εύρισκε δυσκολία να κυνηγήσει τους Τούρκους στην ενδοχώρα όπου υπήρχε πολυάριθμος εχθρικός πληθυσμός και μεγάλα φυσικά εμπόδια (Pallis 1937, 22-27).

³⁵ Σακελλαρόπουλος 1961, 310.

³⁶ Σταυρίδη-Πατρικίου 2008, 159.

Όπως θα γράψει το 1928 ο Μάξιμος, «Νικητής στην εσωτερική πάλη βγήκε η αποφασιστικότερη και αστικώτερη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας, η πιο συγκροτημένη και συνδεδεμένη με το ξένο κεφάλαιο και συγκεκριμένα το ανταντικό, η φιλελεύθερη μερίδα, το Βενιζελικό κόμμα». Ο

ότι ο Βενιζέλος θα ενσάρκωνε το ρόλο του «*Canour της Ελλάδας που, όπως κι εκείνος, είχε υπάρξει ένας μεγάλος πατριώτης κι ένας λαμπρός διπλωμάτης και που, όπως κι εκείνος, ελευθέρωσε την πατρίδα και την έκανε μεγαλύτερη*»³⁷.

Στη Μικρά Ασία, τον «επίγειο παράδεισο» σε ορυκτό, γεωργικό και δασικό πλούτο που είχε περιγράψει περιηγηθείς στην Έφεσο, τα Σόκια και την Πριήνη το 1909 ο καθηγητής του Εθνικού Πανεπιστημίου Ανδρέας Ανδρεάδης (1876-1935), ο νομικός και οικονομολόγος που μετά τα Μικρασιατικά θα διατελέσει σύμβουλος του Βενιζέλου, υπήρχε το μεγάλο επιχειρηματικό κενό της ελληνικής αστικής τάξης: ακόμα και «ο κυριώτερος έμπορος ταπήτων είναι Αρμένιος». Το κενό έπρεπε το γρηγορότερο να καλυφθεί ώστε να «γίνωμεν παντοκράτορες» στη θέση των Ολλανδών με τα ατμόπλοιά τους, των Άγγλων με τους σιδηροδρόμους τους, των Γάλλων με τις τράπεζές τους³⁸, σύμφωνα με την αντίληψη των τελών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού που αποδείκνυε την υλική υποδομή και το τεχνολογικό επίτευγμα κάθε χώρας από τον αριθμό των τραπεζών, των ατμόπλοιων και των χιλιομέτρων του σιδηρόδρομου. Και βέβαια, η ελληνική επιχειρηματικότητα δεν ταυτιζόταν απαραίτητα με τον φιλολογικό πατριωτισμό, ούτε με την επένδυση των ελληνικών πολιτικών συμφερόντων στην Entente· ο Μποδοσάκης συνεργάζεται με τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου κι ενώ ο

πόλεμος είχε γίνει αφορμή «να ενωθούν όλα μαζί τα αστικά κόμματα και να σχηματισθούν κυβερνήσεις “εθνικού συνασπισμού”, με πρόγραμμα την άμυνα της πατρίδος (την άμυνα δηλαδή του κεφαλαίου της πατρίδος)» (Μάξιμος 1930, 9).

³⁷ *Le Temps* 22.6.1919 (στο, Sotiriadis 1919, 125).

³⁸ Ανδρεάδης 1909, 8-11.

ελληνοχριστιανικός πληθυσμός των παραλίων απελαύνεται σύμφωνα με την καθοδήγηση τους προς τους Τούρκους για οικονομικό αποκλεισμό τους³⁹.

Πριν από την υπογραφή της ανακωχής στο Μούδρο οι συριακές, λιβανικές και παλαιστινιακές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατοικημένες από Άραβες, είχαν ήδη καταληφθεί από Γάλλους και Βρετανούς και το φθινόπωρο του 1918 οι Βρετανοί ήδη προήλαυναν κατά μήκος του Τίγρη έτοιμοι να καταλάβουν τη Μοσούλη και τα πετρέλαιά της. Η είσοδος των ΗΠΑ στο πλευρό των Δυνάμεων και τα «14 Σημεία» του Ουίλσον υπέρ της αυτοδιάθεσης των λαών είχαν «πείσει» τους Ευρωπαίους που παρέβλεπαν τις πολιτικές και στρατιωτικές επεμβάσεις του στη Νικαράγουα, το Μεξικό, τον Άγιο Δομίνικο και την Αϊτή. Τον Μάρτιο του 1918 ο ελληνικός στόλος βρισκόταν στη θαλάσσια περιοχή Σάμου, Χίου και Μυτιλήνης και στις 24 Μαρτίου το αντιτορπιλικό «Λέων» είχε δέσει στο λιμάνι της Σμύρνης, όχι μακριά από το τρίστρατο της Αγίας Φωτεινής στην οποία τη μεγαλοπρεπή δοξολογία της επετείου του Εικοσιένα και του Ευαγγελισμού θα συμμετείχε ο ναύαρχος Ηλίας Μαυρουδής: η ανακωχή που υπογράφηκε τον Οκτώβριο στο Μούδρο της Λήμνου επάνω στο βρετανικό θωρηκτό «Αγαμέμνων» απλώς επικύρωσε την πολιτική του διαμελισμού που είχε αρχίσει η Βρετανία από τον Νοέμβριο του 1914.

³⁹ Ο Μποντός Αθανασιάδης (Μποδοσάκης) τροφοδοτούσε το 1916 τους 30 χιλ. εργαζόμενους στη σιδηροδρομική γραμμή της Βαγδάτης και τον τουρκικό στρατό που φρουρούσε τα έργα. Το κολοσσιαίο έργο, στο οποίο χρησιμοποιήθηκαν 35 χιλιάδες ζώα για τις μεταφορές, χρηματοδοτούσαν οι Γερμανοί και γερμανοί τεχνικοί επέβλεπαν για λογαριασμό της Τουρκικής Κυβέρνησης (Μαρκεζίνης 1966, 278).

«Αγγλογαλλικός στόλος εν Μούδρω». Φωτοκάρτα του 1918. Ευγενική προσφορά του εμπόρου Κωνσταντίνου Ασλανάκη (1914-) από το Μούδρο, Λήμνος 2010

Οι βλέψεις των Δυνάμεων ήταν προ πολλού αντιληπτές σημειώνει ο πρέσβης Κ. Σακελλαρόπουλος, αφού «η αρχή της εθνικιστικής κινήσεως εις την Τουρκίαν εσημειώθη από τους πρώτους μετά την ανακωχήν μήνας, πριν ακόμη μεταβεί ο Κεμάλ εις την Ανατολήν, αρκετά προ της ελληνικής αποβάσεως εις την Σμύρνην»⁴⁰. Με αποτέλεσμα, παρά τις επισημάνσεις του Τσώρτσιλ στον Λούντ Τζωρτζ (David Lloyd George, 1863-1945) ότι οι Σοβιετικοί συσπειρώνονταν υπογράφοντας συνθήκες με την Άγκυρα, το Αφγανιστάν και την Περσία, εκείνος να ανησυχεί, την άνοιξη του 1919, για τον κυκλώνα του τουρκικού εθνικισμού που δημιουργούσε ο αξιωματικός με το παρατσούκλι «Γκρίζος Λύκος» που φίλοι και εχθροί τού απέδιδαν. Η απόβαση του ελληνικού στρατού είχε θορυβήσει τους τούρκους τοπάρχες που καλούσαν το λαό απ' άκρη σε άκρη της Ανατολίας σε συσπείρω-

⁴⁰ Σακελλαρόπουλος 1961, 56.

ση⁴¹ κάνοντας τον Λούντ να ανησυχεί πως ο «ενδεχόμενος διαμελισμός της Τουρκίας θα εξήγειρε τον μουσουλμανικόν κόσμον». Στον οποίο συμπεριλαμβάνονταν και τα εκατομμύρια των Ινδών μουσουλμάνων που μέσω των Βρετανών εκπροσώπων τους είχαν καταθέσει στο Ανώτατο Συμβούλιο ότι η Θράκη, η Κωνσταντινούπολη και η Μικρά Ασία ήταν η «από αιώνων εστία της τουρκικής φυλής»⁴², και η Βρετανία ήθελε να αποφύγει μια ακόμα κρίση από αυτές που αντιμετώπιζε με τα κινήματα ανεξαρτησίας από την Αίγυπτο ως την Ινδία του Γκάντι, αλλά και στη γειτονιά της, στην Ιρλανδία του Έϊμον ντε Βαλέρα.

Η Συνθήκη που υπογράφηκε στο προάστιο Sèvres του Παρισιού στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920 στο εργοστάσιο των διάσημων πορσελανών στη δυτική όχθη του Σηκουάνα υπήρξε για την Ελλάδα «μία από τας απροσδοκήτους εκείνας εντυπωσιακάς αλλ' επιφανειακάς και διά τούτο εφημέρους επιτυχίας»⁴³. Προτού αποδειχτεί το θνησιγενές της Συνθήκης, ο αστικός Τύπος, μέσα από έναν καταιγισμό ενθουσιωδών συναισθημάτων, δημοσίευε τις δηλώσεις Βενιζέλου για μια Ελλάδα «πλέον αληθώς Μεγάλη»⁴⁴ και εικόνες ευφορίας του πλήθους για τη λαμπρή εθνική προοπτική⁴⁵. Κι όταν ο λαός καταψήφισε τη συνέχιση των

⁴¹ Πρόσκληση Μ. Πετζέτ, 1919 (Αρχείο ΥΠΕΞ).

⁴² Σακελλαρόπουλος 1961, 79, 89.

⁴³ Σακελλαρόπουλος 1961, 144-5.

⁴⁴ «Η σημερινή ημέρα είναι η ευτυχεστέρα της ζωής μου. Μετά τόσους αγώνες φθάνομεν εις τοιούτον τέρμα. Η Ελλάς είναι πλέον αληθώς Μεγάλη. Ευρισκόμεθα προ υπερτάτου κοσμοϊστορικού γεγονότος» (Μακεδονία 30.7.1920).

⁴⁵ «Μικρά τμήματα εφίπων με ένα λοχίαν επί κεφαλής περιέρχονται τα διαφόρους συνοικίας της πόλεως και απαγγέλλουν εις όλας τα οικίας το χαρμόσυνον άγγελμα. Ολίγον αργότερον η μουσική της φρουράς περιέρχεται τας οδούς παιανίζουσα το “μαύρ’ είν’ η νύχτα στα βουνά” και άλλα θούρια. Εις την πλατείαν του Συντάγματος λαμβάνουν χώρα μικραί διαδηλώσεις των πολιτών. Εξαιρετική δε κίνησις παρατηρείται πανταχού. Ελκύει την προσοχήν πάντων μια ογκώδης

στρατιωτικών επιχειρήσεων πειθόμενος στο «οίκαδε» και στο «Μικρά πλην Έντιμος Ελλάς», η νέα κυβέρνηση, που δεν τερμάτισε τον πόλεμο, με αφορμή την επέτειο των εκατό ετών από το Εικοσιένα χρηματοδότησε προπαγανδιστικό φιλμ για να προβληθεί σε Ελλάδα και Σμύρνη ώστε να προσηλυτίσει εθελοντές σε μία περίοδο κόπωσης και αντιδράσεων. Την υλοποίησή του ανέθεσε το Υπουργείο Εξωτερικών στον κωνσταντινουπολίτη Δημήτρη Γαζιάδη (1899-1959), καθηγητή στην Αυτοκρατορική Κινηματογραφική Ακαδημία του Μονάχου και διευθυντή της κινηματογραφικής υπηρεσίας του γερμανικού στρατού κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο. Ο Γαζιάδης επέλεξε ήπια στιγμιότυπα των επιχειρήσεων, που παρέπεμπαν σε έναν αναίμακτο «περίπατο» στην ενδοχώρα. Το «Ελληνικόν Θαύμα» ή «Όλοι για τη Μικρά Ασία» με εταιρεία διανομής την «Dag Film» ξεκινούσε με τη σκηνή όπου ο κομψός αστός ανακοινώνει στη σύζυγο και στη μητέρα του ότι θα καταταγεί: «Θ' αφήσουμε τους Τούρκους να ξαναπάρουν την ελευθερία μας;» τις ρωτάει, απευθυνόμενος ουσιαστικά προς τους θεατές, ενώ ο γιος του τοποθετεί συμβολικά ένα τούρκικο φέσι στο κεφάλι του σκύλου τους. Η οικογένεια παρακολουθεί από το μπαλκόνι την υπερήφανη και δυναμική παρέλαση τσολιάδων και φαντάρων, ακολουθεί ο συγκινητικός αποχωρισμός στο λιμάνι, σκηνές από το ταξίδι και την άφιξη στη Σμύρνη, η προέλαση έφιππων στην ενδοχώρα και η σύζυγος που

ομάς πολιτών, η οποία έχουσα εν τω μέσω ένα πανύψηλον παπάν, έψαλε το “Χριστός ανέστη” και το “τή υπερμάχω στρατηγώ τα νικητήρια”. [...] χιλιάδες κόσμου έχουν συγκεντρωθή κάτωθεν της οικίας του Βενιζέλου, ψάλλουσαι το “Χριστός ανέστη”. Μόλις δε την μεσημβρίαν επήλθε κάποια ύφεσις εις την πρωτοφανή και εξαιρετικήν εκείνην κίνησιν» (Μακεδονία 30.7.1920).

κατατάσσεται ως νοσοκόμα: όλοι εθελοντές, ευτυχείς που υπηρετούν τον ιερό σκοπό⁴⁶.

«Όλοι για τη Μικρά Ασία. DAG FILM Co.» (1922)

Οι ασυμφωνίες των Συμμάχων, απειλητικές για την επίτευξη του ελληνικού στόχου, έθεταν σε επαγρύπνηση την άρχουσα τάξη. Για τον εφησυχασμό του λαού, που έπρεπε να έχει με το μέρος της σε αυτό το εγχείρημα, πολλαπλασίαζε τα ιδεολογήματά της που αντλούσε από το οπλοστάσιο της *πολιτισμικής ιδιαιτερότητας*, του νέου επιστημονικού δόγματος που είχε κερδίσει έδαφος έναντι της *πολιτισμικής παγκοσμιότητας* που ενέτασσε τους πολιτισμούς σε μια ενιαία εξελικτική πορεία. Το νέο ιστοριογραφικό ρεύμα που εδραιώνεται στο εύφλεκτο περιβάλλον της παρατεταμένης ευρωπαϊκής ύφεσης του 1873-1895 επαναπροσδιορίζει και την αρχαιολογική ερμηνεία: η *ιστορική-πολιτισμική* αρχαιολογική προσέγγιση που διαδέχεται την *πολιτισμική εξελικτική*, «έβλεπε» στα ευρήματα τις *εγγενείς και αδιαφοροποίητες* ιδιότητες της «φυλής» που «τεκμηρίωναν» το εθνικό αφήγημα. Παρότι η πίστη στη διαρκή πρόοδο των Διαφωτιστών (*εξελιξηρχία*) δεν

⁴⁶ Το φιλμ στο, www.supa.gr/forums/f223/ell-kinimatografos-1920-1930-a-48979.html

αποσοβήθηκε ποτέ, η «φυλή» περιβλήθηκε με μια *προαιώνια* και *φυσική* δυναμική, ανωτερότητα και αίγλη, υιοθετώντας το φυλετικό δόγμα που εθνολόγοι, ανατόμοι και ιστορικοί της περιόδου διακινούσαν στο πλαίσιο της δεύτερης αποικιοκρατίας και της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης. Η γενικευμένη ανεργία –σε συνδυασμό με τη δημογραφική αύξηση των μέσων του 18ου αιώνα που πλέον δεν αναχαίτιζε η πανώλη– και η κινητικότητα των ομάδων προς τα αστικά κέντρα όπου εμφανίζονταν πιεστικότερα τα προβλήματα, αποκάλυψαν την κοινωνική και οικονομική ασυνέχεια που η ύφεση κατέστησε κοινωνική απειλή, οδηγώντας σε φυλετική έκρηξη με παράλληλη «ανακάλυψη» των εθνικών αξιών: το κατεστημένο των κοινοτήτων ανέσυρε, ως άμυνα, όλα τα μακροχρόνια ιδεολογήματα που σέρνονταν στην Ευρώπη. Κι όπως η γερμανική και γαλλική εκπαίδευση αμύνθηκε με τη στροφή στις εγχώριες παραδόσεις και με την ίδρυση εθνικιστικών οργανώσεων –τη ρατσιστική «Allgemeiner Verband» («Λίγκα Παγγερμανισμού») και την «Action Française» (1898)–, έτσι και στην Ελλάδα, της οποίας η βιωσιμότητα του εξωτερικού εμπορίου πλήττεται από την ύφεση, τα εγχειρίδια αυτονομούνται από τα μεταφρασμένα ευρωπαϊκά στην προσπάθεια να συναρμολογήσουν μια ταυτότητα με επίκεντρο τον «εθνικό» εχθρό που κατείχε «*ελληνικάς χώρας*» και το Βυζάντιο, δεδομένου και ότι κωνσταντινουπολίτες τραπεζίτες και χρηματιστές εγκαθίστανται στο Ελληνικό Βασίλειο από τη δεκαετία του 1870 διευρύνοντας την ελληνική επιχειρηματικότητα.

Προτού η ελληνική Αριστερά προσχωρήσει στο διεθνισμό της Γ΄ Σοσιαλιστικής Διεθνούς όχι μόνο οι οπαδοί της «μεταφυσικής μεθόδου» μα και σοσιαλιστές, όπως ο ιδρυτής του Σοσιαλιστικού Κέντρου Αθηνών Νικόλαος Γιαννιός (1885-1958) και ο «διαλεκτικός» Γεώργιος Κωνσταντινίδης (Σκληρός, 1878-1919), προσχώρησαν στη Βενιζελική πολιτική. Ο Σκληρός που είχε ασκήσει κριτική κατά το παρελθόν στα μεγαλοϊδεατικά οράματα και τις φυλετικές ιδεοληψίες⁴⁷ έγραφε τώρα από το πλευρό του Βενιζέλου πως η «ιδιοσυστασία» της ελληνικής εθνότητας τη διαφοροποιούσε από τις «μεγάλας κεφαλαιοκρατικές δυνάμεις της Δύσεως» και αναγνώριζε στο φυλετικό παράγοντα τον ρυθμιστή μιας κοινωνίας⁴⁸. Και ο Γιαννιός συντάσσεται με τον προσεταιρισμό της Entente για τη διεύρυνση της Ελλάδας «από την Θράκη μέχρι της Μαύρης Θαλάσσης»⁴⁹. Ο αστικός Τύπος σε Ελλάδα και Σμύρνη «ενορχήστρωνε» τις ιδεολογίες, δημιουργώντας μέσα από άρθρα τις

⁴⁷ «[Το Ελληνικό έθνος] τη σαπίλα του φεουδαλικού συστήματος του Χαμίτ τη θεωρούσε όχι προσωρινό φαινόμενο, προσωρινή αρνητική θέση, αλλά αιώνια κατάσταση, φύσει τάχατες στους Τούρκους, στους μουσουλμάνους. Είναι τώρα σάπια η Τουρκία; Άρα θα είναι πάντα σάπια· θεραπεία δεν υπάρχει· ετοιμοθάνατος που τον περιμένει διαμελισμός [...] [Οι Έλληνες] στον επαναστατικό τους οίστρο, φανταζόμενοι πως σ' όλη την Ανατολή υπάρχουν μόνο δυο έθνη, οι Έλληνες και οι Τούρκοι, και πως οι τελευταίοι έπρεπε να υποχωρήσουν στην ορμή της μεγάλης Ελλάδας» (Σκληρός, υπογράμ. δική του, 1909, 420-3).

⁴⁸ «Δίπλα στον οικονομικό παράγοντα, ο οποίος μένει κατ' εμάς πάντοτε ο σπουδαιότερος [...] ετονίσαμε και καθορίσαμε και τους άλλους δυο βοηθητικούς παράγοντες: το φυλετικό και τον ιστορικό [...] και την αμοιβαία σχέση τους αναμεταξύ τους [...] Γιατί είναι γνωστόν ότι εκτός από την διαφορά μεταξύ των πολιτών που προέρχεται από τη διάφορη κοινωνική θέση, μόρφωση και ανατροφή τους, υπάρχουν και οι γενικές κοινές ιδιότητες που αφορούν όλη τη φυλή [...] πως δηλαδή αιστάνεται, πως σκέπτεται και πως δρα η φυλή» (Σκληρός, υπογράμ. δική του, 1919, 25).

⁴⁹ Γιαννιός, Κόσμος, Ιούλιος 1921.

Ωστόσο, η σύμπλευσή του με το ενδεχόμενο επέκτασης ενός ελληνικού κράτους μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα διαφοροποιούνταν σε ζητήματα στερεοτύπων καθώς αναγνώριζε στο τουρκικό στοιχείο τη δυνατότητα «να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον εκπολιτισμό και στην ευτυχία της Μικράς Ασίας, και της ανθρωπότητας» παρά «τα μύρια αίτια» που μπορεί να τον κράτησαν «καθυστερημένο ως σήμερα» (Στο Γιαννιός, ό.π.).

ευνοϊκότερες εντυπώσεις για τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, και προκαταλαμβάνοντας τους αναγνώστες σε Σμύρνη⁵⁰, Αθήνα⁵¹ και τις άλλες πόλεις, υιοθετώντας και την παραπληροφόρηση: «Θα μας επιτραπή η κατάληψις της Κων)πόλεως»⁵² διαβεβαιώνει με πηχυαίους τίτλους η Σκριπ ενώ ειδήσεις από τη Σμύρνη μιλούν για σύλληψη του Κεμάλ⁵³.

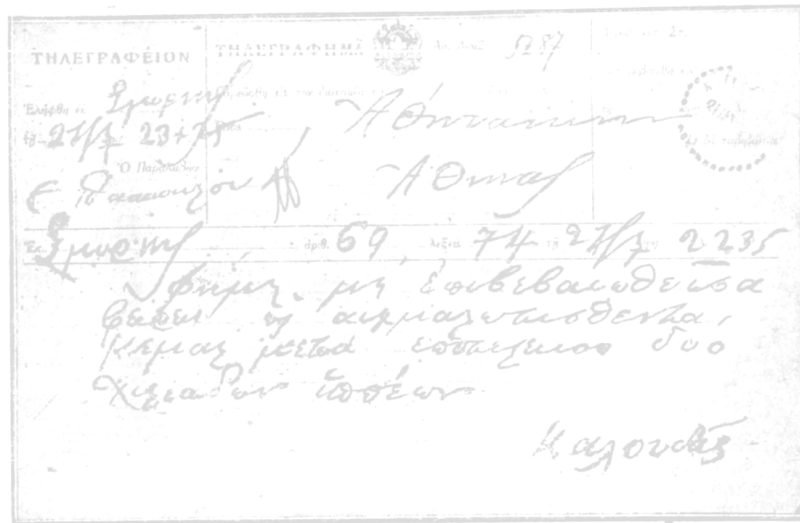
⁵⁰ «[τον λαόν μας] εν και μόνον τον ενδιαφέρει, ο χάρτης, η νίκη, η προέλασις, και έχει δίκαιον ο Ελληνισμός ούτω σκεπτόμενος και περί της νίκης και μόνον ασχολούμενος» (Πατρίς 3.7.1921) & με αφορμή της συμπλήρωσης «τρίετίας σήμερον [...] Εν ονόματι της Επετείου ταύτης της ιεράς [...] ο Μικρασιατικός λαός ορκίζεται να μην υποταχθή εις οιανδήποτε λύσιν ήτις δεν θα καθώριζε την 2αν Μαΐου ως επέτειον της εθνικής του ανεξαρτησίας» (Κόσμος 2/15.5.1921).

⁵¹ «Εν συναγερμώ και πάλιν χθες η πόλις των Αθηνών, εδονήθη πανηγυρίζουσα τα Επινίκεια. [...] ευθύς ως εγνώσθη εκ κυκλοφορήσαντος παρατήματος της "Πολιτείας" η κατάληψις του Εσκή-Σεχίρ, επεκράτησεν αληθινή φρενίτις, έξαλλος ενθουσιασμός, εκδηλούμενος εις διαδηλώσεις, άσματα, πυροβολισμούς, κωδωνοκρουσίας.[...] Την 11ην π.μ. εις τον Μητροπολιτικόν Ναόν ετελέσθη ευχαριστήριος προς τον Ύψιστον δοξολογία, εις ην παρέστησαν αι αρχαί, η Εθνοσυνέλευσις σύσσωμος, διακοπείσης της συνεδριάσεως εν των Βουλευτηρίω, η Α.Μ. η Βασίλισσα Σοφία προ μικρού επανελθούσα εκ Σμύρνης, συνοδευομένη υπό του Πρίγκιπος Παύλου και των πριγκιπισσών, και πλήθος κόσμου. [...]. Εις τον Πειραιά επίσης ετελέσθη πάνδημος δοξολογία» (Πολιτεία 9.7.1921).

⁵² Σκριπ 20.7.1921.

⁵³ «Η Σμύρνη ετροφοδότησεν επ' εσχάτων τας Ελληνικάς εφημερίδας με ψεύδη τρομερά. [...] Και ενώ αι στρατιωτικάί επιχειρήσεις είχαν τερματισθή πλέον οριστικώς την 31ην Αυγούστου, η Σμύρνη ετηλεγράφει τρομεράς επιθέσεις και ανυπάρκτους μάχας» (Πρωινή 5.9.1921) «Η είδησις περί αιχμαλωσίας του Κεμάλ εν Εσκή-Σεχίρ, ήτις επανηγυρίσθη προώρως, απεδείχθη ψευδής» & «Μεγάλος απόψε εν Σμύρνη ενθουσιασμός εξ' αιτίας φήμης περί αιχμαλωσίας Κεμάλ [...] ήτις επανηγυρίσθη υπό του πληθυσμού ενταύθα εν εξάλλω ενθουσιασμώ» στο, *Daily Telegraph*, 24.7. (Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ 1921, 11, 13).

Τον Σεπτέμβριο του 1921 καταγράφεται ένα τετελεσμένο γεγονός: «Εγκατεστάθημεν εις την Μικρασία - Ειρήνη εις την Κατεχόμενην Χώραν». Και ενημερώνει για τη «νικηφόραν προέλασιν του στρατού μας πέραν του Σαγγαρίου όπου το υπόλοιπον των εχθρικών δυνάμεων παταχθέν κατέστη ανίσχυρον δια περαιτέρω ενέργειαν» (Παπούλας, Προκήρυξη Σεπτ. 1921 στο, Κόσμος 22)5.9.1921). Ο Βενιζελικός Τύπος απαντούσε στην παραπληροφόρηση με σκωπτικά άρθρα: «Κατά τας κυβερνητικές πληροφορίας και τας ειδήσεις του κυβερνητικού και... αψευδεστάτου Αθηναϊκού Πρακτορείου, οι κ.κ. Γούναρης και Μπαλτατζής συναντήθηκαν δις μετά του κ. Λούδ Τζώρτζ. Κατά τα τηλεγραφήματα των υπαρκτών εν Λονδίνω ανταποκριτών, οι Έλληνες αντιπρόσωποι ακόμη δεν συνηντήθησαν μετά του Άγγλου Πρωθυπουργού αναβαλόντος την συνομιλίαν δια τα μέσα της εβδομάδος. Τι να πιστεύωμεν [...] Αναπνεύσατε. Η ελληνική προπαγάνδα απόφασισε να δράσει» (Πατρίς 19.10.1921). Γράφει η Π. Δέλτα: «Μας ανάγγειλαν μεγάλην νίκη στο Τουλού-Μπουναρ την Πέμπτη 1η Απριλίου· μας ανάγγειλαν έκτοτε διάφορες μικροεπιτυχίες· τι είναι η αλήθεια? Κανένας δεν πιστεύει πια όσα λεν και ο καθένας καταλαβαίνει πως ό,τι γραφτεί έχει το σκοπό του τον κομματικό. Ανησυχία και δυσπιστία κατέχει όλους» (Ζάννας 1988, 101) &

Το τηλεγράφημα που εστάλη από τη Σμύρνη στην Αθηναϊκή από τον ανταποκριτή της Καλουδά. Αναφέρεται η «φήμη, μη επιβεβαιωθείσα» της αιχμαλώτισης του Κεμάλ που δημοσιεύτηκε σε φύλλο τον Ιούλιο του 1921

Καθώς η πορεία της ελληνικής κοινωνίας προς την εθνική ολοκλήρωση συνοδεύτηκε, όπως αναφέρει η Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου (1944-2009), από την πορεία προς τη διαμόρφωση μιας ταυτότητας, παρατίθενται στη συνέχεια ενδεικτικά αποσπάσματα από τη ρητορική που έχτιζε αυτή την ταυτότητα. Που τη συγκεκριμένη περίοδο περνούσε μέσα από τη μεγαλεπήβολη Μεγάλη Ιδέα παρά την υπάρχουσα αδυναμία της λόγιας ελίτ να συγκροτήσει μια σαφή εθνική πρόταση ενάντια στις πολλές ιδεολογικές διαιρέσεις: η χρονική αφετηρία των ιδεολογημάτων μετακινούνταν ανάλογα με το πού ήθελε να εστιάσει ο λόγιος, που συνήθως

«Διαδόθηκε χτες πως πιάσαμε τον Κεμάλ. Στις 9 ήδη το ήξερε ο Γούναρης πως δεν ήταν αλήθεια, αλλ' άφησε την Αθήνα και όλα τα περίχωρα να πανηγυρίσουν το γεγονός με κωδωνο-κρουσίες σ' όλες τις εκκλησίες και πιστολιές και τουφεκίες που διήρκεσαν ως τα μεσάνυχτα κι έσπασαν πάλι τα τηλεγραφικά και τηλεφωνικά σύρματα» (Ζάννας 1988, 108-9)

μέσα από την επιλογή του ιδεολογήματος εξέφραζε και τη συμπάθεια ή την αντιπάθειά του προς τη Δύση. Έτσι, κατ' άλλους το τρισχιλιετές σχήμα σηματοδοτούνταν από τον Τρωικό πόλεμο, κατ' άλλους από τον Περικλή, και κατά τους ακραιφνείς οπαδούς του στέμματος από τον βασιλιά Αλέξανδρο· κατ' άλλους ο «εχθρός» ήταν η Δύση και δέουσα εθνική προοπτική μια ελληνοθωμανική Ανατολή, και κατά τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού το Βυζάντιο αποτελούσε μια ετερότητα, άρα ανάταση εθνική μπορούσε να προσφέρει μόνο η σύμπλευση με τη Δύση, το «παιδί του κλασικισμού». Ο μόνος χώρος όπου οι διαφορετικές και απλουστευτικές αυτές αλήθειες μπορούσαν να συναιρούνται σε μια ενιαία παράδοση, όπου οι δυο συγκρουόμενοι «εθνικοί θησαυροί», ο Παρθενώνας και η Αγία Σοφία, μπορούσαν να λάμπουν πλάι-πλάι, ήταν ο πολυφωνικός χώρος της λογοτεχνίας.

Τα συστατικά του έθνους, με έμφαση στον εδαφικό και στο φυλετικό μύθο όπως ενδεικτικά θα δούμε παρακάτω, συνέθεταν με ιστορικό ορισμό την *ανέκαθεν ελληνική Μικρά Ασία*, συνεπώς την «εθνική ιδιοκτησία» των μνημείων της, χτίζοντας μια πάμφωτη ιστορική συνείδηση και προετοιμάζοντας το λαό για τη δεύτερη, μετά την πρώτη που είχε διπλασιάσει την Ελλάδα, μεγάλη εξόρμηση.

Α. 2.α. Τα «κληρονομικά δίκαια» και η «Ελλάς Ασιατική». Ο εδαφικός μύθος

*Κι ο Βασιλιάς μας άγρυπνος ακόμα-ακόμα τρέχει,
Στα πέρατα του Ελληνισμού με τ' άλογο καβάλα,
Ως που να [...] έρθη η στιγμή της λευτεριάς του Γένους
Γιατί είναι θέλημα Θεού, στον ουρανό γραμμένο,
Ο στρατοκόπος Βασιλιάς, που τρέχει τόσα χρόνια,
Μαρμαρωμένος και μακρυά 'πο το χρυσό του θρόνο,
Να μπη στην πόλη νικητής, να την ξαναποκτήση
Χρ. ΧρηστοΒασίλης, 1901⁵⁴*

Ο Στρατής Μυριβήλης (1892-1969) ξεκινούσε το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του *Από την Ελλάδα* ανακαλώντας τα μαθητικά του χρόνια στη σχολή Συκαμιάς· το σχολάρχη που κλείδωνε την πόρτα για να τους μιλήσει χαμηλόφωνα για τη Μεγάλη Ιδέα σέρνοντας το δάχτυλό του επάνω στο χάρτη, στο μπλε των «ελληνικών» θαλασσών από τα Βαλκάνια ως τη Μικρασία, στην Ελληνική Αυτοκρατορία, την προορισμένη να πατήσει ξανά σε δύο ηπείρους. Από την *Κοινωνία* του Μαΐου 1919, επίσημο όργανο του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Ελλάδας, μαθαίνουμε πως και οι οπαδοί της Β΄ Σοσιαλιστικής Διεθνούς που είχε συγκροτηθεί το 1889 επηρεασμένη από τα ιδεοληπτικά απόνερα της ευρωπαϊκής ύφεσης, μοιράζονταν ανάλογα συναισθήματα. Ένα χάρτη μιας Μεγάλης Ελλάδας από «την Θράκην μέχρι της Μαύρης Θαλάσσης», που θα κατείχε «ολόκληρον μιαν νότιαν γωνίαν της Ευρώπης, θα γίνη μεγάλη μεσογειακή δύναμις [...] για όλα αυτά χαιρόμεθα και ημείς οι σοσιαλισταί [...] οι οποίοι όταν είμεθα μικρά παιδιά ατενίζαμεν κρεμασμένους στους

⁵⁴ ΧρηστοΒασίλης 1901, 8.

τοίχους τον μεγάλον χάρτην της Βαλκανικής και εξητούσαμεν, με τα μάτια της ψυχής μας, να φαντασθώμεν στα πλαίσιά του μόνον την Ελλάδα!»⁵⁵.

Οι «διευκρινιστικές» παρεμβάσεις της Έκθεσης της κριτικής επιτροπής του έτους 1901 για τα βιβλία Ιστορίας και Γεωγραφίας των δημοτικών σχολείων όριζαν τον «εθνικό εχθρό» και δίδασκαν αλυτρωτικό εθνικισμό: «ως γνήσιοι Έλληνες δια της φιλοπατρίας και του ηρωισμού μας θα κατορθώσωμεν να γείνη πάλιν ιδικήν μας» η Κωνσταντινούπολη, της οποίας «η όψις είναι Ελληνικωτάτη», άρα «δικαίως η καρδιά παντός Έλληνος σπαράσσει βλέπων την Ελληνικωτάτην των πόλεων να ευρίσκεται εις χείρας των τούρκων». Η επιτροπή είχε επιπλέον ζητήσει να αποσαφηνιστεί στο υποβληθέν πόνημα του Αναστασίου Παρασκευόπουλου ότι το Ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας «απετέλεσεν την Ελληνικήν αυτοκρατορίαν, ήτις και Βυζαντιακόν κράτος ελέγετο»⁵⁶.

Ο Παύλος Κάρλογλου, μετέπειτα Καρολίδης (1849-1930), γεννημένος στο Endürlük/Ανδρονίκι της Καππαδοκίας από εύπορο γαιοκτήμονα-σιτέμπορο και με σπουδές σε Αθήνα και Γερμανία με δαπάνες του Βιεννέζου ομογενή Σίμωνα Σίνα, υπήρξε καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τακτικός εταίρος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (1894-1910, 1920-1923). Στο εγχειρίδιό του *Προς χρήσιν των φοιτητών της Φιλολογίας* κάνει σαφές ότι «Ιστορία Βυζαντινή ή Βυζαντιακή λέγεται κυρίως η ιστορία του Ελληνικού έθνους» όπου το «Ανατολικόν τμήμα του Ρωμαϊκού κράτους» κατέστη «ίδιον κράτος αυτοτελές Ελληνικόν». Έτσι,

⁵⁵ Γιαννιός, ό.π.

⁵⁶ Κριτική στο υποβληθέν πόνημα του Α. Παρασκευόπουλου *Γεωγραφίαι*, Εν Αθήναις τη 25η Απριλίου 1901 (Κουλούρη 1988, 463-4).

«ελληνορωσικός» ήταν ο πόλεμος του 971, «Ελληνικός στρατός» είχε εισέλθει στον Αίμο και «Ελληνικός στόλος» στο Δούναβη, και η νικηφόρα έκβαση των μαχών είχαν μετατρέψει τα Βαλκάνια «απλώς επαρχία του Ελληνικού κράτους»⁵⁷. Καθώς ο νεοτερικός πολιτισμός δεν νοούνταν έξω από το θρησκευτικό υπόβαθρο του Μεσαίωνα, οι χρησμολογικές και χιλιαστικές παραδόσεις με το τρίπτυχο «Αγία Σοφία - Βασιλιάς - Πόλη» επαναλαμβάνονταν, αποκτώντας ωστόσο πέρα από μεταφυσικό και πολιτικό περιεχόμενο. Στον «τελευταίο Αυτοκράτορα», τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, που η σμυρναϊκή εφημερίδα *Κόσμος* θεωρούσε απόγονο του Βασιλιά Κόδρου⁵⁸ και «η θρησκεία του Γένους» λάτρευε ως «πανάγιον Μεσσίαν»⁵⁹, όχι μόνο συντηρούνταν οι πιο μεγαλοπρεπείς στιγμές της εθνικής μνήμης αλλά αποκτούσαν και λειτουργικότητα. Γιατί η θρησκεία του Γένους είχε γίνει τώρα *κοσμική*, μια θεολογία που ενσαρκωνόταν σε ιστορία όχι από το μαρτύριο των αγίων της Εκκλησίας αλλά από τις θυσίες των «ηρώων» του έθνους, συχνά αγνώστων, δίχως ονοματεπώνυμο. Μισοκρυμμένες μνήμες ανασύρονταν από το άρθρο του φιλόλογου Γεράσιμου Χαλικιόπουλου, που σαν αξιόπιστες πληροφορίες προετοίμαζαν τους αναγνώστες ότι πλησίαζε η στιγμή της εκδίωξης των Τούρκων. Η «μεγάλη εκκλησία του Ελληνισμού» και των «ευκλεών ημερών της Ελληνικής Αυτοκρατορίας» υπενθύμιζε ότι «ο Βασιλεύς δεν απέθανε· κοιμάται [...] δεν είναι

⁵⁷ Καρολίδης 1906, 5-6, 210-4, 239-241.

⁵⁸ 5.9.1921.

⁵⁹ Ο Παλαιολόγος αποτελούσε θέμα σε καλλιτεχνικές απεικονίσεις «ως φόρος υψηλός θαυμασμού [...] και εθνικής ευγνωμοσύνης προς Εκείνον, τον οποίον η θρησκεία του Γένους λατρεύει ως πανάγιον Μεσσίαν εις τα υψηλάς αυτής και πανελληνίους συγκινήσεις» (Ζωγραφίδης 1901, 68-9).

νεκρός, αλλά κεκρυμμένος, ή μετεμορφώθη ως τον Πτωχολέοντα εκείνον των αρχαίων μύθων και αναμένει βέλτιστους χρόνους ίν' αναστηθή ο μαρμαρωμένος, ο αναμενόμενος βασιλεύς». Και στο ακρόριο της γης, στο «Μονοδένδριον», όπου βρισκόταν «η πατρίς η υποτιθεμένη του Μωάμεθ» η αλλιώς «καλουμένη από των ημερών της Αλώσεως παρά του Ελληνικού Λαού Κόκκινη Μηλιά», θα εκτόπιζε «τους Τούρκους ο ανιστάμενος και πάλιν Ελληνισμός». Κι άλλοι μύθοι στο άρθρο του Χαλικιόπουλου έδιναν νομιμοποιητική υπόσταση σε αυτό το «παιχνίδι» επιλεκτικής λήθης και μνήμης, η καλόγρια του Μπαλουκλή και τα ψάρια που πήδησαν απ' το τηγάνι, η Παναγία που δάκρυσε και ο ιερέας που κρατώντας το δισκοπότηρο χάθηκε πίσω απ' την Ωραία Πύλη για πάντα⁶⁰. Ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος θεωρούσε πως η Θεία Πρόνοια είχε τάξει «τον πορφυρογέννητον Βασιλέα μας Κωνσταντίνον» στη θέση του «μαρμαρωμένου Βασιλιά Κωνσταντίνου όστις ίσταται απaráμιλλος και αθάνατος εν των εθνικώ μας Πανθέω» για να εκπληρώσει το έργο της εθνικής αποκατάστασης⁶¹. μάλιστα είχε προτείνει να πραγματοποιηθεί στην Αγία Σοφία η Ένωση των Εκκλησιών κατά το παλαιολόγειο πρότυπο του εκκλησιαστικού-πολιτικού ανοίγματος προς τη Δύση⁶². Ο Φαίδων Κουκουλές (1881-1956), ακόμα τότε καθηγητής γυμνασίου, ευχόταν, σε άρθρο του 1922, ο μεγαλύτερος θεός όλων, που είναι ο θεός των Ελλήνων, να κάνει να κατασκηνώσουν ξανά «Ελληνικά στρατεύματα προ του λιβαδίου της Χρυσής Πόρτας» και να τη διέλθουν θριαμβευτικά, «την πατρικήν κληρονομίαν αποκαθι-

⁶⁰ Χαλικιόπουλος 1905, 98-102.

⁶¹ Επιστολή προς Βενιζέλο, Σμύρνη 3.7.1913 (Αρχειό Ε.Λ.Ι.Α.).

⁶² Δρούλιας & Τηλυρίδης 2000, 324.

στάμενοι»⁶³. Ο Γ. Ζ., άρρωστος πια το 1934 στο σανατόριο Σωτηρία, θυμάται τα κούφια πανηγυρικά αφιερώματα του διευθυντή του σχολείου Χρυσόστομου Παπαδόπουλου –μετέπειτα μητροπολίτη Αθηνών Χρυσόστομου Α΄– όταν έμπαινε στην τάξη: «*Νέαν περίλαμπρον νίκην κατήγαγον τα ελληνικά όπλα, τα ευλογημένα υπό του Υψίστου. Ο περιούσιος λαός του Θεού πετών από νίκης εις νίκην, απωθεί τον προαιώνιον εχθρόν προς την “κόκκινην μηλιά”*»⁶⁴.

Στο κείμενο που υπέβαλλε ο Βενιζέλος στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του Παρισιού (La Paix des Peuples, 1919) ζητώντας την προσάρτηση της «*Κωνσταντινούπολης και του Βιλαετίου της στην Ελλάδα*» επικαλέστηκε, πέρα από τη μειοψηφία του τουρκικού πληθυσμού (449.114 σε σύνολο 1.173.670 ψυχών), πως «*η Κωνσταντινούπολη είχε για αιώνες υπάρξει η πρωτεύουσα της Ελληνικής Αυτοκρατορίας και πριν από αυτή την περίοδο, για κάποιες εκατοντάδες αιώνες, μια ανθηρή ελληνική αποικία*», κι άρα ήταν και σήμερα «*εξ ολοκλήρου μια πόλη ελληνική*». Επιπλέον «*από τότε η Κωνσταντινούπολη παρέμεινε, παρά την τουρκική κυριαρχία, η έδρα του οικουμενικού ελληνικού Πατριαρχείου*»⁶⁵. Πέρα από το εδαφικό ιδεολόγημα, ο Βενιζέλος θα εισάγει υπόρρητα και το ιδεολόγημα της *ανέκαθεν ενότητας* ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και το Πατριαρχείο, συμφιλίωση που ωστόσο όψιμα είχε επέλθει.

Ο εγγονός του βασιλιά της Δανίας Χριστιανού Θ' και πρωτότοκος γιος της βασιλικής οικογένειας με το κάστρο στο χωριό Γλύξμπουργκ (Glücksburg), του

⁶³ Κουκουλές 1922, 64.

⁶⁴ Ριζοσπάστης 16.11.1934 (Στο, Κωστόπουλος 2007, 152-3).

⁶⁵ Venizelos (submitted by) 1919, 19.

οποίου το όνομα έμελλε να συνδεθεί με την πιο επώδυνη ήττα, βαφτίστηκε συμβολικά Κωνσταντίνος (1868-1923): ένας Κωνσταντίνος είχε ιδρύσει την Κωνσταντινούπολη, ένας Κωνσταντίνος την είχε υπερασπιστεί μέχρι θανάτου και ένας Κωνσταντίνος, ο «Δωδέκατος» (ΙΒ΄) θα αναβίωνε την νεότερη Ελληνική Αυτοκρατορία. Πολλά οφείλονται στον αστικό Τύπο και στην Εκκλησία για την καθιέρωση της βασιλικής οικογένειας σε εγχώρια και για την καθιέρωση του Κωνσταντίνου σε σύμβολο ελληνικής ενότητας, ακόμα και από μέρους δηλωμένων Βενιζελικών: η εξουσία αποτελούσε αντανάκλαση των νόμων και των εθίμων και εγγύηση της συλλογικής ασφάλειας, και η περιβολή της με ιερότητα σε μια κοινωνία που παρέμενε παραδοσιακή οδηγούσε σε παραλληλισμούς ανάμεσα στον Παλαιολόγο που είχε «*αναστηλώσει*» το «*εις οίωνος άριστος, αμύνεσθαι περί Πάτρης*» και στον «*Μέγα Εντολοδόχον*» βασιλιά, τον «*Κωνσταντίνο Δωδέκατο*», τη μοιραία μορφή που θα αποκαθιστούσε την ανθρωπότητα «*εις τον ρυθμόν του Ωραίου, του Ευγενούς, του Υψηλού και του Αληθούς*»⁶⁶. Και ο μητροπολίτης Αθηνών Θεόκλητος αποχαιρέτησε στις 29 Μαΐου 1921 τον βασιλιά που αναχωρούσε για τη Σμύρνη «*υπέρ εκπληρώσεως της αποστολής του Διαδόχου του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου*». Την «εθνική ενότητα» θα αναδείκνυε και η εικονογραφία-πορτρέτο

⁶⁶ «Υπό το κράτος ευλαβικού συναγερμού προς τον Πρωταγωνιστήν του δράματος της Πύλης του Ρωμανού, ο Ελληνισμός ατενίζει υπερήφανος τον Μέγα Εντολοδόχον. [...] το πυρ και ο σίδηρος δεν απήλειψαν εκ της καρδίας του Έλληνος την Μεγάλην Εντολήν. Ούτε του χρόνου η ισχύς, αλλ' ούτε του Τυράννου η Αιμοσταγής Βία ηδυνήθησαν να καταπνίξουν ή να μειώσουν κάν, την απόφασίν του, προς εκπλήρωσιν ταύτης» (Μακεδονία 29.5.1919) & «Ο Κωνσταντίνος Δωδέκατος είνε η μοιραία Εθνική προσωπικότης το απ' αιώνων ητοιμασμένον στοιχείον της Ελληνικής αποκαταστάσεως εν τη Ιστορία, η οποία είνε η αποκατάστασις της Ανθρωπότητος εις τον ρυθμόν του Ωραίου, του Ευγενούς, του Υψηλού και του Αληθούς» (Καθημερινή 8.12.1920).

του Βασιλιά Κωνσταντίνου που σχεδιαζόταν για το ελληνικό χαρτονόμισμα του 1921-1922. Θα πλαισιωνόταν από αρχαία και μεσαιωνικά σύμβολα ιωνικού, δωρικού, κορινθιακού ή βυζαντινού ρυθμού, κατοχυρώνοντας έτσι στη συλλογική συνείδηση την έννοια της «κληρονομικότητας» που εξασφάλιζε ο «βασιλέας-πατέρας» του έθνους. Και γραμματόσημα είχαν επιστρατευθεί ως πολιτικό εργαλείο για τις «πανεθνικές» εκστρατείες, από το 1912 και μετά, με την επαναλαμβανόμενη παράσταση του οράματος «Εν τούτῳ νίκα», το σταυρό του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου και τον αετό της Νίκης να κρατά φίδι πάνω από τον Όλυμπο⁶⁷. Τα εθνικά οράματα προπαγανδίζονταν στις ελληνικές λέσχες της Ευρώπης μέσα από διαλέξεις, δημοσιεύσεις άρθρων, συγκέντρωση χρημάτων και εκτύπωση εθνογραφικών χαρτών των Βαλκανίων όπου, φυσικά, υπερτερούσαν οι Έλληνες. Μάλιστα έπεισαν τον Κίπλινγκ (Rudyard Kipling, 1865-1936) να μεταφράσει στα αγγλικά επτά στροφές από τον Ύμνο στην Ελευθερία που δημοσιεύτηκαν τον Οκτώβριο του 1918 στην *Daily Telegraph*.

Για τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1815-1891) το ελληνικό «δαιμόνιο πνεύμα» με την ακατάπαυτη αφομοιωτική ενέργειά του είχε μετασχηματίσει την Ανατολή —από την Αίγυπτο ως τη Συρία, τη Μεσοποταμία και τη Μικρά Ασία—, σε «όλως ελληνική» επί χιλιετίες⁶⁸ —παρότι πιο κάτω αναγνωρίζει και την καταλυτική

⁶⁷ Κωνσταντίνης 2005, 50.

⁶⁸ «Οι δημιουργήσαντες πάντα ταύτα τα θαυμάσια δεν ήσαν “ικανοί τινες τον αριθμόν άποικοι” αλλά τοσούτοι ώστε, δια του ιδίου φυσικού πολλαπλασιασμού και της ηθικής προς αυτούς αφομοιώσεως των ιθαγενών, κατέστησαν όλως ελληνικάς επί χίλια μεν περίπου έτη την Αίγυπτον, την Συρίαν και την Μεσοποταμίαν, επί χίλια δε και τετρακόσια όλην την Μικράν Ασίαν» (Παπαρρηγόπουλος ²1886, ι').

επίδραση των άλλων πολιτισμών στον «ελληνικό χαρακτήρα». Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος (1867-1951), αρχισυντάκτης από το 1896 του περιοδικού *Διάπλασις των Παίδων* και τότε μέλος της «Εθνικής Εταιρίας», μετέφερε στους αναγνώστες το όραμά του της «εθνικής ολοκλήρωσης»⁶⁹ ενώ και η διδασκαλία της Γεωγραφίας και της Ιστορίας στα δημοτικά σχολεία υπενθύμιζε ότι μόνο μέρος των ελληνικών χωρών ήταν ελεύθερο· το υπόλοιπο των «εν Ασία ελληνικών χωρών είναι υπήκοον εις τον βασιλέα των Τούρκων, τον Σουλτάνον»⁷⁰, ακριβέστερα «πάσα η Μικρά Ασία μέχρι Τίγριδος και Συρίας και Παλαιστίνης»⁷¹. Το 1907 και το 1911 επαναλαμβάνεται στα εγχειρίδια της Γ΄ τάξης του Γυμνασίου ότι στις ελληνικές χώρες ανήκουν η Μικρά Ασία, η Συρία και η Παλαιστίνη⁷² και το ίδιο υποστηρίζει ο Καρολίδης σε εκτεταμένη μελέτη του το 1909⁷³. Ο αρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (1868-1938), καθηγητής Εκκλησιαστικής Ιστορίας στην Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών), σε λόγο που εκφώνησε τον Ιανουάριο του 1919 με αφορμή την εορτή των Τριών Ιεραρχών αναφέρεται

⁶⁹ «Έλληνες δεν είναι μόνον οι κάτοικοι του Βασιλείου της Ελλάδος. Τα όρια αυτά τα εκάραξαν άκαρδοι ξένοι και όχι η ελληνική ψυχή. Έλληνες είναι ακόμη και εκατομμύρια ολόκληρα αλύτρωτων αδελφών μας... Η Ελλάς του μέλλοντος θ' αποτελεσθή από όλας τας ελληνικάς χώρας, αι οποίαι στενάζουν εις την σκλαβιάν» (*Διάπλασις των Παίδων* 2.1.1910, 44).

⁷⁰ *Διδασκαλική* του Σ. Μωραΐτη, 1880 (Κουλούρη 1988, 255).

⁷¹ *Γεωγραφία της Ελλάδος και των Ελληνικών Χωρών* του Α. Ι. Αντωνιάδη, 1888 (Κουλούρη 1988, 343).

⁷² «ς΄. Μικρά Ασία (η διαίρεσις χωρογραφική και διοικητική). Ζ΄. Συρία. Η΄. Παλαιστίνη» & «5) Μικρά Ασία, 6) Συρία, 7) Παλαιστίνη» (*Γεωγραφία φυσική και πολιτική των ελληνικών χωρών*, 1907 & *Γεωγραφία των ελληνικών χωρών*, 1911 (Κουλούρη 1988, 522-3 & 551-2)).

⁷³ «Κατ' ουσίαν μέχρι νυν, οι ανήκοντες εις τα Πατριαρχικάς Εκκλησίας Αντιοχείας και Ιεροσολύμων εισίν ομογενείς προς τους Ορθοδόξους Έλληνας της άλλης Ανατολής». Ελληνικός «εθνικός βίος και εθνική συνείδησις» τους χαρακτηρίζει, παρότι «λαλούσι την αραβικήν ως γλώσσα δημώδη» σε Συρία, Παλαιστίνη και μεγάλο μέρος της Μεσοποταμίας (*Περί της Εθνικής Καταγωγής των Ορθοδόξων Χριστιανών Συρίας και Παλαιστίνης*, 1909, 30-5, 47-8, 80, 398).

στην απελευθέρωση της πατρίδας τους που ήταν προ των πυλών, επικαλούμενος την καππαδοκική καταγωγή των δυο εξ αυτών για να «τεκμηριώσει» την ελληνικότητά τους και την ελληνικότητά τους για να «τεκμηριώσει» τα ελληνικά δικαιώματα στη Μικρά Ασία. Αλλά και ένα τρίτο σχήμα τεκμηριώνει ο λόγος του αφού το «*Παλλάδιον του χριστιανικού Ελληνισμού*» είχε αντικαταστήσει τον «*Παρθενώνα των Αθηνών*»· τον ελληνοχριστιανισμό⁷⁴.

Η ευχή «*Ζήτω η Μεγάλη Ελλάς! Και στην Πόλη!*» που έγραφε το 1920 το περιοδικό του Ξενόπουλου⁷⁵ έκτοτε θα ακουγόταν και σε αποχαιρετισμούς στρατιωτών που έφευγαν για το μέτωπο⁷⁶. Η φυλετική ενότητα ταυτιζόταν με τη γεωγραφική: «*Όταν η τυραννία αποσυρθή δύουσα εις τα αρχικά κρησφύγετά της, ο ήλιος της ελευθερίας θα φωτίζει τον Ελληνισμόν ΑΚΕΡΑΙΟΝ και ΑΔΙΑΙΡΕΤΟΝ από του Ιονίου μέχρι του Πόντου*»⁷⁷. το οικογεωγραφικό επιχείρημα ερχόταν επίσης να κατοχυρώσει τα εδαφικά δικαιώματα. Στην Έκθεση που υποβάλλεται στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης αναφέρονται οι περιγραφές του γερμανού γεωγράφου Άλφρεντ Φίλιπσον (Alfred Philippson, 1864-1953) στο *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (1915) για την «*ιδιάζουσα ομοιότητα ανάμεσα σε Δυτική Μικρά Ασία και Ελλάδα, έτσι που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αποτελούν μέρος μιάς γεωγραφικής ενότητας, αυτής του Αιγαίου [...]*» «*από τη μια μεριά είναι ένα οροπέδιο κλειστό, χαρακτήρα σχεδόν ασιατικού, από την άλλη μεριά μια περιφέρεια*

⁷⁴ Παπαδόπουλος Χρ., Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, 1919, 3-22).

⁷⁵ *Η Διάπλασις των παιδων*, τόμ. 27, 14.11.1920, 396.

⁷⁶ «*Και στην Πόλιν!*» (Νικολόπουλος [χ.χ.], 35).

⁷⁷ Σκριπ 17.7.1921.

αιγαιακή απόλυτα όμοια με τη μορφολογία των ελληνικών περιοχών και ευθέως συνδεδεμένη από τη φύση και την ιστορία με τη θάλασσα και την Ελλάδα»⁷⁸. Ο αντισυνταγματάρχης Δημήτρης Μπότσαρης (1889-1980), μέλος της «Γεωγραφικής Εταιρείας των Αθηνών», της «Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος» και της «Société de Géographie» του Παρισιού, επίσης υποβάλλει πόνημα με γεωγραφικά επιχειρήματα στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης. Επικαλούμενος τον Κούρτιους που «έβλεπε» κοινή καταγωγή στον έλληνα νησιώτη είτε αυτός ζούσε στη Σμύρνη, είτε στη Ναυπλία, κατέληγε πως η Μικρά Ασία ήταν αναμφίβολα τμήμα της «ελληνο-ασιατικής ηπείρου» όπως το αποδείκνυαν τα νησιά, οι κοιλάδες της, ακόμη και τα όρη και τα οροπέδια του εσωτερικού της, τέτοιας ομοιότητας με της Ελλάδας ώστε να ανήκουν «όχι μόνον ιστορικά αλλά και γεωγραφικώς εις την Ευρώπην»⁷⁹.

Ανάμεσα στα ιδεολογήματα που «τεκμηρίωναν» το ελληνικό έδαφος στις Μικράς Ασίας ακούγονταν κι εκείνα, τα ακόμα πιο ευφάνταστα, που εδράζονταν στον Τρωικό πόλεμο. Ο Καρολίδης τον θεωρούσε μία από τις μεγάλες συγκρούσεις Ευρώπης και Ανατολής⁸⁰, άποψη που μπορούσε κάποιος να βρει σε αμερικανικά και αγγλικά φιλολογικά περιοδικά του πρώιμου και μέσου 19ου αιώνα⁸¹. Ο φιλόλογος-ιστορικός, δημοσιογράφος και λυκειάρχης Γεώργιος Σωτηριάδης (1852-1941), αντιπρόεδρος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας τα έτη 1918-1920, στο Εγχειρίδιο Γυμνασίου που συγγράφει το 1894, «επικυρώνει» μέσα από το ομηρικό

⁷⁸ Venizelos 1919, 22.

⁷⁹ Μπότσαρης 1919, 10, 11, 29, 32.

⁸⁰ Καρολίδης 1874, ε'.

⁸¹ Ενδεικτικά, *The Museum of foreign literature and science Magazine*, Philadelphia/N.Y 1830 & Archibald Alison, *Modern History of Europe*, Edinburg/London 1853.

αφήγημα τη γνήσια, παλαιότατη και αδιάρρηκτη ενότητα των Ελλήνων: στα «ομηρικά έπη κατοπτρίζεται ημίν ο γνήσιος βίος του ελληνικού έθνους κατά τε την παναρχαίαν αυτού εν τη ανατολική Ελλάδι ακμήν και κατά την νέαν αυτού φάσιν εν ταις μικρασιατικαίς χώραις»⁸². Ο δάσκαλος Γ. Χονδρονίκης, που επίσης ελπίζει την επέκταση στην «Ελληνικωτάτη και πλουσιωτάτη Ανατολή» με τις «έγκριτες πόλεις», τις σημαντικότερες «δια την εξέλιξιν του Ελληνικού πολιτισμού και εν γένει της εθνικής ημών σταδιοδρομίας», αποκαλεί τον Τρωικό πόλεμο «πρώτον μέγα Εθνικόν γεγονός του Ελληνισμού»⁸³. Για τον γυμνασιάρχη Κωνσταντίνο Άμαντο (1874-1960), καθηγητή Βυζαντινής Ιστορίας από το 1925 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο Τρωικός πόλεμος, ο «κυρίως ειπείν αγών των Ελλήνων προς επικράτησιν εν Μικρά Ασία και κυριαρχίαν των περίφημων στενών» ήταν ο ίδιος «αγών του Ελληνισμού εν Μικρά Ασία» που εξακολουθούσε «μέχρι σήμερον, επί τρεις χιλιάδας έτη» καθώς είχε υποταχθεί «εις βαρβάρους, Ασιανούς, κίτρινους μάλιστα, τους Τούρκους»⁸⁴: η «περιπέτεια» του ελληνισμού συνεχιζόταν αναλλοίωτη και αναλλοίωτη παρέμενε και η ουσία του, όπως και η «φονική ταυτότητα» του «Άλλου». Ο καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Σίμος Μενάρδος (1871/72-1933), σύμβουλος στην Αρχαιολογική Εταιρεία (περίοδο 1924-1933), σε διάλεξη τον Μάιο του 1920 στο σύλλογο «Παρνασσός» ενώπιον του Ελ. Βενιζέλου και του προέδρου της Βουλής Θ. Σοφούλη υπενθυμίζει όχι μόνο «τα αποκαλυπτικά οράματα του

⁸² Στο, *Ιστορία των αρχαίων ανατολικών λαών και της Ελλάδος μέχρι της υποταγής αυτής εις τους Ρωμαίους*, 1894, 19, 75.

⁸³ Χονδρονίκης 1915, 5.

⁸⁴ Άμαντος 1922, 344, 349.

Αγαθάγγελου» αλλά κι ότι «*ημείς οι απόγονοι των νικητών της Τροίας μίαν ακόμη φοράν στέκομεν ελευθερωταί και νικηταί επί των πατρίων εδαφών της Ευρώπης και της Ασίας*»⁸⁵.

Στο ίδιο πνεύμα, το φιλολογικό περιοδικό *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* του Γεώργιου Δροσίνη (1859-1951) που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1921 φιλοξενώντας άρθρα επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων, αναπαράγει τον μύθο του «εθνικού ημερολογίου»: στην πρώτη έκδοση παραθέτει σε πίνακα τα «εθνικά» γεγονότα» από «*της Αλώσεως της Τροίας, Έτη 3106*» ως «*της καταλήψεως της Σμύρνης και της Μ. Ασίας υπό του ελληνικού στρατού, Έτη 3*», και στον ίδιο μύθο εμπίπτει και η αναφορά στο *Ημερολόγιον* που εκδίδεται το 1922, όπου επισημαίνονται οι δυο «*Εθνικαί Επέτειοι, 25 Μαρτίου: η απελευθέρωσις της Ελλάδος, 29 Μαΐου: η άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως*»⁸⁶.

⁸⁵ Μενάρδος 1921, 29, 32.

⁸⁶ Δροσίνης 1922, 12.

ΧΡΟΝΙΚΑΙ ΑΠΟΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1922

ΑΠΟ		
της ἐξέλιξης της Τροίας	"Ετη	3106;
της καθόδου τῶν Ἑρκαλιδῶν	"	3226;
τοῦ θανάτου τοῦ Κάδμου	"	3288;
της νουθεσίας τοῦ Διουκόρου	"	3742
της πρώτης Ὀλυμπιάδας	"	3938
της νουθεσίας τοῦ Σάλατος	"	3514
της ἐν Μορσίδει μάχης	"	3413
της ἐν Θερμοπύλῳ μάχης	"	3402
της ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας	"	3402
της ἐν Πλαταιαῖς μάχης	"	3401
της περιπέτειας τοῦ Παρθενῶνος	"	3388
της ἀρχῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου	"	3353
τοῦ θανάτου τοῦ Πελοπίδου	"	3351
της μεταλήψεως τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τοῦ Δυσάνδρου	"	3326
τοῦ θανάτου τοῦ Σαλαμῖνος	"	3321
τοῦ θανάτου τοῦ Ξαρμενῶντος	"	3284
της ἐν Χαιρμενείῳ μάχης	"	3280
της ἀποστολῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου	"	3258
της ἐκ Γρανικῆς μάχης	"	3256
της ἐν Γουρμυλῳ μάχης	"	3253
τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου	"	3245
της καταστροφῆς τῆς Κορίνθου ἀπὸ τῶν Ρωμαίων	"	3068
της ἐξέλιξης τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τοῦ Σόλῳ	"	3008
της κρίσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως	"	1609
της μεταβίβασης τοῦ θρόνου ἐν Ρώμῃ εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου	"	1592
τοῦ Γουστιαστέου μαζικοῦ	"	1589
της ἀνεγέρσεως τῆς Ἀγ. Σοφίας ἐπὶ Γουστιανοῦ	"	1589

της ἐξέλιξης τοῦ σημίον σταυροῦ ἐν Ἱερουσαλὴμ ἀπὸ τοῦ Ἡρακλείου	"Ετη	1293
της ὑποταγῆς τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τοῦ Βασίλειου Βουλγαροκτόνου	"	904
της ἐξέλιξης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν Λατίνων	"	718
της ἀνατίξεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῶν Λατίνων	"	661
της ἰδρυσεως τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας	"	618
της καταστροφῆς τοῦ Παρθενῶνος ἀπὸ τοῦ Μο- ρζίνη	"	235
τοῦ θανάτου τοῦ ἰσχυροτάτου Ρήγα	"	124
της πτώσεως τοῦ Σουλίου	"	119
της ἐνάρξεως τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος	"	101
της ἐξόδου τοῦ Μεσολογγίου	"	96
της ναυμαχίας τοῦ Ναυαρίνου	"	95
της ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος	"	93
τοῦ ἐλληνικοῦ Συντάγματος	"	80
της ἐνώσεως τῆς Ἑσθονίας μετὰ τῆς Ἑλλάδος	"	59
της προσαρτήσεως τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου	"	40
της προσαρτήσεως τῆς Κρήτης καὶ Μακεδονίας	"	9
της προσαρτήσεως τῆς Θράκης	"	3
της καταλήψεως τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Μ. Ἀσίας ἀπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ στρατοῦ	"	3

**Α.2.β. Τα «εκπολιτιστικά δίκαια»: «λαός υψηλότερας και
ιδιαζούσης ιστορικής διαπλάσεως και οργανισμού».
Ο μύθος του «περιούσιου λαού»**

Το φυλετικό μύθο του «περιούσιου λαού» καθιστούσε εύληπτο η ελληνοπρεπής εκπαίδευση του 1882 με τις επισημάνσεις στον «*ιδιάζοντα χαρακτήρα του ελληνικού έθνους, οίος εξεδηλώθη εν τη ιστορία*»⁸⁷. Το 1886 ο Καρολίδης δηλώνει ότι «*ιστορικώς οι Έλληνες διακρίνονται πάντοτε ως λαός υψηλότερας και ιδιαζούσης ιστορικής διαπλάσεως και οργανισμού*»⁸⁸ και το εγχειρίδιο Ιστορίας του Σωτηριάδη επισημαίνει ότι μεταναστεύοντας οι Έλληνες στην Ανατολή είχαν αναλάβει να φέρουν εις πέρας πολιτιστικό έργο ως, «*προικισμένοι εκ φύσεως*», που ήταν. Κι αφού οι ικανότητες της «φυλής» ήταν ζήτημα *αυθύπαρκτο*, *προαιώνιο* και *υπερ-ιστορικό*, παρά τις φοινικικές, ασσυριακές, αιγυπτιακές και τις άλλες επιδράσεις στον ελληνικό πολιτισμό που ο Σωτηριάδης παραδέχεται στο Εγχειρίδιο, καταλήγει στην ελληνική «*αυθύπαρκτον παραγωγικότητα*»⁸⁹.

Οι παρεμβάσεις της Εκθέσεως της κριτικής επιτροπής του 1901 για τα βιβλία Ιστορίας και Γεωγραφίας Δημοτικού μαρτυρούσαν το στόχο της εποχής, εκείνη την «ιδανική ουσία» που δεν επέτρεπε παρερμηνείες. Η φράση ότι «*οι Αλβανοί*

⁸⁷ Δ'. *Δια τα Γυμνάσια*, 1882 (Κουλούρη 1988, 270).

⁸⁸ Καρολίδης 1886, 50.

⁸⁹ *Ιστορία των αρχαίων ανατολικών λαών κλπ.*, 1894, 61, 72-3.

συγγενεύουσι πολύ με τους Έλληνες» ήταν «ανεπαρκής δια τας εθνικάς βλέψεις»⁹⁰ ενώ αλλού προστίθονταν φράσεις: «“Σελίς 2. Διότι ουδέν έθνος δύναται να είναι αθάνατον εν τω κόσμω τούτω”. Και όμως το Ελληνικό έθνος αποτελεί εξαίρεσιν του ιστορικού τούτου νόμου»⁹¹. Ο Καζάζης απέδιδε μεταφυσικά αίτια στις ανθρώπινες συμπεριφορές· ο Έλληνας λόγω «του προοδευτικού χαρακτήρος του ηγάπησε πάντοτε τας αποδημίας». Στο «φυσικόν του πλεονέκτημα [μ ό ν ι μ ο ν τ η ς φ υ λ ή ς]» που «ολίγαι άλλαι φυλαί δύναται να επιδείξωσιν» εντασσόταν το «ε κ π ο λ ι τ ι σ τ ι κ ό ν. Ο Έλλην εκ φύσεως επιζητεί να εκπολιτισθή και να εκπολιτίση». Ακόμα και αν «κατά τους νόμους της ιστορίας πάσαι αι φυλαί του ανθρωπίνου γένους ακμάζουσι και παρακμάζουσι», ο ελληνικός λαός «εξαιρείται του νόμου τούτου», με τη δυνατότητά του να υπερβαίνει τις επιμειξίες· μπορούσε να καλπάζει στη μακρινή διαδρομή του που άρχιζε «από τρισχιλίων ετών» δίχως να παρεκκλίνει από την πορεία που του είχε ορίσει η διαπρεπής «φύση» του. Κι ως «ενικήθη και κατεκτήθη πολλάκις», οι κατακτητές «συνεχωνεύθησαν επί τέλους εν τω εθνικώ χωνευτηρίω, χωρίς ο ελληνικός οργανισμός και χαρακτήρ να εξασθενήση»⁹². Και ο καθηγητής Φιλολογίας και πρύτανης στο Πανεπιστήμιο Γεώργιος Μιστριώτης (1840-1916), πρόεδρος της Επιτροπής Αξιολόγησης των διδακτικών βιβλίων και μετέπειτα αντιπρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας εξάρει τα «ανώτερα» και «ανόθευτα» φυλετικά χαρίσματα των Ελλήνων: οι χείμαρροι «οθνείου αίματος» των λογής μεταναστών και κατακτητών που είχαν εισρεύσει εις

⁹⁰ Γεωγραφίαι, Παν. Κυπριώτου διασκευασθείσα υπό Γ. Αγγέλου (Κουλούρη 1988, 463).

⁹¹ Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος υπό Θεοδ. Ν. Αποστολοπούλου (Κουλούρη 1988, 461).

⁹² Καζάζης 1898, 16-8.

την «αγνήν του Ελληνικού αίματος λεκάνην», είχαν απειλήσει μόνο προς στιγμήν, «όσον θολούσι τα διαυγή του Αιγαίου ύδατα οι αυτόσε μετά ιλύος εκβάλλοντες ποταμοί», να τη θολώσουν⁹³.

Η κατήχηση που εστίαζε στο συστηματικό διαχωρισμό σε δυο μέτωπα, *Εμάς* και τους Άλλους, δεν είχε περάσει απαρατήρητη αν κρίνουμε από το σχόλιο του δάσκαλου Ιστορίας Π. Δ. Παναγόπουλου, το 1904: «Άλλος μαθητής εις άλλο μάθημα με ερώτησε, “Δάσκαλε, κατά μάς ήσανε οι Ρωμαίοι ή κατά τους Τούρκους;” Εντεύθεν ενόησα ότι εξ οικογενειακής παραδόσεως οι παίδες δυο αντίθετα φύλα φαντάζονται εν τω κόσμω, Έλληνας και Τούρκους, και ότι έκαστος εκ των άλλων λαών κατ’ ανάγκην θα τάσσηται μετά των μεν ή μετά των δε. [...] Επειδή δε παντού οι παίδες οι ίδιοι είναι, εφιστώ την προσοχήν των συναδέλφων επί του σπουδαίου τούτου ζητήματος, της μορφώσεως της κρίσεως»⁹⁴.

Ο Δραγούμης ήταν βέβαιος πως η Μεγάλη Ιδέα, η γεννημένη από τα συντρίμια της Άλωσης, «είνε κατορθωτή» χάρη στο «δαιμόνιον αληθινά Ελληνικόν Πνεύμα» που «ιδιαιτέρως, ξεχωριστά από τας άλλας φυλάς, είναι πνεύμα κυρίως εκπολιτισμού» με ρόλο πρωταγωνιστικό στη «βάρβαρη Ασία» από τα χρόνια του Αλέξανδρου⁹⁵. Το ίδιο επαναλαμβάνει ο Ξενόπουλος στους μικρούς και μεγάλους αναγνώστες του· οι Έλληνες είναι φυλή «ανώτερη, ευγενέστερη, εξυπνότερη, πιο πολιτισμένη, πιο πνευματική»· ως εκ τούτου η Μεγάλη Ιδέα «θέλει την Ελλάδα φωτεινό κέντρο πολιτισμού, προωρισμένο να ξαναφωτίση όχι μόνον την Ανατολή,

⁹³ Μιστριώτου, «Ρητορικοί Λόγοι» (1905) στο, Σκαλιέρης 1922, 345.

⁹⁴ Περιοδικό *Δημοτική Εκπαίδευσις* (Κουλούρη 1988, 490).

⁹⁵ Δραγούμης 1908, 3, 6-7.

αλλά τον κόσμο όλο», πολιτισμού ανώτερου «από τον Βυζαντινό, που ήταν ο ανώτερος της εποχής του και «πολιτισμού όμοιου με τον Αρχαίο Ελληνικό, που ήταν ο ανώτερος απ' όσους είδε ο κόσμος»⁹⁶.

Ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος εξέφραζε με ιδιαίτερα επιθετικούς προσδιορισμούς το φυλετικό ιδεολόγημα. Παραδεχόταν ότι ανήκει στους «αδιάλλακτους» που αρνούνται να δουν τους «Μογγολοσλαυογύφτους της Βαλκανικής» να βρέχουν τα πόδια τους «εις τα διαυγή και γαλανά νάματα του Αιγαίου» ζητώντας από τον Βενιζέλο να αποτρέψει την έξοδο «της θεομισήτου φυλής των Βουλγάρων εις το Αιγαίον Πέλαγος»⁹⁷. Μετά τη μετάθεσή του στη Σμύρνη —πρωτεύουσα «της Μικρασιάτιδος Ελληνικής χερσονήσου»⁹⁸— δήλωνε ότι η επιτυχημένη Συνθήκη του Βουκουρεστίου είχε αφήσει απ' έξω την Ανατολή, στην οποία «οι χριστιανικοί πληθυσμοί της όλοι είνε Έλληνες». Έτσι, ο αγώνας θα συνεχιζόταν απρόσκοπτα «κατά του θηρίου του κοκκίνου», ωστόσο τους αποδοθούν πάλι οι εκκλησίες και «όσα, ιερά εδάφη των προγόνων εμίαναν οι Αγαρηνοί»⁹⁹. Στο κείμενο που υπογράφουν τον Ιανουάριο του 1919 ο μητροπολίτης Σμύρνης, τα δυο Κοινοτικά

⁹⁶ Η Διάπλασις των παιδων, τόμ. 25, 29.9.1918, 250 & τόμ. 27, αρ. 36, 8.8.1920, 284.

⁹⁷ Ιερά Μητρόπολις Σμύρνης, Σμύρνη 5.8.1913 (Αρχείο Ελ. Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη) & Επιστολή προς Βενιζέλο, Σμύρνη, 3.7.1913 (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

⁹⁸ Χρυσόστομος 2000, 55.

⁹⁹ «Πρώτος και απαράβατος όρος της συνθήκης έσται ν' αποδοθώσιν εις τους Χριστιανούς τα ιερά εδάφη των Προγόνων, όσα εμίαναν οι Αγαρηνοί, όλοι οι χριστιανικοί ναοί [...], αρχής γενομένης από του Ιερωτάτου Ναού της Μεγάλης του Θεού Σοφίας, του αριστουργήματος τούτου και μεγαλουργήματος της βυζαντινής Καλλιτεχνίας της χριστιανικής μας Αυτοκρατορίας, όλα τα ιερά μας προσκυνήματα και αγιάσματα σώα και αλήμαντα θα παρασταθώσιν εις τους νομίμους Κυρίους των [...]. Διότι μη λησμονείτε ότι επί του θρησκευτικού εδάφους και πάλιν θα εξακολουθήση εν τη Ανατολή ο αγών μας κατά του θηρίου του κοκκίνου, και τα εθνικά μας ιδεώδη θα εκτυλιχθώσι και θα πραγματοποιηθώσιν υπό την σκέπην της Εκκλησίας μας και με τον Σταυρόν εις τα χείρας.» (Σμύρνη 5.11.1912 & 5.8.1913, Αρχείο Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη).

Σωματεία, η Δημογεροντία, η Κεντρική Επιτροπή, η Εφορεία Ευαγγελικής Σχολής, η Εφορεία Κεντρικού Παρθεναγωγείου και η Εφορία Ελληνικού Νοσοκομείου «Άγιος Χαράλαμπος», επίσης επιχειρηματολογούν εισηγούμενοι τα «δίκαια» των «πολιτισμένων» έναντι της «τουρκικής τυραννίας» και του τουρκικού «εγκληματικού κράτους» που ατιμάζουν «τον σύγχρονον πολιτισμόν»¹⁰⁰. Ο Βενιζέλος, στο υπόμνημά του στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης επίσης προβαίνει σε μια καταχρηστική επίκληση της «ιστορίας» και του «πολιτισμού, με το «οικονομικής και πολιτισμικής ανωτερότητας Ελληνικό στοιχείο» στη Μικρά Ασία που επί «30 αιώνες διατηρεί αδιάλειπτα στην περιοχή αυτή κυρίαρχη παρουσία»¹⁰¹.

Η απόβαση στη Σμύρνη δίνει την αφορμή να επαναληφθούν στο αθηναϊκό κοινό τα χαρακτηριστικά του «προαιώνιου εχθρού»· το αντι-πρότυπο κράτος, το θεμελιωμένο «δια του αίματος και της βίας», η αποθέωση «της σκληροτέρας τυραννίας επί των ξένων λαών, τους οποίους υπεδούλωσε και κατέθλιψεν επί αιώνας» απομυζώντας «το αίμα των, με το μαστίγιον του δεσπότη επί των νώτων του δούλου»· ως εκ τούτου «θα ήτο το αποτροπαιότερον των ανοσιουργημάτων κατά του πολιτισμού και της ανθρωπότητας [...] ήτις θα εστιγμάτιζε το έργον της Διασκέψεως, εάν επιτρέπετο εις την Τουρκικήν Κυβέρνησιν να μολύνη χώρας

¹⁰⁰ «Ο Ελληνικός της Μ. Ασίας κόσμος όλος [...] εξεγείρεται κατά της ατιμαζούσης τον σύγχρονον πολιτισμόν τουρκικής τυραννίας και [...] ψηφίζει την ένωσίν του μετά της ελευθέρας αδελφής αυτού Ελλάδος [...] Ταύτην [...] επιβάλλει η στοιχειώδης λογική και δικαιοσύνη, η οποία ουδέποτε θέλει ανεχθή εγκληματικόν κράτος, οίον το τουρκικόν, να διοική ανωτέρους εις τον πολιτισμόν λαούς, οίος ο Ελληνικός της Μ. Ασίας λαός» (Στο, Χρυσόστομος 2000, 29, 128).

¹⁰¹ Βενιζέλος (υποβλήθηκε από) 1919, 23, 26.

Ελληνικάς»¹⁰². Οι προγονικές εδαφικές και πολιτιστικές κατακτήσεις συγκροτούνταν επάνω στην αντίθεση· ο δρόμος που είχαν ανοίξει οι ήρωες του Τρωικού πολέμου, οι Ίωνες με τη φυλετική υπεροχή τους, ο Αλέξανδρος, οι Ατταλίδες και οι Σελευκίδες, οι Κομνηνοί και οι Τσιμισκήδες ήταν ο δρόμος ενός πνευματικού επικού αγώνα, που δεν έφερε «το στίγμα ότι υπήρξαμε κατακτηταί του πυρός και του σιδήρου»¹⁰³. Για τον κωνσταντινουπολίτη τραπεζίτη Γεώργιο Σκαλιέρη, όπως κανένας παράγοντας δεν μπορούσε να παρέμβει στο χαρισματικό υποκείμενο έτσι «Τούρκοι και Οθωμανοί εισίν ανίκανοι [...] και εξ ανεπαρκείας αυτοφυούς να ρυθμίσωσι, και δη κατά βούλησιν, τα πράγματα της χώρας»: δυστυχώς, η συντριβή τους είχε αποτύχει λόγω της ανεπιτυχούς συνεργασίας του χριστιανικού κόσμου. Βέβαιος ότι «Τούρκοι και Οθωμανοί συγκροτούσι την μειονοψηφίαν εν τη Μικρά Ασία [...] τα 2/5 του όλου πληθυσμού, οι Έλληνες τα 2/5 και οι Αρμένιοι, οι Τουρκμάνοι, άλλοι διάφοροι το υπολειπόμενον», η ανασυγκρότηση της Ελλάδας επερχόταν ραγδαία «και μετ' αυτής η ανάπλασις νέας ισχυροτάτης Βυζαντιακής Αυτοκρατορίας». Προς επίρρωση των απόψεών του παραθέτει τις ψηφίδες του τουρκικού πορτρέτου που είχε δώσει ο «δημοσιογράφος, διακεκριμένος ως λογογράφος και χρονογράφος» Σπύρος Μελάς (1882-1966) για τον «απολίτιστο και μέχρι ηλιθιότητος πρωτόγονο» τουρκικό λαό, τον οποίο χαρακτηρίζει η «αποκτήνωσις»¹⁰⁴. Ο Καρολίδης επίσης μεταφέρει την εικόνα μιας ιστορίας δυο

¹⁰² Εμπρός 16.5.1919.

¹⁰³ Μενάρδος 1921, 38.

¹⁰⁴ «Δημοσιογράφος διακεκριμένος ως λογογράφος και χρονογράφος, έχων κατ' ακολουθίαν λίαν ανεπτυγμένην την περί την συγκέντρωσιν εντυπώσεων εκ του πραγματικού ικανότητα,

«απόλυτα» διαφορετικών πολιτισμών κατηγοριοποιώντας μέσα από τον συνήθη αυτοματισμό Πέρσες και Έλληνες —«του πρώιμου αλλά στασίμου Ιρανικού πολιτισμού και του βραδύτερος αναπτυχθέντος ιδιοφυούς Ελληνικού»¹⁰⁵. Τη διαχρονικά μειονεκτούσα εικόνα της Ανατολής επαναλαμβάνει ο αντισυνταγματάρχης Μπότσαρης για να φωταγωγήσει το «θετικό παράδειγμα» της Ελλάδας, της ευρωπαϊκής και της πολιτισμένης: «*Δια της επικρατήσεως των Περσών [...] άρχεται τότε η πάλη μεταξύ των δυο διαφορετικών κόσμων, των διαφόρων αντιλαμβανομένων τον ανθρώπινον προορισμόν. Τα δυο ταύτα συστήματα ήτο αδύνατο να συμβιβασθώσι*»¹⁰⁶. Ο αναπληρωτής Δήμαρχος Αθηναίων (1917-1920) δικηγόρος Σπυρίδων Πάτσης (1862-1954) περιγράφει την ένδοξη πορεία του ελληνισμού, του πρωταγωνιστή «*εις πολιτισμόν και πρόοδον*», έναν προορισμό —και όχι μια τυχαία διαδρομή— από τον οποίο «*δεν εξέκλινε και κατά την τελευταίαν σύρραξιν*» ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Απόδειξη τρανή όπως «*αλάθητος κριτής η ιστορία διδάσκει*» ήταν η αναχαίτιση των Περσών και των «*βάρβαρων*» Τούρκων από την επαπειλού-

έλεγε επιστρέψας εκ του Δορυλαίου (Εσκή Σεχήρ) [...] όσον αφορά εις τα Τουρκικά και τα Μουσουλμανικά πράγματα· “Δεν είναι, είπε, λαός αυτός ο τουρκικός λαός! Είναι κτήνος· είναι τρωγλοδύτης· είναι απολίτιστος· είναι μέχρι ηλιθιότητος πρωτόγονος” [...] Η κατάσταση αυτών η οικτρά, το εκπληκτικώς απολίτιστον αυτών, η αποκτήνωσις, τα πάντα εισίν έργα της απανθρωπίας των Τούρκων, οίτινες, ως κατέστρεψαν έργα τέχνης, ως απεξήραν την γην, ως μετέβαλον αυτήν την χλοάζουσαν φύσιν, καταστήσαντες την Μικράν Ασίαν χώραν άβατον και απροσπέλαστον, ούτω κατέστρεψαν, απεξήραναν τους πληθυσμούς τους εγκαταλελειμμένους και απομεμονωμένους ευρεθέντας» (Σκαλιέρης 1922, γ' - ε', 96-7, 118-120).

¹⁰⁵ Καρολίδης 1874, 151.

¹⁰⁶ Μπότσαρης 1919, 32.

μενη εισβολή στην Ευρώπη, η εποποιία του Αλέξανδρου και το μεγαλείο του χριστιανισμού¹⁰⁷.

Ο στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής (1853-1924), στέλεχος κάποτε της «Εθνικής Εταιρείας» και επίτιμος εταίρος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, συνθηκολογεί με τους κωνσταντινικούς εφόσον αποφάσισαν να συνεχίσουν την εκστρατεία¹⁰⁸. Για τον Δαγκλή ο Τούρκος είναι ένα ιδιαίτερο «βιολογικό είδος», ξένο προς τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, και ως τέτοιον τον τοποθετεί στον ενικό, ένα «απόρριμμα» που η Συνθήκη των Σεβρών, με «*την ευγενεστέραν πράξιν των τελευταίων ετών δια τον Ευρωπαϊκόν πολιτισμόν*», απλώς θα «καθάριζε»: θα απομάκρυνε «*δια του καθαρισμού χώρων υποδούλων από τον αγριώτερον δυνάστην, τον οποίον εγνώρισε ποτέ η ανθρωπότης*»¹⁰⁹. Και ο πρωθυπουργός Δ. Γούναρης, επίσης επίτιμος εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, στη Συνεδρίαση της Βουλής της 15ης Φεβρουαρίου 1921 για τον καθορισμό της ελληνικής στάσης

¹⁰⁷ «Αποκρούσας νικηφόρως την Μηδικήν κυριαρχίαν επί της Ευρώπης, και υιοθετήσας το έργον του Μεγάλου Αλεξάνδρου και του Χριστιανισμού [...]. Μία δε μοίρα του νεωτέρου Ελληνισμού, δια κατορθωμάτων ων η μνήμη αιωνία, ανακτήσασα την ελευθερίαν της, διέσωσε και πάλιν την Ευρώπην εκ της Τουρκικής Βαρβαρότητος. Του προορισμού τούτου δεν εξέκλινε και κατά την τελευταίαν σύρραξιν, ταχθείς εκεί, όπου το Δίκαιον εμάχετο κατά της Αδικίας και ο Πολιτισμός κατά της Βαρβαρότητος, υπό την ηγεσίαν Εκείνου [του Βενιζέλου]» (Πάτσης 1920, 3).

¹⁰⁸ «*Ημεείς οι Βενιζελικοί, από της πρώτης ημέρας υποσχεθήκαμεν νομιμοφρόνως την υποστήριξίν μας εις πάσαν Κυβέρνησιν, η οποία θα ανελάμβανε να συνεχίση την εξωτερικήν πολιτικήν του κ. Βενιζέλου και θα επέμενεν εις την εκτέλεσιν της συνθήκης των Σεβρών. [...] παρέχομεν την ειλικρινή υποστήριξίν μας εις την στρατιωτικήν πολιτικήν της εν Μικρά Ασία, όπου επιθυμούμεν να ίδωμεν νικηφόρον τον Ελληνικόν στρατόν. Εις τον πόθον αυτόν είμεθα ηνωμένοι όχι μόνον ημεείς οι Βενιζελικοί, αλλά πάντα τα πολιτικά κόμματα. Αισθανόμεθα ως καθήκον μας να υποστηρίξωμεν πάσαν Κυβέρνησιν, ήτις ακολουθεί σοβαρώς την πολιτικήν της απελευθερώσεως των Ελλήνων εν Μικρά Ασία από τον Τουρκικόν ζυγόν. Η πρόσφατος καταδίωξις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας υπό των Κεμαλικών, περί ής έγινε συζήτησις εν τη Συνελεύσει, αποδεικνύει ότι οι Τούρκοι ουδαμώς μετεβλήθησαν και ότι το πρώτιστον καθήκον μας είνε ν' απελευθερώσωμεν τους αδελφούς μας*» (Συνέντευξη Δαγκλή, Πατρίς 7.5.1921, στο Δαγκλής 1965, 394-5).

¹⁰⁹ «Εθνοσυνέλευση 20ης Μαρτίου 1921», στο Δαγκλής 1965, 427.

τάσσεται ανεπιφύλακτα υπέρ της μη αναθεώρησης της Συνθήκης των Σεβρών επικαλούμενος, μεταξύ άλλων, τα δίκαια της πανάρχαιας ελληνικής «φυλής» που είχε αποικήσει την Ασία και την είχε τροφοδοτήσει με «*τας υπερτέρας εκείνας αντιλήψεις της ζωής*» που έκτοτε αποτελούσαν «*τας βάσεις της περαιτέρω εξελίξεως της ανθρωπίνης προόδου*». φυλή που αποτελούσε παράγοντα και όργανο «*υπερτέρου πολιτισμού*» που ερχόταν, πιστή στη συνείδηση της αποστολής της, να ελευθερώσει τη Μικρά Ασία¹¹⁰.

Ο Δροσίνης θυμίζει στους αναγνώστες του φιλολογικού περιοδικού του ότι οι Έλληνες βρίσκονταν στην Ανατολή λόγω του «*διεξαγομένου εκπολιτιστικού αγώνος*»¹¹¹ ενώ πλήθος αναφορών στον εκπολιτιστικό ρόλο της Ελλάδας και στη διαπάλη Χριστιανισμού - Ισλάμ, δηλαδή «*πολιτισμός - βαρβαρισμός*», που νομιμοποιούσαν την ελληνική κατοχή είχαν και τα πρωτοσέλιδα του αστικού Τύπου¹¹²

¹¹⁰ «*Τα δίκαια της φυλής [...] υπάρχουν από της εποχής, καθ' ην η φυλή η Ελληνική, παράγων και όργανον υπερτέρου πολιτισμού, διεχύθη επί πάσας τας περί το Αιγαίον Χώρας και κατέστησεν αυτήν εις τας υπερτέρας εκείνας αντιλήψεις της ζωής, αι οποίαι έκτοτε αποτελούσι τας βάσεις της περαιτέρω εξελίξεως της ανθρωπίνης προόδου [...]* [η φυλή] *έμεινε πάντοτε εν τη συνειδήσει της αποστολής, ην το παρελθόν τη είχε κληροδοτήσει, εμπεποτισμένη την πίστιν την ακλόνητον, ότι θα έλθη ημέρα καθ' ην θα ανατείλη και θα επικρατήσει η ιστορική δικαιοσύνη [...]* Είναι αύτη η πίστις με την οποίαν εγεννήθημεν και ανετράφημεν. [...] με την οποίαν εγεννήθησαν, ανετράφησαν και έζησαν οι πατέρες ημών και οι πατέρες των πατέρων ημών και οι απώτεροι ημών πρόγονοι από της μαύρης ημέρας καθ' ην βία κατέπνιξε το δίκαιον και υπέταξε τας χώρας αυτάς εις τον ζυγόν του έξωθι κατακτητού. Με την πίστιν ταύτην επί των δικαίων ημών των εθνικών, κληροδοτουμένην εις ιεράν παρακαταθήκην από γενεάς εις γενεάν, ο Ελληνισμός ήγετο εις πάσας τας από αιώνων μαρτυρικής θυσίας» (Νικολόπουλος 2007, 430-3).

¹¹¹ Δροσίνης 1921, 9.

¹¹² «*Πώς άλλως ήτο δυνατόν να κλείση αυτή η ιστορία που ήρχισαν να γράφουν οι Τούρκοι από του 630 μ.Χ. εις βάρος του Ελληνισμού —του χριστιανισμού και του πολιτισμού;*» (Σκριπ, 9.7.1921) & «*Η Ελλάς δια της χθελσινής της νίκης κατήγαγε την τελειωτικήν νίκην του πολιτισμού κατά της βαρβαρότητος, του χριστιανισμού κατά του μουσουλμανισμού, του σταυρού κατά της ημισελήνου*» (Σκριπ 10.7.1921) & «*Προορισμός άξιος του παρελθόντος της φυλής και της ιστορίας της είναι η δημιουργία ενός νέου πολιτισμού εις την παλαιάν κοιτίδα, εις την οποίαν έλαμψε το πρώτον το φως της σκέψεως και της τέχνης*» (Αθηναϊκή 19.7.1921) & «*[η Ελλάς]*

δίνοντας τον ιδεολογικό βηματισμό στην κοινωνία μέσα από τις επιλεγμένες ηχηρές λέξεις που επιτύγχαναν το επιθυμητό παιδευτικο-εκπαιδευτικό αποτέλεσμα. Τα άρθρα απευθύνονταν εμμέσως και προς τη Δύση που τους είχε εγκαταλείψει, μια υπενθύμιση πως ο ελληνισμός, ως «*ηθικός οργανισμός*» και «*κοινωνικόν πρόχωμα των υγιών αρχών κατά πάσης επαφής του μικροβίου της αναρχίας και της παραλύσεως*» που ήταν, ωφελούσε πολλαπλά την ανθρωπότητα, άρα δικαιούταν να αποκατασταθεί «*εθνικώς άρτιος*» όπως «*κατά τους ενδόξους χρόνους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*»¹¹³. Η άλλη «υπενθύμιση» προς τη Δύση θα ξεπερνούσε το αόριστο φιλολογικό επιχείρημα· ήταν το οπτικό επιχείρημα που θα αναλάμβαναν οι έλληνες αρχαιολόγοι να καταδείξουν: τα μνημεία της Μ. Ασίας με την κουρασμένη μελαγχολία στην αγκαλιά μιας ανάξιας να τα εκτιμήσει οθωμανικής Ασίας, δημιουργίες έμπνευσης μαγικής από θεούς ή γνώσης εμπνευσμένης από ημίθεους, κοιτίδες της Ανατολής και μήτρες της Δύσης, αλλά πάντως *ελληνικά* μνημεία, που κάποτε είχε προσφέρει ο ελληνισμός στο βωμό της οικουμενικότητας και τώρα, μεταρσιωμένα σε ψυχή της ανθρωπότητας, όφειλε η Δύση να επιστρέψει στον ηθικό «*αυτουργό*» τους, που ήταν η «*ελληνική φυλή*».

έχει πολυαρίθμους φίλους και λάτρεις του παρελθόντος μεγαλείου της [...] Όλοι θα ταχθώσιν υπό την σημαίαν του δικαίου και του πολιτισμού» (Αμάλθεια 15/28.7.1921).

¹¹³ Σκριπ 22.7.1921.

**Β.
Η Αρχαιολογία της Κατοχής**

Β.1. Η «εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία» και η «Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία»: πυλώνες και διακινήτες της εθνικής ιδεολογίας

Καθώς τα αρχαία μνημεία εκπροσωπούσαν τα «ιερά» όπου φυλάσσονταν τα «κειμήλια» του έθνους και της «υψηλής», στους αιώνες, αισθητικής του, η μέριμνα για τις αρχαιότητες σημειώθηκε από νωρίς, από την εποχή των «Προσωρινών Διοικήσεων» της επαναστατικής περιόδου. Επί Καποδίστρια, ιδρύεται το πρώτο Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αίγινα και το 1836 ο Όθωνας υπέγραψε διάταγμα διορισμού του αθηναίου απόφοιτου της Ιονίου Ακαδημίας Κυριάκου Πιττάκη (1793-1895), συνεργάτη της «Φιλομούσου Εταιρείας» των Αθηνών, στη θέση του εφόρου του Δημόσιου Κεντρικού Μουσείου. Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία ιδρύεται το 1837 *«υπέρ της αναγεννήσεως της αρχαίας πολιτικής υπάρξεως της Ελλάδος»* από μια ομάδα 66 διακεκριμένων προσωπικοτήτων, πολιτικών, καθηγητών, δικαστών, δικηγόρων, ιεραρχών. Ως *«πρωτουργός της παλιγγενεσίας της αρχαίας αυτής*

μεγαλοπρεπείας» θα συνέβαλλε «εις την ανεύρεσιν, ανέγερσιν και συμπλήρωσιν των εν Ελλάδι αρχαιοτήτων» καθώς «η Ελληνική γη» είναι «πηγή ακένωτος αρχαιολογικού πλούτου και πολλά ιστορικά αλήθειαι, πολλά φιλοκαλίας και ευφυΐας παραδείγματα, κείνται ακόμα υπ' αυτήν τεθαμμένα»¹¹⁴.

Η Εταιρεία κατέστησε εξαρχής σαφές το ιδεολογικό περίγραμμά της τελώντας την δημόσια επετειακή συνεδρίαση της ιδρύσεώς της στον Παρθενώνα· καθώς το εκεί «*τσαμίον είχε κρημνισθή κατά μέρος [...] η συνεδρίασις εγένετο εκτός αυτού υπό τας ανατολικάς στήλας του*»¹¹⁵. Εκείνο το απόγευμα της 12ης Μαΐου 1842 είχαν αναγνωστεί λόγοι και είχαν απαγγελθεί ποιήματα «*επί τη παρουσία κατά το σύνθηρες της Α. Μ. του Βασιλέως*» που, άλλωστε, συνέβαλλε «*δια της πεφωτισμένης συνδρομής και προστασίας*». Ο ρόλος του προσδιορίζεται και τυπικά στον δεύτερο Οργανισμό (Καταστατικό) της Εταιρείας, του 1848, που συντάσσεται μετά το θάνατο του προέδρου της και πρωθυπουργού Ιωάννη Κωλέττη, επί του νέου προέδρου της, υπουργού Παιδείας Γεωργίου Γλαράκη. Όπως ρητά αναφέρεται, η Εταιρεία «*διατελεί υπό την άμεσον προστασίαν της Α.Μ. του Βασιλέως της Ελλάδος*». Στο ίδιο καταστατικό διευκρινίζεται ότι τα «*βουλευόμενα μέλη [που εκλέγονταν από το Σύλλογό της], συντρέχοντα την Εταιρείαν δια των επιστημονικών γνώσεων πρέπει να είναι Έλληνες επιστήμονες περί την αρχαιολογίαν ή ιστορίαν, κατοικούντες εντός της Ελλάδος*» και όχι Έλληνες του εξωτερικού, έστω κι αν ήταν απολύτως θεμιτές οι χορηγίες τους αφού πηγή εσόδων αποτελούσε

¹¹⁴ ΚαΒβαδίας 1900, 23 & Πετράκος 1987, 214.

¹¹⁵ Γεννάδιος 1930, 142.

«έκαστος φίλος του Ελληνικού ονόματος, της Ελληνικής δόξης και της Ελληνικής φιλολογίας» που ήθελε να προσφέρει «τον οβολόν του», δηλαδή και οι εύποροι Έλληνες (πρόξενοι, έμποροι, δάσκαλοι). Τα έσοδα εμπλουτίζονταν και από τις τακτικές συνδρομές των εταίρων, τα κληροδοτήματα, τα ενοίκια και τα έσοδα από το λαχείο που εξέδιδε η Εταιρεία¹¹⁶.

Κήρυξη της έναρξης του Α΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου από τον διάδοχο στις 25.3.1905¹¹⁷

Η Εταιρεία ήταν ένας «κλειστός κύκλος» από μέλη της αθηναϊκής «υψηλής κοινωνίας» όπως περιγράφεται σε πρωτοσέλιδο άρθρο της *Σκριπ*, ο «άι-λάϊφ» κόσμος των Αθηνών με τις αρχαιολογικές και ιστοριογραφικές ανησυχίες, που δεν

¹¹⁶ ΚαΒβαδίας 1900, 12-6, 23-8, 30, 31, 35, 39, 93-7, 108-111.

¹¹⁷ Φωτογρ. στο, Πετράκος 1987, 104.

ήταν «μόνον φοιτηταί»: στις «επιμορφωτικές» αρχαιολογικές εκδρομές λάμβανε μέρος και ο «ιδιαιτέρος κόσμος του Αθηναϊκού αί-λάϊφ, ο οποίος δεν λείπει ποτέ από τα αναγνώσματα του “Παρνασσού”, από τα κονσέρτα και από τον Άγιον Γεώργιον του Καρύτση»¹¹⁸, την πλατεία όπου βρισκόταν το μέγαρο του συλλόγου «Παρνασσός». Ο κόσμος αυτός χαρακτηρίζονταν στην πλειοψηφία του από πολιτικό και πνευματικό συντηρητισμό αν κρίνουμε και από την «εχθρότητα» με την οποία αντιμετώπιζε ο πρόεδρος της Εταιρείας (περίοδο 1859-1879) καθηγητής Φιλοσοφίας Φίλιππος Ιωάννου (1796-1880) τον εκσυγχρονισμό. Που έδινε προτεραιότητα αντί στα «προγονικά μνημεία», στην ανάπτυξη: στην «αποξήρανσιν ελών, κατασκευήν αμαξιτών ή σιδηρών δρόμων, εξόρυξιν και καμίνευσιν μετάλλων, ναυπήγησιν και διατήρησιν εμπορικών ατμοπλοίων, ανάπτυξιν της Βιομηχανίας». Οι στόχοι της Εταιρείας, η «συλλογή και η επιστημονική εξέτασις και χρήσις των μνημείων της αμιμήτου προγονικής τέχνης, των αθανάτων προϊόντων του αρχαίου Ελληνικού βίου» με την πάντα ευγενή προϋπόθεση του σεβασμού «προς τους ημετέρους προγόνους», υλοποιούνταν ολοένα πιο δύσκολα λόγω των μειωμένων εσόδων που έθλιβαν τον πρόεδρό της· αλίμονο, οι μεταφυσικές θεωρίες, η αρχαιολογία, η κλασική φιλολογία, η «υψηλή ποίησις», ακόμα και «το θρησκευτικόν συναίσθημα», είχαν χάσει μεγάλο μέρος της αίγλης και της γοητείας τους, που «άλλοτε είλκυε ισχυρότατα το ανθρώπινον πνεύμα»¹¹⁹: αυτή η μετατόπιση των «αξιών», αποστερούσε την Εταιρεία από συνδρομές.

¹¹⁸ 17.3.1898.

¹¹⁹ Ιωάννου 1870 4-5 & 1869, 3-4.

Η Εταιρεία δεν είχε ενδιαφερθεί ως το 1884 να διενεργήσει ή να συμμετάσχει σε ανασκαφές στο οθωμανικό έδαφος. Κάποιος αθηναίος μαικήνας που συνδέθηκε με τις ανασκαφές της περιόδου 1872-1873 στη Μίλητο, τη Διδύμα και την Ηράκλεια της Καρίας με διευθυντή ανασκαφών τον γάλλο αρχαιολόγο Ολιβιέ Ραγιέ (Olivier Rayet) και χρηματοδότη τους αδερφούς Rothschild κράτησε την ανωνυμία του, τηρώντας αποστάσεις από τη Γαλλική Σχολή και τον διευθυντή της. Η μυστικοπάθεια εντασσόταν στις αντιπαλότητες και τις διεκδικήσεις της περιόδου: όταν ο γερμανός αρχαιολόγος Μπέρναρντ Χάουσουλιερ (Bernard Haussoullier), επίτιμος εταίρος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, ανέλαβε εκ νέου την ανασκαφή στη Διδύμα το 1895 και το 1896 με τον εβραϊκής καταγωγής γάλλο αρχιτέκτονα Εμμάνουελ Ποντρεμόλι (Emmanuel Pontremoli), τίποτα δεν δημοσιεύτηκε στο γαλλικό περιοδικό *Bulletin de correspondance hellénique*¹²⁰. Αλλά και οι ίδιες οι επιλογές των θέσεων προς ανασκαφή συνδέονταν με τις εκάστοτε πολιτικές συγκυρίες. Η Θεσσαλία έχει περιέλθει από το 1881 στο ελληνικό κράτος αλλά η Εταιρεία δεν ενδιαφέρεται για την ελλαδική νεολιθική (~6500-3200 π.Κ.Ε.) που επισκίαζαν οι πολιτισμοί της Εποχής του Χαλκού (μινωικός, μυκηναϊκός) παρά μόνο μια 20ετία αργότερα, όταν το αίτημα της «εθνικής ολοκλήρωσης» αναθερμαίνεται τις παραμονές του 1897 χάρη στην προπαγάνδα της «Εθνικής Εταιρείας», μέλη της οποίας αποτελούσαν και μέλη της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Ο Χρήστος Τσουντας (1857-1934), ο πρωτοπόρος της ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας που διαδέχτηκε τον Σλήμαν στις ανασκαφές των Μυκηνών

¹²⁰ Christian Le Roy 1996, 376.

—αποκαθιστώντας κάποιες από τις ευφάνταστες θεωρίες του—, αρχίζει μόλις το 1899 να ανασκάπτει τη Θεσσαλία.

Το πολιτικά εύθραυστο περιβάλλον της περιόδου 1909-1922 επηρέασε την Εταιρία που από το 1895 είχε συνδεθεί με τον Διάδοχο μέσω και της πολιτικής τοποθέτησης, επί Γεώργιου Α΄, του Παναγή Καββαδία (1850-1928) στη θέση του Γραμματέα του Συμβουλίου —εκλογή όχι και με τόσο νόμιμα μέσα σύμφωνα με τον Βασίλη Πετράκο, σημερινό γραμματέα της Εταιρείας¹²¹. Όταν ο Καββαδίας προσκαλεί τον Γεώργιο στην Ακρόπολη, σε ειδική τελετή στις 24.1.1886, να «ξεθάψει» το κεφάλι μιας *Κόρης* δίνοντάς του σφουγγάρι να καθαρίσει το πρόσωπό της, επιβεβαιώνει τη σχέση της Εταιρείας με την εξουσία και τη σχέση της εξουσίας με το αρχαίο παρελθόν, που επικυρώνεται όταν το 1896 το Συμβούλιο αποφασίζει ως «*διαρκή Πρόεδρο της Εταιρείας*» τον Διάδοχο Κωνσταντίνο· ο φιλοβασιλικός τέως Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Δημοσθένης Τσιβανόπουλος (1838-1921) υποχώρησε στη θέση του αντιπροέδρου¹²². Ο Καββαδίας παρέμεινε οχυρωμένος πίσω από το απαραβίαστο βασιλικό πρόσωπο, μάλιστα ευνοήθηκε με μια επιπλέον επίζηλη θέση, του Γενικού Εφόρου στην Αρχαιολογική Υπηρεσία που διατήρησε ως το κρίσιμο 1909 που ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος τον απομάκρυνε «*ως επικίνδυνο αντιδραστικό*» και τον οδήγησε συνοδεία υπαξιωματικού στον Πειραιά, από όπου έφυγε για τη Βιέννη.

¹²¹ Πετράκος 1987, 82-4.

¹²² Καββαδίας 1900, 6, 93.

Η εξέγερση στο Γουδί, η προσπάθεια της φιλελεύθερης μερίδας της αστικής τάξης να δώσει δημοκρατικές λύσεις σε χρόνια προβλήματα της χώρας απομακρύνοντας παλαιοκομματικούς εκπροσώπους των υποστηρικτών του θρόνου, απομακρύνει και τον Τσιβανόπουλο από τη θέση του αντιπροέδρου και φέρνει τον μετριοπαθέστερο Χρ. Τσουντα, καθηγητή Αρχαίας Τέχνης και Επιγραφικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από το 1904, στη θέση του γραμματέα (1909-1911). Αλλά καθώς το φιλοβασιλικό παρελθόν του Συμβουλίου υπόκειντο σε πολιτική δυσμένεια, του αφαιρέθηκαν διοικητικές ευθύνες και δικαιοδοσίες, ακόμα και οι πρόσοδοι του ιδιαίτερα δημοφιλούς στο αγοραστικό κοινό «Λαχείου υπέρ των Αρχαιοτήτων» που περιήλθαν στο νεοϊδρυθέν Αρχαιολογικό Ταμείο.

Ανάλογα επηρεάστηκε και η δυναμική των ανασκαφών.

Παρά τις αντιξοότητες, η Εταιρεία φρόντιζε ανελλιπώς για το χτίσιμο της διαχρονικής *ελληνικότητας*. Η διαδικασία της αλλαγής των τοπωνυμίων που είχε ξεκινήσει το 1834 επί Όθωνα κατανέμοντας τους οικισμούς σε δήμους με αρχαία ή αρχαιοπρεπή ονόματα συνεχίστηκε την Άνοιξη του 1909 από τους Χρ. Τσουντα, Π. Καββαδία και Γ. Σωτηριάδη σε συνεργασία με τον Σπυρίδωνα Λάμπρο (1851-1919), καθηγητή Ιστορίας και Παλαιογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής. Υπό την προεδρία του λαογράφου Νικόλαου Πολίτη (1852-1921), τακτικού εταίρου της Εταιρείας και από εκείνους που αποτελούσαν το κυρίαρχο σώμα της που ψήφιζε για την εκλογή του διοικητικού συμβουλίου, συμμετέχουν στην πρώτη συνεδρίαση «της Επιτροπής της Ονοματοθεσίας Χωρίων και Πόλεων της Ελλάδος». Αυτή γνωμοδότησε ότι «τα

Βάρβαρα ονόματα και τα κακόφωνα ελληνικά» όχι μόνο προσβάλλουν «το γλωσσικόν συναίσθημα» αλλά έχουν και «*επιβλαβή μορφωτικήν επήρειαν εις τους κατοικούντας*», παραπλανώντας τους «*περί της εθνικής συστάσεως των χωρίων εκείνων, ών τα ξενικά ονόματα ηδύναντο να εκληφθώσιν ως μαρτυρούντα και ξενικήν καταγωγήν*»¹²³. Η άρνηση της υπαρκτής, της πραγματικής Ελλάδας, και η προσχώρηση στη φαντασίωση της «ιδανικής», μια επίδειξη εθνικής ισχύος, προγονοπληξίας και φιλαρέσκειας, είχε κάνει τον γιο του Ν. Πολίτη, τον Φώτο, που θεωρούσε πως «*ζωντανό είναι μόνον ό,τι λέει ο λαός κάθε μέρα κι όχι ό,τι λεν οι καθηγητές του Πανεπιστημίου ή οι Υπουργοί*» να καταγγείλει τις μετονομασίες σε επιστολές από την Ιένα της Γερμανίας προς τους γονείς του¹²⁴.

Η περίοδος 1912-1920 συμπίπτει με τους Βαλκανικούς πολέμους, το Διχασμό, το Κίνημα της Εθνικής Αμύνης, την υποχρεωτική παραίτηση του Κωνσταντίνου, τον Μεγάλο Πόλεμο, την εκστρατεία στην Ουκρανία και τη Μικρά Ασία. Η πορεία της Εταιρείας παραμένει εξαρτημένη από τις πολιτικές εξελίξεις και στενά συνδεδεμένη με το εθνικό αφήγημα. Οι νίκες του Κωνσταντίνου εγκωμιάστηκαν θερμά από τον Καββαδία, που έχει επανέλθει στη θέση του γραμματέα, και από τον αντιπρόεδρο της Εταιρείας Γεώργιο Μιστριώτη, καθηγητή Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο, και με την εγκαθίδρυση από την Ελληνική Κυβέρνηση αρχαιολογικής υπηρεσίας στην ανατολική Μακεδονία για την περισυλλογή αρχαιοτήτων και την εγκατάστασή τους σε μουσείο της Θεσσαλονίκης επανέρχεται το ζήτημα της

¹²³ Πολίτης 1920, 4.

¹²⁴ «Επιστολές στους γονείς του», Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας*, ΜΙΕΤ, 1992 στο, «Μετονομασίες Χωριών και Πόλεων - Οι Νονοί της Πατρίδας», «Ιός», *Ελευθεροτυπία*, 31.3.1996.

«αποκαθάρσεως της χώρας εκ των Βαρβαρωνυμιών». Το Συμβούλιο της Εταιρείας καλείται για τρίτη φορά στην «εθνική τελετουργία» που υποστήριζαν η Αρχαιολογική Υπηρεσία και εθναμύντορες επιστήμονες «ανεγνωρισμένης αξίας και ενθουσιώντων δια παν Ελληνικών». Σκοπός ήταν αφενός ο εξελληνισμός τουρκικών, σλάβικων και αλβανικών τοπωνυμιών, αφετέρου η Επιτροπή να εξακριβώσει και να αποδώσει τις «ευκλείς Ελληνικαί τοπωνυμιαί» που «αυτοδικαίως πρέπει να εισαχθώσιν αντί των βαρβάρων επηλύδων»¹²⁵. Το 1915 της πολιτικής πόλωσης προηγείται στη διάρκεια της Γενικής Συνέλευσης των Εταίρων το χειροκρότημα στο Βασιλιά Κωνσταντίνο που ήταν παρών —«τον ελευθερωτήν Βασιλέα επανερχόμενον δαφνηφόρων εκ των πεδίων του Μπιζανίου και του Κιλκίς, ηξιώθηκεν και ευτυχίσασμεν να χειροκροτήσωμεν εν τη αιθούση ταύτη. Ας ευφημήσωμεν τώρα τον σωτήρα της Ελλάδος Βασιλέα»— ενώ και η ασθένειά του έδωσε στον Μιστριώτη και στον Καββαδία μια καλή αφορμή για κολακείες στο πρόσωπό του¹²⁶. Κι αν η

¹²⁵ «Η Επιτροπεία επεδίωξε τρία τινα: α') να εξακριβώση τας εκ της αρχαιότητος αναμφισβητήτως παραδεδομένας Ελληνικάς τοπωνυμίας, αίτινες αυτοδικαίως πρέπει να εισαχθώσιν αντί των βαρβάρων επηλύδων· β') τίνες άλλαι Ελληνικαί ονομασίαι περισώζονται, καίπερ μη εξ αρχαίων πηγών μαρτυρούμεναι, αίτινες επίσης δικαιούνται να μένωσι. γ') αι ξενικαί τοπωνυμιαί, αι Τουρκικαί, Σλαυικαί και Αλβανικαί, ένθα μη έχομεν εκ της αρχαιότητος Ελληνικάς, πώς δύνανται να εξελληνισθώσι [...] Ως προς δε τας πόλεις, αίτινες φέρουσι βαρβαρικά ονόματα η Επιτροπεία πρότεινε περί τα 30 ονόματα· ούτω λόγου χάρη να ονομασθή Φίλιπποϊ (το Φιλιππιτοϊκ), Αμφίπολις (το Γενίκιοϊ), Σταγίρα (η Λειψάσδα), Αντιγόνηα (το Λιόπεσι). Και ως προς τα όρη δε και τους ποταμούς η επιτροπεία συνέστησε αρχαία ονόματα αντί των βαρβαρικών περίπου τριάκοντα. Ούτω λ.χ. προτείνει να ονομασθή Κερκίνη το Μπέλες, Κεραύνηα τα όρη της Χειμάρρας, Αθαμανικά τα Τσουμέρκα, Ωρωπός ο Λούρος ποταμός, και Πρασιάς η λίμνη της Δοϊράνης» (Καββαδίας 1915, 73-5).

¹²⁶ «Δεινή νόσος είχε καταλάβει τον Στρατηλάτην Βασιλέα και Υψηλόν Πρόεδρον της υπέρ των μνημείων της Ελληνικής μεγαλοφυίας εργαζομένης Εταιρείας ημών. [...] Συνετεράχθη το έθνος επί τω κινδύνω [...], σύμπας δ' ο Ελληνικός λαός ανέπεμπε δεήσεις προς τον Ύψιστον ζωήν αιτοούμενον υπέρ του Κωνσταντίνου. Επήκοος δ' εγένετο ο θεός της Ελλάδος και έσωσε τον Βασιλέα [...] τον ελευθερωτήν Βασιλέα επανερχόμενον δαφνηφόρον εκ των πεδίων του

αποχώρησή του από την Ελλάδα το 1917 αφήνει τη συγκρότηση του Συμβουλίου της Εταιρείας δίχως βασιλική συμμετοχή, με πρωτοβουλία του Συμβουλίου προτείνεται η κατασκευή του έφιππου ανδριάντα του στο Πεδίο του Άρεως. Το πολιτικό παράδοξο της ανασυσταθείσας «Βουλής των Λαζάρων» βρίσκει το γραμματέα μιας φιλοβασιλικής Εταιρείας να εκδηλώνει πολιτική φιλία προς τη νέα κατάσταση: κατά μία εφημερίδα, επισκέπτεται τον Βενιζέλο για να τον ενημερώσει για το συλλεχθέν ποσό της κατασκευής του ανδριάντα του Κωνσταντίνου. Επιπλέον είχε ξανατυπώσει τα πρώτα φύλλα των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΠΑΕ) του έτους 1916 απαλείφοντας τις υμνητικές φράσεις για τον βασιλιά που θα τον εξέθεταν. Η εξάρτηση της Εταιρείας από τα πολιτικά δρώμενα, και κυρίως η πολιτική της σύμπλευση με τη φιλοβασιλική παράταξη, γίνεται φανερή από την έκτακτη συνέλευση που συγκαλείται στις 29 Νοεμβρίου 1920, μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου: ο Καββαδίας κηρύσσει εκ νέου επίτιμο πρόεδρο τον Κωνσταντίνο και επίτιμους αντι-προέδρους τους δυο πρίγκιπες. Αλλά ο ακραιφνής βασιλόφρονας σύμβουλος της Εταιρείας Νικόλαος Κυπαρίσσης, υπότροφος της Εταιρείας για τις μεταπτυχιακές σπουδές του στη Γερμανία, καταγγέλλει τον Καββαδία για προσεταιρισμό στον Βενιζέλο, που ούτε το φιλοβασιλικό Συμβούλιο του συγχώρησε, απομακρύνοντάς τον οριστικά από το αξίωμα του γραμματέα. Από τα τέλη του 1920 ως το 1922 της επανόδου του βασιλιά Κωνσταντίνου το Συμβούλιο ήταν και φιλογερμανικό: ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς (1867-1955), ο σύμβουλος

Μπιζανίου και του Κιλκίς ηξιώθημεν και ηνυχήσαμεν να χειροκροτήσωμεν εν τη αιθούση ταύτη. Ας ευφημήσωμεν τώρα τον σωτήρα της Ελλάδος Βασιλέα» (Καββαδίας 1916, 27-8).

της Εταιρείας που είχε διακόψει τις σχέσεις με την Εταιρεία όταν το 1917 αναχώρησε για την Ελβετία ο Κωνσταντίνος για την Ελβετία και επανήλθε το 1921, συνέχισε την ανασκαφή στο μνημείο του Λυσικράτους για λογαριασμό της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής, που σύμφωνα με τις καταγγελίες της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής αποτελούσε, αφενός παρέμβαση σε ένα μνημείο που της «ανήκε», αφετέρου πολιτική τοποθέτηση του Συμβουλίου¹²⁷.

Το 1921, έτος έναρξης των ανασκαφών στη Μικρά Ασία, γραμματέας είναι ο Ιάκωβος Δραγάτσης (1853-1935), «φιλόλογος και λυκειάρχης, και ασχοληθείς περί την αρχαιολογίαν»¹²⁸. Οι δωρεές της βασιλικής οικογένειας προς το «γεραρόν τούτο Σωματείον» με το αδιάπτωτο ενδιαφέρον «δια τον ιερώτατον αυτού σκοπόν» και πιστό στη βασιλική οικογένεια κάτω και από τις πιο δύσκολες συνθήκες, πληθαίνουν το 1921 και δημοσιοποιούνται από τον φιλοβασιλικό Τύπο¹²⁹. Από το 1922 συγκαταλέγεται ανάμεσα στα μέλη η «Α. Β. Υψηλότης ο Διάδοχος του Ρουμανικού Θρόνου Βασιλόπαις Κάρολος» που είχε συνδεθεί δια γάμου στις 27 Φεβρουαρίου 1921 με την αδελφή του Γεωργίου Β΄, πριγκίπισσα Ελένη. Το Συμβούλιο προσέφερε εις την «σεπτήν σύνευνον [...] επί τη ευκαιρία των ευτυχών διπλών δεσμών των συναφθέντων μεταξύ των δυο Βασιλικών οίκων [...] ομοίωμα χαλκούν πάγκαλον της εκ της Ακροπόλεως πανόπλου Παλλάδος, συμβολικώτατα υπομνησκον εν τη νέα Αυτής Πατρίδι τον ιερόν Βράχον, παρ' ον είδε το φως και εξετράφη εν τη

¹²⁷ Πετράκος 1987, 124.

¹²⁸ Λεύκωμα 1937, 13.

¹²⁹ Όπως η δωρεά «εις την βιβλιοθήκην αυτής υπό της Α.Β.Υ. του πρίγκιπος Νικολάου, αντιπροέδρου αυτής, το πολύτιμον έργον του Θ. Βίγκαντ "Η αρχαϊκή θεά" μετά θαυμασίων πινάκων» (Σκριπ 20.11.1921).

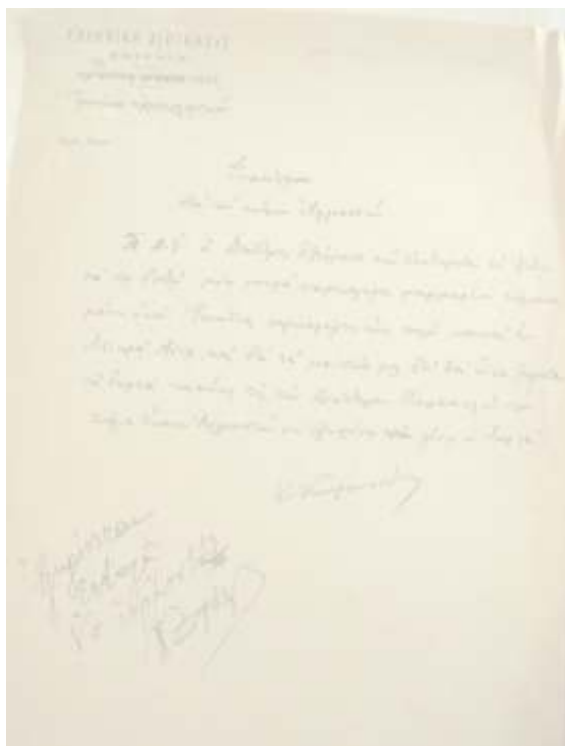
πόλει της Θεάς της Σοφίας η κατ' εξοχήν Ατθίς, η προσφιλεστάτη Ελληνίς Βασιλόπαις»¹³⁰.

Όλοι οι πολιτικοί πρωταγωνιστές της περιόδου ήταν μέλη της Αρχαιολογικής Εταιρείας, σύμβουλοι (Γεώργιος Μπαλτατζής) ή επίτιμοι εταίροι (Ελ. Βενιζέλος, Δ. Γούναρης, Π. Κουντουριώτης, Π. Δαγκλής, Θ. Ζαΐμης, διπλωμάτης Ν. Πολίτης). Κι όταν η Εταιρεία με πρόεδρό της τον βασιλέα και αντιπρόεδρο τον πρίγκιπα Νικόλαο προχωρά σε ανασκαφές στη δυτική Μικρά Ασία, ο δεύτερος θα μεταβεί να τις παρακολουθήσει. Ο Δραγάτης θεωρεί *«ευτύχημα ότι το έργο της εταιρείας παρηκολούθησε μετά του διαφέροντος, όπερ αδιαλείπτως δεικνύει [...] η Α. Β. Υ. ο πρίγκιψ Νικόλαος, ο αντιπρόεδρος της εταιρείας»*, παρουσία που μαρτυρούσε και το ζωτικό πολιτικό ενδιαφέρον των ανασκαφών. Μάλιστα είχε ενισχύσει οικονομικά *«δια της παροχής δαπάνης 20,000»* τις ανασκαφές της Εφέσου και των Κλαζομενών, και ο Δραγάτης είχε εκφράσει τις θερμές ευχαριστίες του *«προς την Α. Β. Υψηλότητα»* αλλά και προς *«τον Έπατον Αρμοστήν, τον και μείζονα υλικήν ενίσχυσιν υποσχόμενον και παρασκευάζοντα εις το μέλλον, το Συμβούλιον και δημοσία αποτείνει τας θερμότερας των ευχαριστιών»*¹³¹. Στη βασιλική οικογένεια γίνονταν αντίστοιχες «παραχωρήσεις», όπως αυτή που μαρτυρά το *«Σημείωμα δια τον κύριον Αρμοστήν»* του τμηματάρχη του Αρχαιολογικού τμήματος Αρμοστείας Σμύρνης Κ. Κουρουνιώτη: *«Η Α.Υ. ο Διάδοχος εξέφρασε την επιθυμίαν εν Εφέσω να του δοθή μια μικρά σαρκοφάγος ευρισκομένη εκεί. Τοιαύται σαρκοφάγοι είνε*

¹³⁰ Δραγάτης 1922, 2, 3.

¹³¹ Δραγάτης 1922, 14.

πολύ κοιναί εν Μικρά Ασία, και δια τα μουσεία μας δεν θα ήτο ζήτημα η δωρεά ταύτης εις τον Διάδοχον. Παρακαλώ τον κύριο Υπατο Αρμοστή να εγκρίνει να γίνη η δωρεά. Κ. Κουρουνιώτης. Εγκρίνεται. Εντολή Υπ. Αρμοστή [υπογραφή]»¹³².

Το γράμμα του Κουρουνιώτη προς τον Στεργιάδη για τη δωρεά σαρκοφάγου στον Διάδοχο

Ο Δραγάτης είχε εξάρει στη Γενική Συνέλευση των Εταίρων του 1922 την εθνική σπουδαιότητα των ανασκαφών που είχαν αρχίσει το 1921 στη Μικρά Ασία και συνδύαζαν τον «βροτολογιόν Άρην και της Παρθένου την λατρείαν». Καθώς όλου του έθνους η προσοχή ήταν στραμμένη εκεί, εκεί επιβαλλόταν να βρεθεί και η

¹³² Ελλ. Διοίκησης Σμύρνης, Τμήμα Αρχαιολογικών (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

Εταιρεία, «*παρά το πλευρόν της στρατευομένης πατρίδας*» αναφέρει ο Δραγάσης, παρούσα ανάμεσα στα λείψανα της οδού που είχε ανοίξει ο Μακεδόνας στρατηλάτης, μια συνέχεια, ουσιαστικά, των ανασκαφών που το Ελληνικό Κράτος είχε αρχίσει το 1913 στη Μακεδονία με την προσάρτηση του άλλου ανέκαθεν «πατρώου» εδάφους. Στην περίπτωση της Μ. Ασίας ήταν ιδιαιτέρως εθνικά κρίσιμο το ζήτημα· όπως ο Δραγάσης είχε επισημάνει εδώ ήταν η κοιτίδα του ελληνικού πολιτισμού «*οπόθεν έκπαλαι εξωρμήθη*» κι όπου οι μαχόμενοι συνέχιζαν το προγονικό έργο, την επαναφορά «*δια της αλεπαλλήλων νικών τον ελληνικόν πολιτισμόν εκεί*», συναντώντας στην προσπάθειά τους «*παρά τα ανά παν βήμα συναντώμενα αρχαία ερείπια και τας επιγραφάς και τα συντρίμματα*»¹³³.

Το φιλομοναρχικό Συμβούλιο αντιμετωπίζει δυσκολίες μέσα στο ταραγμένο κλίμα του 1922¹³⁴ αλλά η παραδοσιακή σχέση της Εταιρείας με τη βασιλική οικογένεια δεν πλήττεται: στο τέλος του έτους ορίζεται πρόεδρός της ο Γεώργιος Β΄ και επίτιμος αντιπρόεδρος ο πρίγκιπας Νικόλαος (ως το 1937 που πεθαίνει)¹³⁵. Στις αρχές του 1923 τη θέση του γραμματέα αναλαμβάνει ο Γεώργιος Οικονόμος, διευθυντής των ανασκαφών στις Κλαζομενές.

¹³³ Δραγάσης 1922, 13-8 & Πετράκος 1987, 125-6.

¹³⁴ «Ένα Συμβούλιο φιλικό προς τον Κωνσταντίνο είχε ολοένα και μικρότερες δυνατότητες ενέργειας και ολοένα λιγότερες φιλίες [...] μέσα στο ταραγμένο κλίμα της καταστροφής του Αυγούστου 1922, την επανάσταση Πλαστήρα, Γονατά, Φωκά, την παραίτηση του Κωνσταντίνου στις 14 Σεπτεμβρίου 1922, την ανάρρηση του Γεωργίου Β΄, την εκτέλεση των έξι στις 15 Νοεμβρίου 1922, την αντεπανάσταση στην Πελοπόννησο τον Οκτώβριο του 1923 και την απομάκρυνση του Γεωργίου στις 19 Δεκεμβρίου 1923» (Αρχεία Ιστορίας της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Γραμματεία Ιάκ. Δραγάση 1921-1923).

¹³⁵ Λεύκωμα 1937, 6.

Η Εταιρεία θα κρατήσει σχεδόν ως το τέλος του αιώνα αποστάσεις από την ιστορία της μέσης περιόδου δίχως αυτές να είναι μόνο ιδεολογικές: εσώκλειαν τη διαφορετική πολιτική πρόταση που αφορούσε τη ματιά προς τη Δύση σε αντίθεση με τη ματιά προς τις εγχώριες, ανατολικότροπες παραδόσεις που παρέπεμπαν στην περίοδο «*θρησκοληψίας και βαρβαρότητας*» που είχε περιγράψει ο Γίββων. Έτσι, η «*ανακάθαρσις*» αποτελούσε επί σειρά δεκαετιών μέριμνα της Εταιρείας, με κατεδαφίσεις μνημείων της «βαρβαρικής» μέσης περιόδου, δημιουργώντας μια προσομοίωση (*simulacrum*) εκείνης της ιστορίας που προτιμούσαν να αναπαράξουν. Πέρα από την καταστροφή μουσουλμανικών κοιμητηρίων, την κατεδάφιση οθωμανικών τζαμιών και του φράγκικου πύργου των Προπυλαίων, κατεδαφίστηκε και ο ναός της Μεγάλης Παναγίας στη βιβλιοθήκη του Αδριανού προκειμένου να αναδειχτεί απαλλαγμένη από τα «ανίερα βάρη» που της φόρτωσε το «σκοτάδι» της ιστορίας: από το σύνολο των 129 περίπου σωζόμενων μέχρι το 1821 Βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών στην Αθήνα, μόλις 24 είχαν διατηρήσει την αρχική τους μορφή: οι προσόψεις τους είχαν αλλοιωθεί με αυθαίρετες επίπλαστες προσθέσεις, άλλες είχαν κατεδαφιστεί για τη ρυμοτόμηση της πρωτεύουσας και μετά το σεισμό του Αυγούστου του 1886 στην Αττική, η Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων αδιαφόρησε για τις βλάβες στη Μονή Δαφνίου, αφήνοντάς τη να μετατραπεί σε ποιμνιοστάσιο. Το αποτέλεσμα ήταν ο επόμενος σεισμός του 1889 να καταρρίψει τμήμα του τρούλου με την ψηφιδωτή παράσταση του Παντοκράτορα¹³⁶. Αλλά η ανάγκη για επιστροφή στις ρίζες που δημιούργησε η ιδεολογική

¹³⁶ Συλλογικό έργο 2006, 37, 144, 209.

κρίση που ξεπήδησε από την οικονομική ύφεση του ύστερου 19ου αιώνα, και η πολιτική ανάγκη για μια συμπαγή εθνική ιστορία χωρίς κενά, οδήγησε στην αναγνώριση του ρόλου του Βυζαντίου που οι αστοί ιστοριογράφοι εντέλει υποδέχονται ως εκπρόσωπο του «γενικού καλού» —στον αντίποδα των σοσιαλιστών· για τους δεύτερους αποτελούσε μια σκληρή όψη της πάλης των τάξεων που από το δουλοκτητικό σύστημα είχαν περάσει στο φεουδαρχικό. Τον Δεκέμβριο του 1884 ιδρύεται η ιδιωτική Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία (ΧΑΕ) *«σκοπούσης να περισυναγάγη και διαφυλάξη τα εν Ελλάδι ή αλλαχού ευρισκόμενα έτι λείψανα της Χριστιανικής αρχαιότητος, ων η διάσωσης και η μελέτη συμβάλλουσι προς διαφώτισιν της πατρώας ημών ιστορίας και τέχνης»*, σύμφωνα με το χειρόγραφο πρακτικό που συνέταξε ένας από τους πρωτεργάτες της ίδρυσής της, ο Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914). Τον Λαμπάκη, με σπουδές Θεολογίας και Χριστιανικής Αρχαιολογίας, ξεπερνούσε η νεωτερική κοσμική ιδιότητα του έθνους όπως έδειξε ο θεολογικός τρόπος που αντιμετώπιζε τα ευρήματα, «πιστός» στον ορισμό της Monumentale Theologie του δασκάλου του στο Βερολίνο και αδιάφορος στο κλέος των αρχαίων προγόνων¹³⁷. Η ίδρυση της ΧΑΕ επικυρώθηκε με βασιλικό διάταγμα τον Μάρτιο του 1885. Στα μέλη συγκαταλέγονταν πρόσωπα της βασιλικής οικογένειας και η βασίλισσα Όλγα με ψήφισμα του 1886 την θέτει υπό την προστασία της. Εκπροσωπώντας επάξια την παραδοσιακή σχέση της με το Βυζάντιο ως η θεωρούμενη 27η κατευθείαν απόγονος της Βυζαντινής αυτοκράτειρας Ευφροσύνης Δούκαινας Καματερίνας, συζύγου του Αλέξιου Γ΄ των Αγγέλων,

¹³⁷ Γκράτζιου 1987, 55.

δώρισε εικόνες και σταυρούς, νομίσματα, σφραγίδα και ένα χαλίκι από τον Ιορδάνη ποταμό¹³⁸.

Στα ιδρυτικά μέλη από ανώτερα και μεσοαστικά κοινωνικά στρώματα απουσίαζαν οι ιστορικοί και οι αρχαιολόγοι ενώ και οι επιστήμονες αποτελούσαν μειονότητα: ο κατάλογος του Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου (ΒΧΜ) αναφέρει ένα δικηγόρο, ένα καθηγητή Πολυτεχνείου, ένα γλύπτη, έναν αρχιτέκτονα, ένα ζωγράφο, ένα δημοσιογράφο. Στη συνέχεια εντάχθηκαν πολιτικοί (Χαρίλαος Τρικούπης, Στέφανος Δραγούμης, Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος), επιχειρηματίες (Ανδρέας Συγγρός, Γεώργιος Αβέρωφ, Γρηγόριος Μαρασλής), ιεράρχες (ο Οικουμενικός Πατριάρχης Νεόφυτος Η΄, ο μητροπολίτης Βηθλεέμ, ο Έξαρχος του Παναγίου Τάφου Άνθιμος). Σύμφωνα με το Καταστατικό του 1889 (άρθρο 36) ο εκάστοτε μητροπολίτης Αθηνών ήταν ο επίτιμος πρόεδρος, τακτικά μέλη της ήταν μόνο Αθηναίοι πολίτες, και επίτιμα μέλη εξέχοντα πρόσωπα από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Τον Ιούλιο του 1890 η Ιερά Σύνοδος εξέδωσε εγκύκλιο με την οποία παρότρυνε τα ηγουμενοσυμβούλια των μονών, τους ιερείς και τους επιτρόπους των ναών, να δωρίζουν στην ΧΑΕ «άχρηστα χριστιανικά κειμήλια»· ενίοτε περιόδευε ο Λαμπάκης σε εκκλησίες και μοναστήρια για να τα συλλέγει, δίνοντας στις μη-πειθαρχημένες επιστημονικά προσπάθειές του χαρακτήρα ιεραποστολής: καθώς τη χριστιανική αρχαιολογία αντιμετώπιζε ως κλάδο της Θεολογίας, αδιαφορούσε για τη χρονολόγησή τους, αρκούμενος στο ρόλο τους στις τελετουργίες που τους

¹³⁸ Για τη δωρεά βλ. *Χρόνος Αθηνών* 29.3.1886.

προσέδιδαν αυτομάτως αξία ανεξαρτήτως του χρόνου κατασκευής¹³⁹.

Η στενή σχέση του Λαμπάκη με την Ιεραρχία απέφερε οφέλη στην Εταιρεία αλλά δημιουργούσε και μια διαπλοκή μαζί της, μια εκατέρωθεν ιδεολογική παρέμβαση στο παρόν και το μέλλον. Μάλιστα, είχε θεωρηθεί αρμόδιος από τον επίσκοπο Καρπάθου και Κάσσου Νείλο να επιβεβαιώσει τη γνησιότητα της κάρας του Νικόδημου (1749-1809), εισάγοντας μια νέα εκκλησιαστική πολιτική, ίσως και μια νέου τύπου αγιοσύνη¹⁴⁰. Από την άλλη πλευρά, τέτοιες ημι-επιστημονικού, ημι-

Αύγ. 1901: ο Λαμπάκης και ο επίσκοπος Νείλος με την κάρα του Νικόδημου
(Αρχείο ΧΑΕ)¹⁴¹

¹³⁹ Γκράτζιου, Συλλογικό Έργο 2006, 40-5, 155.

¹⁴⁰ Γκράτζιου 1987, 59-61

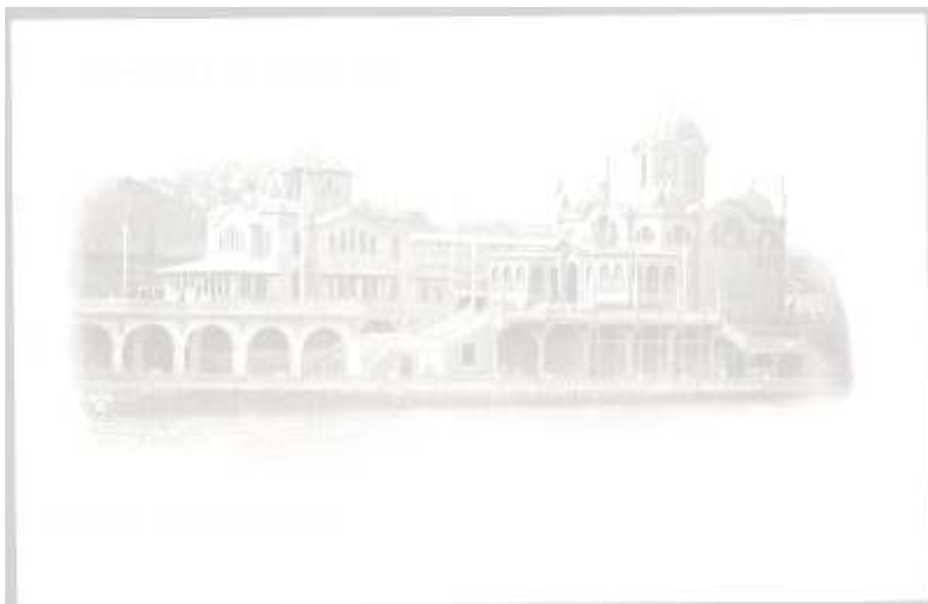
¹⁴¹ Γκράτζιου 1987, 60.

μεταφυσικού περιεχομένου εκτιμήσεις δεν διέφεραν πολύ από τα πορίσματα των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας που ως τότε συνήθως εκτελούνταν από γιατρούς-φιλόλογους, ζωγράφους-φιλόλογους, φιλόλογους-λυκειάρχες.

Παρά τις προσπάθειες των μελών της ΧΑΕ τα μεσαιωνικά μνημεία δεν κέρδισαν άμεσα το ενδιαφέρον του Κράτους και της Αρχαιολογικής Εταιρείας, τουλάχιστον όχι πριν το 1894 που τα συγγράμματα του Βυζαντινολόγου Μιγιά κεντρίζουν το ενδιαφέρον για το Μιστρά και συστηματοποιείται η προπαγάνδα της «Εθνικής Εταιρείας». Ο Λαμπάκης, ως γραμματέας της βασίλισσας Όλγας το 1895 βασίζεται περισσότερο στην υποστήριξη του παλατιού παρά στη συνεργασία με την επιστημονική κοινότητα¹⁴² αλλά έστω και με μειωμένο το ενδιαφέρον το Βυζάντιο είχε κατακτήσει αμετάκλητα ένα δυναμικό κομμάτι της εθνικής ιστοριογραφίας με εκβολές στην επίσημη κρατική πολιτική: το 1900 στην Παγκόσμια Έκθεση στο Παρίσι προπαγανδίζεται η απευθείας σύνδεσή του με τους Έλληνες και με τα διεκδικούμενα εδάφη σε Μακεδονία, Θράκη και Μικρά Ασία, στήνοντας το ελληνικό περίπτερο με τη μορφή σταυροειδούς τρουλαίου ναού που αντέγραφε ναό στο Μιστρά¹⁴³.

¹⁴² Συλλογικό έργο 2006, 42.

¹⁴³ Στο, Συλλογικό έργο 2006, 104.

Παρίσι 1900: Καθώς ήταν περίοδος εθνικών ανταγωνισμών στα Βαλκάνια, δίπλα στον σταυροειδή ναό του ελληνικού περίπτερου (αριστερά) υψώθηκε το περίπτερο της Σερβίας (δεξιά) που αντέγραφε στοιχεία από τους Αγίους Αποστόλους και άλλες εκκλησίες της Θεσσαλονίκης του 14ου αιώνα

Το 1902 το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης στέλνει τον Λαμπάκη περιοδεία στις «αλύτρωτες πατρίδες», τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Κωνσταντινούπολη, για τη διάσωση αρχαίων και βυζαντινών μνημείων. Μετά από το χαλίκι που η βασίλισσα έφερε από τον Ιορδάνη, ο Λαμπάκης θεώρησε σκόπιμο να φέρει από το οδοιπορικό του στους Φιλίππους, το 1902, νερό σε φιαλίδιο από το ποτάμι όπου έγινε η αρχετυπική βάπτιση της Λυδίας από τον απόστολο Παύλο. Η συμπεριφορά του θύμιζε περισσότερο προσκύνημα παρά αρχαιολογική μελέτη

καθώς, όπως σημείωσε στο ημερολόγιό του, είχε κοινωνήσει προτού προσεγγίσει το ποτάμι, ώστε να έχει εξαγνιστεί¹⁴⁴.

Η δεύτερη εγκύκλιος της Εταιρείας του 1903 διαβεβαιώνει πως «*η Ιστορία του Ελληνισμού δεν χωρίζεται. Η ιστορία της Ελλάδος είναι μία· είναι ενιαία*»¹⁴⁵ και έντυπο του 1905 επισημαίνει πως η προσοχή της ΧΑΕ είναι στραμμένη «*περί την δούλην Ελλάδα, ης ήρξατο δημοσιεύουσα τας Χριστιανικές επιγραφάς και τα Χριστιανικά μνημεία Μακεδονίας, Θράκης και Μικράς Ασίας, ένα θαυμασιώτατα εύρηνται μνημεία της Χριστιανικής τέχνης και πληθύς Ελληνικών Χριστιανικών επιγραφών*»¹⁴⁶. Αλλά ο εκκλησιαστικός, και όχι ο επιστημονικός προσανατολισμός της ΧΑΕ, παρέμενε κυρίαρχος αν κρίνουμε από δημοσίευμα της εφημερίδας Αγών. Η εφημερίδα που υπερασπίζεται τη σημασία της για τον τόπο κατακρίνοντας την προϋπάρχουσα ολιγωρία —«*η Αρχαιολογική Εταιρεία εχορήγησεν 30000 δραχμάς προς συντήρησιν των μνημείων του Μυστρά*», εάν η «*κίνησις δεν είναι παροδικός τις ενθουσιασμός*» θα καταλήξει «*εις την εκπλήρωσιν καθήκοντος, το οποίον από πολλού ώφειλε ν' αναλάβη το κράτος*»—, την εγκαλεί ότι παραμελεί τα σπουδαιότερα «*υπό έθνικήν έποψιν*» ιστορικά μνημεία «*της μεσαιωνικής μας τέχνης*» παρά την «*γενναίαν επιχορήγησιν παρά της κυβερνήσεως*», καθώς «*ουδέν άλλον κατήρτισεν παρά μίαν απλήν χριστιανικήν συλλογήν, εις την οποίαν χωρίς νουν και*

¹⁴⁴ Γκράτζιου, Συλλογικό έργο 2006, 44.

¹⁴⁵ «Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Καταστατικόν, Εν Αθήναις 1903» (Συλλογικό έργο 2006, 149, 209, 211).

¹⁴⁶ Συλλογικό έργο 2006, 156.

μέθοδον συνεσωρεύθησαν άμφια και πατερίτσες»¹⁴⁷.

Ο Λαμπάκης χρησιμοποιούσε συχνά σύγχρονα δείγματα-αντίγραφα από διωγμούς των χριστιανών: το ομοίωμα αγκάθινου στεφανιού που δωρήθηκε στο μουσείο από γλύπτη μετατράπηκε σε μουσειακό έκθεμα με την παραπομπή «εξ ακάνθης φυομένης ενΠαλαιστίνη, εξ ής κατά την εκεί παράδοσιν κατεσκευάσθη ο ακάνθινος στέφανος του Ιησού Χριστού»¹⁴⁸

Τον Ιούνιο του 1906 υποβάλλεται σχέδιο νόμου για το «Μουσείο Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης» και η ΧΑΕ υπερασπίζεται την εθνική δράση της σε υπόμνημα προς τη Βουλή τον Μάρτιο του 1907: «Αλλά τίς άλλος, πλην της ημετέρας Εταιρείας, συστηματικώς ερευνά και σπουδάζει την εθνολογικήν ταύτην ιστορίαν της ημετέρας Πατρίδος;»¹⁴⁹. Το Μουσείο επίσης τίθεται υπό τη φροντίδα και την εποπτεία της βασιλικής οικογένειας· στον ιδρυτικό νόμο του (§2) ορίζεται πρόεδρος της εφορευτικής επιτροπής ο πρίγκιπας Νικόλαος. Απομακρύνεται το

¹⁴⁷ Αγών 15.6.1906.

¹⁴⁸ Συλλογικό έργο 2006, 243.

¹⁴⁹ «Υπόμνημα προς την σεβαστήν Βουλήν των Ελλήνων, 1907, 2» (Συλλογικό έργο 2006, 151).

1917 από την Ελλάδα με την υπόλοιπη βασιλική οικογένεια και η επανεμφάνισή του στη ΜΒ΄ συνεδρία της 4 Φεβρουαρίου 1922 χαιρετίζεται θερμά¹⁵⁰.

Ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου (1875-1937), σύμβουλος στην εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία κατά τη δεύτερη πρωθυπουργική θητεία του Βενιζέλου (1917-1920) και καθηγητής Βυζαντινής Τέχνης και Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μετά από σύσταση των Ν. Πολίτη και Σπ. Λάμπρου, αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (ΒΧΜ) από το 1914 ως το 1923 (λαμβάνει δημόσιο χαρακτήρα καθώς θα χρηματοδοτείται τακτικά από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης). Με αφορμή την απόβαση συμμαχικών στρατευμάτων της Entente στη Θεσσαλονίκη το 1915 εστάλη εκπρόσωπος του μουσείου στη Μακεδονία «*προς διάσωσιν των ένεκα των περιστάσεων υποκειμένων εις κίνδυνον κειμηλίων*»¹⁵¹, καθώς όλα τα βαλκανικά κράτη διεκδικούσαν «εθνικό» μερίδιο στη βυζαντινή ιστορία και οι αντιπρόσωποί τους αφαιρούσαν ευρήματα από θέσεις της βυζαντινής περιόδου. Αποβλέποντας ο Αδαμαντίου στην ανάδειξη της εθνικής τέχνης και όχι της εκκλησιαστικής ιστορίας είχε ασκήσει κριτική το 1913 στη νοοτροπία του Λαμπάκη, και επανέρχεται το 1919 επισημαίνοντας ότι τα αντικείμενα που εκείνος είχε συλλέξει «*αποτελούσιν απλήν εκκλησιαστικήν Συλλογήν [...] ολίγον όμως σπουδαίαν δια την πραγματικήν ιστορίαν της τέχνης*» ενώ τώρα το ΒΧΜ θα ερχόταν ως «*κήρυξ μεγαλόφωνος των εθνικών μας παραδόσεων*», ως «*ακοίμητον φως της καλλιτεχνικής και ιστορικής παραδόσεως ενιαίου και*

¹⁵⁰ Πρακτικά ΜΒ΄ Συνεδρίας στο, Χαλκιά «Βυζαντινόν Μουσείον: Ναός της Τέχνης και της Ιστορίας της Μεσαιωνικής Ελλάδος» (Συλλογικό έργο 2006, 58).

¹⁵¹ Πρακτικά της ΙΔ Συνεδρίας (1915) (Συλλογικό έργο 2006, 287).

αδιάσπαστου εθνικού βίου»¹⁵². Να σημειωθεί ότι κι εκείνοι που διαμαρτύρονταν για την προσκόλληση της ΧΑΕ στο εκκλησιαστικό κομμάτι της περιόδου, όπως ενδεικτικά είδαμε στην κριτική που είχαν ασκήσει η εφημερίδα *Αγών* και ο Αδαμαντίου, επιθυμούσαν η αλλαγή να γίνει προς την ανάδειξη της Βυζαντινής εθνικής τέχνης κι όχι προς την ανάδειξη του καθημερινού βίου των Βυζαντινών, τομέας που μόλις στα τέλη του 20ού αιώνα θα απασχολήσει τη Βυζαντινή αρχαιολογία.

Παρόλο που μέριμνα και των δυο Εταιρειών ήταν η κατασκευή ενός διαφανούς αγωγού ελληνικότητας, ο ιστορικός «συμβιβασμός» μεταξύ αρχαιότητας και Βυζαντίου δεν υιοθετήθηκε αυτόματα και χωρίς υπαναχωρήσεις. Η επιλογή «στρατοπέδου» επιβίωνε ακόμα και την κρίσιμη περίοδο της Εκστρατείας, ένδειξη ότι η ενότητα του αρχαίου και βυζαντινού κόσμου είχε προκύψει από αναγκαιότητα, ότι η οικουμενικότητα του χριστιανισμού συγκρουόταν με τη στενότητα των ορίων του εθνικού κράτους κι ότι η επικαλούμενη «εθνική ενότητα» δεν είχε πείσει ούτε τους ιδεολόγους. Η φιλοβασιλική *Σκριπ* υπογράμμισε ότι «*τους τρεις κρίκους της εθνικής μας Ιστορίας*» δεν εκπροσωπούν ο Περικλής, ο Παρθενώνας, η Δημοκρατία. Αλλά «*ο Ελληνισμός του Μεγάλου Αλεξάνδρου και της αρχαιότητος, ο Ελληνισμός του Βυζαντίου με τους Κωνσταντίνους του και ο Ελληνισμός του 1921 με τον Κωνσταντίνον τον Ελευθερωτήν*»¹⁵³ και ο βυζαντινολόγος Κ. Άμαντος γίνεται ειρωνικός απέναντι στον δημιουργό του Παρθενώνα και, εμμέσως, στους υμνητές

¹⁵² Αδ. Αδαμαντίου, «Υπόμνημα προς τον Γενικόν Διοικητήν Μακεδονίας Κύριον Δραγούμην», 1914 (Γκράτζιου 1987, 64-5).

¹⁵³ *Σκριπ* 25.8.1921.

του κλασικισμού: «ο Περικλής δεν κατώρθωσε να επιβάλει την ιδέαν της ενώσεως του Ελληνισμού [...] ενεπνέετο μόνον από τα καλλιτεχνικά αισθήματα της Ασπασίας και των ευαισθήτων ποιητών και σοφών, οι οποίοι την επεριτριγύριζαν». Και χρεώνει τον Αλέξανδρο ότι «ανεμοσκόρπισεν τον Ελληνισμόν εις την Ανατολήν», διασπείροντάς τον ανώφελα σε Μεσοποταμία, Αίγυπτο και Συρία, με αποτέλεσμα την αποδυνάμωσή του στις εστίες «εκατέρωθεν του Αιγαίου»¹⁵⁴.

Στον αντίποδα υπήρχαν εκείνοι που αρνούσαν να δουν κοινά σημεία ανάμεσα στη φεουδαλική βυζαντινή κοινωνία και στη φεουδαλική δυτική, αναγνωρίζοντας συλλήβδην στη Δύση ένα φορέα προόδου έναντι της δεσποτείας του ανατολικού κόσμου και θέτοντας το χριστιανισμό σε σχέση υπαγωγής προς την αρχαιότητα.

¹⁵⁴ Άμαντος 1922, 347-9, 360.

**Β.2. Η Πολιτισμική Πολιτική της Αρμοστείας Σμύρνης.
Μέριμνες του Αρχαιολογικού τμήματος της Αρμοστείας
για το αρχαιολογικό έργο στη Μικρά Ασία**

Από το τέλος του 19ου αιώνα πύκνωναν οι προσπάθειες από την Αθήνα για την προώθηση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας στη Μικρά Ασία όπως μαθαίνουμε από την επιστολή που ο μικρασιατικός σύλλογος «Η Ανατολή», που έδρευε στην οδό Θουκυδίδου, είχε στείλει το φθινόπωρο του 1919 στον υπουργό Εξωτερικών Αλέξανδρο Διομήδη. Που από τριακονταετίας αγωνιζόταν να εμφυσήσει το εθνικό κλέος της *«μεγάλης πατρίδος, της Μικράς Ασίας, της κοιτίδος του Ελληνισμού»*, εκπαιδεύοντας *«νέους και νεανίδες κυρίως εκ των αλλόγλωσσων ελληνικών κοινοτήτων, υπό τον απαράβατο όρον όπως υπηρετήσωσι εν ταις εαυτών πατρίσιν, ως διδάσκαλοι και ιερείς και καλλιεργήσωσι τον αιώνιον πόθον της Ελλ. ψυχής, την αδιάσπαστον ενότητα της ελληνικής φυλής»*. Για το σκοπό αυτό είχε ιδρύσει διδασκαλεία και νηπιαγωγείο στην Καππαδοκία, βιβλιοθήκη και περιοδικό (*«Ξενοφάνης»*) που θα τους *«προπαρασκεύαζαν στην ελληνική ιδέα»*, ενίσχυε με υλικό τα εκπαιδευτήρια και, βέβαια, είχε διαθέσει όποτε χρειάστηκε, άνδρες στις τάξεις του ελληνικού στρατού¹⁵⁵. Αλλά και στη Σμύρνη η οικοδόμηση μιας

¹⁵⁵ Επιστολή Σεπτ.1919 από τον πρόεδρο του συλλόγου, Μ. Ευαγγελίδη (Αρχειό ΥΠΕΞ).

ταυτότητας ελληνικής με Δυτικό προσανατολισμό είχε ξεκινήσει από παλιότερα· άρθρο σε περιοδικό του 1841 κατέγραφε τις προσπάθειες της Ευαγγελικής Σχολής ώστε «να πλάττεται ο παις και ο νέος Χριστιανικώς, Ελληνικώς και Ευρωπαϊκώς»¹⁵⁶ ενώ και οι αγοραστές της εφημερίδας *Αμάλθειας* το 1882, Σωκράτης Σολομωνίδης και Γεώργιος Υπερείδης, με τα 2.500 περίπου φύλλα στις αρχές του 20ού αιώνα και με συνδρομητές στη μικρασιατική ενδοχώρα και στα νησιά του Αιγαίου, ήταν πολέμιοι της δημοτικής που «θόλωνε» την αρχαιοελληνική καταγωγή: το 1899 που καθιερώθηκε η πώλησή της στους δρόμους είχαν δημοσιεύσει κατάλογο αρχαίων και νεότερων ελληνικών ονομάτων ζητώντας από τον Δήμο Σμύρνης να αντικαταστήσει με αυτά τα ονόματα των συνοικιών της, προκειμένου η πόλη να βρει τη «χαμένη» της αίγλη¹⁵⁷.

Η Σμύρνη, που μαζί με τη γειτονική της Έφεσο αποτελούσαν τα «αποκαλούμενα μάτια της Μικράς Ασίας» όπως έγραφε ο αρχαιοδίφης Ρίτσαρντ Τσάντλερ (Richard Chandler, 1738-1810) που περιηγήθηκε στη Μικρά Ασία το 1765¹⁵⁸, και από τις πιο «αξιομνημόνευτες πόλεις» για τον σκώτο αρχιτέκτονα και αρχαιοδίφη Έντουαρντ Φώλκνερ (1814-1896)¹⁵⁹, ήταν ήδη ανεπτυγμένο αστικό κέντρο από τον Ιούνιο του 1817 που αποτελούσε κιόλας ένα «από τα πλουσιότερα μέρη του κόσμου με ταβέρνες και καζίνο όπως στις μεγαλύτερες πόλεις της Ευρώπης», η πρώτη «εμπορική πόλη της οθωμανικής επικράτειας» με «πληθυσμό πάνω από 200

¹⁵⁶ Πετροκόκκινος 1841, 35.

¹⁵⁷ «Η Σμύρνη πριν την καταστροφή» στο, *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά*, τεύχ. 29.8.2002.

¹⁵⁸ Chandler ³1817, 134.

¹⁵⁹ Falkener, *Ephesus, and the temple of Diana*, 1862, 41.

χιλιάδες εκ των οποίων το 1/3 αποτελείται από Ευρωπαίους» και με «πολλές θρησκευτικές σέκτες, όλες ανεκτές με την ίδια ελευθερία»¹⁶⁰. Με τέτοιες προδιαγραφές δεν μπορούσε παρά να αποτελεί την «ενδεδειγμένη πρωτεύουσα της Ασιατικής Ελλάδος» κατά τη σμυρναϊκή εφημερίδα *Αρμονία*, που υπογράμμιζε την ευημερία της πόλης μέσα από μια χαρακτηριστική σύγκριση: την εποχή που «*αι Ελληνίδες της Μικρασιατικής πρωτευούσης προσεκαλούντο εις τας χορευτικές εσπερίδας της ευρωπαϊκής κοινωνίας, αι αδελφαί αυτών εν τη αγωνιζομένι Ελλάδι εχόρευον τον χορόν του Ζαλόγγου και έψαλλον του Φερραίου τα εγερτήρια άσματα*»¹⁶¹.

Την ελληνική κοινότητα Σμύρνης αποτελούσαν εκείνοι που δεν ήταν εύποροι, των οποίων τη ζωή στη λαϊκή συνοικία Χατζηφράγκου με τις καλύβες από ξερολιθιά και τους μπαξέδες με γεράνια και βασιλικό περιέγραψε ο Κοσμάς Πολίτης (Παρασκευάς Ταβελούδης, 1888-1974), και οι οικονομικά ισχυροί εξευρωπαϊσμένοι επιχειρηματίες, που συναλλασσόταν εμπορικά και κοινωνικά με τους άλλους ισχυρούς της σμυρναϊκής κοινωνίας, τους ευρωπαίους και τους αμερικανούς, στα κοινά σημεία συνάντησης επάνω στην προκυμαία που διέσχιζαν οι καμήλες που μετέφεραν τα σύκα από την περιφέρεια και το σιδηροδρομικό σταθμό. Κι όσο πιο εύποροι, τόσο πιο δύσκολα την αρχαία ελληνική καταγωγή τους για την οποία υπερηφανεύονταν θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε μέσα από τα υλικά κατάλοιπα, κρίνοντας από την εμπειρία των ανασκαφών του μέσου 20ού αιώνα στα

¹⁶⁰ Jolliffe 1827, 257-261.

¹⁶¹ 22.9.1921.

μεσογειακά οικιστικά και εμπορικά κέντρα των αρχαίων και μεσαιωνικών χρόνων από τη Συρία ως την Ισπανία: τα ευρήματα δεν διέφεραν με τρόπο που να καταδεικνύουν διαφορετική «εθνική συνείδηση» ανάμεσα στους εμπόρους της Κορούνια, της Βαλένθια, της Μασσαλίας, της Γένοβας, της Τεργέστης, της Λαοδίκειας ενώ διέφεραν αισθητά από τα ευρήματα των επαρχιακών πληθυσμών που σήμερα θα ονομάζαμε ομοεθνείς τους. Στα Βαλκάνια των νεότερων χρόνων οι έμποροι των μεγάλων πόλεων μιλούσαν ελληνικά και είχαν κοινές εθιμοτυπικές συμπεριφορές με τους έλληνες εμπόρους της διασποράς διαφέροντας αισθητά στην προτίμηση της κουλτούρας από τους ομοεθνείς τους επαρχιακούς πληθυσμούς. Ανάλογη «εθνική σύγχυση», ή αλλιώς «κοσμοπολιτισμό», τον ασυμβίβαστο με την κουλτούρα της εθνικής ιδεολογίας, μαρτυρούσαν και οι κατοικίες των εύπορων ελληνοχριστιανών μικρασιατών: μεγαροειδείς της ενδεδειγμένης ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής, με γαλλικά σαλόνια και μπουφέδες, βενετσιάνικους καθρέφτες, σερβίτσια Βοημίας και περσικά χαλιά.

Για τις λεπτομέρειες της μυστικής αποστολής του ο συνταγματάρχης Νικόλαος Ζαφειρίου έλαβε γνώση ανοίγοντας το σφραγισμένο φάκελο εν πλω, προτού φτάσει και αποβιβαστεί στις 2/15 Μαΐου στην αποβάθρα της Πούντας με την Πρώτη Μεραρχία του Α΄ Σώματος Στρατού. Ο αντιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος (1860-1936) τους είχε αποχαιρετήσει στον Πειραιά εκφωνώντας τον λόγο που ο αρχισυντάκτης της *Μακεδονίας* χαρακτήρισε έμπνευση του ανώτατου πολιτισμού που διέκρινε την Ελλάδα, ελληνικό και χριστιανικό και ανάλογο του καλότυχου

πεπρωμένου της αναβίωσης της Μικρασιατικής Ελλάδας¹⁶². Ο ρεθυμνιώτης έφεδρος ανθυπολοχαγός Παντελής Πρινιωτάκης (1891-1982), του οποίου το Σύνταγμα είχε υπαχθεί στην Ι Μεραρχία, θυμάται που με την άφιξη ο Ζαφειρίου διάβασε την Ημερήσια Διαταγή επισημαίνοντας ότι η συμπεριφορά των στρατιωτών όφειλε να είναι αρμόζουσα προς τους «αδελφούς» της Μικράς Ασίας αλλά και προς «αλλόθρησκους, Τούρκους, Εβραίους και Ευρωπαίους»¹⁶³.

Ο τρόπος που παρουσιάστηκε από τον αστικό Τύπο η άφιξη του στρατού υποδήλωνε πόσο ψηλά είχε τεθεί ο πήχης: «*Η Σμύρνην είνε μικρόν μόνον μέρος των ελληνικών διεκδικήσεων*»¹⁶⁴. Επικεφαλής της γιορτινής ατμόσφαιρας που δημιουργούσε ο στρατός που μόλις είχε αποβιβαστεί, οι ελληνικές σημαίες, και το ενθουσιώδες πλήθος ήταν ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος με τα επίσημα άμφιά του. Εικόνες κατάνυξης για τον βενιζελικό δημοσιογράφο Κώστα Μισαηλίδη που περιέγραφε σαν να «*Περνούν τα Άγια των Αγίων*»¹⁶⁵ αλλά προκαλούσαν θυμηδία στον ελβετικής καταγωγής Ανρί-Πωλ Μπουασονά (Henri-Paul Boissonnas, 1894-1966) που θα προλάβει το Υπουργείο Εξωτερικών ως φωτογράφο των μικρασιατικών τοπίων και των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Που περιέγραφε τους

¹⁶² «[...] όχι απλώς ανωτέρου, αλλ' ανωτάτου πολιτισμού έμπνευσις [...] πολιτισμένος, μεγαλόψυχος, χριστιανικός, πολιτικός, ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ. Αιώνων μαρτύρια, δέον να λησμονηθούν. Τούτο επιτάσσει ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ πολιτισμός. [...] Ποτέ κλήρος υψηλότερος δεν έλαχεν εις το έθνος, οποίος αυτός, τον οποίον δημιουργεί εις τον ελληνισμόν η αναβίωσις της Μικρασιατικής Ελλάδος» (Μακεδονία 19.5.1919).

¹⁶³ Πρινιωτάκης 1998, 24-5.

¹⁶⁴ «Εις την παλαιάν τουρκικήν αυτοκρατορίαν ζουν σήμερα πλέον των 3.000.000 Ελλήνων. Περί τους 120 χιλ. εξ αυτών ευρίσκονται εις Αρμενίαν και Συρίαν. Το υπόλοιπον αποτελεί τρείς ομάδας [...] περί την Καισάρειαν, η δευτέρα εις τα ακτάς του Ευξείνου περί την Τραπεζούντα και η τρίτη εις Θράκην, Κωνσταντινούπολιν, τας νήσους και εις τμήμα της Δυτικής Μικρασίας. Οι πληθυσμοί ούτοι υπέφεραν τρομακτικώς» (Μακεδονία 23.5.1919).

¹⁶⁵ Μισαηλίδης 1923, 10-4.

ιεράρχες που παρήλαυναν στις δοξολογίες με «άσπρα ράσα και χρυσοκέντητα καλημαύχια [...] κοιλάρες τυλιγμένες στα μεγαλόπρεπα βυζαντινά ενδύματα [...] σγουρές γενιάδες και πονηρά βλέμματα», μια κουστωδία από ποιμενικές ράβδους, αρτοφόρια και κίτρινες λαμπάδες πρωτοστατούντος του μητροπολίτη Σμύρνης «με τη μίτρα που άστραφτε από σμάλτα και πολύτιμα πετράδια»¹⁶⁶.

Ο Αριστείδης Στεργιάδης (1861-1950) κατέφτασε ως Ύπατος Αρμοστής στις 10/23 Μαΐου σε μια προσπάθεια να γεφυρώσει τα κενά ανάμεσα σε μουσουλμάνους και χριστιανούς. Η τήρηση ίσων αποστάσεων από μέρους του, πυροδότησε μεγάλες αντιπάθειες· από άλλους συνδέθηκε με την έκφραση του ανθελληνισμού για τον τρόπο που διοίκησε τη Σμύρνη, από άλλους με την προδοσία για τον τρόπο που την εγκατέλειψε¹⁶⁷. Η γαλλική εφημερίδα *Le Temps* τού αναγνώριζε ότι προσπάθησε να αντιμετωπίσει ισότιμα το μουσουλμανικό στοιχείο¹⁶⁸ πιστός στο διάγγελμα του Βενιζέλου, «όπως ουδεμία ανησυχία προς τούτο γεννηθή εις το τουρκικόν στοιχείο», που σε μορφή επιστολής είχε στείλει τον Μάιο του 1919 στο λαό της

¹⁶⁶ Boissonnas 2002, 323.

¹⁶⁷ «Την [ημερομηνία] Αυγούστου ο Στεργιάδης έβγαλε μακροσκελέστατο λόγο από την κεντρικήν είσοδον της Αρμοστείας, ότι δεν υπάρχει κίνδυνος ο Τούρκος να καταλάβει τη Σμύρνη και ότι αύριον θα έλθουν αγήματα Σωμάτων για την ενίσχυσιν του Ελληνικού Στρατού. Και την [ημερομηνία] προς την [ημερομηνία] Αυγούστου το βράδυ έφυγε ο άτιμος Στεργιάδης με ένα Γαλλικό καράβι πολεμικού, ούτε να ενημερώσει την υπηρεσία του, με αρκετούς σωματοφύλακες» (Ηλογλου, Ηλιάδης 2009, 135, 162).

¹⁶⁸ «Ο ύπατος αρμοστής έδωσεν επιχορηγήσεις εις τας τουρκικάς σχολάς, διετήρησεν αυτάς χρηματικώς, απέσχεν όπως τας επιτάξη καθ' όν χρόνον ένεκα των στρατιωτικών αναγκών είχαν μεταβληθή ελληνικά σχολεία εις νοσοκομεία. Διετήρησεν ωσαύτως, μετά του καθαρού αυτών μουσουλμανικού χαρακτήρος, το συμβούλιον της δημοσίας εκπαιδεύσεως, την διεύθυνσιν των θρησκευτικών καθιδρυμάτων, το ταμείον του ορφανοτροφείου, δημιουργήσας και εν άσυλον δια τα εγκαταλελειμμένα παιδιά, τα δικαστήρια των καδήδων λειτουργούν ως και εις το παρελθόν, εκδικάζοντα τας υποθέσεις μεταξύ των μουσουλμάνων» (Ελεύθερος Τύπος 13.9.1921).

Σμύρνης¹⁶⁹. Ο Αρμοστής, αναλαμβάνοντας «την τριπλήν ευθύνην να εξασφαλίση τα συμφέροντα τῆς χώρας του, την επιτόπιαν τάξιν και το κοινό συμφέρον όλων των Συμμάχων»¹⁷⁰ θα αποδείκνυε στους Συμμάχους την ικανότητα του Ελληνικού Βασιλείου να διοικεί μια πολυπολιτισμική πόλη, κι αν πιστέψουμε τον δημοσιογράφο Φάνη Κλεάνθη (1914-2007) από τα Αλάτσατα της Μ. Ασίας είχε επιβάλλει ως και λογοκρισία από το Γραφείο Τύπου της Αρμοστείας σε εκφράσεις που θα πυροδοτούσαν εμπάθειες¹⁷¹.

Οι «ίσες» αποστάσεις αφορούσαν σε μια εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα σε κατέχοντες και κατεχόμενους. Και ο Αρμοστής, παρά την ευσυνείδητη προσπάθειά του, δεν απεμπολούσε τις φυλετικές θεωρήσεις· έβλεπε πως στην «Εγγύς Ανατολή» —όρο που θα διατρέξει τη βιβλιογραφία του 19ου αιώνα από τους Γάλλους («Proche Orient») και τους Αμερικανούς για την Αίγυπτο και το αποκαλούμενο από τους αρχαιολόγους Levant¹⁷²— η Ελλάδα αποτελούσε ένα από τα «ανώτερα» ηγεμονικά κέντρα: «*Η Ελληνική φυλή πάντοτε ηγήθη και εξακολουθεί και σήμερον να ηγείται του πολιτισμού εν τη Εγγύς Ανατολή, κατ' αντίθεσιν προς τον Τουρκικόν*

¹⁶⁹ «Και μετά την υπαγωγήν του Βιλαετίου υπό την ελληνικήν διοίκησιν θα διατηρήσωμεν την χρήσιν της τουρκικής γλώσσης και εν αυτώ τω τμήματι το οποίον θα υποβληθή υπό την άμεσον κυριαρχίαν μας. Παρακαλώ δε να λάβετε αυστηρά μέτρα όπως από τούδε πάσα ποινικοποιήσις των ημετέρων αρχών και αυτών των στρατιωτικών γίνεται εις τα δυο γλώσσας. [...] όπως ουδεμία ανησυχία προς τούτο γεννηθή εις το τουρκικόν στοιχείο. Βενιζέλος» (Κρυπτ/μα, 19/1.6.1919, Προς Ύπ. Αρμοστήν Ελλάδος Σμύρνην, Αρχείο Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη).

¹⁷⁰ Σακελλαρόπουλος 1961, 112.

¹⁷¹ Στη λεζάντα «Νικηταράς ο Τουρκοφάγος» μιας εικόνας απαλείφθηκε, επί του πιεστηρίου, η συλλαβή «τουρκο-» και στην εικόνα της πυρπόλησης της τουρκικής ναυαρχίδας στο λιμάνι της Χίου η λεζάντα έγινε «Κωνσταντίνος Κανάρης. Ωραία φωτοχυσία εορτής» (Κλεάνθης 1996, 142).

¹⁷² Ο όρος «Levant» αφορά στην ανατολική ζώνη της Μεσογείου, Συρία, Λίβανο, Ισραήλ και παλαιστινιακά εδάφη.

λαόν, ανεπίδεκτον πλήρως εκπολιτισμού»¹⁷³. Παρά τις αναπόφευκτες για την περίοδο προκαταλήψεις του, ο Στεργιάδης συγκρουόταν με τους φανατικούς αξιωματικούς που ενθάρρυναν το στρατό να «*φάει τους άπιστους*» και «*να πράξει ό,τι βαστάει η ψυχή τους*»¹⁷⁴. Κι άλλοι παράγοντες δυσχέραιναν το έργο του. Η Σμυρναϊκή Δημογεροντία παρέβλεπε το ιδιότυπο καθεστώς κατοχής· ότι είχε δοθεί εντολή στην Ελλάδα να διοικήσει για την επόμενη 5ετία τη Σμύρνη κι όχι να την προσαρτήσει —παρότι ο αρχιστράτηγος Λ. Παρασκευόπουλος σε λόγο στην αίθουσα της Μητροπόλεως την επόμενη της αφίξεώς του στη Σμύρνη στα τέλη Ιουνίου, είχε επισημάνει στους Σμυρναίους ότι καθένας τους ξεχωριστά έφερε ευθύνη για το όποιο αποτέλεσμα¹⁷⁵. Κληρικοί προέτρεπαν για επιθετική συμπεριφορά —«*ένας ρασοφόρος έβαλε φωτιά σ' ένα τζαμί και έκαψε μερικές φτωχοοικογένειες που είχαν καταφύγει εκεί*»— και προβλήματα δημιουργούσε η παρεμβατικότητα του μητροπολίτη μέσα από τα κηρύγματά του: ο Αρμοστής εμφανιζόταν να απειλεί την εικόνα της «αδιάσπαστης συνοχής» των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων καθώς ένα καθεστώς ίσης μεταχείρισης απέναντι στους μουσουλμάνους απειλούσε να «ανοίξει» τις κοινότητες και να τις οδηγήσει σε «εκφυλιστικά» φαινόμενα. Ακόμα περισσότερο, με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών τον επόμενο χρόνο —της

¹⁷³ 'Υπατη Αρμοστεία της Ελλάδος εν Σμύρνη, Γεν. Έκθεσις Συνδιασκέψεως, Φεβρ. 1921 (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

¹⁷⁴ Κονδύλης, στο Χρ. Καραγιάννης, *Το Ημερολόγιον 1918-1922* (Κωστόπουλος 2007, 100).

¹⁷⁵ «[...] εκ της διαγωγής σας εξαρτάται το εθνικόν συμφέρον. Ας πεισθώσιν οι Σύμμαχοί μας, ότι οι η επί πέντε αιώνας υπό ζυγόν ζωή σας δεν ηδυνήθη να επιδράση επί των εκπολιτιστικών και φιλελευθέρων αρχών, οίτινες διακρίνουσιν εξ αρχαιοτάτων χρόνων τον Ελληνικόν λαόν [...] Έκαστος εξ υμών θα φέρη μεγάλην ευθύνην απέναντι της Πατρίδος και του Μεγαλουργού αρχηγού της Φυλής, διότι, δια της διαγωγής του θα κριθή αν κατέχη τα εκπολιτιστικά στοιχεία, ίνα διοικήσει και ξένους λαούς» (Ροδάς 1950, 108-9).

οποίας το 5ετές χρονικό όριο είχε δυσареστήσει την εφημερίδα *Αμάθεια*¹⁷⁶— έβγαζαν λόγους «σε όλες τις εκκλησίες οι Μητροπολίται, ότι ο Βενιζέλος, ο “πατέρας της φυλής”, μαζί με τον ελληνικό στρατό, θα καταλάβουν ολόκληρη τη Μ. Ασία, με την απόφαση της Συνθήκης των Σεβρών»¹⁷⁷, δημιουργώντας ψευδαισθήσεις και συναισθήματα αλαζονείας στην ελληνική κοινότητα. Ο διευθυντής της σμυρναϊκής *Αρμονίας* Παντελής Καψής (1883-1963) επίσης αναφέρει το ασίγαστο παρεμβατικό έργο του μητροπολίτη Σμύρνης. Είχε μετατρέψει τα γραφεία της μητροπόλεως σε πολιτικά γραφεία όπου συντάσσονταν και αποστέλλονταν στις κυβερνήσεις των ξένων κρατών και στις μεγάλες ευρωπαϊκές εφημερίδες «εκθέσεις, οδηγίες, συμβουλαί, ενθαρρύνσεις, παροτρύνσεις και σχέδια αμύνης» και τη μητρόπολη σε «εθνικόν ναόν όπου καθ’ εκάστην ελειτουργούντο οι πιστοί πατριώται. Η λατρεία της Θρησκείας ελησμονήθη προσκαίρως, αντικατασταθείσα υπό της Θρησκείας της Πατρίδος»¹⁷⁸.

Φαίνεται πως το μίσος του Χρυσοστόμου για τους Τούρκους τροφοδοτούσε και η τραγική φιγούρα του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄, επίσης κάποτε μητροπολίτη Σμύρνης, που πιθανότατα αποτελούσε πρότυπό του· μάλιστα είχε ενεργήσει ώστε το σπίτι του Γρηγορίου στην Παλιά Φώκαια όπου περνούσε τα καλοκαίρια του, που είχε γίνει με τα χρόνια αποθήκη και στάβλος, να το αγοράσει η Κοινότητα, «να το

¹⁷⁶ «Σύμπας ο Μικρασιάτης Ελληνισμός είχε δυσθυμία δια το σχετικόν άρθρον της συνθήκης των Σεβρών, το υποβάλλον αυτόν εις το πραγματικόν βασανιστήριον της πενταετούς αναβολής. [...] θα επόθουν να ιδωσι την μόνιμον και διαρκή εγκαθίδρυσιν της Ελληνικής διοικήσεως, ης η εμφάνισις τόσον καταδήλως επέτυχε και εξετιμήθη» (15/28.9.1921).

¹⁷⁷ Ήλογλου, Ηλιάδης 2009, 146.

¹⁷⁸ Καψής 1927, 35-36.

διορθώσει και να το στολίζει, και να το παραδώσει Εθνικό κειμήλιο στους Έλληνας»¹⁷⁹. Εμποτισμένος πιθανότατα και ο Χρυσόστομος από το «Ελευθερία ή Θάνατος» του Εικοσιένα έμοιαζε να έχει προ πολλού επιλέξει το ίδιο τέλος σε περίπτωση που η «απελευθέρωση» αποδεικνυόταν μάταιη, τον θάνατο που θα τον καθιστούσε «εθνομάρτυρα». Οι πολιτικές παρεμβάσεις του που εγκωμιάζε ο Καψής έκαναν τον Στεργιάδη έξω φρενών, που «απέναντι των κληρικών εδείχθη αμείλικτος εάν εξεδηλούντο πατριωτικές τινες υπερβολαί. Κυρίως ο κίνδυνος αυτός υπήρχε εκ μέρους του Σμύρνης Χρυσοστόμου, ο οποίος ήτο ασυγκράτητος εις την εκδήλωσιν των πατριωτικών αισθημάτων του»¹⁸⁰. Με τη σειρά του ο μητροπολίτης διαμαρτυρόταν για τα «αυθαίρετα και τυρρανικά κελεύσματα ανθρώπου, μηδέν έχοντος το όσιον και ιερόν, οίος είνε ο κατά κακήν μοίραν Ύπατος Αρμοστής της Σμύρνης κ. Στεργιάδης»¹⁸¹.

Η ελληνική κατοχή γινόταν φανερή όχι μόνο μέσα από την παρουσία του στρατού αλλά και μέσα από τα αλαζονικά και φυλετικού περιεχομένου άρθρα και δοκίμια και την ελληνική επιχειρηματικότητα: η οικονομική ανάπτυξη της Σμύρνης θα προσέλκυε χριστιανικούς πληθυσμούς από άλλες περιοχές που θα μετέβαλλαν τα δημογραφικά δεδομένα υπέρ της Ελλάδας. Δημοσιογραφικές ανταποκρίσεις από τη Σμύρνη πληροφορούσαν για την άριστη οικονομική διαχείριση της Ελληνικής

¹⁷⁹ Μισαηλίδης 1923, 22.

¹⁸⁰ Ροδάς 1950, 124.

¹⁸¹ Χρυσόστομος 2000, 145.

Διοίκησης στις ζώνες κατοχής¹⁸². Με χρηματοδότηση από το ταμείο της Αρμοστείας και φορές από το νεο-ιδρυθέν υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στη Σμύρνη επιτέλεσε έργο πρόνοιας και δημόσιας υγιεινής μέσα στο 1921 εξυπηρετώντας 1542 ασθενείς με δερματολογικές παθήσεις εκ των οποίων «Έλληνες 988, Μουσουλμάνοι 382, Αρμένιοι 106, Ισραηλίτες 49, Καθολικοί 17», συμβάλλοντας στην κατακόρυφη πτώση της ευλογιάς, τη μείωση του εξανθηματικού τύφου και των άλλων επιδημιών¹⁸³. Πίνακες παραθέτουν και έργα οδοποιίας (επισκευές, κατασκευές και σκυρόστρωση οδών μήκους 73 χιλιομέτρων και γεφυρών), οικοδομικές εργασίες όπου επισκευάστηκαν δεκαέξι δημόσια κτήρια (λιμεναρχείου, υγειονομείου, οικοτροφείου, αστυνομικών σταθμών, φυλακών, συντήρηση τουρκικών σχολείων και κατασκευή αποχωρητηρίων), υδραυλικές εργασίες (κατασκευή φράγματος, αποξήρανση ελών)¹⁸⁴. Άλλοι πίνακες καταγράφουν το μεταρρυθμιστικό έργο της Ελληνικής Διοίκησης στη γεωργική περιοχή του Βιλαετιού Αϊδινίου με τα ελαιόδεντρα, τα αμπέλια, τις συκίες, το σιτάρι, το κριθάρι, τη σίκαλη, τη βρώμη, τον αρακά. Καταπολεμήθηκαν νόσοι των φυτών και παράσιτα και παραχωρήθηκαν γεωργικά δάνεια με τόκο 6%. Εισήγαγε από την Αμερική «άροτρα του τελειότερου

¹⁸² «Η Ελλάς δικαιούται αναμφισβητήτως να υπερηφανεύεται δια το έργον του στρατού της. Αλλ' αν δι' αυτό, τίτλοι αθανάτου δόξης θα συνοδεύουν το ελληνικόν όνομα, δικαιούται ταυτοχρόνως να διεκδικήση τίτλους τιμής δια την διοίκησιν την οποίαν μετέφερεν εις όσας περιφέρειας επεξετάθη η ελληνική κατοχή κατά το τελευταίον τρίμηνον. Εύρεν εκεί η Ελλάς συμφέροντα πάσης εθνικότητας —εκτός των τουρκικών— οργανισμούς οικονομικούς ξένων κεφαλαίων, εκμεταλλεύσεις εταιρειών ευρωπαϊκών, καθεστώς φόρων παραχωρημένων εις την υπηρεσίαν του οθωμανικού κράτους» (Καθημερινή 10.9.1921).

¹⁸³ Ministère des Affaires Etrangères 1921, 11, 15-16.

¹⁸⁴ Πίνακες για το είδος της εργασίας, τον τρόπο εκτέλεσης και τις δαπάνες της υπηρεσίας Δημοσίων Έργων Σμύρνης μέχρι τα τέλη του 1920, Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδος εν Σμύρνη, 22.1.1921, Ο Δ/ντής των Δημοσίων Έργων (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

τύπου» που «διετέθησαν υπέρ των γεωργών αδιακρίτως φυλής και θρησκεύματος» και σε αγρόκτημα εγκαταστάθηκε κέντρο εκμάθησης της μηχανικής καλλιέργειας με συνεργείο από τους ικανότερους μηχανοδηγούς «της Παλαιάς Ελλάδος»¹⁸⁵.

Στην κατασκευή και σκυρόστρωση οδών «εχρησιμοποιήθησαν Τούρκοι αιχμάλωτοι» σύμφωνα με τον απολογιστικό πίνακα έργων και εξόδων της Αρμοστείας του 1921¹⁸⁶. Τούρκοι αιχμάλωτοι χρησιμοποιήθηκαν και στα οχυρωματικά έργα της ενδοχώρας· ο Δημήτρης Μουντούρης, ταγματάρχης πεζικού της Ανεξάρτητης Μεραρχίας αναφέρει ότι τους διατέθηκαν 400 αιχμάλωτοι για τις επίμονες οχυρωματικές εργασίες —«τριπλαί σειραί χαρακωμάτων, πολυβολεία, μέγας αριθμός σκεπάστρων αντιβομβαρδισμού, παρατηρητήρια, τάφρου δυγκοινωνίας κλπ. οχυρωματικά έργα εις ολόκληρον τον τομέα και το διάμεσον Τσετσεγκές και Μαλιάμπασι»— που κράτησαν από τις 18 Ιουλίου ως τις 16 Αυγούστου 1922¹⁸⁷.

Οι Ιταλοί πύκνωναν την προπαγάνδα: πέρα από τις ανασκαφές στην Αλικαρνασσό μεταφέροντας τα ευρήματα, ιδίως τάφων, στην Ιταλία¹⁸⁸, ίδρυσαν, σύμφωνα με το ανήσυχο τηλεγράφημα προς το Υπουργείο Εσωτερικών, ασφαλιστικές εταιρείες, τράπεζες και σχολεία μικρά και μεγάλα δωρεάν εκπαίδευσης προσελκύοντας έτσι πλήθος μαθητών. Εγκατέστησαν ιταλική σημαία

¹⁸⁵ Δράσις της Ελλην. Διοικήσεως από γεωργικής απόψεως & Στατιστική Σποράς & Ειδική Συνοπτική Έκθεσις επί της υπό της Ελλην. Διοικήσεως εισαχθείσης εν Μ. Ασία Μηχανικής Καλλιέργειας, Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.

¹⁸⁶ Απολογιστικός πίνακα έργων και εξόδων της Ύπατης Αρμοστείας της Ελλάδος εν Σμύρνη, εν Σμύρνη 1921 (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α).

¹⁸⁷ Μουντούρης 1928, 71.

¹⁸⁸ Κανελλόπουλος, Νοέμβ.1919 (Αρχείο ΥΠΕΞ).

σε νοσοκομείο και εκκλησίες, και ιταλούς κληρικούς, και αναλάμβαναν υπό την προστασία τους –καταγράφοντάς τους ως Ιταλούς– Έλληνες, Ελληνοθωμανούς, Αρμένιους, Ισραηλίτες, Τούρκους, «*δήθεν καταγόμενους εξ Αφρικής ή των Ιταλοκρατουμένων Δωδεκανήσων*»¹⁸⁹. Η Αρμοστεία, με τη σειρά της, παγίωνε το ιδεολόγημα της *ελληνικότητας* της Μικράς Ασίας και της *ωφέλιμης* ελληνικής κατοχής ιδρύοντας σχολικές μονάδες και φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους υπό την εποπτεία των Υπουργείων Παιδείας και Εξωτερικών που απέστειλαν βιβλία, χάρτες και άλλο μαθησιακό υλικό, απαραίτητα για την οικοδόμηση ελληνικής ταυτότητας στους τοπικούς πληθυσμούς που εν καιρώ θα καλούνταν να ψηφίσουν για την τελική ενσωμάτωση του Βιλαετιού στο Ελληνικό Βασίλειο. Επιστέγασμα ήταν το Ιωνικό πανεπιστήμιο της άμεσης εποπτείας του Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή (1873-1950) με το λεκτικό έμβλημα «*Ex Oriente Lux*», η διατυπωμένη από το 1919 επιθυμία του Βενιζέλου περί «*συστάσεως ενός δεύτερου Ελληνικού Πανεπιστημίου, του οποίου την ίδρυσιν καθίστα απαραίτητον και επείγουσαν η μεγέθυνσις του Βασιλείου*»: θα αποτελούσε την αδιάπτωτη στους αιώνες «*πνευματική Ελληνική και καλλιτεχνική κίνησις [...] την ζωηροτέραν απόδειξιν του Ελληνικού πολιτισμού εν Μικρά Ασία*» που «*παλαιόθεν*» υπήρχε¹⁹⁰, ενώ και το τμήμα Ανατολικών Γλωσσών, και το «*Ανώτερον Μουσουλμανικόν Ιεροδιδασκαλείον (Μενδρεσές) προς μόρφωσιν Μουφτήδων και Ιεροδικαστών*» ως παράρτημα¹⁹¹, αποτελούσε μέρος της «έξυπνης» ελληνικής πολιτικής. Σύμφωνα και με την εφημερίδα *Le Temps*, η Ελλάδα, πέρα

¹⁸⁹ Ταγματάρχης Φιλίππου, Έκθεσις, Σεπτ. 1919 (Αρχείο ΥΠΕΞ).

¹⁹⁰ Υπάτη Αρμοστεία της Ελλάδος εν Σμύρνη, Γεν. Έκθεσις Συνδιασκέψεως, ό.π.

¹⁹¹ Έκθεσις περί της οργανώσεως του Παν/μίου Σμύρνης, 18/31.1.1921 (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α).

από της «φυσικής τάσεως ως πεπολιτισμένη χώρα», ήθελε «δια πολιτικούς λόγους να προσλάβη με το μέρος της τας ισλαμικάς ομάδας ας εκαλείτο όπως διοικήση και συνεπώς περιποιήθη αυτάς»¹⁹². Το ίδρυμα θα στεγαζόταν στο λόφο Μπαχρή Μπαμπά σε ημιτελές κτηριακό συγκρότημα με δεκάδες ευρύχωρες αίθουσες που προοριζόταν από τους Οθωμανούς για σχολείο και θα ολοκλήρωνε με διασκευές και προσθήκες η Ελληνική Διοίκηση¹⁹³. Τα σχέδια για το πρότυπο, μια αρχαιοελληνικού τύπου προσθήκη στο ήδη κατασκευασμένο κτίριο, ανέλαβε ο αρχιτέκτονας Αριστοτέλης Ζάχος (1871-1939) γνωστός για τη φιλοδοξία του να θέτει την τέχνη στην υπηρεσία της ελληνοκεντρικής ιδεολογίας με χρήση αρχαιοελληνιζόντων και βυζαντινιζόντων μοτίβων. Η πρόσβαση θα πλαισιωνόταν με δωρικούς κίονες και το επίπεδο της κεντρικής εισόδου με αγάλματα αρχαιοελληνικών θεοτήτων σε δυο υψίκορμους κίονες που θα παρέπεμπαν στο κτίριο της Ακαδημίας Αθηνών, ουσιαστικά στο Εθνικό Κέντρο. Τα σχέδια δεν πραγματοποιήθηκαν, οι στόχοι της παρέμβασης ωστόσο ήταν φανεροί: η σύνδεση αρχαιότητας και βυζαντινού πολιτισμού, το καταλληλότερο σχήμα για ένα ελληνικό πανεπιστήμιο στην Ιωνία¹⁹⁴.

Μετά την άδεια πρόσβασης στη Σμύρνη που ο έφορος αρχαιοτήτων Γεώργιος Οικονόμος έλαβε από την Ύπατη Αρμοστεία των Συμμάχων Κωνσταντινούπολης τον Οκτώβριο του 1919, οργανώνει το Αρχαιολογικό τμήμα της Αρμοστείας¹⁹⁵. Ο

¹⁹² *Ελεύθερος Τύπος* 13.9.1921.

¹⁹³ Διάταγμα περί ιδρύσεως Πανεπιστημίου (Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.).

¹⁹⁴ Θεοδωρίδου, Σωτηρίου 2008, 4-5.

¹⁹⁵ «Ολίγον μετά την εγκαθίδρυσιν της Ελληνικής Διοικήσεως εν Μικρά Ασία εκρίθη αναγκαία η οργάνωσις υπηρεσίας των αρχαιοτήτων προς φύλαξιν και συντήρησιν των μνημείων, προς επίβλεψιν και νέαν ρύθμισιν των ενιακού υπό της Τουρκικής κυβερνήσεως ή ξένων

Οικονόμος μαζί με τον τμηματάρχη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη αναζήτησαν στην περιφέρεια της Σμύρνης τις φημισμένες από τους αρχαίους συγγραφείς και τους περιηγητές θέσεις που ήδη οι ξένες σχολές εξερευνούσαν, γνωστές και από αναφορές ελλήνων επισκεπτών —«*η Ιωνία και εν γένει αι δυτικάί ακταί της Μικράς Ασίας*» ήταν το «*τμήμα των άλλοτε ελληνικών χωρών*» που μετά το «*Ελληνικόν Βασίλειον*» περιείχε «*τας περισσοτέρας και τας ωραιότερας αρχαιότητας*»¹⁹⁶. Στην επιτόπια έρευνα συνέβαλλαν και οι αφηγήσεις των ντόπιων για όστρακα αγγείων που έφερναν στην επιφάνεια οι καλλιέργειες και οι βροχές.

Η άνοιξη του 1920, κατά την οποία θα μπορούσαν να είχαν αρχίσει τις ανασκαφές, παρήλθε μέσα στην απραξία. Σύμφωνα με την απολογιστική αναφορά της «Εκπολιτιστικής Δράσης της Ελληνικής Διοικήσεως εν Μικρά Ασία» που «*συνετάχθη εν Λονδίνω*» τον Φεβρουάριο του 1921 και «*ελήφθη ως βάσις δια την γενομένην πριν την Διάσκεψιν Έκθεσιν της Ελληνικής Αντιπροσωπείας*», με εξαίρεση τη δημόσια τάξη και τη δημόσια υγεία «*περί ων επρονόει η Ελληνική Κατοχή*», υπήρξε καθυστέρηση στο υπόλοιπο «*εκπολιτιστικό έργο*»: «*μέχρι της 31 Ιουλίου 1920 καθ' ην εγένετο DE FACTO εκτέλεσις της Συνθήκης των Σεβρών δια*

αρχαιολογικών αποστολών κατηρητησμένων συλλογών, προς διάσωσιν και περισυλλογήν των οπουδήποτε της Μικρασιατικής χώρας εν υπαίθρῳ κατεσπαρμένων κινητῶν αρχαίων, και τέλος προς εκτέλεσιν ανασκαφῶν χάριν μελέτης των αρχαίων Ελληνικῶν πόλεων της Ασίας. Την Δεύθυνσιν των έργων τούτων είχε μέχρι του Νοεμβρίου του 1920 ο έφορος αρχαιοτήτων Γ. Οικονόμος, από δε του Ιανουαρίου του 1921 μέχρι του Σεπτεμβρίου 1922 ο Κ. Κουρουνιώτης, μεθ' οὗ συνειργάζετο ως βοηθός και ο επιμελητής Ν. Λάσκαρις» (Κουρουνιώτης, «Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου 1921/22», 1924, 1).

¹⁹⁶ Ανδρεάδης 1909, 9.

της παραλαβής των Τουρκικών υπηρεσιών υπό Ελλήνων υπαλλήλων, υφίστατο Τουρκική Διοίκησης εις όλην την χώραν, την κατεχομένην στρατιωτικώς υπό του Ελληνικού Στρατού», που εμπόδιζε «πάσαν ενέργειαν της Υπάτης Αρμοστείας». Μόνον «από της 1ης Αυγούστου 1920 ότε έπαυσαν υφιστάμεναι αι Τουρκικαί Αρχαί θα ηδύνατο πας τις λογικώς ν' απαιτήση την εκτέλεσιν υπό της Ελληνικής Διοικήσεως έργων εκπολιτιστικών, άτινα απαιτούσι μελέτην, χρόνον, μετά παντός είδους και μονιμότητα καταστάσεως». Ωστόσο η Αρμοστεία φρόντισε στο μεσοδιάστημα για την οργάνωση του αρχαιολογικού τμήματός της που θα μεριμνούσε για την αναζήτηση των αρχαίων τεκμηρίων που της προσέφερναν «αναμφισβήτητα εθνικά δικαιώματα επί της Δυτικής Μικρασίας», γη που «κατοικείται κυρίως υπό της Ελληνικής φυλής» και «ακμάζει ο Ελληνισμός από 30 αιώνων, παρ' όλας τας γενομένας κατακτήσεις»¹⁹⁷. Πίεση ασκούσε και το γεγονός ότι οι Ιταλοί συνέχιζαν να ανασκάπτουν στη νότια αιγαιακή περιφέρεια και να στέλνουν τα ευρήματα στα ιταλικά μουσεία.

Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία ενημερώθηκε από τους αρχαιολόγους και ενέκρινε τις αρχαιολογικές θέσεις που θα ανασκάπτονταν ορίζοντας ως επικεφαλής των ανασκαφών τους αρχαιολόγους Κ. Κουρουνιώτη, Γ. Οικονόμο και Γ. Σωτηρίου. Η Αρμοστεία μερίμνησε, με τη συμβολή και του τμηματάρχη του Αρχαιολογικού τμήματός της, για την επίλυση του πλήθους των ζητημάτων που προέκυψαν. Για την απόκτηση αρχαιοτήτων από ιδιώτες, όπως στην περίπτωση των δυο κλαζομένων σαρκοφάγων που ο Κουρουνιώτης θα παραλάμβανε αντί μερικών χιλιάδων

¹⁹⁷ Υπάτη Αρμοστεία της Ελλάδος εν Σμύρνη, Γεν. Έκθεσις Συνδιασκέψεως, ό.π.

δραχμών από τους κατόχους Σωκράτη Σωτηριάδη¹⁹⁸ και οικογένεια Σεφεριάδη (Σεφέρη) από τα Βουρλά¹⁹⁹ αλλά και για την επιστροφή στον «ιδιοκτήτη» τους: το 1920 το Λιμεναρχείο Σμύρνης είχε κατασχέσει από το βρετανικό ατμόπλοιο *Glenative* «*τρία βαούλα και εν καλάθιον περιέχοντα διάφορα αντικείμενα, άτινα υμείς επιθεωρήσατε και εχαρκτηρίσατε ως αρχαιότητας*». Ο διευθυντής Οικονομικών Κ. Σαμαράκης είχε ζητήσει βεβαίωση από τον Οικονόμο ότι επρόκειτο για αρχαιότητες «*προκειμένου νυν όπως επιβληθώσιν αι νόμιμαι ποιναί δια την άνευ άδειας εξαγωγήν των ως άνω αντικειμένων*»²⁰⁰. Όταν το 1921 ο Στεργιάδης είχε ανασύρει το θέμα ζητώντας να μάθει από τον καινούριο τμηματάρχη πού βρίσκονταν οι κατασχεθείσες αρχαιότητες, είχε λάβει την απάντηση ότι είχαν επιστραφεί στον αρμένη «*κύριον αυτών, Χεμαγιάκ Πισκουλιάν*»²⁰¹. Οι αρχαιότητες αποτελούσαν και ένα ασφαλές διπλωματικό μέσο ενώ και στον Διάδοχο, όπως προαναφέρθηκε, παραχωρήθηκε με την έγκριση του Αρμοστή η σαρκοφάγος που είχε δει στην Έφεσο και ζητήσει για την προσωπική συλλογή του.

¹⁹⁸ «Ο Ύπατος Αρμοστής της Ελλάδας, έχων υπ' όψει το νόμο 2493 εγκρίνω την αγοράν ενός ζωγραφισμένου σαρκοφάγου των Κλαζομενών αντί δραχμών τεσσάρων χιλιάδων πεντακοσίων (4500) και εντέλλομαι την έκδοσιν [...] πληρωμής εις ονόματι του κατόχου Σωκράτους Σωτηριάδη» Αρχαιολ/κόν Τμήμα, Σμύρνη 20.10.1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

¹⁹⁹ «Εκεί κατετέθη αγορασθείς εκ Βουρλών παρά της οικογενείας Σεφεριάδου εις λαμπρός γραπτός σαρκοφάγος εκ Κλαζομενών έχων παραστάσεις αρμάτων και άλλας επί του χείλους και επί του καλώς σωζομένου καλύμματος» (Κουρουνιώτης, «Παράρτημα Αρχαιολογικού Δελτίου 1921/22», 1924, 2).

²⁰⁰ Ύπατη Αρμοστεία, Δ/σις Οικονομικών, Σμύρνη 17.2.1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²⁰¹ Ελλ. Διοίκησις, Δ/σις Οικονομικών, Προς το Αρχαιολογικόν Τμήμα, Σμύρνη 7.10.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων.

Το Αρχαιολογικό τμήμα ήταν επιφορτισμένο με την ευθύνη του διορισμού επιστατών και φυλάκων των αρχαιολογικών χώρων²⁰², της κατασκευής των στολών τους²⁰³, της αντικατάστασής τους²⁰⁴ και των μισθών, των επιδομάτων και των οδοιπορικών τους²⁰⁵. Ο επιστάτης Αθανάσιος Απέργης αμειβόταν «*δια μισθώ δραχμών τριακοσίων μηνιαίως*»· ο Αχμέτ Μεμέτογλου ήταν φύλακας αρχαίων στο Δεϊρμέντερε (Κολοφώνα) «*επί μισθώ δραχμών εκατόν πενήκοντα*» και ο Στυλιανός Σταυρινάκος ήταν φύλακας «*των αρχαίων Κλαζομενών (Σκάλα Βουρλών) επί μισθώ*

²⁰² «Χάριν της φυλάξεως των [Βυζαντινών] αρχαιοτήτων [της ανασκαφής του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου] διωρίσθη ειδικός φύλαξ κατοικών εντός των αρχαίων ερειπίων, την επιμέλειαν δ' εν γένει των αρχαιοτήτων είχε ο αξιόλογος διδάσκαλος της κοινότητος Άγγελος Αλιβιζάτος [...] Και εν Περγάμω διωρίσθησαν δυο φύλακες κατοικούντες εν τω χώρῳ των ερειπίων εντός των ανανεωθέντων φυλακείων, η γενική δ' επίβλεψις των αρχαιοτήτων είχεν ανατεθή εις τον αρχαιόφιλον Περγαμηνόν Αρτέμ. Κιοσκλήν» (Κουρουνιώτης, «Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου», 1924, 1-2).

²⁰³ «Εκ του [...] υμετέρου εγγράφου διαβιβασθεισών ημίν καταστάσεων εξεπέσθησαν τα αφορώντα εις την προμήθειαν υφάσματος και έξοδα κατασκευής στολών φυλακών ποσά καθόσον η σχετική δαπάνη βαρύνει ίδιον άρθρον του προϋπολογισμού. Όθεν επαναφέροντες συνημμένως τας σχετικές αποδείξεις παρακαλούμεν όπως διαβιβάσητε ημίν νέας καταστάσεις δια το ποσόν των δραχμών 703. Ο Διευθυντής των Οικονομικών, Κ. Σαμαράκης» (Ελλ. Διοίκ. Σμύρνης, Δ/σις Οικονομικών, Σμύρνη 30.9.1921, Προς το Αρχ/κόν τμήμα της Ελλ. Διοικήσεως Σμύρνης) & «Έχω την τιμήν να υποβάλλω καταστάσεις των ενεργηθεισών εξόδων εις δραχμάς 1) δια της μεταφοράς εννέα δεμάτων εργαλείων ανασκαφής από Περγάμου εις Δικελί και εκείθεν ως Σμύρνην 2) δια την προμήθειαν διαφόρων ειδών δια τας ανάγκας της Ακροπόλεως Περγάμου και 3) δια κατασκευής τριών στολών του προσωπικού των αρχαιοτήτων Περγάμου και να παρακαλέσω ίνα ευαρεστηθήτε να διατάξητε την αποστολήν του δαπανηθέντος δια τας άνω αιτίας χρηματικού ποσού ήτοι δραχμάς 918. Ευπειθέστατος, ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Αρτέμιος Κιοσκλής» (Προς Τμήμα Αρχαιολ/κόν, Πέργαμος 23.8.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²⁰⁴ «...απολύω της υπηρεσίας του φύλακα αρχαίας Εφέσου Γεώργ. Ρουμελιώτου και εγκαταλείπει αυτογνωμόνως την θέσην του και διορίζω αντ' αυτού τον Θεοδ. Τρουβά» (Ελλ. Διοίκησης, Γεν. Γραμματεία, Σμύρνη, Σεπτ. 1921 Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²⁰⁵ «Έχομεν την τιμήν να επιστρέψωμεν συνημμένως, τα υπό του παρ' υμίν τμηματάρχου του Αρχαιολογικού τμήματος υποβληθέντα ημίν δικαιολογητικά προς έκδοσιν χρηματικού εντάλματος δι' οδοιπορικά του έξοδα δια την μετάβασίν του εις Σκάλα Βουρλών και Έφεσον παρακαλούμεν δε όπως προσκαλέσητε απόφασιν του κ. Υπάτου Αρμοστού εγκρίνουσιν την έκδοσιν εντάλματος δια το ποσόν των λιρών Τουρκ. 29,90/00. Ο Διευθυντής των Οικονομικών, Κ. Σαμαράκης» (Υπ. Αρμοστεία, Δ/σις Οικονομικών, Σμύρνη, 21.9.1921) & «Απόφασις. [...] εγκρίνω την καταβολήν δρχ. πεντακοσίων (εις δραχμάς) εις τον Έφορον Αρχαιοτήτων Γεώργ. Π. Οικονόμον δι' έξοδα επανόδου αυτού εκ Σμύρνης εις Αθήνας άνευ αποδόσεως λογαριασμού. Ο Έπατος Αρμοστής, Α. Στ.» (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

δραχμών εκατόν πενήντα μηνιαίως»²⁰⁶. Ο Ευστράτιος Κεχαγιάς ήταν φύλακας «των εν Νύση (Σουλτάν Χισάρ) αρχαίων επί μισθού δραχμών εκατόν πενήντα μηνιαίως»²⁰⁷ συν το μηνιαίο επίδομα των 22,50 δραχ. «ως πατήρ 3 τέκνων». Ο Θεοδ. Τρουβάς που αντικατέστησε τον φύλακα αρχαίας Εφέσου Γεώργιο Ρουμελιώτη αμειβόταν με 240 δραχ. μηνιαίως, το ίδιο και ο Γεώργιος Δασούτης και ο Σπ. Δαλακλής, φύλακες των αρχαίων της Περγάμου συν το μηνιαίο επίδομα των 24 δραχ. του δεύτερου «ως πατήρ 2 τέκνων». Ο Τοπάλ Αχμέτ, φύλακας Σάρδεων, έπαιρνε μηνιαίο μισθό και επίδομα πατρός 150 δραχ. και ο Ιωάννης Θεοδωράκης, φύλακας της Πριήνης με 200 δραχ. μηνιαίως· ο αγροφύλακας Γ. Σμυρνηός έπαιρνε μόνο ένα μηνιαίο επίδομα 30 δραχ. για να φυλάσσει και τις αρχαιότητες στην Τέω. Τη μεγαλύτερη αμοιβή των 10 δραχμών ημερησίως έπαιρνε ο επιστάτης και επόπτης των εργασιών και των εργατών, Αθανάσιος Απέργης. Αλλά τη μέγιστη αμοιβή έπαιρνε ο τμηματάρχης Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης και ο επιμελητής αρχαιοτήτων Νικόλαος Λάσκαρις, το «δεξί χέρι» του. Ο υψηλόμισθος τμηματάρχης έπαιρνε μισθό 1200 δραχμές συν τα επιδόματα: ημερήσια αποζημίωση 40 δραχμές και μηνιαίο επίδομα 50 δραχμές. Ο Λάσκαρις έπαιρνε μισθό 600 δραχμές και ημερήσιο επίδομα 20 δραχμές. Οι επιμελητές των τοπικών αρχαιοτήτων αμείβονταν λιγότερο, 150 δραχμές μηνιαίως, όπως ο Χρήστος Λεονταρίδης των αρχαιοτήτων

²⁰⁶ Ελλ. Διοικήσεις, Αρχαιολογικόν Τμήμα, Σμύρνη 28.9.1921, ο Ύπατος Αρμοστής της Ελλάδος & Ελλ. Διοικήσεις, Τμήμα Αρχαιοτήτων, Σμύρνη 9.7.1922 & Ελλ. Διοικήσεις Σμύρνης, Αρχαιολογικόν Τμήμα, 31.10.1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²⁰⁷ Ελληνική Διοικήσεις, Τμήμα Αρχαιολογικόν, Σμύρνη 7.9.1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

Φιλαδέλφειας, ο Αρτέμιος Κιοσκλής της Περγάμου και ο Ν. Κωσταρέλλος των αρχαίων Ερυθρών²⁰⁸.

Την αγοραστική αξία των χρημάτων της περιόδου μπορούμε να παρακολουθήσουμε από τα κάτωθι ενδεικτικά κόστη: η εισφορά του εκλογικού αγώνα της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» της 5ης Οκτωβρίου 1920 ήταν 5 δρχ., η ετήσια συνδρομή εσωτερικού του περιοδικού *Διάπλασις των Παίδων* το 1920 ήταν 16 δρχ. και του περιοδικού *Παιδική Χαρά* το 1921 ήταν 20 δραχμές. Η τιμή των ημερήσιων εφημερίδων *Πατρίς* (της Αθήνας), *Σκριπ*, *Ριζοσπάστης*, *Μακεδονία*, *Εμπρός*, *Καθημερινή* το 1921 ήταν 20 λεπτά· 20 λεπτά κόστιζε το 1921 και η αθηναϊκή *Νέα Ημέρα Τεργέστης*. Η ετήσια συνδρομή της εφημερίδας *Εμπρός* το 1921 στο εσωτερικό ήταν 72 δρχ. και της *Καθημερινής* 80 δρχ. —η ετήσια συνδρομή της εξωτερικού ήταν 140 δραχμές. Το 1922 η εφημερίδα *Εμπρός* αυξήθηκε σε 30 λεπτά και η ετήσια συνδρομή εσωτερικού σε 110 δραχμές. Στις εφημερίδες που εκδίδονταν στη Σμύρνη το ποσό συνδεόταν με το τοπικό νόμισμα, τα γρόσια· ο Αρμοστής υπολόγιζε, σύμφωνα με επιστολή του 1922, τη δραχμή προς 10 γρόσια. Οι ημερήσιες εφημερίδες *Αρμονία* και ο *Κόσμος* του 1921 κόστιζαν 2½ γρόσια, ίδιο κόστος με της *L'Echo de France* του 1922 που ανέγραφε 2½ Ptrs (πιάστρες).

Το Αρχαιολογικό τμήμα προμηθευόταν εργάτες για τις ανασκαφές από τους έγκλειστους στις φυλακές της Σμύρνης Τούρκους και Έλληνες —φορές, η

²⁰⁸ Στον πίνακα «Αρχαιολογικού τμήματος Υπάλληλοι» (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

παραχώρησή τους καθυστερούσε, με αποτέλεσμα να μένει πίσω η ανασκαφή²⁰⁹—, όσους ήταν καταδικασμένοι «εις μικράς σχετικώς ποινάς ή το τελευταίον μέρος της ποινής αυτών αποτίοντες» που συμφωνούσαν να εργάζονται στις ανασκαφές «αντί της διατροφής αυτών και λογικού ημερομισθίου»²¹⁰. Δεν γνωρίζουμε αν οι εργάτες-κατάδικοι αμείβονταν πάντα· σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται τους παρείχαν μόνο διατροφή αφού, σε ορισμένους πίνακες με τα αναλυτικά κόστη των ανασκαφικών εργασιών στη θέση του ποσού υπάρχει παύλα²¹¹. Αιχμάλωτοι εργάζονταν και στον καθαρισμό αρχαιολογικών χώρων, όπως στην Πέργαμο και την Έφεσο που «παρέλαβεν η Ελληνική Διοίκησις εν αγρία καταστάσει» λόγω των δένδρων, των θάμνων και των αγριόχορτων. Ο καθαρισμός της Εφέσου είχε κοστίσει το ιδιαίτερα υψηλό ποσό των δέκα χιλιάδων δραχμών²¹².

²⁰⁹ «30 Ιουλίου 1921, Άφιξις εις Σκάλαν Βριούλλων, Ηλίας Ξυδάς, φροντίς περί εργατών δι' αστυνόμ. σταθμάρχου Σκάλας. Ο διοικητής αιχμαλώτων λοιμοκαθαρτηρίου ανθυπασπιστής δεν έχει ακόμη ειδοποίησιν παρά της Κρατ. Διοικήσεως περί ανασκαφών εν νησίδος και περί παραχωρήσεως αιχμαλώτων» (Οικονόμος, Κατάλοιπα-Ημερολόγια 1921-1922, Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

²¹⁰ Κουρουνιώτης, «Ανασκαφή εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω 1922», 1924, 227.

²¹¹ Στο, Προϋπολογισμός της απαιτούμενης δαπάνης δια την επισκευήν του παρά του Βυζαντινού Κάστρου Παλαιά Εφέσου Τζαμίου (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²¹² «Προς τον Κ. Κουρουνιώτην, Τμηματάρχην. Ληξιάσης της προθεσμίας του επ' ονόματί σας εκδοθέντος χρηματικού εντάλματος επί αποδόσει λ)μού υπ' αριθ. 12052 και εκ δραχμών δέκα χιλιάδων (αριθ. 10.000) δια καθαρισμόν των εν Εφέσω Αρχαιοτήτων έχομεν την τιμήν να παρακαλέσωμεν όπως επισπεύσητε την υποβολήν των εν τη οικεία αποφάσει του κ. Αρμοστού οριζομένων δικαιολογητικών προς τακτοποίησιν του ως άνω χρηματικού εντάλματος. Ο Διευθυντής των Οικονομικών, Κ. Σαμαράκης» (Υπάτη Αρμοστεία, Δ/σις Οικονομικών, Σμύρνη 13.9.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

«Έφεσος. Τούρκος αιχμάλωτος και Έλληνας στρατιώτης στα ερείπια του θεάτρου». Καθαρισμός του χώρου από τα αγριόχορτα²¹³

Το Αρχαιολογικό τμήμα Σμύρνης μεριμνούσε για την αποστολή, από το αντίστοιχο τμήμα του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδεύσεως της Αθήνας, φωτογράφου και φωτογραφικού υλικού «*ίνα προβή εις την φωτογράφιση των ημετέρων ενταύθα ανασκαφών*»· το υπουργείο ανταποκρινόταν άμεσα σύμφωνα με τις επιστολές που υπέγραφε ο υπουργός Θ. Ζαΐμης²¹⁴. Από το ταμείο της

²¹³ Φωτ. Boissonnas, 1921, στο Boissonnas 2002, 251.

²¹⁴ «Έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν, ότι διετάχθη ο φωτογράφος της αρχαιολογικής υπηρεσίας κ. Α. Πετρίσης, όπως έλθη εις Σμύρνην, ίνα φωτογραφήση τα υπό του εφόρου αρχαιοτήτων κ. Κ. Κουρουνιώτη υποδειχθησόμενα αυτώ αρχαία. Ο Υπουργός Θ. Ζαΐμης» (Προς την Υπάτην Αρμοστείαν, Αρχαιολ. Τμήμα, Σμύρνη 20.10.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

Αρμοστείας πληρώνονταν οι προκαταβολές για τις δαπάνες των ανασκαφών²¹⁵ και τα κόστη των δημοσιεύσεων των²¹⁶. Στις περιπτώσεις που ένα αρχαίο αντικείμενο ήταν αδύνατον να ανασυρθεί ή να φωτογραφηθεί το Αρχαιολογικό τμήμα φρόντιζε ώστε να αποσταλεί από το Αρχαιολογικό Μουσείο των Αθηνών ειδικός τεχνίτης εκμαγείων με δαπάνη –των οδοιπορικών και της αμοιβής του– του ταμείου της Αρμοστείας, όπως στην περίπτωση της άριστα διατηρημένης σαρκοφάγου που εντοπίστηκε σε στενή και σκοτεινή κρύπτη κάτω από τη βιβλιοθήκη του Κέλσου στην Έφεσο, με παραστάσεις Ερώτων και Νικών, καρπών και άνθων, «*εκ των λαμπροτέρων δειγμάτων της Ελληνικής γλυπτικής κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους*»²¹⁷. Φρόντισε και για την εγκατάσταση αρχαιολογικής συλλογής σε χώρο της Ευαγγελικής Σχολής και στο τουρκικό σχολείο της Σμύρνης, και στο εσωτερικό σχολείου στο Αγιασουλούκ²¹⁸, ενώ μεγάλος αριθμός αντικειμένων φυλασσόταν

²¹⁵ «*Συνημμένως έχω την τιμήν να αποστείλω καταστάσεις δαπάνης μετά των σχετικών αποδείξεων της ανασκαφής Νύσης εις απόδοσιν λογαριασμού εντάλματος προκαταβολής εκ λιρών τουρκικών χαρτίνων χιλίων. Κ.Κ.*» (Ελλ. Διοικήσεις της Σμύρνης, Γενική Γραμματεία, Αρχαιολ. Τμήμα, Σμύρνη 8.9.1921, Οικονομικήν Δ/σιν, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²¹⁶ «*Έχω την τιμήν να αποστείλω την [...] απόφασιν του Υπάτου Αρμοστού περί πιστώσεως δρχ. 15.000 χάριν δημοσιεύσεως των αποτελεσμάτων των εν Μικρά Ασία ανασκαφών [...]. Εντολή Υ. Α. Ο τμ. Κ.Κουρ.*» (Ελλ. Διοικήσεις Σμύρνης, Γεν. Γραμματεία, Αρχαιολ. Τμήμα, Προς την Οικονομικήν Διεύθυνσιν, Σμύρνη 20.10.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²¹⁷ Ελλ. Διοικήσεις, Τμ. Αρχαιοτήτων, Σμύρνη 9.7.1922, ο τμημ. Κ.Κ. (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²¹⁸ «*Και εν τω χωρίω του Αγιασουλούκ κατηρτίσθη προχείρως προ του σχολείου αρχαιολογική συλλογή, εις την οποίαν κατετέθησαν αι εν υπαίθρῳ εν τη χωρίῳ κατεσπαρμένοι επιγραφαί, και προσετέθησαν ἄλλαι μεγάλαι και σπουδαίαι επιγραφαί προερχόμεναι εκ κατακρημνισθέντων στύλων των Καμαρών του Ρωμαϊκού υδραγωγείου εκ των απέναντι του σιδηροδρομικού σταθμού αγρών [...] αι λυδικαί [επιγραφαί] μετεφέρθησαν εις Σμύρνην και κατετέθησαν εις την προ του παρά το διοικητήριον μεγάλου Τουρκικού σχολείου συλλογήν. Και εις τας Σάρδεις είχε διορισθή φύλαξ εκ του επί της αρχαίας πόλεως κειμένου Τουρκικού χωρίου. [...] Εν Σμύρνη έγινε μεθοδικωτέρα τοποθέτησις και διαρρύθμισις της αρχαιολογικής συλλογής της Ευαγγελικής Σχολής, εν αυτή δ' είχαν τοποθετηθῇ και τα εν τω Τουρκικῷ σχολείῳ Ἰδαδιῇ ευρεθέντα πῆλινα προ πάντων αρχαία, ὧν τινα αξιόλογα*» (Κουρουνιώτης, «Παράρτημα Αρχαιολογικού Δελτίου 1921/22» 1924, 1-3).

πρόχειρα σε σχολεία, τζαμιά, αυλές δικαστηρίων. Σε άλλες περιπτώσεις η Αρμοστεία απευθυνόταν στη Χωροφυλακή για να ζητήσει την παρέμβασή της στους τοπικούς παράγοντες, όπως στην περίπτωση που ζητήθηκε η συνεργασία του μουχτάρη (κοινοτάρχη) του Ισικλάρ ώστε να μη χρησιμοποιηθούν οι σαρκοφάγοι τους ως κρήνες ωσότου παραληφθούν από την υπηρεσία²¹⁹. Η μέριμνα του Αρχαιολογικού τμήματος εκτεινόταν και στην προστασία των μουσουλμανικών μνημείων, για κάποια από τα οποία έφταναν πληροφορίες ότι χρησιμοποιούνταν ως στάβλοι, όπως από τους κατοίκους της Παλαιάς Εφέσου, οπότε ο Αρμοστής είχε διατάξει την προστασία τους από την τοπική αστυνομία²²⁰. Οι εντολές δεν τηρούνταν πάντα, ούτε από τους στρατιωτικούς, που μετέτρεπαν τα τζαμιά σε λέσχες αξιωματικών με μουσική και «*πλούσιον κυλικείον*»²²¹.

Η Αρμοστεία ήταν η αρμόδια να παρέχει άδεια ανασκαφής στις ξένες αρχαιολογικές σχολές, όπως στην Αμερικανική Σχολή στις Σάρδεις και στην Κολοφώνα²²² που μέχρι πρότινος ανέσκαπταν οι Γάλλοι. Τα 480 νομίσματα που είχαν βρεθεί στην αρχαιολογική θέση της Κολοφώνας συμφωνήθηκε να μεταφερθούν στην Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών της Αθήνας, κι όσο για τα πολλά ογκώδη

²¹⁹ Σμύρνη 4.9.1921 & Σμύρνη 9.9.1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²²⁰ Ελλ. Διοικήσεις, Αρχαιολογ. Τμήμα, Σμύρνη, 11.12.1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²²¹ Ι. Γιαλιράκης, *Αναμνήσεις από τη Μικρασιατική Εκστρατεία*, 1985, 40 (Κωστόπουλος 2007, 124).

²²² «Εις τα ανασκαφάς των ξένων αρχαιολογικών ιδρυμάτων αι οποίοι έγιναν αδεία της Ελληνικής Διοικήσεως εν Κολοφώνι υπό των Αμερικανών της εν Αθήναις Αμερικανικής αρχαιολογικής Σχολής, εν Νοτίω υπό της εν Αθήναις Γαλλικής αρχαιολογικής Σχολής, εις τας Σάρδεις υπό της Αμερικανικής Εταιρείας προς ανασκαφήν των Σάρδεων παρεσχέθη υπό των Πολιτικών και στρατιωτικών αρχών πάσα υποστήριξις διευκολύνθη δε παντοιοτρόπως η εργασία τούτων υπό της αρχαιολογικής υπηρεσίας» (Κουρουνιώτης, «Παράρτημα αρχαιολογικού Δελτίου του 1921-1922», 1924, 6).

αρχαία αντικείμενα που είχαν ανασυρθεί τοποθετήθηκαν σε δωμάτιο στο Δεϊρμέντερε, του οποίου για λόγους ασφαλείας το κλειδί είχε μόνο ο ενωμοτάρχης και η επικεφαλής της ανασκαφής εβραιοαμερικανίδα Χέτυ Γκόλντμαν (1881-1972)²²³. Η Αρμοστεία φρόντισε ώστε να παρασχεθεί άμεση διευκόλυνση από τον επιμελητή Αλεβιζάτο στον αμερικανό καθηγητή Μπάτλερ (που ανέσκαπτε στις Σάρδεις) και των δυο αμερικανών φίλων του αρχαιολόγων, και στη θεώρηση των διαβατηρίων τους στην περίπτωση που ήθελαν να μεταβούν στη Σώκια και την Πριήνη. Άδεια έδωσε και στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή να εισάγει ελεύθερα, δίχως να πληρώσει τελωνειακό δασμό στη Σμύρνη, χρήσιμα εργαλεία και υλικά για την ανασκαφή της στο Γκιούρκιοϊ και στη Φώκαια, που θα συνέχιζε ο Σαρτιώ το 1922²²⁴. Αντίστοιχα, οι Αυστριακοί που ανέσκαπταν στην Έφεσο, συνέδραμαν στις έρευνες των ελλήνων αρχαιολόγων· άλλωστε διευθυντής του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών ήταν ο Βίλελμ Βίλμπεργκ (Wilhelm Wilberg, 1872-1956), επίτιμος εταίρος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

²²³ Goldman, June 23rd/1922 & Smyrna, 9.7.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²²⁴ Ελληνική Διοίκησης, Τμήμα αρχαιοτήτων, Σμύρνη 18.7.1922, ο Ύπατος Αρμοστής & Προς τον κύριον Διευθυντήν της εν Αθήναις Γαλλικής Σχολής, Σμύρνη, 21.6.1922, ο αναπληρωτής της Υπάτης Αρμοστείας Γεν. Γραμματέας Π. Γουναράκης (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

**Β.3. Η περιοδεία για τον εντοπισμό, την αξιολόγηση και την περισυλλογή
αρχαιοτήτων. Η ανασκαφή στη Νύσα
(Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης)**

Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης (1872-1945)²²⁵

Στα ευρήματα της κοιλάδας του Ικονίου της 7ης χιλιετίας εντοπίστηκαν μαρτυρίες της μετάβασης από τη μακρά ακεραμική περίοδο στη χρήση της κεραμικής²²⁶, αποτέλεσμα της καθοριστικής για τη διεύρυνση της οικονομίας γνώσης της πυροτεχνολογίας (αυξομείωση φωτιάς-θερμοκρασίας ώστε να επιτυγχάνεται ψήσιμο αγγείων και λιώσιμο μετάλλων). Στην άνθηση της προϊστορικής οικονομίας, που εδράστηκε στο διαμετακομιστικό εμπόριο από το Αιγαίο ως τη Μεσοποταμία,

²²⁵ Φωτογρ. στο, Λεύκωμα 1937, 44.

²²⁶ Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα στο Catalhöyük/Τσατάλχογιούκ της 7ης χιλιετίας, βορειοανατολικά της Αττάλειας, στην προσχωσιγενή κοιλάδα που είχε δημιουργήσει ο ποταμός Çarsamba. Όφειλε την άνθησή του στην κατεργασία και το εμπόριο του οψιδιανού που οι κάτοικοί του προμηθεύονταν από το κοντινό ηφαίστειο Hasan Dağ, σβηστό από την 7η χιλιετία.

Εσωτερικό οικίας στη θέση Catalhöyük/Τσατάλχογιούκ της 7ης με 6ης χιλιετίας.
Εδώ ανιχνεύτηκαν η πρωιμότερη έκφραση «αστικού πολιτισμού» στον κόσμο, και τα
πρωιμότερα στοιχεία μετάβασης από την ακεραμική περίοδο στη χρήση της κεραμικής.
Μακέτα στο Μουσείο Ανατολιακών Πολιτισμών.
Άγκυρα, φωτογρ. Κ. Παυλή

είχαν συμβάλλει τα πολλά ηφαίστεια από τα δυτικά αιγαιακά παράλια ως το Αραράτ που προμήθευαν οφιδιανό, το υαλώδες σκούρο ηφαιστειακό πέτρωμα που οι κυνηγοί από τη μεταπαγετώδη περίοδο έφερναν στην «Εύφορη Ημισέληνο»: τον όρο καθιέρωσε το 1906 ο αμερικανός ανατολιστής αρχαιολόγος James Breasted (1865-1935) για το «τόξο» («Fertile Crescent») ανάμεσα στην οροσειρά του Ζάγρου και του Ταύρου και τη Μεσόγειο²²⁷. Κι αν η «κυρίως Ανατολία» —ή

²²⁷ Ο Breasted χρησιμοποίησε τον όρο για να περιγράψει την εύφορη ζώνη που είχε εντοπιστεί και αναλυόταν πριν ακόμα από τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο —σύμφωνα με τη μεγάλη συλλογή εγγράφων από τα αγγλικά και τα γαλλικά αρχεία— στην οποία, από όσα γνωρίζουμε, εδώ

Μικρά Ασία, σύμφωνα με τις γεωγραφικές διαιρέσεις του 18ου αιώνα—καθίστατο με συνοπτικές διαδικασίες «ανέκαθεν ελληνική» για τους οπαδούς της Μεγάλης Ιδέας, με τη «συντριπτική» και «πρωτοποριακή» ελληνική παρουσία από την Εποχή του Σιδήρου, ο αρχαιολόγος Φράνσις Γκρίφιθ (Francis Griffith, 1862-1934) είχε επισημάνει το 1899 ότι αναφορές σε Έλληνες της Μικράς Ασίας απουσίαζαν από τις ταμπλέτες σφηνοειδούς, κι ότι η πτώση της Λυδίας, της Νινευή και της Βαβυλώνας από τους Πέρσες, και ο σχηματισμός της ευρείας επιβλητικής αχαιμενιδικής αυτοκρατορίας ως τα δυτικά παράλια, ήταν που τους είχε κάνει γνωστούς²²⁸.

Για τον ίδιο τον ελληνικό αποικισμό της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, τον επικαλούμενο ως απαρχή της «ελληνικής» εθνοπολιτικής ηγεμονίας της Μικράς Ασίας, ελάχιστα γνωρίζουμε ακόμα και σήμερα καθώς συντελείται κατά τους αποκαλούμενους «Σκοτεινούς αιώνες», τον 11ο και τον 10ο αιώνα, τη θεωρούμενη «χαμένη ενότητα» της ελληνικής ιστορίας που φωτίζουν μόνο τα λιγοστά τεκμήρια των νεκροταφείων. Ο ίδιος ο όρος «ελληνικός αποικισμός», αν και βολικός στη χρήση, ενέχει τον εννοιολογικό κίνδυνο να διαστρεβλωθούν τα χαρακτηριστικά του οδηγώντας στην πεποίθηση ότι οι νέοι τόποι αποτέλεσαν αποικίες των ελλαδικών μητροπόλεων ενώ διέθεταν πολιτική ανεξαρτησία από αυτές. Ουσιαστικά επρόκειτο

πραγματοποιήθηκε η πρωιμότερη μετάβαση από την παλαιολιθική και μεσολιθική οικονομία στη νεολιθική (*Ancient Times or a History of the Early World*, Boston/NY 1916, 101 & Edwards, Gadd, Hammond 1970, 35, 38 & Shea 2005, 129, 131 & Nissen, Heine 2009, 9 & J. McClellan, H. Dorn 2006, 7, 12, 14-15 & Rosman, Rubel, Weisgreu 2009, 11 & Dalling 2004, 74. [βλ. και Charles Philip Issawi (ed.), *Fertile Crescent: 1800-1914, A documentary economic history*, Oxford U Press, 1988 & J. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, 1906, vol. I].

²²⁸ Στο, Hogarth (ed.), Driver, Griffith, Headlam, Gardner, Haverfield ²1899, 201.

για αποδημία σε περισσότερο φιλόξενες περιοχές από του ελλαδικού χώρου με τους σχεδόν ανύπαρκτους τότε οικισμούς και τη δημογραφική αραίωση του 11ου αιώνα –παρότι δεν διακόπτονται, όπως μαρτυρούν τα ευρήματα, ούτε οι εξαγωγές μυκηναϊκού υλικού στη Μεσόγειο (κεραμικά), ούτε οι εισαγωγές κασσίτερου και χαλκού. Η περίοδος της μετανάστευσης κράτησε σχεδόν ως τον 9ο αιώνα αλλά στο τέλος του 10ου είχαν ξεχωρίσει οι δυο ισχυροί οικισμοί που με την παρέλευση των ετών θα γίνουν γνωστοί με τα ονόματα «Σμύρνη» και «Μίλητος». Τα μεταγενέστερα ευρήματα είναι πολύ αποκαλυπτικά για την ανάμειξη που είχε συντελεστεί ανάμεσα στα λατρευτικά ήθη και την τεχνοτροπία των γηγενών και των αφιχθέντων, ενώ και σχέσεις γαμικές ανάμεσά τους είχαν σημειωθεί, όπως με κάποια δυσарέσκεια μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος για τις γυναίκες που οι Έλληνες προτίμησαν να πάρουν από την Καρία. Η εγκατάσταση στα παράλια θα τους φέρει σε επαφή και με τις φοινικικές κοινότητες που διέθεταν ανεξαρτησία μεταξύ τους και ένα συμβουλευτικό σώμα στο πλάι του βασιλιά τους· ίσως εμπνεύστηκαν από τους Φοίνικες στην εξέλιξή τους στις πόλεις-κράτη, όπως αναφέρει και ο Σωτηριάδης στο Εγχειρίδιο που γράφει για τους μαθητές Γυμνασίου το 1894 σε μια εποχή που η *εξελιξιαρχία* επηρεάζει ακόμα την ιστοριογραφία και γίνεται αποδεκτή η επίδραση άλλων πολιτισμών στον ελληνικό.

Στο σημαντικό αυτό γεωγραφικό χώρο τον διεκδικούμενο προ πολλού από τα ευρωπαϊκά κράτη κι άρα με την αρχαιολογία του σύμφυτη με την πολιτική, και ταυτόχρονα αμφισβητούμενο λόγω των φυλετικών προκαταλήψεων που περιθω-

ριοποιούσαν τη συμβολή των πληθυσμών του, θα μεταβεί ο αρχαιολόγος Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης το φθινόπωρο του 1919. Γεννημένος στη Χίο τον Οκτώβριο του 1872 από φτωχή οικογένεια σπούδασε αρχαιολογία στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου με υποτροφία που έλαβε από το χιώτικο ίδρυμα Πρωίου. Επιστρέφοντας διορίζεται Έφορος αρχαιοτήτων στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Το 1914 που αναγορεύεται διδάκτορας της Φιλοσοφίας από το Πανεπιστήμιο του Μονάχου λαμβάνει θέση τμηματάρχη στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, όπου παρέμεινε ως το τέλος της ζωής του. Μέλος του Συμβουλίου της Αρχαιολογικής Εταιρείας (1908-1911 και 1918-1920) ταυτίστηκε με τις ανασκαφές στην Ελευσίνα τις οποίες διηύθυνε από το 1917 και συνέχισε και μετά την οριστική επάνοδό του από τη Μ. Ασία, οπότε αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (1922-1925) και από το 1933 του Επιγραφικού Μουσείου. Συνεργάστηκε επί σειρά ετών με τον αμερικανό καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Κάρολο Μπλέγκεν (Carl William Blegen, 1887-1971) –του είχε απονεμηθεί η επίτιμος αντιπροεδρία της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας– στην αναζήτηση μυκηναϊκών θέσεων ,και θα εντοπίσουν το ανάκτορο του Νέστορα στην Πύλο (1939). Ο Κουρουνιώτης φέρεται να αρνήθηκε να λάβει πανεπιστημιακή καθηγητική έδρα ώστε να μη χρειαστεί να παραιτηθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, πάντως, στην ομιλία που ο ακαδημαϊκός Γεώργιος Μυλωνάς διάβασε σε αίθουσα της Λαϊκής Σχολής Καλαμάτας το 1973 τιμώντας τους δυο συνεργάτες-αρχαιολόγους αναφέρει πως ο Κουρουνι-

ώτης τα τελευταία χρόνια της ζωής ένοιωθε «*βεβαρυμένος από την αγνωμοσύνη της Πολιτείας*»²²⁹.

Στη Σμύρνη θα συνεργαστεί με τον Γ. Οικονόμο στην επιτόπια εξέταση των αρχαιολογικών θέσεων του βιλαετιού του Αϊδινίου, και μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου θα τον αντικαταστήσει, τον Ιανουάριο του 1921, στη διεύθυνση του Αρχαιολογικού τμήματος. Στη θέση θα παραμείνει ως το τέλος της ελληνικής κατοχής. Στο διάστημα αυτό θα μεριμνήσει για την περισυλλογή αρχαιοτήτων από τα αγροτικά χωριά και τις κωμοπόλεις της ενδοχώρας και θα αναλάβει τη διεύθυνση των ανασκαφών στη Νύσα και τα Μάσταυρα· τη δεύτερη θέση δεν θα προλάβει, ωστόσο, να την ανασκάψει. Οι δυο αρχαίοι οικισμοί στο ορεινό τοπίο που έβλεπαν στην κοιλάδα του Μαιάνδρου φημίζονταν για τα ερείπια των μνημειακών οικοδομημάτων τους. Αλλά «*δυστυχώς*», όπως ο ίδιος σημειώνει, οι πόλεις που είχαν κάποτε αποτελέσει κτήση των Σελευκιδών και στη συνέχεια είχαν περιέλθει στο βασίλειο των Ατταλιδών, δεν έδωσαν τα «ελληνικά» τεκμήρια στα οποία απέβλεπε. Αυτό δεν αποτελούσε έκπληξη για όσους ξένους είχαν προ πολλού περιηγηθεί στις δυτικές όχθες του Αιγαίου. Από τη δεκαετία του 1860 ο αρχιτέκτονας και αρχαιοδίφης Έντ. Φώλκνερ γνώριζε ότι ακόμα και σε μια μεγάλη και διάσημη αρχαία πόλη σαν την Έφεσο «*δεν αναμένουμε να βρούμε στοιχεία ελληνικού χαρακτήρα*» καθώς τα διαδοχικά στρώματα τα είχαν εξαφανίσει· τα περισσότερα σωζόμενα κατάλοιπα αντανakλούσαν τη ρωμαϊκή περίοδο και τη βυζαντινή, κι αν η αρχαία πόλη κατοικούνταν μέχρι σήμερα «*θα είχαμε και*

²²⁹ Μυλωνάς 1973, 9-13.

πρότυπα από τουρκικούς τρούλους και μιναρέδες»²³⁰. Ο διευθυντής της Βρετανικής Σχολής Αθηνών αρχαιολόγος Ντέιβιντ Χόγκαρθ (David Hogarth, 1862-1927) που είχε μεταβεί για ανασκαφές στην Έφεσο το 1904, είχε επίσης παρατηρήσει πως κι αν «οι ελληνικές πόλεις στην ανατολική ακτή άνθισαν γύρω στο 600, η Μίλητος που ανασκάφτηκε εκτεταμένα από Γερμανούς δεν μας έδωσε τίποτα άξιο λόγου από αυτή τη λαμπρή εποχή της [...] Η Έφεσος μας έδωσε κάποιους αρχαϊκούς θησαυρούς αλλά και πάλι, η ίδια η πόλη που ερευνήθηκε από Αυστριακούς δεν πρόσθεσε πολλά στις γνώσεις μας [...] λίγα αλιεύσαμε επίσης για τη Σάμο και τη Χίο· έχουμε αρχαϊκό χρυσό και βαμμένα αγγεία από τη Ρόδο, ζωγραφισμένες σαρκοφάγους από τις Κλαζομενές και ζωγραφισμένη αγγειοπλαστική από διάφορα μέρη τις Μικράς Ασίας [...] αλλά πολύ φτωχά σε ποσότητες ώστε να εκπροσωπούν τον ασιατικό ελληνικό πολιτισμό του 600»²³¹. Αν ρίξουμε μια ματιά και στις σύγχρονες εκτιμήσεις, η Ιωνία ήδη από τα χρόνια των Επιγόνων είχε «απολέσει» την όποια ιδιαιτερότητά της. Ο καθηγητής Κλασικών Σπουδών Έμλυν-Τζόουνς γράφει πως στο τέλος του 4ου αιώνα π.Κ.Ε., περίοδο ευμάρειας και οικοδομικής άνθησης, η Ιωνία αποτελούσε πλέον μέρος μιας «παγκοσμιοποιημένης» κουλτούρας της μετακλασικής Ελλάδας, οπότε κάθε ιδιαιτερότητα του τόπου δύσκολα θα μπορούσε να γίνει αισθητή²³².

Η απουσία «ελληνικών» ευρημάτων δεν σήμαινε πως η όποια ιδιαιτερότητα των ελληνικών φύλων δεν ήταν κάποτε υπαρκτή. Κι αν οι ανασκαφές στην Ιωνία

²³⁰ Falkener, *Ephesus and the Temple of Diana*, 1862, 48.

²³¹ Hogarth 1914, 143-4.

²³² Emyrn-Jones 1981, 5-6.

σκόνταφταν στο κοινό πρόβλημα της αρχαϊκής κοινωνίας, βαθιά θαμμένα κατάλοιπα, η χαμένη, πλέον, μαρτυρία της ήταν παρούσα στη συγχώνευση και στη διαμόρφωση εκείνων των στοιχείων που συνέβαλαν στην εξέλιξη της πολιτικής, της πνευματικής ενόρασης και του καλλιτεχνικού αισθητηρίου που, με φυσικό σκηνικό τα πολύβουα μικρασιατικά παράλια, εξέφρασαν οι πληθυσμοί. Αλλά σήμαινε και πως η δυναμική της συγχώνευσης αποδυνάμωνε τα επιχειρήματα περί «φυλετικής καθαρότητας» και *ανέκαθεν αδιαμεσολάβητης* «εθνικής ενότητας». Και πως στην αλληλόδραση οφειλόταν το ότι οι ιδέες τους, όποιες κι αν ήταν αυτές όταν κάποτε αποβιβάστηκαν στις μικρασιατικές όχθες, επέζησαν στον πολυεθντικό μερκαντισμό, μια «φυσική επιλογή» από μέρους τους που τους αποζημίωσε με την ανάπτυξη που ακολούθησε, τόσο συναρπαστική ώστε να συζητιέται ακόμα.

Η Συνθήκη των Σεβρών της 10ης Αυγούστου 1920 παραχωρούσε στην ελληνική κυβέρνηση την άσκηση των τουρκικών κυριαρχικών δικαιωμάτων σε Σμύρνη, Πέργαμο, Αϊβαλί/Κυδωνίες, Αξάρι, Δοργουτλί/Κασαπά, Οδεμήσιο, Βρύουλα, Τζεσμέ (=Κρήνη), Νέα Έφεσο, Μενεμένη, Manissa/Μαγνησία²³³, πόλεις που, σύμφωνα με την οθωμανική διαίρεση, εντάσσονταν στο Βιλαέτι του Αϊδινίου²³⁴. Σύμφωνα με τα παραπάνω, η ανασκαφή του Κουρουνιώτη ανατολικά του Αϊδινίου, στη Νύσα, και η ανασκαφική του απόπειρα στα Μάσταυρα, δεν ανήκε στην επιδικασθείσα ελληνική ζώνη. Ούτε το Ουσάκ, η Κιουτάχεια, το Εσκή Σεϊρ, το Σεϊντή Γαζή και τα άλλα χωριά ως τα Μουδανιά —όλα στο Βιλαέτι της Προύσας—, όπως ο

²³³ Πολεμική Ιστορία Ελληνικού Έθνους [χ.χ.], 52-3.

²³⁴ Κάλφογλους 1899, 117-136.

Κουρουνιώτης το γνωρίζει και το παραδέχεται στις σημειώσεις του, στα οποία εν τούτοις περιηγήθηκε συνοδευμένος από τον Λάσκαρι «*ίνα περισυλλέξωμεν και υποδείξωμεν εις τα διάφορα στρατιωτικά τμήματα όσες εκ των κατεσπαρμένων εντός των αγρών και εκτεθειμένες εις ασφαλή καταστροφήν αρχαιοτήτων ηθέλωμεν κρίνη αξίας να περισυλλεγώσιν και αποσταλώσιν ενταύθα [στη Σμύρνη] προς οριστικήν διάσωσιν*»²³⁵. Αλλά ο Βενιζέλος στο υπόμνημά του στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του 1919 είχε ζητήσει την προσάρτηση μέρους του βιλαετιού της Προύσας εκτός του βιλαετιού του Αϊδινίου (από όπου εξαιρούσε το «*σχεδόν αποκλειστικά τουρκικό σαντζάκι του Denizli*»)²³⁶ και ο Δροσίνης, το μέλος της αλλοτινής «Εθνικής Εταιρείας» στου οποίου το φιλολογικό περιοδικό ο Κουρουνιώτης θα δημοσιεύσει μέρος του χρονικού του, διευκρίνιζε πως «*χώρας Ελληνικάς και Ελληνικήν Γην*», στις οποίες ενδιαφέρον παρουσίαζε η αρχαιολογική μελέτη, «*εννοούμεν [...]* εκείνην προς την οποίαν, θεία συνάρσει, ήκμασεν ο Ελληνικός Πολιτισμός και έλαμψε το Ελληνικό Πνεύμα»²³⁷. Και οι «*περίφημοι ελληνικάί πόλεις, ως η Μίλητος, η Αλικαρνασσός*», οι «*εντός των κόλπων της πατρικής μας γης [...] το Πέργαμον, η Έφεσος, αι Σάρδεις, η Φώκαια, αι Κλαζομεναί*» που παρέμεναν «*και σήμερον εκτός των ελληνικών ορίων*», ερχόταν η στιγμή που «*και αυτά θα μελετηθούν. Εκάστη πόλις της Ασίας είναι ιστορικός βωμός*»²³⁸, δήλωνε και ο καθηγητής Σ. Μενάρδος

²³⁵ Χειρόγραφο 21.6.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων) & «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 393.

²³⁶ Βενιζέλος 1919, 21.

²³⁷ Δροσίνης (εκδ.), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1922*, 1921, 71.

²³⁸ Λόγος 13ης Μαΐου 1920 στο, Μενάρδος 1921, 42.

στο λόγο του στο φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» ενώπιον του Ελ. Βενιζέλου και του προέδρου της Βουλής Θ. Σοφούλη.

Το παρελθόν, ένα παιχνίδι εξουσίας στα χέρια εκείνων που θεωρούσαν ότι είχαν τα περισσότερα επιχειρήματα, πέρα από την ενεργό επιρροή του στο παρόν ερχόταν να διαδραματίσει και ρόλο πολιτικό. Τα πράγματα φαινομενικά ήταν ευκολότερα για εκείνον που ήταν σε θέση να καθορίσει τις εξελίξεις, και από την πρώτη φάση της εκστρατείας έμοιαζαν να βγαίνουν οι Έλληνες ισχυρότεροι με την επέκταση των στρατιωτικών επιχειρήσεων το 1920 που είχε δημιουργήσει τις θετικές προϋποθέσεις για τον τμηματάρχη του Αρχαιολογικού τμήματος να περιηγηθεί εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά από τη Σμύρνη. Δεδομένου ότι η ελληνική δύναμη περιλάμβανε δυο ομάδες στρατού, ανατολικά και νότια της Προύσας και περί το Ουσάκ (όπου και το κύριο τμήμα, που θα διεξήγαγε τις σκληρότερες μάχες), και με τα μικρότερα τμήματα στρατού να καλύπτουν τους συγκοινωνιακούς κόμβους από τη Σμύρνη προς το Τουλού-Μπουνάρ, από τα Μουδανιά προς την Προύσα και κατά μήκος του Μαιάνδρου προς το Τσιβρίλ, ο Κουρουνιώτης διήλθε *«ολόκληρον την γραμμήν της παρατάξεως του Ελληνικού Στρατού, και επεσκέφθησαν πάντα σχεδόν τα παρ' αυτήν κείμενα χωρία, από του Μαιάνδρου (Τσιβρίλ-Ισικλή) δι' Ουσάκ, επί της χώρας μεταξύ γραμμής Τσιβρίλ, Αφιόν Καραϊσσάρ αφ' ενός και Τσαβδάρ-Χισάρ (Αϊζανοί), Κιουταχιάς, Εσκή Σεϊρ, Προύσης αφ' ετέρου, μέχρι των Μουδανιών επί του Βοσπόρου»*. Στις παραπάνω περιοχές, *«κατά την αρχαιότητα το κυριώτερον μέρος της Φρυγίας»*, υπήρχαν

«μικρά λείψανα της αρχαιότητας» αφθονότερα από οπουδήποτε αλλού, εμφανή στην επιφάνεια των αγρών, στα νεκροταφεία, σε προσόψεις δημόσιων κτηρίων και στους τοίχους και τις αυλές δημοσίων και ιδιωτικών κτηρίων ως διακοσμητικά μέλη. Οι πολλές και πειστικές επιστολές που δεχόταν ο Κουруνιώτης στην Αρμοστεία από προϊσταμένους των στρατιωτικών μονάδων, που πληροφορούσαν ότι από χωριά όπου στάθμευαν η διέρχονταν, συναντούσαν «εγκαταλελειμμένα εν υπαίθρῳ ἢ χρησιμοποιούμενα υπό των χωρικών διαφοροτρόπως και εκτεθειμένα εις καταστροφὴν ἀρχαία Ἑλληνικά ἀνάγλυφα και ἐπιγραφάς», «έδωκαν ἀφορμὴν» ώστε στις αρχές του Μαΐου του 1921, «κατ' ἐντολὴν τῆς Υπάτης Αρμοστείας με τὴν ἐγκρισιν και τὴν συνδρομὴ τῆς στρατιωτικῆς διοικήσεως» να αναλάβει την περισυλλογὴ τους. Στο εγχείρημα συνεργάσθηκε με δυο αποσπασθέντες επιμελητές, το Νικόλαο Α. Λάσκαρη και τον Ευστράτιο Παρασκευαΐδη. Για την απόσπασή του πρώτου μεσολάβησε ο ίδιος ο υπουργὸς Στρατιωτικῶν Ν. Θεοτόκης²³⁹ και μια εβδομάδα μετά το αίτημα είχε υλοποιηθεῖ ἀπὸ τον διοικητὴ τῆς Στρατιάς Κ. Πουλάκο. Ο Παρασκευαΐδης, γεννημένος γύρω στο 1896, υπηρετούσε στο Σύνταγμα Ευζώνων 3/40²⁴⁰ που εἶχε σχηματισθεῖ στην Ἑπείρο το 1913 και εἶχε

²³⁹ «Χορηγήσατε φύλλον πορείας εἰς τὸν στρατιώτην τοῦ 1οῦ Λόχου Βοηθητικῶν Λάσκαρη Ν. δια τὴν Υπάτην Αρμοστείαν Σμύρνης, παρ' ἧ ἀποσπάται δυνάμει τῆς παρούσης. Ο Υποργὸς Ν. Θεοτόκης» (Βασιλεῖον τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Αθήναις τῇ 7.7.1921, Δ/σις Προσωπικοῦ, Το Υπουργεῖον τῶν Στρατιωτικῶν Πρὸς τὴν Διοίκησιν Κατωτέρου Προσωπικοῦ, Υπάτην Αρμοστείαν Σμύρνης) & «διατάξῃτε τὴν προσκόλλησιν εἰς τὴν ἐνταύθα σωμάτων διαμισθοτροφοδοσίαν τοῦ στρατιώτου τοῦ Α' Λόχου Βοηθητικοῦ Λάσκαρη Νικολάου τοῦ Αγαθοκλέους, ἀποσπασθῆσας παρ' ἡμῶν δυνάμει τῆς υπ' ἀριθ. 165877/7-7-21 διαταγῆς τοῦ Υπουργοῦ Στρατιωτικῶν κοινοποιημένη ὑμῖν οπισθογράφως. Ἐντολὴ τοῦ Υπάτου Αρμοστοῦ, ο Τμηματάρχης Κ. Κουρ.» (Σμύρνη 12.7.21, Πρὸς τὴν Στρατιάν Μ. Ασίας) (Εθνικὸ Ἀρχεῖο Μνημείων).

²⁴⁰ Κουруνιώτης, «Αρχαιολογικὸν Ταξείδι εἰς Μ. Ασίαν», 1924, 393.

εισέλθει στην Αδριανούπολη το 1920, όταν ο υποστράτηγος Τζαφέρ Ταγιάρ αρνήθηκε την ταπεινωτική ανακωχή του Μούδρου και την εποπτεία των Άγγλων.

Καθώς οι ανασκαφές στη Μικρά Ασία πραγματοποιήθηκαν με αφορμή την ελληνική κατοχή, θα ενταχθούν στο φόντο των πολιτικών και στρατιωτικών εξελίξεων που καθόρισαν και τη σπουδαιότητά τους. Το απόγευμα της 29ης Μαΐου ο βασιλιάς Κωνσταντίνος επιβιβάστηκε με τον Διάδοχο, τους πρίγκιπες Νικόλαο και Ανδρέα, τον πρωθυπουργό και τους υπουργούς Στρατιωτικών και Ναυτικών στο αντιτορπιλικό «Λήμνος», για να μεταβεί στη Μικρά Ασία —«εκεί όπου ο Ελληνικός στρατός αγωνίζεται υπέρ των Εθνικών δικαίων» όπως έγραψε ο φιλοβασιλικός δημοσιογράφος Χρίστος Νικολόπουλος— συνοδευόμενος από το πολεμικό «Έλλη» και τα αντιτορπιλικά «Αετός», «Ασπής» και «Δάφνη». στο τελευταίο επέβαινε το Επιτελείο και οι ξένοι δημοσιογράφοι²⁴¹. Η μετάβασή του στη Σμύρνη έγινε σε μια συμβολικά επιλεγμένη χρονική στιγμή που παρέπεμπε στην Άλωση και στον Παλαιολόγο, και ως διάδοχό του τον υποδέχθηκε ο «Μικρασιατικός Ελληνισμός συναδελφωμένος με τα αυτά Σωματεία Ελληνοκαθολικών Αρμενίων και Ισραηλινών αδελφών μας» που από κοινού είχαν υπογράψει υπέρ του λυτρωτή «της δουλωμένης γης», και γρανιτώδη φραγμού «του ασιατικού βαρβαρισμού», και υπέρ της ενώσεως μετά της «Μητέρας Πατρίδος»²⁴². Ο βασιλιάς διέμεινε στο

²⁴¹ Νικολόπουλος [χ.χ.], 12.

²⁴² «[...] Σε χαιρετώμεν Στρατηλάτα Κωνσταντίνε δωδέκατε [...] Και θεωρών ως Σύμβολον της οριστικής του Ενώσεως [του Έθνους] με την Μητέρα Πατρίδα την άφιξή σου, τάσσεται παρά το πλευρός σου έτοιμος δια πάσαν θυσίαν [...] Νίκα Βασιλεύ, και φέρων τα βήματά σου προς την ανάκτησιν της πατρογονικής κληρονομιάς, φύσηξε την ζωήν εις τα Μαρμαρωμένα της Φυλής ονείρατα οποία επί πέντε αιώνας αναμένουν τον Κωνσταντίνον να τα ζωντανεύση» («Ψήφισμα

Κορδελιό/Karşıyaka με τους βοτανικούς κήπους και τις μεγαλοπρεπείς επαύλεις των λεβαντίνικων δυναστειών των δυο τελευταίων αιώνων πλάι σ' εκείνες των εύπορων ελλήνων και αρμενίων γειτόνων τους· σε μια τέτοια έπαυλη αρμένιου ιδιώτη έμεινε με απόλυτη μυστικότητα ο Κωνσταντίνος, μετά από την αίτηση που είχε υποβάλλει στον ιδιοκτήτη της η Ελληνική Διοίκηση. Στο Κορδελιό παρέμενε και ο πρωθυπουργός, σε έπαυλη έλληνα ιδιώτη —οι ιδιώτες και οι έμποροι που είχαν διαθέσει τις οικίες τους, έπιπλα και τάπητες, ζήτησαν τον Σεπτέμβριο του 1921 από την Αρμοστεία την επιστροφή των οικιών και των επίπλων τους²⁴³.

Η περιήγηση του Κουρουνιώτη με σκοπό την αξιολόγηση και την περισυλλογή αρχαίων καταλοίπων είχε κιόλας ξεκινήσει στις αρχές του Μαΐου με πρώτο σταθμό το Alasehir/Φιλαδέλφεια, όπου υπέδειξε στον εκεί υποδιοικητή τις επιγραφές που άξιζε να σταλούν στη Σμύρνη²⁴⁴. Για τους στρατιωτικούς, που αγνοούσαν τις τοπογραφικές και αρχαιολογικές μελέτες που είχαν κάνει τα προγενέστερα χρόνια οι ξένοι αρχαιολόγοι και εξερευνητές, όλα έδειχναν καινούρια σημειώνει ο Κουρουνιώτης. Προπάντων τους εντυπωσίαζαν οι επιγραφές «*με σειράς συνήθως Ελληνικών ονομάτων, ή άλλα απλά μνημεία, τα οποία εκόσμουν άλλοτε τους τάφους των αρχαίων κατοίκων, με χαρακτηριστικές παραστάσεις εκ της καθημερινής των ζωής και των εργασιών των*». Τα «*αξιόλογα ευρήματα*», όσα διέθεταν την αισθητική αξία που θα αναδείκνυε την απώτατη καλλιτεχνική υπεροχή της

των Σωματείων & Συλλόγων Σμύρνης επιδοθέν τω Α.Μ. τω Βασιλεί κατά την εν Σμύρνη άφιξίν του», Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ, 1921, 10).

²⁴³ Επιστολή Υπάτου Αρμοστή προς το Υπ. Εξωτερικών, Σμύρνη 30.9.1921 (Αρχείο ΥΠΕΞ).

²⁴⁴ Κουρουνιώτης, χειρόγραφο 21.6.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

ελληνικής «φυλής» —και μαζί την ύπαρξη κάποιων κοινών κανονιστικών θεσμών— επιλέγονταν ανάμεσα στα άλλα και υποδεικνύονταν κάθε φορά στην πλησιέστερη στρατιωτική αρχή που μεριμνούσε για την αποστολή τους στη Σμύρνη «*ίνα κατατεθώσι εις μέγα Μικρασιατικόν Μουσείον, του οποίου ο πυρήν υπήρχεν ήδη εκεί χάρις εις την πολύτιμον συλλογήν της Ευαγγελικής Σχολής*». Αντίθετα, οι επιγραφές και τα «πολύ μικράς αξίας ανάγλυφα περιεγράφοντο μόνο και κατελείποντο επί τόπου ανατιθεμένου εις τας στρατιωτικάς αρχάς να ασφαλίσωσι ταύτας εις δημόσιον κτίριον»²⁴⁵. Ο επόμενος σταθμός του αρχαιολόγου ήταν το Ουσάκ, ο προθάλαμος της βορειοκεντρικής ενδοχώρας με τις άνυδρες ζώνες, τα γυμνά βουνά και τα ερημικά υψίπεδα που, κάποτε, με το τέλος της τελευταίας παγετώδους περιόδου και με την υποχώρηση των πάγων στο βορρά, καλύπτονταν από δάση ωσότου οι κλιματολογικές αλλαγές, η βοσκή και η υλοτομία σταδιακά εξαντλήσουν: τα λιγοστά πεύκα και οι βελανιδιές σε κάποιο μουσουλμανικό νεκροταφείο αποτελούν σήμερα τη μόνη ίσως ένδειξη της αλλοτινής πλούσιας βλάστησης. Το ισχυρό τμήμα του ελληνικού στρατού εγγυόταν την ασφάλεια του αρχαιολόγου που είχε απομακρυνθεί από τις δυναμικές ελληνικές κοινότητες των παραλίων: ο 21χρονος στρατιώτης πυροβολικού Σπύρος Ανδρούτσος από τον Μελιγαλά είχε παρατηρήσει ότι «*καθ' οδόν (προς το Ουσάκ) εβλέπομεν πλέον Τούρκους κατοίκους και ουχί Έλληνας, όπως μέχρι τώρα*»²⁴⁶ και ο Μπώμον, πολεμικός ανταποκριτής της *Daily Telegraph*, έγραφε ότι στο «Ουσάκ, χωρίον

²⁴⁵ Κουρουνιώτης, «Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου 1921-1922», 1924, 3-5.

²⁴⁶ Ανδρούτσος 1997, 59.

μικρόν, το οποίον εκτείνεται επί των υψηλών αγόνων πεδίων της Μικράς Ασίας οι Τούρκοι είναι πολυπληθείς. Τα εννέα δέκατα των κατοίκων είναι Τούρκοι, φορούσι το φέσιον προς ένδειξιν του θρησκεύματός των». Τους οποίους μάλιστα περιέγραφε αδιάφορους για τον πόλεμο σε σχέση με τα ζωτικά προβλήματα επιβίωσής τους: «είναι δε ρακένδυτοι [...] Παντού πτωχεία, ελεεινότης και ένδεια. Ελαχίστην προσοχήν αποδίδουσιν εις τον Κεμαλικόν πόλεμον και τον Αρχηγόν αυτώ» οι κάτοικοι του μικρού χωριού που φημιζόταν «δια τους τάπητας και το Ουσακίσιο σιτάρι»²⁴⁷.

Μέσα από αντίξοες συνθήκες για τον Κουρουνιώτη και τους επιμελητές αρχαιοτήτων λόγω της ζέστης και της στενότητας χώρου στα «ελεεινά βαγόνια του σιδηροδρόμου *Smyrna-Cassamba et Prolongements*», καθήμενοι «ασφυκτικώς με πλήθος διαφόρων στρατιωτικών μεταβαινόντων», έφθασαν το βράδυ της 6ης Μαΐου 1921 στο σιδηροδρομικό σταθμό του Ουσάκ. Τους υποδέχθηκε ο αντιπρόσωπος της Αρμοστείας Σμύρνης στο Ουσάκ Α. Κυριακίδης που τους οδήγησε σε «καλόν και αναπαυτικόν κατάλυμα εις το Ελληνικόν προ του πολέμου ξενοδοχείον Χαραλαμπίδου, του οποίου την εκμετάλλευσιν είχεν αναλάβει όχι προ πολλού Τούρκος τις»²⁴⁸.

²⁴⁷ *Daily Telegraph*, 31.7. (Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ (εκδ.) 1921), 17.

²⁴⁸ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 394.

Φωτ. 1921: «Σταθμός Ουσάκ»²⁴⁹

Αρχαιολόγοι και γεωγράφοι ταύτιζαν συνήθως το Ουσάκ με την αρχαία «Τημένου Θύραι», που μνημόνευε ο Πausανίας ως μια μεγάλη λυδική πόλη. Η ονομασία «Τημενοθυρείς» ανιχνευόταν σε αρχαία νομίσματα και επιγραφές αλλά ο αρχαιολόγος επισημαίνει την πιθανότητα παραπλάνησης που ενέχουν τα κινητά ευρήματα (νομίσματα, οικοδομικοί λίθοι) ενώ και «φανερὰ σημεῖα ἀρχαίας πόλεως ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ Οὐσάκ δεν υπάρχουν». Αλλά τα διαπιστευτήρια της συνέχειας του έθνους από την αρχαιότητα ως την τρέχουσα εποχή, μια επιθυμία για απόδειξη της αθανασίας του, ήταν κεφαλαιώδη τη δεδομένη εποχή· έτσι πολύ συνοπτικά καταλήγει πως κι αν το Ουσάκ δεν έχει κτισθεί επάνω στον αρχαίο οικισμό αλλά έστω εκεί όπου κοντά «έκειντο αι Τημένου Θύραι, δικαίως νομίζεται διάδοχος της

²⁴⁹ Στο Μάγνης 1983, 113.

πόλεως ταύτης»²⁵⁰. Στο εσωτερικό της μεγάλης εκκλησίας των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης «με βυζαντινόν σχέδιον, αλλ' ημιτελές» που θα δει στην ελληνική συνοικία, παρατηρεί, κοντά στο Δεσποτικό, «μετ' εκπλήξεως την ακόλουθον επιγραφὴν εἰς Τουρκικὴν γλώσσαν με Ελληνικούς χαρακτήρας “Μου αλλαχίν εβινινέ ισμινί σοράρσανίζ Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη εκλिसισέ τήρ. Σεπτεμβρίου 11-1833”. Δηλαδή “αν ερωτάτε το όνομα του οίκου τούτου του Θεού, εἶνε άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη”»²⁵¹. Επρόκειτο για την караμανλίδικη γραφή, γνωστή ιδιομορφία από εκδόσεις ψαλμών, κατηχήσεων και άλλων θρησκευτικών κειμένων που είχε εμφανιστεί στις αρχές του 18ου αιώνα σε μια προσπάθεια του Πατριαρχείου να μη χάσει τους τουρκόφωνους ορθόδοξους και να αποτρέψει

Φωτ. 1921: «Ουσάκ. Ελληνική Εκκλησίαν. Ζήτω ο Ελλην. Στρατός»²⁵²

²⁵⁰ «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 395-397.

²⁵¹ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 395.

²⁵² Στο Μάγνης 1983, 114.

τον προσηλυτισμό τους από τους προτεστάντες και τους άλλους μισιονάριους· τη μετάφραση έκαναν αρχικά μοναχοί και ιερείς, όπως ο Σεραφείμ Πισιδίας (γεννημένος περί το 1720 στην Αττάλεια, πέθανε στην Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1790) που υπέγραφε «σαππήκα Εγκιουρού μητροπολλουτού» («πρώην μητροπολίτης Αγκύρας»). Τα τουρκικά ήταν η μόνη γλώσσα που μιλούσε η ρωμαίικη κοινότητα του Ουσάκ, γράφει και ο Ουσακηνός Κώστας Παντάζογλου· μάλιστα ορισμένοι ήταν συνδρομητές στην εφημερίδα *Ανατολία* που τυπωνόταν στην Κωνσταντινούπολη, γραμμένη στην τουρκική με ελληνικούς χαρακτήρες. Τα βιβλία που έφταναν στο Ουσάκ για τη μικρή ελληνική κοινότητα ήταν επίσης γραμμένα με αυτόν τον τρόπο και οι Ουσακηνοί έγραφαν στα караμανλїδικα μέχρι αργά, θυμάται ο Παντάζογλου: το 1935 τυπώθηκαν τα τελευταία βιβλία αλλά το 1953, μέλη οικογενειών ακόμα αντάλλασαν γράμματα με αυτή τη γραφή²⁵³. Την ιδιομορφία είχε παρατηρήσει και στην Καππαδοκία ο Ληκ το 1814²⁵⁴, ίσως ένας λόγος που η περιοχή αγνοήθηκε από την ελληνική ιστοριογραφία δεδομένου κι ότι μεγάλο μέρος των ορθοδόξων της είχε προσχωρήσει στο φιλοκεμαλικό εκκλησιαστικό-πολιτικό κίνημα του τυχοδιώκτη Παύλου Καραχισαρίδη (παπα-Ευθύμ, 1888-1968) που εμφανίζεται τον Νοέμβριο του 1921²⁵⁵.

²⁵³ Παντάζογλου 2007, 150.

²⁵⁴ «Στην Κόνια φιλοξενηθήκαμε άνετα στο σπίτι ενός χριστιανού, μέλους της Ελληνικής εκκλησίας αλλά που έχει άγνοια της γλώσσας αφού δεν χρησιμοποιείται ούτε κατά τη διάρκεια της Λειτουργίας: έχουν τυπωμένα τα τέσσερα Ευαγγέλια και τις Προσευχές στην τουρκική. Επικεφαλής της Ελληνικής Κοινότητας είναι ένας μητροπολίτης, από τον οποίο εξαρτώνται διάφορες εκκλησίες στις παρακείμενες πόλεις» (Jan. 31, Leake 1824, 46).

²⁵⁵ Ο παπα-Ευθύμ αυτονομείται από τον πατριαρχικό θρόνο του Μελέτιου Μεταξάκη της περιόδου 1921-1922 διεκδικώντας μια αυτοκέφαλη Τουρκορθόδοξη Εκκλησία. Ο γαλλικός τύπος αφιέρωσε σε πρωτοσέλιδο τη συνέντευξή του στα Άδανα, όπου δηλώνοντας ότι η νέα Επισκοπή

Παρά τα παραπάνω, γνωστά από τον περασμένο αιώνα για την καραμανλίδικη γραφή, ο αρχαιολόγος ερμηνεύει την παρουσία της ως την προφανή προσπάθεια των Ελλήνων να προστατέψουν την εκκλησία τους από το αλλόφυλο «μίσμα»: «Προφανώς η επιγραφή της πρώτης οικοδομής της εκκλησίας γραφείσα υπό των Τουρκόφωνων Ελλήνων του Ουσάκ με Ελληνικούς χαρακτήρας δια να μη μολυνθή η εκκλησία με τα τουρκικά γράμματα που γεμίζουν τους τοίχους των τζαμιών»²⁵⁶.

Η ερμηνεία του εξέφραζε το γενικότερο φόβο της αμφιθυμίας απέναντι στα «συστατικά» του έθνους που χαρακτήριζε τους έλληνες λόγιους κυρίως από τις αρχές του 1900, όταν και η γλώσσα έρχεται να προσφέρει ένα κριτήριο για ταξινόμηση ανάμεσα σε «Εμάς» και τους «Άλλους». Γιατί στο τέλος του 19ου αιώνα υπήρχε μια τάση «αποκαθήλωσής» της από το ρόλο της ως κεντρικό στοιχείο του ελληνικού έθνους, ώστε να μπορέσουν σλαβόφωνοι, αλβανόφωνοι και βλαχόφωνοι να ενταχθούν στους κόλπους του, με παράλληλες συζητήσεις τη δεκαετία του 1870 για την απουσία της ενότητας και της καθαρότητάς της. Που δημοσιεύονταν ανενδοίαστα σε ελληνικά φιλολογικά περιοδικά, όπως αυτή που είχε πυροδοτήσει το πόνημα *Die Grabanlagen in Mykene und Spata* (1878) του καθηγητή Αρχαιολογίας και Ιστορίας Αλάρικου Κέλερ (Ulrich Köhler, 1838-1903), διευθυντή του νεοϊδρυθέντος Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών που είχε αναλάβει και την έκδοση του πονήματος: ο Κέλερ αποκαλούσε «καρικά» τα

είχε έδρα την Καισάρεια, ανέφερε πως οι χριστιανοί της Θράκης είναι Τούρκοι κι ότι η Κων/πολη θα ήταν στο μέλλον εξαρτημένη από την Τουρκορθόδοξη Εκκλησία της Ανατολής (*L'Echo de France* 7.3.1922).

²⁵⁶ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 395.

τοπωνύμια λόφων και ορέων της Αττικής (Λυκαβηττού, Βριλησσού, Αρδηττού, Παρνασσού, Υμηττού)· στην Καρία μάλιστα υπήρχε η κοινότητα των Υμήττιων²⁵⁷. Ο Καρολίδης επίσης είχε παραδεχτεί το 1886 τη μη-ινδοευρωπαϊκή καταγωγή των λέξεων που καταλήγουν σε -σος και το 1896 ο γερμανός γλωσσολόγος Πωλ Κρέτσχμερ (Paul Kretschmer, 1866-1956) είχε γράψει ότι τα προελληνικά επιθήματα νθ, ττ και σσ (λαβύρι-νθος, θάλα-σσα, γλώ-σσα, Κνω-σσός, Παρνα-σσός, Υμη-ττός κλπ.) αφορούσαν σε τοπωνύμια του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας υπαρκτά πριν από την έλευση των ελληνικών φύλων, που δεν μπορούσαν να ετυμολογηθούν με βάση τους κανόνες της ελληνικής²⁵⁸.

Αλλά στα τέλη του 19ου αιώνα η γλώσσα κερδίζει έδαφος ως όχημα «εθνικής διάκρισης» όπως μαρτυρά και η Έκθεση της κριτικής επιτροπής του 1901 για τα διδακτικά βιβλία Ιστορίας και Γεωγραφίας Δημοτικού που παρεμβαίνει σε ζητήματα γλωσσικά²⁵⁹ και η προσπάθεια του Βουλευτή Επιδαύρου Κ. Παπαμιχαλόπουλου το

²⁵⁷ Δήμιτσας, «Μία ελληνική φωνή περί των εν Μυκήναις και Σπάτα αρχαιοτήτων», 1878, 761-3.

²⁵⁸ «Ασσός (εν Μυσία), Αλικαρνασσός (εν Καρία), Παρνασσός (πόλις Πάρνου), Υγασσός (εν Φρυγία), Νανεσσός (Καππαδοκία), Λυρνησσός (Μυσίας και Παμφυλίας), Θήβασα (Λυκαονία), Τόμισα (Πόντος και Καππαδοκία) [...] Ουδεμία λέξις εν ουδεμιά Αρία γλώσση ανάλογος προς τα μνημονευθείσας καταλήξεις, τόπον δηλούσα ή πόλιν, δια φωτίζει τα κατά την σημασίαν αυτών» (Καρολίδης 1886, 86-87 & *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Vandenhoeck und Ruprecht: Göttingen 1896).

Και η σχέση της ελληνικής με τη γερμανική, τη λατινική, τη γοτθική, τη σλαβική, τη σανσκριτική και άλλες ασιατικές γλώσσες είχε τεθεί στη *Συγκριτική Γραμματική* (*Vergleichende Grammatik* 1833) του Φράντς Μποπ (Franz Bopp, 1791-1867), πεποίθηση που είχε επαναλάβει το 1912 ο καθηγητής Συγκριτικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης Τζόζεφ Ράιτ (1855-1930) δίκως να παραγνωρίζει τις ιδιοτυπίες της αρχαίας ελληνικής.

²⁵⁹ «“Σελίς 34. ετουφεκίσθη (ο Ρήγας) αφού ανέκραξεν ως προφήτης τουρκιστί, ούτως αποθνήσκουσι τα παλληκάρια κτλ.”. Ας αγνοώσιν οι παίδες ότι τους ωραίους του Ρήγα λόγους εμόλυνεν η Τουρκική γλώσσα». Στο, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος υπό Τσέτση και Στεφανάκου* (Κουλούρη 1988, 461-462).

1907 να της προσδώσει ιερότητα²⁶⁰. Η αποκατάσταση της ενότητάς της από την ομηρική περίοδο ως τη νεότερη εποχή είχε καταστεί εθνική ευθύνη για τον Γεώργιο Χατζηδάκι (1848-1941), πρώτο καθηγητή Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών παρότι ο αμερικανός πρόξενος στην Ελλάδα Τζωρτζ Μόουζες (George Moses, 1869-1944) είχε παρατηρήσει από το 1909 με 1912 τις «κωμικοτραγικές διαμάχες» γύρω από το γλωσσικό ζήτημα που συνδεόταν με τη Μεγάλη Ιδέα: «*Το πάθος για μια “καθαρή” ελληνική γλώσσα, απαλλαγμένη από ξένες προσμείξεις είναι αναμφίβολα μια ακόμη έκφραση του έντονου, συχνά υπερβολικού πατριωτισμού που διακρίνει τους Έλληνες, ο οποίος βρήκε μια ακραία διέξοδο στη λεγόμενη “Μεγάλη Ιδέα”. Η τάση αυτή έχει επηρεάσει τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική πολιτική του τόπου εδώ και μισό αιώνα. Κοντολογίς, η “Μεγάλη Ιδέα” στοχεύει στην ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όνειρο για το οποίο ο ελληνισμός έχει κάνει φοβερές θυσίες*»²⁶¹. Και ο Χατζηδάκις, οπαδός της πλήρους σύμπτωσης έθνους και γλώσσας, θα απαντήσει στις «ανίερες» συζητήσεις γλωσσολόγων δηλώνοντας, το 1921, ότι τα «*ξένα νομιζόμενα*» στοιχεία της ελληνικής «*αποδεικνύονται Ελληνικώτατα*», μάλιστα ήταν «*φυσικό να αναλάβωσι την ηγεμονίαν οι Έλληνες*» στις ιστορικές και αρχαιολογικές μελέτες καθώς όλοι οι λαοί είτε είχαν αποσπαστεί από τον «*μεγάλο ελληνικό κορμό*», είτε είχαν αφομοιωθεί από αυτόν²⁶².

²⁶⁰ «*Η γλώσσα η Ελληνική [...] είναι η γλώσσα την οποίαν ο θεός δīs εμφαντικώτατα μετεχειρίσθη [...] Είναι ιστορικώς επιβεβαιωμένον [...] ότι ο Χριστός ωμίλει την Ελληνικήν*» (Σταυρίδη-Πατρικίου 1976, ιδ').

²⁶¹ Moses (Οκτ. 1915) 2004, 3-7.

²⁶² «*Δια της ιστορικής εξετάσεως της όλης Ελληνικής γλώσσης απ' αρχής της παραδόσεως αυτής μέχρι σήμερον πρώτον μεν καταδεικνύεται η ενότης αυτής και μετ' αυτής η του λαλούντος αυτήν*

Στην περιήγησή του ο Κουρουνιώτης είχε την πρόθεση, όπως ο ίδιος αναφέρει, να κάνει περίπου αντιστρόφως το δρόμο που είχε κάνει ο Κύρος όταν είχε ξεκινήσει την ανάβασή του από τον Μαίανδρο προς την «*Κεράμων αγοράν*» (Ισλάμκιοϊ, κοντά στο Ουσάκ). Συνοδευόμενος από λίγους στρατιώτες, κινούμενος μιάμιση ώρα περίπου επάνω στο μεγάλο δρόμο Ουσάκ-Μπανάζ βορειοδυτικά του Ουσάκ βλέποντας ανάμεσα στα χωριά τούρκους χωρικούς να εργάζονται στα χωράφια, και χωρικούς και στρατιώτες να εργάζονται στην επισκευή του δρόμου. Ο Κουρουνιώτης θυμάται τη σύντομη στάση στο Σουσούζκιοϊ, «*δια να ζεσταθώμεν και να πάρωμεν ένα τσάι*», στο μικρό καφεενεδάκι που «*εκρατούσαν συντροφικά εντός μικράς καλύβης πλησίον του δρόμου τούρκος εντόπιος χωρικός και ξένος χριστιανός γνωστός μόνον με το όνομά του Κυριάκος*». Η ομάδα έφτασε στη φημισμένη κοιλάδα Ιλεσλέρ Καγιασί (=«Πέτρα του Ιλεσλέρ»), αλλού άγονη, αλλού κατάφυτη, όπου βρίσκονταν οι «*περίφημες Φρυγικές νεκροπόλεις*» που ο «*περίφημος Γάλλος περιηγητής και ερευνητής της Μικράς Ασίας Texier*²⁶³ είχε παρατηρήσει και περιγράψει». Εδώ υπήρχε κι ένας μικρός υδρόμυλος, και η δεκαπεντάχρονη κόρη του μυλωνά «*έβαλε γοεράς κραυγές φόβου και παρακλήσεων*» στη θέα των στρατιωτών· μια δόση ασπιρίνης που έδωσαν στον πατέρα της και του πέρασε ο πονοκέφαλος έγινε αιτία οι μυλωνάδες να τους προσφέρουν στην επιστροφή γιαούρτι και καφέ. Ο Κουρουνιώτης επισκέφτηκε τους σκαλισμένους

έθνους, έπειτα δε πάμπολλα φαινόμενα της νέας γλώσσας ανερμήνευτα πρότερον ή και ξένα νομιζόμενα ερμηνεύονται και αποδεικνύονται Ελληνικώτατα, ουκ ολίγα δε και της αρχαίας αμφιβαλλόμενα και παραδιορθούμενα βεβαιούνται και εξασφαλίζονται (Χατζηδάκης 1921, 93-94).

²⁶³ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξίδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 400-403.

τάφους στους μαλακούς βράχους που είχαν σχηματίσει οι ηφαιστειακές εναποθέσεις. Εκτιμά πως «οι περίφημοι λεγόμενοι “Φρυγικοί τάφοι”», σκαμμένοι σαν καμαρωτά δωμάτια, ανήκαν «όχι εις Φρύγας αλλ’ εις τους Έλληνας κατοίκους του τόπου του α’ π.Χ. μέχρι του β’ ή γ’ μ.Χ. αιώνας»²⁶⁴. Ακόμα και στη δημοσίευση μέρους του χρονικού του χρησιμοποιήθηκαν εισαγωγικά στις λεζάντες των φωτογραφιών: «Εικ. 6. “Φρυγική” νεκρόπολις Αγιαζίν» και «Εικ. 7. “Φρυγικός” τάφος εντός βράχου»²⁶⁵.

Εικ. 7. «Φρυγικός» τάφος εντός βράχου.

Ο Κουρουνιώτης πήγε και στο Εϊρέτ με τις πολλές επιγραφές και τα ανάγλυφα, όπου έδρευε η Έβδομη Μεραρχία («Αρχιπελάγους»), κι από εκεί στο Ντουλγέρ,

²⁶⁴ Κουρουνιώτης, χειρόγρ. 21.6.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²⁶⁵ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν» στο, ό.π., 1924, 402, 404.

όπου επίσης «οι λεγόμενοι “Φρυγικοί τάφοι” όπως και εις Αγιαζίν. Ο περιφημότερος εκ τούτων ήταν ο “τάφος των λεόντων”, αβαθές δωμάτιο με ανοικτάς θύρας, εντός του οποίου υπάρχει ανάγλυπτος η Κυβέλη με δυο λέοντας εκατέρωθεν»²⁶⁶. Τα εισαγωγικά των «λεγόμενων φρυγικών τάφων» υπονοούσαν, στο όνομα του ισοπεδωτικού εθνικισμού, πως ήταν έργα «ελλήνων κατοίκων» όπως είχε προαναφέρει ο αρχαιολόγος, και «υπολείμματα του παλαιού Φρυγικού ελληνισμού» σύμφωνα με τον ανταποκριτή Νικολόπουλο²⁶⁷, δικαιώνοντας τη διεκδίκηση της ενδοχώρας που ο Καρολίδης στον *Ιστορικό Άτλα* του ενέτασσε στη «Φρυγία Μεγάλη»²⁶⁸. Από τον προηγούμενο αιώνα ήταν γνωστό πως τα φρυγικά κτίσματα ξεχώριζαν από τη λάξευσή τους σε βράχους, που τους μετέτρεπαν σε τάφους και ιερά: τους αντιλαμβάνονταν ως ένα ζωντανό οργανισμό εντός του οποίου κατοικούσε η Μεγάλη Μητέρα Γη. Αλλά η συνοπτική και αφαιρετική ερμηνεία του Κουρουνιώτη καταχωρούσε τους φρυγικούς τάφους στο Αγιαζίν στις «ελληνικές αρχαιότητες της Μικράς Ασίας»²⁶⁹, όπως γράφει και ο υπομνηματισμός στη φωτογραφία των μνημείων του Αγιαζίν που δημοσιεύτηκε το 1922 στο περιοδικό *Πινακοθήκη*.

²⁶⁶ Κουρουνιώτης, χειρόγρ. 21.6.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²⁶⁷ Νικολόπουλος [x.x.], 117.

²⁶⁸ *Ιστορικός Άτλας*, τεύχ. Α', 1927, χάρτης Νο. 5.

²⁶⁹ Φωτ. στο, *Πινακοθήκη*, αρ. 249-252, Νοέμ. 1921 - Φεβρ. 1922, 57.

ΕΛΛΗΝΙΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΕΝ ΜΙΚΡΑΙ ΑΣΙΑΙ

Αναμφίβολα οι Έλληνες είχαν γίνει ένθερμοι πιστοί της «ΜΑΤΑΡ», όπως ήταν το τελετουργικό όνομα της θεάς στις παλαιοφρυγικές επιγραφές που ονόμασαν «Κυβέλη» από τη φρυγική λέξη *Kubeliya* όπως γνώριζε το 1890 ο σκώτος Κλασικός αρχαιολόγος, επίτιμος εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών Ράμσεϋ (William Ramsay, 1851-1939). Αυτό δεν δικαιολογούσε την αποσιώπηση του δυναμικού φρυγικού στοιχείου και την «ελληνοποίηση» των ιδιαιτεροτήτων της κουλτούρας του. Ο Ζωρζ Περώ και ο Κάρολος Σιπιέ (Charles Chipiez, 1835-1901) έγραφαν το 1892 πως οι εγχάρακτες επιγραφές στις μνημειακές προσόψεις των κοιμητηρίων της ανατολικής Φρυγίας στην κοιλάδα που σχημάτιζαν ο Σαγγάριος και ο μικρότερος Ρύνδακας —από τα χωριά του οποίου θα περάσει ο Κουρουνιώτης—, ήταν απόδειξη πως η φρυγική συνεχίστηκε επί αιώνες, ίσως μέχρι

και τους Σελευκίδες, οπότε αφομοιώνεται από την ελληνιστική κοινή. Οι γάλλοι ιστορικοί (στων οποίων τις μελέτες παραπέμπουν ο Καρολίδης και ο Οικονόμος) γνώριζαν πως, κι αν με το πέρασμα του χρόνου επιδρούσε όλο και περισσότερο η ελληνική τέχνη στη φρυγική —όπως μαρτυρούσε ο αριθμός των κιόνων, το σχήμα των κιονόκρανων, ο τύπος των θριγκών—, δεν αφαιρούνταν ωστόσο τίποτα από την κυρίως ροπή και τα διακοσμητικά θέματα που συνεχίζονταν όπως την εποχή των φρυγών βασιλέων, Γόρδιου και Μίδα. Είχαν καταθέσει και μια «δήλωση που διαρκώς επαναλαμβάνεται, και θ' αντέξει σε μια ακόμα επανάληψη: πως ο ελληνικός πολιτισμός δεν διαπέρασε το εσωτερικό της χερσονήσου μέχρι τις ημέρες του Αλέξανδρου και των διαδόχων του»²⁷⁰. Ο επιφανής αρχαιολόγος, επίτιμος εταίρος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Ντ. Χόγκαρθ, γνώριζε πως οι Φρύγες είχαν «την ισχυρότερη δύναμη στην Ανατολία, και τη φήμη του πλούτου και των περιτοιχισμένων πόλεων τους ζήλεψαν οι ελληνικές κοινότητες που εν καιρώ είχαν αποικίσει στις δυτικές και νοτιοδυτικές ακτές»²⁷¹ και κατά τον Ιωάννη Κάλφογλους (1871-1931), αρθρογράφο και δοκιμιογράφο από τη Χρυσούπολη που έγραφε τα άρθρα του στα καραμανλίδικα, ακόμα και η Σμύρνη είχε ιδρυθεί από Φρύγες²⁷².

Αλλά η «ανέκαθεν ελληνικότητα» της μικρασιατικής χερσονήσου αποτελούσε ένα κόμμο στον κόσμο των ιδεών που δύσκολα μπορούσε να λυθεί. Η φρυγική τεχνοτροπία μπορούσε να γίνεται ελληνική με διάφορους τρόπους, όπως μέσα από την «εθνικοποίηση» του εδάφους· αφού η Μικρά Ασία ήταν γη ελληνική, κάθε

²⁷⁰ Perrot, Chipiez 1892, 4, 23-30, 127-136, 176.

²⁷¹ Hogarth 1914, 98-100.

²⁷² Κάλφογλους 1899, 117.

πολιτισμός στα χώματά της αποτελούσε «παιδί» της, νόμιμο ή νόθο, άρα τα υλικά του κατάλοιπα εγγράφονταν ως «ελληνικά» —η Σκριπ, που συνήθιζε τις αρχαιολογικές «εκτιμήσεις» βεβαίωνε πως «*ό,τι ανευρέθη ήτο ελληνικόν τον χαρακτήρα*»²⁷³— ενώ ίσχυε και το αντίθετο: κάθε ελληνικό μνημείο «ελληνοποιούσε» το έδαφος. Το ιδεολόγημα σύμφωνα με το οποίο τα μνημεία ενός τόπου αρκούσαν για να του δώσουν εθνική ταυτότητα διαχρονικά και αμετάκλητα («περιβαλλοντικός ντετερμινισμός»), είχε εκφράσει ο Γ. Σκαλιέρης: με τα «*πολυάριθμα κτίσματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, των Διαδόχων, των Επιγόνων προσεκτήσατο ενιαίαν Ελληνικήν μορφήν ού μόνον η Ασιατική Ελλάς, η Μικρά Ασία, αλλά και η Μεσοποταμία, η Ευφρατησία, η Συρία ολόκληρος, η Αίγυπτος το Δέλτα δηλαδή αυτής*». Ο ίδιος εξοστράκιζε με τη σκανδαλώδη ευκολία που του παρείχε ο φυλετισμός την παρουσία κάθε άλλου λαού στην αρχαιότητα και στο παρόν· οι Τούρκοι ήταν «*αυτοφυώς ανεπαρκείς*» άρα ανάξιοι ιστορικής ανάλυσης. Κι όσο για τους Κάρες, τους Λυδούς, τους Φρύγες, τους Λύκιους, τους Καππαδόκες, τους Παφλαγόνες και τους άλλους, ήταν «*ομογενή στοιχεία*» και δεν είχε νόημα η ξεχωριστή τους μελέτη²⁷⁴.

Στο Γιαγιαλάρ, «*από τα ολίγα Φρυγικά χωριά*» με «*κάπως καλοκαμωμένα σπίτια*» από ωμοπλίνθους, ήταν εγκατεστημένο μικρό στρατιωτικό νοσοκομείο. Ο διευθύνων γιατρός τους υποδέχθηκε στον *μουσαφιροντά* με την «*αρκετά προχωρημένη ξυλογλυφική*» επένδυση· είδαν τις αρχαίες επιγραφές στο τζαμί και

²⁷³ Σκριπ 20.7.1921.

²⁷⁴ Σκαλιέρης 1922, 415.

την ενεπίγραφη ανάγλυφη στήλη στην πρόσοψη της κρήνης στην είσοδο του χωριού. Το Σελτζουκλέρ στο οποίο έφτασαν το απόγευμα ήταν «*αρκετά γνωστόν εις τους μελετώντας την Μικράν Ασίαν ως ευρισκόμενον επί της θέσεως της αρχαίας πόλεως Σεβαστής*» και οι χωρικοί τούς πληροφόρησαν πως «*άλλοτε εύρισκαν πολλά χρυσά πράγματα*» στους τάφους του νεκροταφείου. Είκοσι λεπτά πιο πέρα, στο χωριό Σεβασλή, «*ήδρευεν ικανή στρατιωτική δύναμις εκ των τμημάτων προκαλύψεως*». Ο Κουρουνιώτης είδε πως «*εφαίνοντο αφωσιωμένοι εις το καθήκον των*» και «*ουδεμίαν εξεδήλουν δυσφορίαν*», παρά το κουραστικό και επικίνδυνο έργο τους αφού «*οι Τσέται δεν τους άφιναν να ησυχάσουν*». Τζαμιά, κατοικίες και κρήνες ήταν διακοσμημένα κυρίως με επιτύμβια των ρωμαϊκών χρόνων που στην πλειοψηφία τους έφεραν «*την καλήν συνήθειαν του τόπου και την χρονολογίαν κατ' έτος και μήνα, του έτους υπολογιζομένου κατά την χρονολογίαν του Σύλλα από το 85 π.Χ.*». Αξιόλογη ήταν η μαρμάρινη πλάκα στην πρόσοψη μιας από τις κρήνες στην κεντρική πλατεία, «*μοναδικήν εις το είδος της επιγραφήν με τα ονόματα των γερουσιαστών από του έτους 98 μ.Χ.*» κυρίως για την αναφορά γυναικείων ονομάτων ανάμεσα στα αντρικά των γερουσιαστών· ο Κουρουνιώτης χαριτολογεί: «*θα εδύνατο κάλλιστα να χρησιμοποιηθή ως όπλον των υπερασπιστών της γυναικείας ψήφου και της εισόδου των γυναικών εις την βουλήν*». Το εύρημα, που άφηνε την υποψία ότι δεν ήταν τόσο συμπαγής η αντρική σφαίρα των πολιτικών κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο του ύστερου 1ου αιώνα Κ.Ε., έδωσε την ευκαιρία στον αρχαιολόγο να μεταβάλλει το επιστημονικό σε μυθο-πολιτικό:

οικειοποιείται «εθνικά» ένα ρωμαϊκό θεσμό εκτιμώντας ότι «*προ δισχιλίων περίπου ετών εν Ελληνική χώρα ήτο ανοικτή εις αυτάς, η πύλη της γερουσίας*»²⁷⁵.

Η ομάδα έφτασε με το αυτοκίνητο απόγευμα στο Σινρίλ/Τσιβρίλ, 220 χιλιόμετρα περίπου μακριά από τη Σμύρνη, αφού πρώτα κοντοστάθηκαν στο μικρό Τατάρκιοϊ για να δουν τα πολλά εντοιχισμένα αρχαία που είχαν αναφέρει οι αξιωματικοί —μία επίσκεψη που «*δεν ήτο άνευ αποτελέσματος· εις το παλαιόν τζαμί αντεγράψαμεν αρχαίας και βυζαντινάς επιγραφάς και εσημειώσαμεν εν βυζαντινόν ανάγλυφον με παράστασιν λέοντος και διάφορα άλλα βυζαντινά αρχιτεκτονικά*»²⁷⁶. Στο Τσιβρίλ ο Κουρουνιώτης αξιολόγησε τη μικρή συλλογή που είχε συγκεντρώσει από τα γύρω χωριά ο υπολοχαγός Παπαϊωάννου και είχε τοποθετήσει μπροστά στο στρατιωτικό νοσοκομείο, «*όχι σπουδαία*» έκρινε ο αρχαιολόγος, πέρα από την επιτύμβια επιγραφή «*κάποιου Ευμενέως και Ακμονέως, έχοντος δηλαδή πολιτικά δικαιώματα εις δυο αξιολόγους γειτονικάς πόλεις, την Ευμένειαν και την Ακμονίαν*». Το Τσιβρίλ «*δεν συνέβαλε πολύ εις τον σκοπόν μας*»· ελάχιστα αρχαία τεμάχια είχαν δει εντός της πόλεως και μόνο επάνω στο παλιό τζαμί υπήρχαν λίγα βυζαντινά αρχιτεκτονικά και μία βυζαντινή επιγραφή «*επί του αρχιδιακόνου Αλεξάνδρου*». Στο «*πολύ παλαιόν χωρίον*» Εμερτζίκ στην κοιλάδα του Μαιάνδρου, όπως μαρτυρούσε και το παλαιότατο τζαμί του —«*ωραίον Σελτζουκικόν κτίριον*» με μαυσωλείο— τούρκοι χωρικοί έσπευσαν να τους πληροφορήσουν ότι κτίστης του ήταν ο Χαϊρεντίν, «*ο θρυλικός μεσαιωνικός πειρατής, εις τον οποίον αποδίδονται υπό των εντοπίων όλα*

²⁷⁵ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι κλπ.», 1924, 403-408.

²⁷⁶ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 409-411.

τα παλαιά περίφημα Τουρκικά κτίρια της Μ. Ασίας». Υπήρχαν «εξαιρετικώς πολλά αρχαία εις τον τοίχον του περιβόλου, χαλασμένου τώρα, του μεγάλου Τουρκικού νεκροταφείου» αλλά ο Κουρουνιώτης εντυπωσιάστηκε, όχι από τις λιγοστές αρχαίες επιγραφές και τα πολλά βυζαντινά αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν ενσωματωθεί στο τζαμί, αλλά από την ξύλινη επένδυσή του από πινακίδες πολύτιμου ξύλου, από τον σκαλισμένο άμβωνα και την «εκτάκτως καλλιτεχνική θύραν» που κάλυπτε αραβική επιγραφή όπως και τη θύρα του μαυσωλείου. Με υπόδειξή του «μετεφέρθη εις Σμύρνην η θύρα του Μαυσωλείου, που ήτο κάπως ελαφροτέρα»²⁷⁷. Στο Ισικλή, στο τέρμα του κάμπου του Τσιβρίλ που ο αρχαιολόγος ταύτισε με την Ευμένεια, την αρχαία πόλη παρά τον ποταμό Κλούδρο που είχε κτισθεί «υπό του βασιλέως της Περγάμου Αττάλου του Β' (159-138 π.χ.) εις μνήμην του αδελφού του Ευμένους» εκτιμώντας πως «θα είχε εξαιρετικόν ενδιαφέρον δια τους βασιλείς της Περγάμου». Οι επιγραφές ήταν άφθονες «και ικανάς εξ' αυτών μεταφέραμεν εις Σμύρνην»· οι χωρικοί τους πληροφόρησαν πως όταν κατασκευαζόταν ο παραμεινάνδριος σιδηρόδρομος η αναλαβούσα το έργο εταιρεία είχε χρησιμοποιήσει «ικανούς κατεργασμένους λίθους, καταστρέφουσα αρχαία κτίρια». Εδώ, όπου υπήρχε μικρή στρατιωτική δύναμη, θα περάσει «εν αλησμόνητον απόγευμα» γευματίζοντας με τους νεαρούς και εύθυμους αξιωματικούς²⁷⁸ που τραγουδούσαν στο τραπέζι λησμονώντας ότι θα μπορούσαν να σκοτωθούν από

²⁷⁷ «Αρχαιολογικόν Ταξίδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 411-413.

²⁷⁸ «[...] εύγεστοι καραβίδες που άφθονοι αλιεύονται πολύ ευκόλως εις τα λιμνάζοντα νερά του Κλούδρου, παχεία γλυκύτατα ψάρια της ιδίας προελεύσεως, χόρτα και χαλβάς του βουτύρου παρασκευασθείς προς τιμήν μας υπό ειδήμονος στρατιώτου απετέλεσαν μαζί με άφθονον ούζον αντί κρασιού το ζηλευτόν μενού» («Αρχαιολογικόν Ταξίδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 420).

στιγμή σε στιγμή σε μια από τις συχνές αιφνιδιαστικές επιθέσεις, «των υπούλων αντιπάλων», λίγα χιλιόμετρα μακριά τους. Αλλά και πάλι, για έναν ιδεολόγο σαν τον Κουρουνιώτη με «κάθε βεβαιότητα» ο θάνατός τους θα αποτελούσε μόνο μια αφορμή για να φυτρώσει νέος ελληνικός σπόρος «εν τω τόπω της Ελληνικής ψυχής»²⁷⁹.

Οδεύοντας προς το Αφιόν Καραϊσσάρ πέρασαν από το Τουλού Μπουνάρ και τα άλλα χωριά επάνω στη σιδηροδρομική γραμμή· από το εγκαταλελειμμένο τουρκικό νεκροταφείο του Αφιόν αφαίρεσαν αρχαία επιτύμβια και βυζαντινά κοσμήματα. Πήγαν και στο Μποζεγιούκ, όπου έδρευε η Πέμπτη Μεραρχία κι από εκεί στο Αγιαζίν —όπου οι τσολιάδες του Πλαστήρα θα σταθούν για προκάλυψη επιστρέφοντας από τον Σαγγάριο, και θα χτίσουν, το χειμώνα του 1921, ένα «ευζωνοχώρι», καταλύματα με τζάκι για το βαρύ χειμώνα²⁸⁰. Ο Κουρουνιώτης φτάνει στο Τσαβδάρ Ισάρ, λίγα χιλιόμετρα έξω απ' την Κιουτάχεια. Ο σωζόμενος ιωνικός ναός ήταν αφιερωμένος στον Δία τον Πανελλήνιο εκτιμά ο Κουρουνιώτης· επρόκειτο για κατασκευή των ρωμαϊκών χρόνων που οι Ρωμαίοι είχαν αφιερώσει στον Ζευ, σύμφωνα με τον Κάρολο Τεξιέ που είχε έρθει εδώ τη δεκαετία του 1860²⁸¹. Πήγε και στο Εσκή Σεϊρ και μετά στο Σεϊντή Γαζή με τις πολλές επιτύμβιες στήλες, τις επιγραφές και τα βυζαντινά ανάγλυφα, των οποίων την αποστολή στα Μουδανιά ανέθεσε στα διάφορα στρατιωτικά τμήματα. Παραδέχεται ότι «επί της οδού μεταξύ

²⁷⁹ «Αρχαιολογικόν Ταξίδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 415-420.

²⁸⁰ Μισαηλίδης 1923, 295-9.

²⁸¹ Τη μελέτη του Τεξιέ είχε μεταφράσει και εκδώσει (1873) ο πατήρ Πέτρος Γερακάκης γνωρίζοντας το έλλειμμα γνώσεων για τη Μ. Ασία, για «να πάψουν οι μαθητές, που γνώριζαν τις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης, να αγνοούν αυτές της δικής τους χώρας» (Κάλφογλους 1899, 13).

Δορυλαίου και Προύσης η έρευνα ήτο μάλλον άκαρπος», αλλά ο φρούραρχος του Ακ Σου κοντά στην Προύσα είχε συλλέξει κάποιες σπουδαίες επιγραφές. Την επιγραφή του 3ου π.Κ.Ε. αιώνα στην Προύσα που φυλασσόταν στη μητρόπολη και αναφερόταν στην ιστορία της πόλης επί μακεδονικών χρόνων δεν του επέτρεψαν να μεταφέρει· η κοινότητα της Προύσας απέδιδε, φαίνεται, «εξαιρετικήν και υπερβολικήν σπουδαιότητα εις την υλικήν αξίαν της επιγραφής», είχε σχολιάσει δυσареστημένος ο αρχαιολόγος²⁸².

Συναναστρεφόμενος με αξιωματικούς και στρατιώτες είχε διαπιστώσει πως τα άφθονα μνημεία τα «φέροντα και Ελληνικάς επιγραφάς κατέπληττον τους στρατιώτας μας της Μικρασιατικής Εκστρατείας», καθώς «έβλεπον φανερά ότι ως εκεί, και δι' όσους επήγαν εις την Άγκυραν, και ακόμη παρά μέσα ήσαν Έλληνες, ως εκεί έφθανεν άλλοτε η Ελληνική μας πατρίς»²⁸³. Τα κυριαρχικά δικαιώματα του Ελληνικού Βασιλείου στη Μ. Ασία έρχονταν να τεκμηριωθούν μέσα και από τις επιγραφές: σήμερα είναι γνωστό ότι ένας από τους μυθοποιητικούς άξονες πηγάζει από την προσήλωση σε ένα αρχαίο «ανώτερο κέντρο» κι ότι στη συγκρότηση του εθνικού φαντασιακού μεγιστοποιείται και ο ρόλος της γλώσσας του περιθωριοποιώντας ή αποσιωπώντας την ύπαρξη των επιμέρους γλωσσών. Αλλά ούτε τον 19ο αιώνα ήταν τόσο περιορισμένες οι επιστημονικές γνώσεις ώστε αναπόφευκτα ο αρχαιολόγος να ταυτίζει τα ίχνη της ελληνιστικής κοινής με την ευρύτατη γεωγραφική έκταση που καταλάμβανε. Κι ούτε θα μπορούσε να αγνοεί, και από τις

²⁸² Κουρουνιώτης, χειρόγρ. 21.6.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

²⁸³ «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 393.

σπουδές του στη Γερμανία, τις χιλιάδες πήλινες ταμπλέτες σφηνοειδούς που είχαν μεταφερθεί στα μουσεία του Βερολίνου και πιστοποιούσαν πως ανάλογη διασπορά μιας γραφής είχε προϋπάρξει στην Εγγύς και Μέση Ανατολή με τις δυο σηmitικές γραφές που είχαν χρησιμοποιηθεί στη διοίκηση, το εμπόριο και τη φιλολογία. Το εγχειρίδιο Ιστορίας του Σωτηριάδη ήδη το 1894 δίδασκε την ύπαρξη τους· την ακκαδική που είχε καθιερώσει ο βασιλιάς Σαργών Α΄ την 3η χιλιετία π.Κ.Ε. στους νόμους και τη διοίκηση όπως μαρτυρούσαν οι πινακίδες που άφησε το γραφειοκρατικό του σύστημα²⁸⁴, και την αραμαϊκή, τη «γλώσσα του Αδάμ» σύμφωνα με την εβραϊκή παράδοση, που τον 8ο αιώνα περιόρισε την ακκαδική σε λόγιους και ιερείς και πήρε τη θέση της στους νόμους και στο εμπόριο. Και ο Καρολίδης γνώριζε ότι με την περσική κατάκτηση η αραμαϊκή καθιερώθηκε ως επίσημη γλώσσα της Περσικής Αυτοκρατορίας· επέζησε ακόμα κι όταν την παραγκώνισε το φωνολογικό σύστημα της ελληνιστικής κοινής αφού ποτέ δεν έπαψε να μιλιέται σε θύλακες της Συρίας, του Ιράκ, του Ιράν, και από ιερείς μονοθεϊστικών δογμάτων. Και κανένας ξένος επιστήμονας δεν ταύτιζε την επίσημη γραφή των ηγεμόνων και της γραφειοκρατίας τους με την ομιλούσα γλώσσα ή με την «εθνική» ταυτότητα των κατοίκων· τη βουβή αναλφάβητη πλειοψηφία στην αρχαιότητα, όπως και στο μεσαίωνα, όπου τις επιτύμβιες και τις άλλες επιγραφές χάρασσαν, κατόπιν παραγγελίας, οι τεχνίτες, που συχνά αντέγραφαν τυποποιημένα επιγράμματα. Ο Ράμσεϋ γνώριζε το 1890 πως παρότι «*οι μεγάλες πόλεις της Μικράς Ασίας μετά τον Αλέξανδρο και τους Ρωμαίους έλαβαν λατινικά ή ελληνικά ονόματα, και τα λατινικά*

²⁸⁴ Βλ. τη λίστα του καθηγητή Βαβυλωνιακής γλώσσας G. Andrew 2007, 32-8, 52-3.

και τα ελληνικά ήταν οι γλώσσες της κυβέρνησης, των μορφωμένων τάξεων και της αριστοκρατικής κοινωνίας, η ελληνική δεν ήταν η δημοφιλής γλώσσα στην Ανατολή ούτε καν τον 3ο μετά Χριστόν αιώνα: η πλειοψηφία μιλούσε Λυκαονικά, Γαλατικά, Φρυγικά ακόμα κι αν οι φιλόλογοι της εποχής έγραφαν στα ελληνικά κι αν αυτοί που κυβερνούσαν μιλούσαν λατινικά»²⁸⁵. Ο καθηγητής Ιστορίας Τ. Ρόλινσον επεσήμαινε πως ο ιστορικός Μανέθων από τη Σεβέννυτο της Κάτω Αιγύπτου έγραφε ιστορία στη γλώσσα των Πτολεμαίων ηγεμόνων κι ας ήταν Αιγύπτιος. Στα ελληνικά έγραφε και ο σύγχρονός του Μπερόσους/*Bēl-rē'ušu* που ήταν Βαβυλώνιος· μάλιστα οι λεπτομερείς και ακριβείς γνώσεις του για τη μεσοποταμιακή ιστορία και παράδοση μαρτυρούν ότι γνώριζε και είχε διαβάσει τα σχετικά αρχαία κείμενα στη σφηνοειδή. Ο Ιάσωνας ο Κυρηναίος, ιστορικός της εξέγερσης των Μακκαβαίων, έγραψε στα ελληνικά το 5άτομο έργο του αλλά προφανώς ένοιωθε Εβραίος· ο Λυδός Ξάνθος, σύγχρονος του Ηρόδοτου, γράφει την ιστορία της γενέτειράς του Λυδίας στα ελληνικά²⁸⁶ και ο Ανδρόνικος από τον Τάραντα του 3ου αι. π.Κ.Ε. ήταν ελληνόφωνος· ως δούλος στη Ρώμη, και στη συνέχεια ως απελεύθερος θα πάρει το όνομα Λίβιος και θα συνθέτει έργα στα λατινικά.

²⁸⁵ Ramsey 1890, 24.

²⁸⁶ Rawlinson 1883, 23, 71, 97.

Την πολλαπλή ταυτότητα των προεθνικών χρόνων και γενικότερα των αυτοκρατορικών πολιτικών συστημάτων επισημαίνει ο ολλανδός ιστορικός Robartus Van der Spek, μελετητής της ελληνιστικής Βαβυλωνίας, όταν γράφει ότι το να είναι κάποιος «Έλληνας» υπήρξε σχετικό· λ.χ. στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο η εθνικότητα δεν έπαιζε το σημαντικότερο ρόλο και Αιγύπτιοι αποτελούσαν μέρος μιας ελληνόφωνης αυλής με αποτέλεσμα «Έλληνας» να φτάσει να θεωρείται «αυτός που πληρώνει μικρότερο φόρο», που είχε δηλαδή ευνοϊκή μεταχείριση την οποία αποκτούσε όχι λόγω καταγωγής αλλά λόγω της γλώσσας που είχε μάθει, την οποία συνδύαζε με ένα κοινωνικοπολιτικό ρόλο (Van der Spek 2009, 107).

Ο Διάδοχος και το Στρατηγείο²⁸⁷ φτάνουν το απόγευμα της 25ης Ιουνίου στο Uşak/Ουσάκ, κωμόπολη 211 χιλιόμετρα από τη Σμύρνη· η εκστρατεία είχε εισέλθει στη δεύτερη φάση της με το στόχο του Εσκί-Σεΐρ, και είχε αποφασιστεί η εξαπάτηση του αντιπάλου μετακινώντας τον κύριο όγκο της Στρατιάς Μ. Ασίας με νυκτερινές πορείες ανατολικότερα του Ουσάκ, κοντά στο κέντρο των επιθέσεων. Ο τούρκος δήμαρχος και οι θρησκευτικοί αρχηγοί της κωμόπολης υποδέχτηκαν τον Διάδοχο «*δια δηλώσεως υποταγής*» σύμφωνα με τον Νικολόπουλο που είχε ακολουθήσει το Επιτελείο ως πολεμικός ανταποκριτής της *Καθημερινής*, εφημερίδα-όργανο των φιλοβασιλικών που είχε τεθεί σε κυκλοφορία το Σεπτέμβριο του 1919. Θεωρώντας «ιστορική» τη διαδρομή του έκτακτου συρμού με τον οποίο το Στρατηγείο και ο ίδιος ταξίδευαν, περιέγραφε τους σταθμούς «*από τους οποίους [Μαγνησία, Μαινεμένη, Σαλικλή, Δενισλή, Φιλαδέλφεια, Αχμετλή] διήρχετο ο ιστορικός εκείνος συρμός*», πόλεις από όπου είχε ξεπηδήσει «*η ακμαιοτέρα και θερμότερα ελληνική ψυχή*». Τα «ιστορικά άλματα» αποσιωπούσαν όποια άλλη μεσολάβηση· οι πληθυσμοί εδώ είχαν γεννηθεί και ζήσει με την «*παράδοσιν του Μαρμαρωμένου Βασιληά*», και τώρα έβλεπαν «*τα ίχνη των Μυρίων και εκείνα του Μακεδόνα δορυκτῆτορος, να τα διαδέχονται τα ίχνη της Μικρασιατικής Στρατιάς*». Και οι γενναίοι του Λεωνίδα είχαν μια θέση στη μικρασιατική καρδιά, στην οποία «*ανέζη ακμαία η ψυχή των τριακοσίων της Σπάρτης εν Θερμοπύλαις*». Στο σταθμό

²⁸⁷ Αποτελούνταν από τον Αρχηγό της Στρατιάς αντιστράτηγο Α. Παπούλα, τον επιτελάρχη και συνταγματάρχη πυροβολικού Κ. Πάλλη, τον υπαρχηγό Επιτελείου συνταγματάρχη μηχανικού Π. Σαρηγιάννη, και επιτελείς τους συνταγματάρχες Διάδοχο Γεώργιο, Ε. Βενάρδο, Ν. Ραγκαβή, Γ. Αθανασιάδη (Νικολόπουλος [x.x.], 17).

του Αχμετλή είχαν στρωθεί και χαλιά, και ακούστηκαν δέκα προσφωνήσεις από «Ελληνόπαιδας φορούντας την φουστανέλλαν»²⁸⁸. Όχι μακριά από το Ουσάκ, στο Afyon Karahissar/Αφιόν Καραϊσσάρ, εκτυλίσσονταν σφοδρές μάχες για την κατάληψή του, με επόμενο στόχο την Κιουτάχεια και το Eski-Şehir/Εσκή Σεϊρ, και με τον Βενιζέλο να επικρίνει την απόφαση του Επιτελείου για την εκεί επέκταση των επιχειρήσεων²⁸⁹.

Τον Ιούλιο ο ελληνικός στρατός είχε καταλάβει το Αφιόν Καραϊσσάρ που διεκδικούσε πεισματικά από την άνοιξη· σκληρές μάχες δίνονταν και για την κατάληψη του Εσκή Σεϊρ, του σημαντικού σιδηροδρομικού κόμβου που ο στρατός καταλαμβάνει στις 23 Ιουνίου/6 Ιουλίου. Το ίδιο πρωί ο βασιλιάς Κωνσταντίνος μεταβαίνει από το Κορδελιό στο Ουσάκ με έκτακτη αμαξοστοιχία, συνοδεία του Πρίγκιπα Νικόλαου, του Ν. Θεοτόκη, του Α. Στεργιάδη και του υποστράτηγου Δούσμανη. Ο Νικολόπουλος είδε στην επίσκεψη του βασιλιά την επανασύνδεση «των Τεμένων Θυρών» με το παρόν «δια της χειρός του Στρατηλάτου της Νεωτέρας Ελλάδος των Ελλήνων», που ξανά, «μετά μακρούς αιώνας, επορεύετο εις τα Μικρασιατικά Βάθη» χάρη στην ένδοξη ιστορία που έγραφε ο ελληνικός στρατός στα πεδία των μαχών ωθώντας «τον εχθρόν πέραν, προς τα πρόθυρα της

²⁸⁸ Νικολόπουλος [χ.χ.], 17-9.

²⁸⁹ «Άμα τή αναγγελία της καταλήψεως του Αφιόν-Καραϊσσάρ και της επικειμένης, ως ελέγετο τότε, καταλήψεως του Εσκή-Σεχήρ, εξέθηκα όλας τας ανησυχίας, τας οποίας μού ενέπνεεν η πολεμική πολιτική της κυβερνήσεως και την πεποίθησιν ότι βαίνομεν εις αποτυχίαν και εν περιπτώσει ακόμη στρατιωτικής νίκης, εάν όπισθεν ημών δεν ευρίσκεται τουλάχιστον η Αγγλία [...] Και αν ακόμη ήτο δυνατόν να καταλάβωμεν το Εσκή-Σεχήρ και το Αφιόν-Καραϊσσάρ, ουδέν θα κατορθώνομεν. Εάν δε υποτεθή ότι εφθάνομεν και μέχρις Αγκύρας η θέσις μας θα ήτο ακόμη δυσχερεστέρα και στρατιωτικώς και οικονομικώς» (Επιστολή Βενιζέλου, Monte-Carlo, 20.4/2.5.1921 στον Δαγκλή στο, Δαγκλής 1965, 396-7).

πρωτευούσης του»²⁹⁰. Ο βασιλιάς παρέμεινε τέσσερις μέρες στο Ουσάκ προτού αναχωρήσει για την Κιουτάχεια· «χωρικοί, κατά μήκος οδού από Ουσάκ εις Κιουτάχειαν, αναρτῶσιν εκ των παραθύρων και δένδρων εικόνας του Βασιλέως»²⁹¹.

Ουσάκ 1921: «Προετοιμασίαν δια την υποδοχήν της Α. Μ. του Βασιλέως - Κεντρική οδός Ουσάκ»²⁹²

Στις 17 Ιουλίου συνοδευμένος από τον πρίγκιπα Νικόλαο και τον πρίγκιπα Παύλο φτάνει στο Εσκή-Σεϊρ· εκεί θα συναντήσει τον πρίγκιπα Ανδρέα και θα παρασημοφορήσει αξιωματικούς και στρατιώτες.

²⁹⁰ Νικολόπουλος [χ.χ.], 97-9, 120.

²⁹¹ *Chicago Tribune* 24.7.(Γρ. ΤύπουΥΠΕΞ 1921), 10.

²⁹² Στο Μάγνης 1983, 124.

Τον ίδιο Ιούλιο ο Κουρουνιώτης κατηφόρισε από τη Σμύρνη στο Sultanhisar, πόλη στην κοιλάδα που διέτρεχε ο βαθύς Μαϊάνδρος/Büyük Menderes με τις πολλές περίτεχνες ελικώδεις στροφές που περιέγραφαν όσοι αρχαίοι συγγραφείς είχαν φτάσει στις όχθες του και πάνω στον άξονα Αϊδινίου-Δενιζλή, 32 περίπου χιλιόμετρα ανατολικά του Αϊδινίου. Ανηφόρισε 2-3 χιλιόμετρα βόρεια, στο βουνό Κεστανέ, στη Νύσα των αρχαίων ή Νύσσα των Βυζαντινών, κάποτε στα λυδο-καρικά σύνορα. Για τον Κουρουνιώτη το όνομά της ήταν κοινό σχεδόν παντού «ένθα επεκράτησεν ο Ελληνικός πολιτισμός» λόγω της σχέσης του με «τον λαοφίλητον θεόν Διόνυσον, του οποίου το δεύτερον συνθετικόν αποτελεί η λέξις» καθώς, «εν τόπω Νύση, ή εν όρω Νύσεω λέγεται, ότι έγεινεν η γέννησίς του»²⁹³. Αλλά ο Στράβωνας θεωρούσε οικιστή τον Αθύμβραδον και οι κάτοικοί της αποκαλούνταν τουλάχιστον μέχρι τον 3ο αιώνα Αθυμβριανοί –όνομα καρικό– σύμφωνα με επιστολή του 281 π.Κ.Ε. ενώ και σε νομίσματα του 2ου και του 3ου αιώνα Κ.Ε. ο Άθυμβρος αναφερόταν ως ο επώνυμος άρχοντας της πόλης²⁹⁴. Ο Στέφανος Βυζάντιος θεωρούσε οικιστή τον Αντίοχο Α΄ Σωτήρ των Σελευκιδών, που της έδωσε το όνομα της γυναίκας του, πάντως, προς μεγάλη απογοήτευση του αρχαιολόγου στα ερείπια της πόλης «δεν ευρέθησαν νυσαϊκά νομίσματα των χρόνων των Σελευκιδών», πιθανότατα γιατί «μόνον μετά την υπαγωγήν της εις τους Ρωμαίους απέκτησεν η πόλις το δικαίωμα να κόπη ιδιον νόμισμα» –σε αντίθεση με «τα Μάσταυρα και τα Βρίουλα» που «είχον ιδιον νόμισμα»²⁹⁵. Μετά τη μάχη στη Μαγνησία το 189 π.Κ.Ε. όπου ηττάται ο Αντίοχος από τον βασιλιά Ευμένη Β΄ της

²⁹³ Κουρουνιώτης, «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω», 1924, 27.

Ως την Αίγυπτο και την Ινδία αναφέρονταν από τους αρχαίους συγγραφείς οικισμοί, σπηλιές και λόφοι με την ονομασία «Νύσα» όπως μαθαίνουμε από μελέτη του Ρόλινσον, και οι διαφορετικοί τόποι και ιδρυτές εύκολα μπορούσαν να προκαλέσουν σύγχυση σε όποιον ήθελε να βασιστεί αποκλειστικά στις παραδόσεις. Πέρα από την περιοχή της Καρίας που αναφέρει ο Στράβωνας, Νύσα υπήρχε στον Παρνασσό (Αινειάδα), στη Σκυθία (Πλίνιος), στην Ινδία (Διόδωρος ο Σικελός και Αρριανός), στη Θράκη, στη Μακεδονία, στη Θεσσαλία (Ησύχιος), κοντά στο Νείλο και στη Λιβύη (Διόδωρος ο Σικελός). Ο θεός Διόνυσος τοποθετείται στη Λιβύη από τον Διόδωρο και συνδέεται με το πάνθεον του Όσιρι, ενώ και τη Νύσα στην Ινδία είχε ιδρύσει ο Όσιρις ως αντίγραφο της αιγυπτιακής πόλης (Rawlinson 1862, 194).

²⁹⁴ Cohen 1996, 257, 285.

²⁹⁵ Κουρουνιώτης, «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω», 1924, 27.

Περγάμου, η Νύσα, μαζί με τις Τράλλεις και την Έφεσο, περιήλθε στο βασίλειο της Περγάμου. Αλλά, «δυστυχώς», ούτε από τα χρόνια που υπαγόταν στην «αρχή των Ατταλιδών ουδέν μέχρι τούδε ασφαλές λείψανον εφάνη εν Νύση, ουδ' άλλοθεν πόθεν γνωρίζομεν σπουδαίον τι περί της τότε ιστορίας ταύτης». Ακόμα και τα ερείπια της βιβλιοθήκης, ίσως η αξιολογότερη στη Μικρά Ασία μετά της Εφέσου, που θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει ότι ανήκει στην εποχή των Ατταλιδών «καθ' ούς ήκμαζεν η επιστήμη των γραμμάτων [η ρητορική και φιλοσοφική σχολή, εις την οποίαν εσπούδασε βραδύτερον εν Νύση ο Στράβων]», ήταν «μάλλον έργον των ύστερων Ρωμαϊκών χρόνων», κρίνοντας από τον τρόπο οικοδόμησής της.

Από τη Νύσα είχαν περάσει οι περιηγητές Τσάντλερ (το 1775) και Ληκ (το 1824), και τη δεκαετία του 1880 είχαν δημοσιευτεί άρθρα για τις επιγραφές της στην ελληνική²⁹⁶. Ο Κουρουνιώτης γνώριζε πως το 1909 «ο W. v. Diest μετά του αρχαιολόγου H. Pringsheim και των Γερμανών αξιωματικών (Graenfinghof και v. Coler) ειργάσθησαν επί τινος μήνας εν Νύση εις την χαρτογράφησιν του τόπου και

²⁹⁶ Βλ. Al Contoléon., «Epigraphai Smyrnis, Ierapoleos, Nysis kai Tralleon» στο, *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 10, 1886:453-457.

εις την μελέτην και μερικήν ανασκαφήν των ερειπίων της πόλεως»²⁹⁷. ο τοπογράφος λοχαγός Walther von Diest (1851-1932) που είχε ακολουθήσει στη Μικρά Ασία τον Gustav Adolf Graf von Coetzen (1866-1910), αξιωματικό της Ακαδημίας Πολέμου και διοικητή της Deutsch-Ostafrika, της γερμανικής αποικίας στην Αφρική, είχε αναδείξει τη ρωμαϊκή φυσιογνωμία της πόλης στο πόνημά του (*Nysa ad Maeandrum Nachforsch - ungen und Aufnaraen in den Jahren 1907-1909*) προσφέροντας ένα καλό επιχείρημα στους ιταλούς ιδεολόγους που αντίστοιχα προσπαθούσαν να καταδείξουν τη ρωμαϊκότητα της Μικράς Ασίας. Πράγματι, δεν υπήρχε «καμίαν απόδειξιν ότι δύναται οιονδήποτε εκ τούτων [της αγοράς, του γεροντικού, ίσως δε και του μεγαλύτερου μέρους του θεάτρου] να χρονολογηθεί εις την πρώτην εκατονταετηρίδα της ιδρύσεως της Νύσης» παραδέχτηκε και ο Κουρουνιώτης, και οι πληροφορίες πυκνώνουν μόνο όταν η Νύσα γίνεται «πλέον πόλις της Ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας περιληφθείσα βραδύτερον μετά των Μασταύρων και Βριούλων εις την διοίκησιν της Εφέσου». Ακόμα και οι τάφοι, «οικήματα, ευμεγέθη ενίοτε, καμαρωτά, μονώροφα ή διώροφα συνεχόμενα προς άλλα» ανάγονταν μετά τον 3ο αιώνα Κ.Ε.²⁹⁸.

²⁹⁷ Κουρουνιώτης, «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω», 1924, 22.

²⁹⁸ «Ευρέθη το άνω μέρος βάθρου εκ του αυτού μαρμαρολίθου, εξ ου είναι κατασκευασμένη και η στοά [μαρμαροειδούς τιτανόλιθου], ανήκοντος εις άγαλμα του αυτοκράτορος Μάρκου Αυρήλιου» και το χώρο που συνεδρίαζε η Γερουσία, το «γεροντικόν, δυτικώς της αγοράς [...] δια τούτου νοείται το καθ' οιονδήποτε τρόπον εις την υπηρεσίαν των γερόντων, της γερουσίας της Νύσης προωρισμένον δημόσιον οικοδόμημα» προερχόμενο «εκ ριζικής μετασκευής γενομένης επί των χρόνων του αυτοκράτορος Αντωνίνου του Ευσεβούς [διάδοχο του Αδριανού] [...] ο ρυθμός και το είδος της διακοσμήσεως του κτιρίου [του γεροντικού] επαναλαμβάνεται [...] εις πολλά μικρασιατικά μνημεία των χρόνων του Αδριανού και των Αντωνίνων [...] Ότι γεροντικόν υπήρχε εν Νύση επί της αυτής ίσως θέσεως παρά την αγοράν, και εις παλαιότερους χρόνους μαρτυρεί η μνεία αυτού υπό του Στράβωνος». Αλλά η εργασία των ευρεθεισών

Φωτ. 1921: «Κρηπὶς ανατολικῆς πλευράς» της αγοράς με ιωνικούς κίονες της στοάς «ἐκ μαρμαροειδούς τιτανόλιθου, ἐξ οὗ καὶ ὁ στυλοβάτης».²⁹⁹

Ἡ Ρώμη θα ἀργήσῃ νὰ αποφασίσῃ ποια θα εἶναι ἡ πολιτικὴ τῆς στὴν Ἀνατολή. Ἐχοντας στὴν κυριότητά της τὸ βασίλειο τῆς Περγάμου ἀρκούνταν στους φόρους ποὺ εἰσέπραττε ἀπὸ τὴν *provincia Asia* καὶ δὲν ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὶς εξασθενημένες μοναρχίες τῶν Σελευκιδῶν καὶ τῶν Λαγιδῶν. Ὡστόσο ὁ Μιθριδάτης ΣΤ΄ ο

ἐδωλίων «εἶνε τόσο ἐπιπολαία ὥστε μετὰ πολλῶν ἐνδοιασμῶν νὰ δέχεταί τις τὴν γνώμην, ὅτι κατεσκευάσθησαν εἰς τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Δυστυχῶς δὲ καὶ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν παρέσχε ἐισέτι πλεόνασ ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἀρχαιότερου τούτου γεροντικοῦ [...] Ἡ Νύσα δὲν κατωκλήθη, τουλάχιστον ἐπὶ μακρόν, κατὰ τοὺς μετὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους [...] Τὸ τεῖχος θεωρῶ ὡς ἀνήκον γενικῶς εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἀν καὶ ἡ ἐλλείψις τῶν χαρακτη-ριστικῶν πλινθοδομῶν θὰ ἠδύνατο νὰ μας κάμῃ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι καὶ εἰς Ρωμαϊκοὺς ἀκόμη χρόνους ἠδύνατο νὰ ἐκτίσθῃ τὸ τεῖχος. [...] Ἐν τῷ Γεροντικῷ ἐφάνησαν κατὰ τὴν γενομένην ἀνασκαφὴν σημεῖα χρησιμοποίησεως αὐτοῦ ὑπὸ Χριστιανῶν, καὶ εὐρέθησαν ἐν αὐτῷ [τρία ἀργυρά;] νομίσματα τοῦ αυτοκράτορος Μανουήλ τοῦ Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ [ἐμπροσθεν μὲν εἰκονίζεται ὁ γνωστός τύπος τοῦ ἐνθρονισμένου Χριστοῦ, καὶ ὀπίσθεν ὁ αυτοκράτωρ ἐν ἐπισήμῳ σχολῇ φέρων λάβαρον καὶ σταυροφόρον σφαῖραν, στεφόμενος ὑπὸ τῆς Θεοτόκου Μ ΘΥ, περίξ ἡ ἐπιγραφή ΜΑΝΥΗΛ - ΔΕΣΠΟΤ΄] [...] ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγορὰ ἐπεσκευάσθη καὶ ἐχρησιμοποιήθη πιθανῶτα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους» (Κουρουνιώτης, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Νύσῃ τῇ Ἐπὶ Μαϊάνδρῳ» 1924, 12-29, 42-9, 77).

²⁹⁹ «Ἀνασκαφαὶ ἐν Νύσῃ τῇ Ἐπὶ Μαϊάνδρῳ», 1924, 27.

Ευπάτωρ, ο ηγεμόνας του κρατιδίου του Πόντου που είχε προκύψει από την αποσύνθεση της αυτοκρατορίας των Σελευκιδών, προκαλέσει τα συμφέροντά της στη Βιθυνία και την Καππαδοκία. Ο Μιθριδάτης φαίνεται πως ένωσε προς στιγμήν τον ελληνικό κόσμο εναντίον της Ρώμης αλλά σύντομα τον εγκατέλειψαν δυσαρεστημένοι από τη φοροαφαίμαξη του «σωτήρα» τους· ο Πομπήιος εισβάλλει νικητής στον Πόντο το 63 π.Κ.Ε. και αναδιοργανώνει την Ασία κατά τα ρωμαϊκά συμφέροντα, χωρίζοντάς τη σε πέντε επαρχίες. Έκτοτε η Μικρά Ασία εισέρχεται στη ρωμαϊκή της περίοδο που έκανε τη νεότερη Ιταλία να διεκδικεί μερίδιο από τις παλιές επαρχίες της με τα πάμπολλα σπαράγματα των επιγραφών προς το *Κοινό των Ρωμαίων Πολιτών*, τα ονόματα των μονομάχων και των εμπόρων που συνδέονταν επιχειρηματικά με την ιταλική χερσόνησο και των «υπαλλήλων» του Ασκληπιού και του Βάκχου, τους *μύστες*, ενώ υπήρχαν και αναφορές στη «Μεγάλη Θεά» που στα ρωμαϊκά χρόνια αποτελούσε η Δήμητρα³⁰⁰. Η ίδια η Νύσα είχε υπάρξει σημαντική και ευμεγέθης επί Ρωμαίων αν κρίνουμε από τα οικοδομήματα: μεγάλη αγορά με τις τέσσερις στοές που περιέβαλλαν μια πλατεία διαστάσεων 105X89 μέτρων έχοντας διπλή ιωνική κιονοστοιχία στη ανατολική και τη βόρεια στοά, και μονή δωρική στη νότια και τη δυτική, μεγάλες θέρμες, εκτεταμένη νεκρόπολη, χώρος συνεδριάσεων (*γεροντικό*) που μπορούσε να δεχτεί εξακόσιους

³⁰⁰ Από τις επιγραφές γνωρίζουμε πως οι επαγγελματικές αυτές ομάδες μορφής συνεταιρισμού βρίσκονταν κατά καιρούς σε ανταγωνισμό (λ.χ. οι αφιερωμένες στη Δήμητρα ανταγωνίζονταν όσες ήταν αφιερωμένες στο Διόνυσο, υπερασπιζόμενες η κάθε μία τη «μεγαλοσύνη» του δικού του θεού) και διαπλέκονταν με επιφανείς οικογένειες που αποτελούσαν τους προστάτες και τους χορηγούς τους· φορές, ο συνεταιρισμός μπορούσε να αποτελέσει χορηγό, όπως στην περίπτωση των χρυσοκόων και των αργυροκόων της Σμύρνης που έγιναν δωρητές επισκευάζοντας ένα χρυσό άγαλμα της Αθηνάς (Harland 2005, 53-63).

με οκτακόσιους ακροατές και αμφιθέατρο μήκους 192 μέτρων, χωρητικότητας περίπου τριάντα χιλιάδων θεατών. Σε ρωμαίους αρχιτέκτονες, τους αναμφίβολους μαϊστορες της αψίδας και της γέφυρας των όψιμων αρχαίων χρόνων, ανήκε και η λίθινη αψιδωτή γέφυρα των 100 μέτρων που συνέδεε τα δυο μέρη της πόλης που χώριζε ο χείμαρρος· ήταν η δεύτερη μεγαλύτερη στην αρχαία Μικρά Ασία μετά από εκείνη των 196 μέτρων της Περγάμου που χτίστηκε επί Αδριανού για να συνδέει τις δυο όχθες του Σελινούντα. Ερεύνησε και τη βιβλιοθήκη που πιθανότατα είχε δυο ή τρεις ορόφους με κενά πίσω από τα ράφια για να δημιουργείται ο κατάλληλος αερισμός και να αποτρέπεται η καταστροφή των παπύρων και των περγαμηνών από την υγρασία. Και πάλι θα παραδεχτεί ότι η βιβλιοθήκη, οι θέρμες, το αμφιθέατρο, που απουσιάζουν κι από τις αφηγήσεις του Στράβωνα, μαρτυρούν πόλη που άκμασε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Εντούτοις, και παρά την πολύμορφη ρωμαϊκή παρουσία, σύμφωνα με τους εθνικιστές αυτή δεν είχε διεισδύσει στον «εθνικό βίο του ανατολικού ελληνισμού» ο οποίος «δεν κατεβλήθη υπό της ξενικής εκείνης δυναστείας», όπως είχε γράψει και ο Παπαρρηγόπουλος³⁰¹. Ο αντισυνταγματάρχης Μπότσαρης, που επίσης υποτιμούσε τη ρωμαϊκή συμβολή στο κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι, θεωρούσε τη Μικρά Ασία «τύποις Ρωμαϊκή επαρχία» αφού «το πνεύμα της Αθηναϊκής δημοκρατίας είχε εισδύσει βαθύτατα ανά την χώραν»³⁰², και ο Κουρουνιώτης επιμένει στην αναζήτηση αυτής της ελληνικής ταυτότητας στο ρωμαϊκό κόσμο όχι μόνο στις κολόνες, στα ανθήμια, στα αγάλματα και στα

³⁰¹ Παπαρρηγόπουλος 1886, 314.

³⁰² Μπότσαρης 1919, 39.

επιγράμματα μα και στην πολιτική –Βουλή, νόμος, ψήφισμα, εκκλησία του Δήμου. Και καταλήγει ότι «η πόλις είχε και τότε κ α θ α ρ ώ ς Ελληνικόν πολίτευμα· κατά πρότασιν πολίτου τινός αποφασίζει η βουλή και ο δήμος εν εκκλησία». Ωστόσο δεν μπορεί να παραβλέψει τις υπάρχουσες αποκλίσεις: «επί Ρωμαιοκρατείας προηγείτο η έγκρισις των αρχόντων, οίτινες εκαλούντο στρατηγοί. Επώνυμος [Άρχων] είναι ο γραμματεύς του δήμου, όστις και επί των νομισμάτων συνήθως αναγράφεται [...]. Τα συστήματα των διαφόρων ομοειδών αρχόντων αποτελούσι σύλλογον». Γνωρίζει τις διχογνωμίες των μελετητών για το ρωμαϊκό πολίτευμα· την πιθανότητα η γερουσία να αποτελούσε «σύλλογο πρεσβυτέρων ιδιωτών με πολύ ίσως περιορισμένα δικαιώματα αναμίξεως εις την διοίκησιν δημοσίων τινων πραγμάτων» και την πιθανότητα της συμμετοχής γυναικών στη γερουσία που υποδήλωνε η ευρεθείσα στη Σεβαστή επιγραφή (BCH. 1883). Και παραδέχεται ότι πιθανώς η θέση και το έργο της γερουσίας να διέφερε από πόλη σε πόλη, λ.χ. στη Σεβαστή να ήταν «η γερουσία μόνον σύλλογος ιδιωτών»³⁰³.

Καθώς οι Γερμανοί είχαν προηγηθεί στην έρευνα της θέσης μόνο ένα άγαλμα ρωμαίου αυτοκράτορα, από τα πολλά που κάποτε υπήρχαν επάνω σε ενεπίγραφα βάθρα στο χώρο της Γερουσίας, ο Κουρουνιώτης κατάφερε να βρει.

Στη Νύσα θα παραμείνει μέχρι και τον Αύγουστο του 1921 όπου θα δεχτεί την επίσκεψη του συναδέλφου Γ. Σωτηρίου που ανέσκαπτε στο Αγιασουλούκ, και φίλων, όπως της δασκάλας Μαριάνθης Αρώνης που κατέφθασε ένα Σαββατοκύριακο του Ιουλίου με τα αδέλφια της μέσω σιδηροδρόμου από τη Σμύρνη ως τη

³⁰³Κουρουνιώτης, «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω», 1924, 14, 43.

Αϊδίني, κι από εκεί με άμαξα στη Νύσα, όπου ο Κουρουνιώτης την ξενάγησε. Επιστρέφοντας στη Σμύρνη τον Σεπτέμβριο διόρισε φύλακα, στις «εν Νύση (Σουλτάν Χισάρ)» αρχαιότητες, τον Ευστράτιου Κεχαγιά³⁰⁴.

Χειρόγραφο έγγραφο του Κουρουνιώτη για τις δαπάνες του κατά την ανασκαφή της Νύσας
τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων)

³⁰⁴ Ενημερώνει εγγράφως το Στρατιωτικό Διοικητή —«δυνάμει της υπ. αριθ. 201 αποφάσεως του Υπάτου Αρμοστού διωρίσθη φύλαξ αρχαιοτήτων Νύσης ο αυτόθι εγκαταστημένος Ευστρ. Κεχαγιάς»— και παρακαλεί να συνδράμουν «προς επιτυχία της υπηρεσίας του». Την υπηρεσία του «θέλει εκτελεί εν συνεννοήσει μετά της αυτόθι στρατιωτικής Διοικήσεως» (Ελλ. Διοίκησης, Τμήμα Αρχαιολογικόν, Σμύρνη 7.9.1921 & 8.9.1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων)).

Φωτ. 1921: «Βάθρον και άγαλμα του Καίσαρος Μάρκου Αιλίου Αυρηλίου Ουήρου»³⁰⁵

Τον Οκτώβριο η *Εστία* δημοσίευσε άρθρο του τμηματάρχη για τις ανασκαφές στη Μικρά Ασία με έμφαση στη δική του ανασκαφή στη Νύσα³⁰⁶. Η αναφορά στην

³⁰⁵ Εικ. 55, στο Κουρουνιώτης, «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαϊάνδρω», 1924.

³⁰⁶ «Αι εφετειναί ανασκαφαί της Ελληνικής Διοικήσεως Σμύρνης έγιναν εν Κλαζομεναίς, εν Εφέσω και εν τη παρά τω Μαϊάνδρον πόλει της Καρίας Νύση [...] Η Νύσσα δεν είχε τόσον γνωστή όπως η Έφεσος και αι Κλαζομεναί. [...] Ο Μαϊάνδρος ρέει νοτίως ταύτης εις απόστασιν μιας ώρας περίπου. [...] Την ανασκαφήν της Ελληνικής διοικήσεως διευθύνει ο τμηματάρχης κ. Κ. Κουρουνιώτης, όστις επί του παρόντος διευθύνει την αρχαιολογικήν υπηρεσίαν της Μικράς Ασίας. Κατά τους δύο μήνας, όσον σχεδόν διήρκεσεν η εφετεινή ανασκαφή, απεκαλύφθη το μεγαλειότερον μέρος του Γεροντικού, δηλαδή του κτηρίου εν ω συνεδρίαζεν επί Στράβωνος η Γερουσία της Νύσης. Το Γεροντικόν είναι εξωτερικών τετράγωνον κτίριον πλάτους περίπου 30 μέτρων. Τα δυο τρίτα περίπου του εσωτερικού χώρου κατέχουσι θεατροειδώς δέκα τέσσαρες ημικυκλικαί σειραί [...]. Οι τοίχοι εκαλύπτοντο δια σωθείσης εν πολλοίς εν καλή καταστάσει ορθομαρμαρώσεως, η οποία εκοσμείτο εις διάφορα σημεία δι' ωραίων αναγλύφων κοσμημάτων. Επί του τοίχου, όστις είχε απέναντι των καθισμάτων, υπάρχουν πέντε θύραι, και εκάστοτε μεταξύ δυο εκ τούτων εν ωραίον βήμα, επί του οποίου ήταν ιδρυμένον μαρμάρινον άγαλμα εντός πλαισίου αποτελουμένου εκ δυο Κορινθιακών κιόνων μετ' επιστυλίου φέροντος γλυπτά κοσμήματα. Τα βάθρα των αγαλμάτων ευρέθησαν σχεδόν πάντα, το εν δε, ακέραιον εν τη αρχική του θέσει, έχει πλησίον και τας βάσεις των αποτελούντων το πλαίσιον κιόνων. Παρά τα βράθρα ευρέθησαν και δυο ολόκληρα αγάλματα άνευ των κεφαλών, τα οποία κατά τας επιγραφάς είναι ο Αντωνίνος ο Ευσεβής και ο συναυτοκράτωρ του Ουήρου. Τα αγάλματα, όπως ίσως και το πλείστον του κτηρίου, έκτισε κατά την επιγραφήν, συμφώνως προς διαθήκη της μητρός του, ο Πυθόδωρος, διάσημος και άλλοθεν γνωστός πολίτης της Νύσης. Και εν τη αρχαία αγορά της

ελληνίζουσα τεχνοτροπία των οικοδομημάτων εύκολα δημιουργούσαν την ψευδαίσθηση ότι οι αρχαιότητες ανήκαν σε «ελληνικήν χώρα», ενώ και η αναφορά στον Στράβωνα για να χρονολογηθεί το κτήριο της Γερουσίας —«*απεκαλύφθη το μεγαλείτερον μέρος του Γεροντικού, δηλαδή του κτηρίου εν ω συνεδρίαζεν επί Στράβωνος η Γερουσία της Νύσης*»— παρέπεμπε ευθέως στην ελληνικότητα του χώρου. Ο Κουρουνιώτης βρήκε μεγάλες ομοιότητες ανάμεσα στο γεροντικό της Νύσας και στο βουλευτήριο της Μιλήτου και ήταν βέβαιος ότι πολλά από τα μνημεία της ήταν προ-ρωμαϊκά κι ότι και η ελληνιστική Νύσσα οικοδομήθηκε κοντά ή επάνω σε αρχαιότερη πόλη. Αλλά ούτε εκείνος, ούτε ο αρχαιολόγος Heinz Pringsheim (1882-1974) νωρίτερα, κατάφεραν να την εντοπίσουν. Σημειώνει ωστόσο πως η Νύσα «*θα εδικαιούτο και θα ηδύνατο ασφαλώς να γίνη πάλιν η νέα Νύσσα εφάμιλλος της παλαιάς προγονικής πόλεως*»³⁰⁷.

Σαράντα περίπου χιλιόμετρα βορειοανατολικά του Αϊδινίου, βρισκόταν το Ναζιλλί, μια από τις πόλεις που καταστράφηκαν το 1918 και, κατά τον αρχαιολόγο, που θα περάσει από εδώ το φθινόπωρο, ο φθόνος για την ομορφιά του ελληνικού τμήματος ήταν ο λόγος, που οι Τούρκοι το κατέστρεψαν, καθώς «*παντός άλλου εθνικού και θρησκευτικού αισθήματος προείχε παρά τοις Τούρκοις το αίσθημα του φθόνου*». Γιατί ιδιαιτέρως στο Ναζιλλί και στο Αϊδίνι ήταν απόλυτα «*καταφανής η διαφορά του πολιτισμού των εντοπίων Τούρκων και των Ελλήνων*», που είχε προκαλέσει το φθόνο τους, ώστε να επιδείξουν τόσο «*φανατισμό και αγριότητα εις*

Νύσης έγινε μικρά ανασκαφή, αποδείξασα ότι και αυτή διατηρείται εν καλή καταστάσει» (Εστία 13.10.1921).

³⁰⁷ Κουρουνιώτης, «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω», 1924, 21, 48-50, 69, 77, 241.

την εκ θεμελίων καταστροφήν των δυο τούτω πόλεων» που υπερέβη «πάσαν άλλην καταστροφήν κατά την πρώτην περίοδον της εφαρμογής του σχεδίου της εκριζώσεως των Ελλήνων της Μικράς Ασίας δια της εξαφανίσεως των κατοικιών των». Η πόλη συνδεόταν σιδηροδρομικώς με τη Σμύρνη και διαιρείτο σε δυο μέρη που χώριζε η σιδηροδρομική γραμμή: στο βόρειο τμήμα ζούσαν λιγοστοί ορθόδοξοι που υπάγονταν κάποτε στην επισκοπή Ηλιουπόλεως³⁰⁸ και λίγοι Αρμένιοι, και στο άλλο μέρος, το μεγαλύτερο, μουσουλμάνοι. Μέσα στον κήπο της «κεντρικής Ελληνικής εκκλησίας Ναζλή» που είχαν γκρεμίσει το 1918 «ανεύρον και εφρόντισα να μεταφερθή εις Σμύρνην, όπου κατατετέθη εν τη παρά το διοικητήριον συλλογή επιτύμβιος επιγραφή [...] σπουδαία δια την μνημόνευσιν της κρατίστης Βουλής των Μασταυρειτών»³⁰⁹.

Τα Μάσταυρα, βόρεια του Ναζιλλί και κοντά στο σημερινό Dereāğzi Aydin, αποτελούσε ένα από τα πολίσματα που αναφέρει ο Στράβωνας στην κοιλάδα που σχημάτιζε ο Χρυσορόας, παραπόταμος του Μαιάνδρου. Το όνομα η πόλη όφειλε στις τελετουργίες του ταύρου προς την Κυβέλη σύμφωνα με τις σημειώσεις που είχε αφήσει το 1840 ο νομισματολόγος Henry Perigal Borrell (1757-1851) που

³⁰⁸ Κάλφογλους 1899, 131.

³⁰⁹ Το «νοτίως της γραμμής μεγαλείτερον τμήμα ήτο το παλαιότερον, και κατωκείτο σχεδόν αποκλειστικώς υπό Τούρκων· η παλαιότης των οικοδομών και η ανατολική όψις της πόλεως με το πλήθος των παλαιών Τζαμίων καθίστων το τμήμα τούτο μάλλον ενδιαφέρον εις τον ξένον επισκέπτην. Το βορείως της σιδηροδρομικής γραμμής τμήμα κατωκείτο σχεδόν αποκλειστικώς υπό Ελλήνων και ολιγωτέρων Αρμενίων· μεγαλοπρεπείς δημόσιαι (της Ελληνικής κοινότητος) και ιδιωτικάί οικοδομαί καθίστων τούτο εκ των ωραιότερων πόλεων της Μικράς Ασίας· όπως άλλωστε τε και πανταχού της Μικράς Ασίας». Το «Ναζλή παζάρι ή επάνω Ναζλή, το Ελληνικό και ωραιότερο άλλοτε τμήματος του Ναζλίου την οποία ο Έλλην διοικητής δι' επιπόνου εργασίας είχε κατορθώσει να καταστήση εκ νέου διαβατήν μετά την πυρπόλησιν και την κατερειπίωσιν της πόλεως υπό των Τούρκων αποχωρούντων τω 1918 προ των προελαυνόντων στρατευμάτων της Ελληνικής στρατιωτικής κατοχής» (Κουρουνιώτης, «Μάσταυρα», 1924, 247-250, 256).

έζησε, πέθανε και τάφηκε στη Σμύρνη· και ο Στέφανος Βυζάντιος είχε αναφερθεί σε αυτό³¹⁰. Τον οικισμό που «ανεύρε ο Hamilton ότε κατά το 1835-36 περιηγήθη εν Μικρά Ασία» δεν ανέσκαψε ο Κουρουνιώτης αν και μετέβηκε «μετά του επιμελητού Ν. Λάσκαρι και του φωτογράφου Α. Πετρίτση». Εντόπισε κυκλικό κτήριο αγνώστου προορισμού, γυμνάσιο, αμφιθέατρο, τείχη και φρούριο μεσαιωνικό «κατά την μακρόθεν εντύπωσιν φρουρίου Eski-Kalé» αλλά δεν ανέβηκαν, «διότι εις Μάσταυρα μετέβημεν μετά την εκστρατείαν του Σαγγαρίου, οπότε είχεν αρχίσει η δράσις των Τσετών, αι δε διαδόσεις περί υπάρξεως τούτων και επί της Μεσσηνίδος εδέσμευον την ελευθερίαν των κινήσεων ημών, και είμεθα υποχρεωμένοι να μην απομακρυνώμεθα πολύ των συνοδευόντων ημάς στρατιωτών»³¹¹.

Μάσταυρα, 1921: έλληνες στρατιώτες μπροστά από το αμφιθέατρο της ρωμαϊκής περιόδου

³¹⁰ «“εκαλείτο δε και η Ρέα Μα και ταύρος αυτή εθύετο παρά της Λυδοίς”, οίτινες [...] παρέλαβον πολύ μάλλον παρά των Φρυγών το όνομα, όπερ πιθανότατα περιήλθε και εις τους Κρήτας» (Λάμπρος 1892, 75).

³¹¹ Κουρουνιώτης, «Μάσταυρα», 1924, 255-6.

Ανασύρθηκαν και νομίσματα με την επιγραφή «ΜΑΣΤΑΥΡΕΙΤΩΝ» της ελληνιστικής περιόδου και άλλα της ρωμαϊκής περιόδου, του 3ου και 4ου αιώνα Κ.Ε. των αυτοκρατόρων Herenius Etruscus, Φίλιππου ΙΙ και Μαξιμίνου με επιγράμματα στην ελληνιστική κοινή και αποτυπωμένες θεότητες κοινής αποδοχής στο πάνθεον της δυτικής Μικράς Ασίας: τη Λητώ να κρατάει τα δυο παιδιά της, τον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα, την Εκάτη και τον Απόλλωνα με τη λύρα κλπ.

Νόμισμα των Μασταύρων της περιόδου του αυτοκράτορα Herenius Etruscus, μεγαλύτερου γιού του Δέκιου. Εμπροσθότυπος: VVI(;) HEP ETP MEC ΔΕΚΙΟΝ ΚΑΙCΑΡ
Οπισθότυπος: ΜΑΣΤΑΥΡΕΙΤΩΝ και τριπλή Εκάτη με δαυλό και άλλα αντικείμενα

Σύμφωνα με τις ενθαρρυντικές δημοσιεύσεις του ξένου τύπου του φθινοπώρου του 1921 «οι Ελληνικοί στρατιωτικοί κύκλοι, βασιζόμενοι επί της πείρας» ήταν πεπεισμένοι «ότι η νέα εκστρατεία κατά το 1922 θα επισφραγίση τα αποτελέσματα της εκστρατείας του 1921»³¹². Αλλά τον Ιανουάριο του 1922 ακούγονται φήμες «περί δυσμενούς τροπής των Ελληνικών ζητημάτων» και στις 31 του ίδιου μήνα εχθρικό αεροπλάνο έριξε προκηρύξεις με την υπογραφή και τη φωτογραφία των

³¹² *Εφημερίδα Γενεύης* 27.9. (Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ, 1921, 47).

στρατιωτών που συμβούλευαν την αυτομόληση προς τον εχθρό³¹³. επαναλήφθηκε την άνοιξη του 1922, που η Κυβέρνηση αποφασίζει την υποχώρηση του στρατού στις πρότερες θέσεις —έκβαση ατιμωτική σύμφωνα με τον παλιό συνεργάτη του Βενιζέλου στρατηγό Δαγκλή, που εμφανίζεται ανελαστικός στην πρόταση των Συμμάχων για περιορισμό των στρατιωτικών επιχειρήσεων³¹⁴. Ο Γούναρης διαβεβαιώνει μέσα από τις σμυρναικές εφημερίδες ότι δεν θα αποσύρει το στρατό από την κατεχόμενη χώρα. Τον Μάιο αντικαθίσταται, μετά από παραίτησή του, ο

³¹³ Μουντούρης 1928, 67.

³¹⁴ «Με συλλογική διακοίνωση της 13/26 Μαρτίου 1922 οι κυβερν. Αγγλίας, Γαλλίας και Ιταλίας διατύπωσαν τους όρους που έκριναν δίκαιους για την ειρήνευση της Ανατολής. Οι κυριώτεροι από τους όρους αυτούς ήταν: αποχώρηση *anec honneur* του ελληνικού στρατού από την Μικρασία, αποκατάσταση της τουρκικής κυριαρχίας από τη Μεσόγειο έως τη Μαύρη Θάλασσα και τα Στενά, και από τα σύνορα της Υπερκαυκασίας, της Περσίας και της Μεσοποταμίας έως τα παράλια του Αιγαίου, προστασία εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων και στα δυο Κράτη υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών, συνοριακές διαρρυθμίσεις, επιζήμιες για την Ελλάδα, στην ανατολική Θράκη [...] Κατάπληξιν προκαλεί το τραγικόν δια τον Ελληνισμόν περιεχόμενον των αποφάσεων τούτων [...] δια της αποδόσεως [των δύστυχων πληθυσμών] εις τον βάρβαρον ζυγόν απαισίου κατακτητού, ο οποίος δια μέσου των αιώνων έσπειρε την καταστροφήν και την ερήμωσιν οθενδήποτε και αν διήλθε. [...] η Ελλάς, εμφορουμένη ως πάντοτε υπό των ευγενεστέρων ιδεωδών της ανθρωπότητας, των οποίων η πραγμάτωσις απετέλεσε τον αντικειμενικό σκοπόν του μεγάλου πολέμου, ετάχθη άνευ επιφυλάξεων παρά το πλευρόν των Συμμάχων αυτής [...] Δι' απαραμίλλου ανδρείας ο αθάνατος Έλλην στρατιώτης ανέτρεψε ού μόνον την εχθρικήν αντίστασιν αλλά και τα στρατιωτικά σφάλματα των ηγηθέντων αυτού, και έφερεν από νίκης εις νίκην ένδοξον την Ελληνικήν σημαίαν εις τα ενδότερα της Μικράς Ασίας. Πανταχόθεν της γης ηκούσθη φωνή θαυμασμού δια την ένδοξον πορείαν του στρατού μας, ο δε μέγας πρωθυπουργός της Αγγλίας δεν εδίστασε μετά τας νίκας της Κιουτάχειας και του Εσκή-Σεχήρ να δηλώση επισήμως ότι η νικήτρια Ελλάς δικαιούται να ζητή μείζονα των όσων επεδίκασεν εις αυτήν η Συνθήκη των Σεβρών. [...] Ο στρατός μας επί είκοσιν ημέρας εμάχετο υπερανθρώπως, διέβη τον Σαγγάριο και εκυρίευσε τας πέραν αυτού οχυρωτάτας τοποθεσίας του εχθρού. Η περαιτέρω πορεία του στρατού μας, μέχρις Άγκυρας, εκρίθη πλέον περιττή, εθεωρήθη δε [από το Γενικό Στρατηγείο] ότι δεν έπρεπε να υποβληθή εις μεγαλυτέρας θυσίας. [...] επέτυχε τον αντικειμενικόν τούτον σκοπόν του δευτέρου μέρους της εκστρατείας και επανήλθεν εντίμως εις τας προτέρας θέσεις του, οχυρωθείς εις την γραμμήν Εσκή-Σεχήρ, Κιουτάχειας, Αφιόν-Καραχισσάρ, όπου ευρίσκεται και σήμερον, έτοιμος να δεχθή νικηφόρως τας επιθέσεις του εχθρού [...] ενώ ο στρατός μας έδωσεν εις την Κυβέρνησιν μία περιφανή νίκη, την οποία έδει να εκμεταλλευτεί αύτη υπέρ του Έθνους, η Κυβέρνησις αποδίδει σήμερον εις το Έθνος και εις τον στρατόν μίαν μεγάλην πολιτικήν ήτταν» (Δαγκλής 1965, 426-430).

στρατηγός Παπούλας και αναλαμβάνει ο Χατζηανέστης. Οι τουρκικές δυνάμεις φτάνουν στις 15 Αυγούστου στον τομέα Σεϊντή Γαζή, στις 16 Αυγούστου ήταν πια γνωστό ότι διεξάγεται «*αγών αμφίβολος*» και στις 17 Αυγούστου η Ελληνική Φρουρά Κιουτάχειας αναχώρησε κινούμενη προς το Ουσάκ. Η Ανεξάρτητος (ΧΙΙ) Μεραρχία μαθαίνει στις 20 Αυγούστου ό,τι όφειλε να υποχωρήσει ακολουθώντας όποιο δρομολόγιο εκείνη επέλεγε· όσο για τη διατροφή της θα έπρεπε να την εξασφαλίσει, στη δεινή εκείνη θέση που γενικότερα βρισκόταν το στράτευμα, «*εκ των πόρων της χώρας*». Κινήθηκε από την Κιουτάχεια προς το Γεντίζ· στις 30 Αυγούστου είχε φτάσει στο Δικελί. Το Γ' Σώμα Στρατού υποχωρούσε προς την Προύσα³¹⁵.

Κι ενώ αυτά συμβαίνουν στο μέτωπο, ο Κουρουνιώτης επανέρχεται τον Ιούλιο στη Νύσα όπου θα παραμείνει ως τα μέσα Αυγούστου σε μια βεβιασμένη δεύτερη και τελευταία έρευνα που «*δεν ήτο τόσον ευχάριστος, ως η του προηγηθέντος έτους, μολόντοι η επιχείρησις ητοιμάσθη υπό τας καλλίστας συνθήκας. Εις εργαλεία και τεχνικά βοηθήματα είμεθα καλλίτερον παρεσκευασμένοι, είχομεν δε προσλάβη και ως επόπτην των εργασιών τον παλαιόν, πεπειραμένον επιστάτην των Γερμανικών εν Μικρά Ασία ανασκαφών Αθαν. Απέργην [...] [και] υπήρχον σαφής ενδείξεις περί των ευμενών διαθέσεων της Ελληνικής διοικήσεως προς χρηματικήν και ηθικήν υποστήριξιν*»³¹⁶. Ο Νικόλαος Λάσκαρις είχε αρρωστήσει αιφνιδίως «*προ της ενάρξεως της ανασκαφής*»· η απουσία του είχε γίνει αισθητή στη συλλογή και

³¹⁵ Μουντούρης 1928, 67-9, 89, 116-177.

³¹⁶ Κουρουνιώτης, «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω 1922», 1924, 229.

στην παραβολή των κειμένων των επιγραφών που από εκείνον είχε γίνει κατά μεγάλο μέρος³¹⁷. Θα πεθάνει το μεθεπόμενο έτος.

Όπως αναφέρει στην έκθεσή του που θα γράψει σε Σμύρνη και Αθήνα και θα στηρίξει «*επί των ισχνών σημειώσεων του ημερολογίου της ανασκαφής, βοηθουμένων και υπό της μνήμης, και των διασωθεισών ευτυχώς φωτογραφιών*», το «*πολύτιμότερον των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής του 1922*» ήταν ένα αγαλματάκι κτισμένο «*με την κεφαλήν προς τα κάτω*» σε τοίχο εφαπτόμενο με το νότιο τοίχο του γεροντικού. Παρίστανε «*όχι πλήρως διετή παίδα, κρατούντα όχι άνευ κόπου σφικτά επί του στήθους μικρόν Μελιταίον κύνα*». Το «φθαρμένο» ένδυμα ήταν το συνηθισμένο «*κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους είδος χλαίνης μετά συναφούς καλύμματος της κεφαλής έχοντος οξείαν κορυφήν*». Οι απεικονίσεις παιδιών «*πιεζόντων οπωσδήποτε εν παιγνιώδει προθέσει μικρά ζώα*» ήταν συνηθισμένες στα ελληνιστικά χρόνια και θα μπορούσε να προέρχεται και από τις Τράλλεις, γειτονικό καλλιτεχνικό κέντρο εκείνων των χρόνων. Αλλά τα στερεότυπα για το «ωραίο» και το «εθνικό» είχαν οδηγήσει τον Κουρουνιώτη στο συμπέρασμα πως η τραχύτητα στην έκφραση και ο αδέξιος σχηματισμός «*της εμφανιζομένης επί του μετώπου υπό την κουκούλαν κόμης*» μαρτυρούσε κατασκευή των ρωμαϊκών χρόνων, ίσως όταν γινόταν η μετασκευή του γεροντικού «*επί των*

³¹⁷ «Σύμφωνα με την απόφαση του Υπάτου Αρμοστή έρχεται αυτόθεν [...] ο επιμελητής αρχαιοτήτων Νικόλ. Λάσκαρις ίνα μεριμνήση περί των αρχαιοτήτων της περιφερείας Ουσάκ και συναγάγη εκ τούτων τας μάλλον αξίας λόγου, παρακαλούμεν δ' υμάς, ίνα ευαρεστηθήτε να παράσχητε εις τούτον πάσαν δυνατήν συνδρομήν, παραγγέλλοντες, ίνα ληφθή φροντίς και περί καταλύματος αυτού κατά την ολιγοχρόνιαν αυτόθι διαμονήν του. Εντολή του Υπάτου Αρμοστή, ο τμηματάρχης Κ.Κ.» (14.1.2.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

αμέσων διαδόχων του Αντωνίνου» στο τέλος του 2ου αιώνα Κ.Ε. Ωστόσο καλλιτεχνικές «ατέλειες» φαίνεται πως σημειώνονταν και κατά την «ιδανική» ελληνιστική εποχή: το ειδώλιο στην Αθήνα εκτιμήθηκε ως έργο των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Αλλά και ως «αδέξια» δημιουργία Ρωμαίων πάλι μπορούσε να καθίσταται τεκμήριο ελληνικότητας για έναν ιδεολόγο. Η κάπα του ειδωλίου, το κοινότατο ρούχο των απανταχού ορεσίβιων ποιμένων και συνηθισμένο «κατά τους Ελληνιστικούς και Ρωμαϊκούς χρόνους είδος χλαίνης μετά συναφούς καλύμματος της κεφαλής έχοντος οξείαν κορυφήν», διέθετε «απόλυτη ομοιότητα» με το ρούχο των ελλήνων ποιμένων «εις πλείστας Ελληνικάς πόλεις, ιδία δ' εν Κρήτη φερόμενον»³¹⁸. Ο Οικονόμος, περισσότερο συνεπής, μας πληροφορεί πως ο πίλος με την οξεία κορυφή αποτελούσε «σύνηθες κάλυμμα εν Φρυγία»³¹⁹.

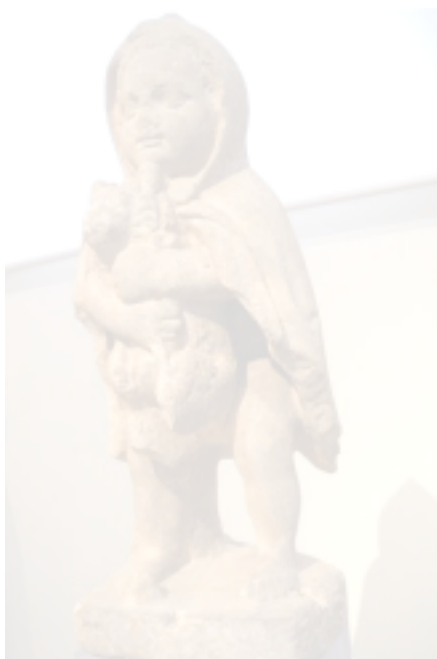
Ο αρχαιολόγος Χρήστος Μπουλώτης, στο βραβευμένο παιδικό παραμύθι του, θα δώσει στο ειδώλιο ψυχή, συνείδηση και μνήμη: «Ένα μικρό αγόρι φτιαγμένο από μάρμαρο ήταν το άγαλμα που κρύωνε. Και φορούσε μια χοντρή κάπα με κουκούλα, και κρατούσε στην αγκαλιά του ένα μικρό σκυλάκι, μαρμάρινο κι αυτό. Και κρύωνε πολύ, όχι απ' το κρύο, όχι. [...] Νοσταλγούσε αθεράπευτα τη μακρινή πατρίδα του στη Μικρασία, στην άλλη, την αντίπερα όχθη του Αιγαίου»³²⁰. Με τη λεζάντα «Προσφυγάκι» στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας συγκινεί ιδιαίτερα τους επισκέπτες καθώς αποτελεί μια μεταφορά του μικρασιάτη πρόσφυγα που νοσταλγεί

³¹⁸ «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω 1922», 1924, 242-5.

³¹⁹ «Ο πίλος είναι το εξ ερίου κάλυμμα [...] έχει και ωρισμένον σχήμα, κωνικόν, το οποίον είναι γνωστόν κυρίως ως κάλυμμα του Ερμού, των Διόσκουρων, του Οδυσσέως, του Ηφαίστου κλπ., επεχωρίαζε δε ως σύνηθες κάλυμμα εν Φρυγία» (Οικονόμος, 1924, 369).

³²⁰ Μπουλώτης ⁸2007, 8.

την πατρίδα του —ή, αν το δούμε μέσα στο στενό επιστημονικό πλαίσιο, ένα ακόμα εύρημα που απάχθηκε από το «φυσικό» χώρο του όπου μόνο μπορούσε να εννοιολογηθεί.

Το ειδώλιο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
(φωτογρ. Κ. Παυλή)

Στις ανασκαφές στη Νύσα του 1921 και του 1922 χρησιμοποιήθηκαν τούρκοι και έλληνες κατάδικοι των φυλακών Σμύρνης και Μαγνησίας «εις μικράς σχετικώς ποινάς καταδικασμένοι ή το τελευταίον μέρος της ποινής αυτών αποτίοντες», που είχαν αποδεχτεί «μετά χαράς αντί της διατροφής αυτών και λογικού ημερομισθίου να εργάζωνται εις την ανασκαφήν υπό την επίβλεψιν ειδικού υπαλλήλου του

τμήματος φυλακών Μικράς Ασίας». Το δεύτερο καλοκαίρι οι κατάδικοι ήταν 20, αρκετοί ώστε να δημιουργηθεί πρόβλημα με τη σίτισή τους. Ο Κουρουνιώτης έστειλε γράμμα στην Επιμελητεία της Στρατιάς Μ. Ασίας ώστε οι εν λόγω να προσκολληθούν «*προς τροφοδοσίαν αριθμούσαν εις τον εν Σουλτάν Ισάρ εδρεύοντα 10^ο λόχο του 18^{ου} Συντάγματος*»³²¹. Πριν τερματιστεί η ανασκαφή καθαρίστηκε και αποκαλύφθηκε ο χώρος κατά μήκος της αίθουσας στην πρόσοψη του *γεροντικού* και εντοπίστηκε το μωσαϊκό της περιόδου του Αντωνίνου, διαιρεμένο σε τετράγωνα, με μαιάνδρους και χρώματα λευκό, μπλε, κόκκινο και κίτρινο που, φαίνεται, είχε εν καιρώ αντικατασταθεί³²².

Φωτ. 1921, Νύσα: «*Εδώλια γεροντικού*»³²³.
Εικονίζονται εργάτες, Έλληνες και Τούρκοι

³²¹ Προς την Επιμελητείαν Σ. Μ. Α., Σμύρνη 23.7.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

³²² Κουρουνιώτης, «Ανασκαφή εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω 1922», 1924, 238-9.

³²³ Κουρουνιώτης, «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω», 1924, 66.

Την περὶ κλειστή εικόνα του Κουρουνιώτη για τα τεκταινόμενα στο μέτωπο και για την ψυχολογία και τις διαθέσεις του μουσουλμανικού πληθυσμού με τον οποίο συναλλασσόταν, μαρτυρά η έκπληξή του όταν παρατηρεί τη μεταστροφή της συμπεριφοράς των τούρκων εργατών. Η ανασκαφή και η διαμονή είχαν αρχίσει να χάνουν την αρχική ευχαρίστησή τους, θα σημειώσει στο χρονικό των ανασκαφών, και η εμπιστοσύνη και η, έστω φαινομενική, ευμένεια των «*εγχωρίων Τούρκων του Σουλτάν Ισάρ και των περὶ χώρων*» που τόσο τους ευχαριστούσε το 1921, είχε εξανεμιστεί το επόμενο καλοκαίρι. Οι Τούρκοι με τους οποίους είχαν σχετισθεί φιλικά τώρα τους απέφευγαν, και οι υπόλοιποι μετά βίας απέκρυπταν την έχθρα τους. Η πιθανή παρουσία Τσετών επί της Μεσσηνίας περιόριζε την ελευθερία των κινήσεών τους επιδρώντας καταλυτικά στην πρόοδο των ανασκαφών. Στις νέες συνθήκες της υποχώρησης, όπου ο ελληνικός στρατός κινούμενος «*προς την θάλασσαν*» κατέκαιε και λεηλατούσε τα τουρκικά χωριά όπως αναφέρει η έκθεση του μεράρχου Κορτζά, εξήγειραν το αίσθημα της εκδικήσεως των Τούρκων κατά των χριστιανών με τους οποίους πριν από τον πόλεμο, «*έζων εν αδελφική σύμπνοια*»³²⁴. Και φαίνεται τα νέα έφταναν πολύ γρήγορα στο σημείο της ανασκαφής που βρισκόταν σχεδόν στο πολεμικό μέτωπο του Μαιάνδρου, καθώς οι «*Κεμαλικοί πράκτορες ειργάζοντο με πολλήν δεξιότητα*» και διέδιδαν τις προόδους του Κεμάλ, «*με πολλές υπερβολάς πάντοτε*». Έτσι, οι τούρκοι κατάδικοι που τις πρώτες μέρες εργάζονταν με χαρά σχεδόν, και με επιμέλεια, «*είχον σχηματίση την πεποίθησιν, ότι δεν θα εβράδυνεν η ημέρα της ήττης και της αποχωρήσεώς μας εκ*

³²⁴ Έκθεσις Πεπραγμένων IIIης Μεραρχίας εν Μ. Ασία 1921- 1922 (Αρχειό Ιστορίας Στρατού).

Μικράς Ασίας» και άρχισαν να δυστροπούν και να ζητούν προφάσεις για να αποφύγουν την εργασία. Λίγες μέρες πριν από τη διακοπή της ανασκαφής είχε γίνει στο μέτωπο του Μαιάνδρου ο αιφνιδιασμός του στρατιωτικού σταθμού Ορτακσέ και η προσωρινή κατάληψή του από τους Τούρκους· έκτοτε αυξήθηκε η νευρική κατάσταση των κατοίκων και τους χριστιανούς, «μολονότι δεν είχομεν πληροφορίας περί της τρομακτικής καταστροφής του Αφιόν Καρά Ισάρ και του Βορείου εν γένει μετώπου, ήρχισεν να καταλαμβάνη αόριστον, λίαν δυσάρεστον, αίσθημα ανησυχίας». Σχεδόν κάθε απόγευμα γίνονταν άγονες προσπάθειες από τους Τσέτες να καταστραφεί η σιδηροδρομική γραμμή κοντά στο χωριό, με τις βόμβες να εκρήγνυνται λίγες εκατοντάδες μέτρα μακριά από την κατοικία του αρχαιολόγου· «τους Τσέτες καταδίωκαν οι στρατιώτες μας» αλλά εκείνοι ξέφευγαν γλιστρώντας ανάμεσα στα πυκνά δένδρα του Σουλτάν Ισάρ ή κρύβονταν από τους ντόπιους Τούρκους, αν δεν ήταν οι ίδιοι οι δράστες. «Οι θαρραλέοι στρατιώτες που έμοιαζαν να έχουν ακράδαντη πεποίθηση στις δυνάμεις τους, και η ανδρεία στάση του αρχηγού της δυνάμεως Σουλτάν Ισάρ λοχαγού Βακαλοπούλου (σφαγιάστηκε στη Μαγνησία μαζί με πολλούς άλλους έλληνες αξιωματικούς), δεν άφηνε να μας καταλάβει ο φόβος. Η ανασκαφή εξακολούθησε μέχρι την προηγούμενη μέρα της γενικής υποχώρησης από τον Μαίανδρο· μέχρι της στιγμής εκείνης παρέμενε επικεφαλής των εργατών ο Απέργης [αναχώρησε από το Σουλτάν Ισάρ με το τελευταίο τρένο] στον οποίο είχε δοθεί η εξ Εφέσου σταλείσα υπ' εμού δύο ημέρας πρότερον παραγγελία να διακόψη την εργασίαν και να επιστρέψει στη Σμύρνη».

Για λίγες μέρες δούλεψε μαζί τους κι ο αρχιτέκτονας Μιθριδάτης Καρακότσης, «νεαρός Αρμένιος, αποσπασθείς εις την αρχαιολογικὴν υπηρεσίαν Μικρᾶς Ασίας ἀπὸ τοῦ τμήματος Δημοσίων Ἔργων τῆς Ἑλληνικῆς διοικήσεως», στου οποίου τα σχέδια ο Κουρουνιώτης θα στηρίξει την έκθεσή του «ὡς εἶχε γίνῃ τούτο οκτὼ ἡμέρας περίπου προ τῆς διακοπῆς τῆς εργασίας»³²⁵.

Σύμφωνα με τον Κουρουνιώτη υπήρξε ἔλλειψη ενημέρωσης για την κατάρρευση του μετώπου και μόνο στο Αἰδίνι, μόλις «δύο ἡμέρας πριν γίνῃ ἡ υποχώρησις», και οδεύοντας για τη Σμύρνη, πληροφορήθηκε ἀπὸ τον ἐκεῖ διοικητὴ πως ο Αρμოსτής εἶχε διατάξει, στις 19 Αυγούστου, να συσκευάσει τα ἀρχεῖα των υπηρεσιῶν τῆς σε πόλεις και χωριά και να ἀναχωρήσει ἡ πολιτικὴ διοίκησις. Το ἴδιο και ἡ χωροφυλακὴ, που εἶχε συμβάλλει σημαντικὰ στην υποστήριξη τῆς διοικήσεως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κατοχῆς. Μόνο τότε ο ἀρχαιολόγος ἐνόησε «τὴν αἰτίαν τῆς ἐντροῦ μου, πανικοβλήτου φυγῆς πρὸς τὴν Σμύρνην των περὶ τὸ Αἰδίνιον χριστιανῶν, ἥτις μου ἦτο μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ἀνεξήγητος»³²⁶. Ἡ ἀπόλυτη ἀγνοία του μαρτυρὰ τὴν ἔλλειψη πληροφόρησης για τὴν οποία πολλὰ ἔχουν γραφεῖ, πάντως ἡ ἐπιστολὴ που ἡ ἐβραιοαμερικανίδα Χ. Γκόλντμαν του εἶχε ἀποστέλλει ἀπὸ τὴν Κολοφῶνα τὸν Ιούνιο τοῦ 1922 ἀναφέρει πως «ἔχει ἀρχίσει νὰ ἀγχώνεται με τὸ ζήτημα τοῦ κλεισίματος τῆς ἀνασκαφῆς», τὴν οποία, «αν ὅλα πηγαινάν καλά» θα συνέχιζε τὸ ἐπόμενο καλοκαίρι³²⁷.

³²⁵ Κουρουνιώτης, «Ἀνασκαφαὶ ἐν Νύσῃ τῇ Ἐπὶ Μαϊάνδρῳ 1922», 1924, 229.

³²⁶ Κουρουνιώτης, «Ἀνασκαφὴ ἐν Νύσῃ τῇ Ἐπὶ Μαϊάνδρῳ 1922», 1924, 227-8.

³²⁷ Goldman, June 23rd/1922 (Εθνικὸ Ἀρχεῖο Μνημείων).

Η αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία ματαίωσε την ολοκλήρωση των ανασκαφών του. Κλείνοντας θα γράψει πως «Έλληνες ντόπιοι, χάρις εις το άγριον έργον των Τούρκων δεν υπάρχουνι πλέον εκεί»³²⁸. Όσο για τις συλλογές που είχαν συγκεντρωθεί, με τη βοήθεια και του στρατού, από την περιήγησή του στην ενδοχώρα, «έμειναν μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν εις τα Μουδανιά και την Σμύρνην· τι απέγειναν δεν μπόρεσα να μάθω μέχρι τούδε»³²⁹.

³²⁸ Κουρουνιώτης, «Ανασκαφαί εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω», 1924, 78.

³²⁹ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 393.

B.4. Η Ανασκαφή στις Κλαζομενές (Γεώργιος Οικονόμος)

Γεώργιος Οικονόμος (1883-1951)³³⁰

Το απόσπασμα από την ολιγοσέλιδη κριτική του Γ. Οικονόμου, *Ο Φασισμός και η Ιστορία*, που έγραψε στα γαλλικά το 1940 για να απαντήσει στην κομπορημοσύνη της μουσολινικής Ιταλίας, μαρτυρά την επίγνωσή του για τη χρήση που «το ρούχο της ιστορίας» μπορούσε να έχει:

«Η Ιταλία δεν βλέπει παρά από την οπτική των ρωμαϊκών χρόνων την ιστορία του παρελθόντος, ή καλύτερα από μια νεο-ρωμαϊκή οπτική, προσπαθώντας να ιδρύσει μια καινούρια Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μέσα στο σύγχρονο κόσμο. Ξεκινά ότι οι τρέχουσες ευρωπαϊκές δυνάμεις είναι ολότελα διαφορετικές από εκείνες της εποχής

³³⁰ Φωτ. στο, Λεύκωμα 1937, 39.

του Αυγούστου και των άλλων ρωμαίων αυτοκρατόρων [...] στον ιμπεριαλιστικό φασισμό δεν αρκείται να βασίζεται στη δύναμη των όπλων του, θέλει να ενδυθεί και το ρούχο της ιστορίας που θα του προσφέρει ένα επιχείρημα ηθικό και θα το μετατρέψει σε μια ευγενική πρόθεση απελευθερωτικών διεκδικήσεων [...] Ο αρχηγός του ιταλικού κράτους έχει πολλές φορές δηλώσει την απόφασή του να επανιδρύσει τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. [...] Ο φασισμός θα αποτύχει γιατί θέλει να παρασύρει τον ιταλικό λαό σε μια ιδέα που δεν υπάρχει μέσα στην ψυχή του, σε μια ουτοπία ιμπεριαλιστική που δεν μπορεί να ανταποκριθεί σε διεκδικήσεις ιστορικές και θα παραμείνει μόνο θεωρία [...] Όσο για τις δηλώσεις περί ανώτερου πολιτισμού των επιτιθέμενων, τις προσπερνώ. Η επιθετικότητα από μόνη της, δίχως κανένα λόγο, είναι η πιο τρανή απόδειξη της κατωτερότητάς τους!»³³¹.

Η παραπάνω κριτική στα ιδεολογήματα του ιταλικού φασιστικού καθεστώτος θα μπορούσε να αφορά και στον ελληνικό επεκτατισμό, τον επίσης εδραιωμένο σε ανάλογα ιδεοληπτικά σχήματα, στο τρισχιλιετές «εθνικό σχήμα» και στην ελληνική πολιτισμική «ανωτερότητα». Αλλά καθώς ο Οικονόμος παρέμεινε μέχρι τέλους ένας πιστός εκπρόσωπος της τάξης του και των πολλών θεσμικών αρμοδιοτήτων του —ως γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας, πρύτανης, διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου και γραμματέας της Ακαδημίας— οι ερμηνευτικές ιστοριογραφικές-αρχαιολογικές προσεγγίσεις του καταδικάστηκαν στη μονομέρεια που απαιτούσε η αστική πολιτική και επιστήμη, όχι μόνο η μεγαλοϊδεατική του πρώιμου 20ού αιώνα αλλά και του Μεταξά και του βασιλιά Γεωργίου Β΄.

³³¹ Oikonomos 1941.

Ο γεννημένος στην Αθήνα από εύπορη οικογένεια αρχαιολόγος είχε σπουδάσει φιλολογία ωσότου μεταβεί με υποτροφία της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στη Γερμανία για να σπουδάσει Αρχαιολογία στα πανεπιστήμια της Βόννης, του Μονάχου και του Βερολίνου. Και ήταν ήδη Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων πάνω από μια δεκαετία όταν, τον Σεπτέμβριο του 1919, έλαβε εντολή από τον υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης Δημήτριο Δίγκα (1876-1974) να μεταβεί με τον τμηματάρχη του Αρχαιολογικού τμήματος του Υπουργείου Κ. Κουρουνιώτη στη Σμύρνη *χάριν της αρχαιολογικής υπηρεσίας των εν Μικρά Ασία υπό των Ελληνικών στρατευμάτων κατεχομένων χωρών*³³². Με την άφιξή του στη Σμύρνη θα επισκεφτεί, τέλη του φθινοπώρου του 1919, και συνοδευόμενος από τον Κουρουνιώτη, διάφορες αρχαιολογικές θέσεις στην περιφέρειά της. Έχοντας συνεχίσει μετά τη Γερμανία τις σπουδές του στην Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία, συνήθιζε να ερευνά όχι μόνο μέσα από κείμενα αρχαίων συγγραφέων αλλά και από πρωιμότερες ξενόγλωσσες μελέτες την ιστορία των αρχαίων οικισμών· ενόσω βρισκόταν στη Μικρά Ασία μελέτησε για τη ζωφόρο της Περγάμου, τη φρυγική τέχνη, την πρώιμη ζωγραφική και τις επιγραφές της Μικράς Ασίας, την τοπογραφία της Τρωάδας και της Λυδίας, για τη Φώκαια, την Παμφυλία την Καρία και για τις Κλαζομενές —ο Κουρουνιώτης είχε ζητήσει τη συνδρομή του σχετικά με την ιστορία της Νύσας. Τη θέση των αρχαίων Κλαζομενών θα επισκεφτεί έχοντας διαβάσει και τις προηγηθείσες δημοσιεύσεις από ξένους επιστήμονες για τα «γνωστά δείγματα των Κλαζομενίων σαρκοφάγων» που είχαν φθάσει «κατά καιρούς εις διάφορα

³³² Οικονόμος, *Κατάλοιπα - Ημερολόγια*, 1921-1922 (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

αρχαιολογικά μουσεία του κόσμου». Οι ντόπιοι τον πληροφόρησαν πως μια έρευνα στη γύρω περιοχή που τώρα αποκαλούνταν Μοναστηράκια θα τον αποζημίωνε, καθώς έβλεπαν κατά καιρούς αρχαία αντικείμενα³³³.

Τον Φεβρουάριο του 1920 πήγε στο Αϊδίνι, αγροτικό κέντρο διάσημο για τα σύκα του στη γόνιμη κοιλάδα του Μαιάνδρου και με τα πολλά ρωμαϊκά κτίσματα που μαρτυρούσαν την ιδιαίτερη ανάπτυξή του επί Ρωμαίων. Και για τους μουσουλμάνους πρέπει να είχε υπάρξει σημαντικό κέντρο, κρίνοντας από τα πολλά τεμένη που η σεισμογενής ζώνη στην πλειοψηφία τους είχε μετατρέψει σε ερείπια. Ο Οικονόμος θα μεταφέρει από τις παρακείμενες αρχαίες Τράλλεις «*αρχαία λείψανα*» στη Σμύρνη «*προς προφύλαξιν*», ανάμεσά τους, μέλος γυναικείου αγάλματος «*λαμπράς ποιότητας μαρμάρου*». Θα το εντοπίσει «*εν σωρώ αρχαίων μαρμαρίνων τεμαχίων γλυπτών, αρχιτεκτονικών και επιγεγραμμένων*» συγκεντρωμένων στον κήπο του οθωμανικού σχολείου «Ιδαδιέ», που μετά την απόβαση του στρατού στη Σμύρνη είχε επιταχθεί και μετατραπεί σε στρατιωτικό νοσοκομείο. Ο κορμός του αγάλματος, μια «Αφροδίτη» ρωμαϊκής περιόδου, βρισκόταν ήδη στη συλλογή της Ευαγγελικής Σχολής «*δωρηθέντα μετ' άλλων αρχαίων εις το μουσείον υπό φιλαρχαίων και φιλοπατρίδων Ελλήνων*»: η συλλογή αρχαιοτήτων αποτελούσε αυτονόητη έκφραση αγάπης προς την πατρίδα, πόσο μάλλον όταν αυτή πραγματο-

³³³ «Την σκέψιν προς εκτέλεσιν δοκιμαστικών ερευνών εν Κλαζομεναίς έσχον ευθύς κατά την πρώτην εν έτει 1919 μετά του συναδέλφου Κ. Κουρουνιώτου επίσκεψιν του τόπου, τούτο μεν δια τα εις της χώρας εκείνης πασίγνωστα και σημαντικώτατα τυχαία ευρήματα, τα οποία λαθραίως εκάστοτε υπό των εντοπίων εξαγόμενα έφθασαν εις τα πλείστα των αρχαιολογικών Μουσείων, τούτο δε δια τας εξ αυτού του τόπου ενδείξεις και πληροφορίας των χωρικών, αι οποίαι υποσχούνται πλουσίαν την αμοιβήν της ερεύνης (Οικονόμος, Κατάλοιπα-Ημερολόγια 1921/22, Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

ποιείτο «εν χρόνοις χαλεπωτάτοις δια τον Ελληνισμόν» και σε περιβάλλον δυσμενέστατο λόγω της βαρβαρότητας και της αμάθειας «προς παν καλλιτεχνικόν λείψανον», όπως είχε σημειώσει ο αρχαιολόγος³³⁴.

Ο Οικονόμος καταγγέλλει τους Τούρκους για «αμάθεια» και «βαρβαρότητα», ωστόσο στις Τράλλεις είχαν γίνει τουρκικές ανασκαφές από την Οθωμανική Κυβέρνηση τουλάχιστον τρεις δεκαετίες πριν καταφθάσουν εκεί οι έλληνες αρχαιολόγοι, και τα ελληνορωμαϊκά ευρήματά της είχαν μεταφερθεί στο οθωμανικό μουσείο της Κωνσταντινούπολης. Και όχι μόνο στις Τράλλεις. Οι Οθωμανοί Τούρκοι που είχαν σπουδάσει στα πανεπιστήμια της Δύσης είχαν επηρεαστεί από το ενδιαφέρον των κλασικών αρχαιολόγων για την ελληνορωμαϊκή περίοδο και τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα είχαν διεξαχθεί έρευνες και σε άλλες ελληνιστικές και ρωμαϊκές θέσεις, στο Nemrut Dağı, στο Sıppar στην ανατολική όχθη του Ευφράτη, στην παραμεσόγειο Saida (Σιδώνα) και αλλού, με την πλειονότητα των ευρημάτων στις προθήκες των πολλών μουσείων που είχαν ιδρύσει ως το 1910 στην Κωνσταντινούπολη, το Ικόνιο, την Προύσα, το Σελανίκ, τη Σιβάς και αλλού³³⁵ να είναι της ελληνιστικής, της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου. Παρότι οι μέθοδοι των ερευνών που είχαν ακολουθηθεί ήταν απλοϊκές —όπως ήταν και για τους Δυτικούς εκείνη την εποχή—, και η πρώτη αυτή γενιά των αρχαιολόγων προερχόταν από αριστοκρατικές οικογένειες και κράτησε μέσα στην ελίτ το αρχαιολογικό ενδιαφέρον —όπως και οι Δυτικοί έκαναν εκείνη την εποχή—,

³³⁴ Οικονόμος, *Εκ του Εργαστηρίου των Τράλλεων*, 1923, 59.

³³⁵ Βλ. Remzi Arik, *Les fouilles archeologiques en Turquie*, Milli Egitim Basim Evi: Άγκυρα 1950.

το ενδιαφέρον στην αρχαιολογία είχε αποτελέσει μια μεγάλη στροφή εκ μέρους των Οθωμανών που δεν εισέπρατταν το παρελθόν τους μέσα από τα μνημεία, ούτε καν από τα ισλαμικά, και κανένα ως τότε δεν συγκρινόταν με την αξία της γραπτής και της προφορικής παράδοσης.

Όπως προαναφέρθηκε ο Οικονόμος είχε αντικατασταθεί από τον Κουρουνιώτη με την εκλογική ήττα του Βενιζέλου —ένδειξη, ίσως, της βενιζελικής του σύμπλευσης. Και ο Δίγκας, που είχε στείλει στον Οικονόμο την εντολή να μεταβεί στη Σμύρνη, χάνει τον υπουργικό του θώκο τον Νοέμβριο του 1920 (επανήλθε το 1929 ως υπουργός Δικαιοσύνης): σε αυτή τη, γραφική σχεδόν, εναλλαγή προσώπων, μόνο η Μεγάλη Ιδέα παρέμενε αμετάβλητη· βενιζελική ή φιλοβασιλική, βυζαντινή ή αρχαιοελληνική, ελλαδική ή ελληνική, ήταν πάντα παρούσα. Ο Οικονόμος παρότι είχε απομακρυνθεί από την αρχική διευθυντική θέση του ενημέρωσε το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης για το αρχαιολογικό ενδιαφέρον των Κλαζομενών που αποδείκνυε και η εξαγωγή των άφθονων καταλοίπων της θέσης από τους ντόπιους έναντι αμοιβής στο εξωτερικό, υποβάλλοντας και αίτηση, τον Μάρτιο του 1921, στο Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, για την ανάληψη των ερευνών που θα συντελούσαν ιδιαιτέρως στη «*διαφώτισιν και συμπλήρωσιν των περί της ιωνικής κεραμικής και αγγειογραφίας γνώσεων ημών*»³³⁶.

Το Συμβούλιο, αποδεχόμενο την πρότασή του για ανασκαφή «*εις την περιώνυμον του Αναξαγόρα πατρίδα, τας αρχαίας Κλαζομενάς*»³³⁷, διαβίβασε την

³³⁶ Οικονόμος, *Κατάλοιπα - Ημερολόγια*, 1921/22 (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

³³⁷ Οικονόμος 1922, 14.

απόφαση στον Αρμοστή Σμύρνης ζητώντας του την άδεια για αρχαιολογική έρευνα. Από την αλληλογραφία του Οικονόμου μαθαίνουμε ότι το εκτιμώμενο κόστος της ανασκαφής ήταν ανάλογο με της ανασκαφής στη Μακεδονία³³⁸. Με την προσάρτηση της στο Ελληνικό Βασίλειο ο Οικονόμος είχε αναλάβει με πρωτοβουλία της Αρχαιολογικής Εταιρείας τη διεύθυνση των ανασκαφών στην Πέλλα, «*την πρωτεύουσαν του Μακεδονικού κράτους [...] η οποία παρέσχε τον Μέγα Μακεδόνα*». Η εκεί ανασκαφή, με «*σαφές το πόρισμα ότι μόνο Ελληνικά πράγματα ανεκάλυψε*» όπως ο Οικονόμος θα γράψει στο σχετικό ενημερωτικό άρθρο του στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας, καθιστούσε προφανή την *ελληνικότητα* της Μακεδονίας, της αρχαίας και της τωρινής. Επιπλέον, πέρα από την «*τύχη της σκαπάνης να κτυπήση το Ελληνικόν έδαφος*» και να αποκαλύψει τις πρώτες μακεδονικές οικίες, σημαντικές ήταν και οι οικοδομικές ομοιότητες με τις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας, στις οποίες είχε δώσει ψυχή ο «*Μακεδονικός Ελληνισμός*»³³⁹: το 1914 που ο Οικονόμος διατυπώνει αυτά τα συμπεράσματα ο στόχος της Μικράς Ασίας ήταν ήδη υπαρκτός. Και οι εκεί αρχαιότητες της ελληνομακεδονικής κυριαρχίας θα συνέβαλλαν στην «ελληνοποίησή» της, ισχυροποιώντας το επιχείρημα της διεκδίκησής της.

Αν από τη Σμύρνη μεταφερθούμε στην Κωνσταντινούπολη, βρίσκουμε, τον Μάρτιο του 1921, που ο Οικονόμος έχει προβεί σε ενέργειες για την αδειοδότηση

³³⁸ «*Δια την ανασκαφήν ταύτην υπολογίζει [η Αρχαιολογική Εταιρεία] δαπάνην δραχμών 5000—, το δε ημερομίσθιον μέχρι δραχ 10.—. Και τα εν τη Μακεδονία ημερομίσθια δεν είναι πάγια, νομίζω όμως ότι δεν θα υπερβαίνουν τας 10 δρ. ποσόν δ' απαιτούμενον προς εκτέλεσιν της εργασίας ταύτης υπολογίζω δρ. ωσαύτως 5000 τουλάχιστον*» (Εν Αθήναις τη 30ήν Μαρτίου 1921, Προς το Δ. Συμβούλιον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στο, Οικονόμος, *Κατάλοιπα - Ημερολόγια*, 1921/22, Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

³³⁹ Οικονόμος 1915, 148.

της ανασκαφής στις Κλαζομενές, παράπλευρες προσπάθειες με επίκληση στην ιστορία και την αρχαιολογία από τον «Σύνδεσμο Ελληνίδων» που ιδρύεται τον ίδιο μήνα. Ο Σύνδεσμος απέβλεπε, σύμφωνα με το καταστατικό, πέρα από την «καλλιέργεια βαθέος εθνικού και θρησκευτικού αισθήματος και ενθουσιώδους ελληνικής καρδίας εις την ελληνικήν οικογένειαν», στην προβολή «του Ελληνικού πολιτισμού αρχαίου τε και νεωτέρου», που θα εξασφάλιζαν τα τμήματα των Εθνικών Αναγκών και Αρχαιολογίας και Εκδρομών με πρόεδρο τον αρχαιολόγο Οδυσσέα Ανδρεάδη, γενικό γραμματέα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Τα τμήματα θα διοργάνωναν, μεταξύ άλλων, μαθήματα αρχαιολογίας και εκδρομές σε αρχαιολογικές θέσεις της Μ. Ασίας. Πέρα από την καλλιεργούμενη αγάπη προς τον εθνικό βίο επεδίωκαν και τη συντήρηση του οράματος της επέκτασης του ελληνισμού στις πανάρχαιες κοιτίδες του, οι οποίες, για τους λόγιους του Συνδέσμου «έσφυζαν» από ελληνικές αρχαιότητες: υπαινισσόμενοι όχι τα ελληνίζοντα μοτίβα τους αλλά την *άρρηκτη* στους αιώνες ελληνική εθνοπολιτική ιδιότητά τους και τη φυλετική σχέση με το νεότερο ελληνισμό. Και διαλέξεις διοργανώνονταν. Η διάλεξη της 26ης Δεκεμβρίου του 1921 ερχόταν να υπενθυμίσει στο ακροατήριο πως η Μεγάλη Ιδέα δεν ήταν καινοφανής αλλά αναπόσπαστο μέρος της εθνικής παράδοσης που είχε γεννηθεί από τις στάχτες της Άλωσης και έκτοτε εξελισσόταν. Αγορητής ήταν ο καθηγητής αρχαιολογίας Οδυσσέας Ανδρεάδης και θέμα ήταν, με αφορμή τη συμπλήρωση εκατονταετηρίδας από την πρώτη Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, «Η εξέλιξις της

Μεγάλης Ιδέας από της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως». Καθώς έπρεπε να υπογραμμιστεί και ο τωρινός ηρωισμός της φυλής, και να παραλληλιστεί με τον αντίστοιχο των αρχαίων προγόνων, προσκλήθηκε να μιλήσει και ο Κ. Μισαηλίδης, με την ευρεία αποστολή στο πεδίο των μαχών ως ανταποκριτής εφημερίδων των Αθηνών, της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης³⁴⁰. Που διερμήνευε τις μάχες στον Σαγγάριο με τον χαρακτηριστικό μελίρρυτο τρόπο του που υμνούσε τη «*θρησκεία της Πατρίδος*» και τον ιεροθύτη της, τη φυλή, εντάσσοντας ταυτόχρονα στο αφήγημά του ως σιωπηλούς θεατές, αλλά μάρτυρες της μεγαλειώδους εποποιίας, «*τα ραγισμένα μάρμαρα, τους γκρέμιους Ναούς, τους Χαλασμένους Βωμούς*»³⁴¹.

Ο Οικονόμος ενημερώνεται εγγράφως τον Μάιο από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών ότι από το Υπ. Στρατιωτικών τού χορηγήθηκε «*αναστολή προσελεύσεως εις τας τάξεις του στρατού*»³⁴² και ο Θεόδωρος Ζαΐμης (1847-1922), στη θέση του Δ. Δίγκα ως το 1922, του στέλνει εγγράφως εντολή, «*ίνα μεταβήτε εις Κλαζομενάς*

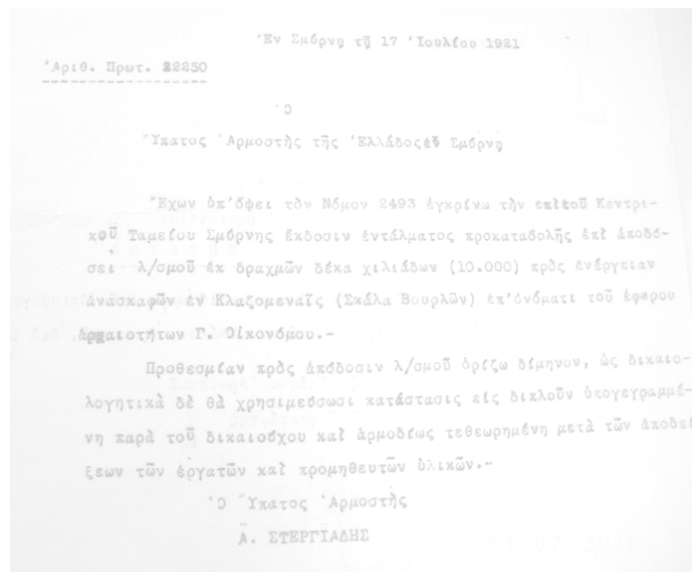
³⁴⁰ Μαμώνη - Ιστικοπούλου 2002, 159-161 & Μαμώνη 1983, 277-290.

³⁴¹ Για τη διάλεξή του «*Εντυπώσεις από το μέτωπο*», η εφημερίδα *Πρόοδος* σχολίασε πως «*Ο κ. Μισαηλίδης επί του βήματος ενόμιζε τις ότι μετεμορφώθη εις ιερέαν λειτουργούντα εις τον Βωμόν της Πατρίδος και της ανθήσεώς της*» (Παπακώστας 2007, 27). Οι διαλέξεις «*χρωματίζονταν*» από τις πολιτικές πεποιθήσεις των ομιλητών. Όταν ο Οδ. Ανδρεάδης «*παρέλειψε*» να αναφέρει τον Βενιζέλο, τον «*κατ' εξοχήν συντελεστή της Μεγάλης Ιδέας*», προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών στο ακροατήριο και ο μητροπολίτης Νίκαιας Βασίλειος τον κατηγορήσε ότι παραχάραξε την «*εθνικήν αλήθειαν*». Αλλά και ο Μισαηλίδης ενημερώθηκε από τον ΕΦΣΚ ότι για τελευταία φορά τού παραχωρούσε το βήμα επειδή χρησιμοποιούσε τη δημοτική σε αντίθεση με τη λόγια γλωσσική παράδοση του ΕΣΦΚ (Μαμώνη - Ιστικοπούλου 2002, 159-161 & Μαμώνη 1983, 277-290).

³⁴² Προς τον κ. Γ. Οικονόμον, έφορον αρχαιοτήτων, Αθήνα 14.5.1921, Εντολή του Υπουργού (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

όπως ενεργήσητε ανασκαφάς των εκεί ηρειπωμένων αρχαιολογικών μνημείων»³⁴³.

Ο Αρμοστής εξασφάλισε όχι μόνο την άδεια ανασκαφής αλλά, όπως μαθαίνουμε από το ημερολόγιο του Οικονόμου, ενέκρινε και τη δαπάνη από το ταμείο της Αρμοστείας.

Επιστολή του «Υπατου Αρμοστή της Ελλάδος εν Σμύρνη» για την παραχώρηση χρηματικού ποσού «προς ενέργειαν ανασκαφών» (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας)

Ο αρχαιολόγος μετέβη στα τέλη Ιουλίου στη θέση του αρχαίου οικισμού μεταξύ Urla/Bourloun και αρχαίου λιμανιού (Σκάλα Βουρλών) όπου το ελληνορθόδοξο στοιχείο πλειοψηφούσε· εδώ σημειώθηκε μια από τις πρωιμότερες αναμίξεις των ελληνικών αρχών στα ζητήματα μιας ελληνορθόδοξης κοινότητας, όταν τον Αύγουστο του 1893 παρενέβη ο υποπρόξενος των Βουρλών για το πρόβλημα της

³⁴³ Επιστολή Ιουλίου 1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων)

δεκάτης επί της σταφίδας με επιστολή στις οθωμανικές αρχές³⁴⁴. Οι ανασκαφές του 1921, σε δυο φάσεις, αρχικά στα Μοναστηράκια όπου βρισκόταν το αρχαίο νεκροταφείο, και από τις 16 Αυγούστου στο νησί του Αγίου Ιωάννη όπου βρισκόταν η ελληνιστική και ρωμαϊκή πόλη, συνολικά κράτησαν από τις 3 Αυγούστου ως τα μέσα Οκτώβρη, περίοδο εξελισσόταν και ολοκληρώθηκε η τρίτη φάση της εκστρατείας: η προέλαση προς την Άγκυρα και ο Σαγγάριος. Οι ειδήσεις από το μέτωπο παλινδρομούν: τότε «Οι Τούρκοι έχουν αναχαιτίσει την προέλαση των Ελλήνων, 40 μίλια ανατολικά του Eski-Şehir» και τότε «Οι Κεμαλιστές χάνουν το 75% του στρατού τους» και «μεταφέρουν στη Σεβάστεια την κυβέρνησή τους και την εθνοσυνέλευση λόγω της ελληνικής προέλασης»³⁴⁵. Το πολεμικό συμβούλιο³⁴⁶ αποφασίζει την προέλαση για τα χαράματα της 1ης Αυγούστου, η οποία συνδεόταν με την επιτέλεση, πρώτα, «ενός άλλου άθλου: την υπέρβασιν της Αλμυράς ερήμου...», με την «ελληνική φυλή δικαιούμενη να επιδεικνύη ανά τον κόσμον» τη «φυλετική ρώμη» της. Στις 14 Αυγούστου θα κινδυνέψει ο Διάδοχος Γεώργιος όταν το χωριό Ουζούμπεη, όπου βρισκόταν με τον αρχηγό της Στρατιάς Μ. Ασίας Αναστάσιο Παπούλα (1857-1935), περικυκλώθηκε από το ιππικό των τσετών που είχε εισχωρήσει στα νώτα του ελληνικού στρατεύματος που κινούνταν προς την

³⁴⁴ Αναγνωστοπούλου 1998, 443.

³⁴⁵ «Turks Have Halted Greeks' Advance; Turn on Their Pursuers at Pass Forty Miles East of Eski-sehir. Kemal's Policy of Ruin His Troops Burn Villages as They Retire, Leaving Refugees to Hamper Greeks' Advance» (*The NY Times* 26.7.1921) & «Kemalists Losses 75% of the Army; Greeks Make This Assertion, Also Announcing Splitting of Turkish Forces. Turks Shift Their Capital Government and National Assembly Removed to Sivas on Account of the Greek Advance» (*The NY Times* 27.7.1921).

³⁴⁶ Πραγματοποιήθηκε στην Κιουτάχεια υπό τον βασιλιά, τον Δ. Γούναρη, τον υπ. Στρατιωτικών Ν. Θεοτόκη, τον αρχιστράτηγο Παπούλα, τον επιτελάρχη της Στρατιάς συν/χη Πάλλη, τον Βασίλειο Δούσμανη και τον Ξενοφώντα Στρατηγό.

Άγκυρα, ενώ και η μάχη του Καλέ Γκρότο που κράτησε δυο μέρες υπήρξε πολύ σκληρή· στις κλιτύες του λόφου, που έμοιαζε να είχε «φυτευτεί εκεί επίτηδες από τον Θεόν της Τουρκίας ίνα αντιταχθεί εις τους Έλληνες Σταυροφόρους του 1921», είχαν ανοικτεί χαρακώματα και είχαν στηθεί πολλά πολυβόλα. Στις 25 Αυγούστου διατάσσεται υποχώρηση και ο βασιλιάς Κωνσταντίνος «λόγω εντερίτιδας» μεταβαίνει από το Εσκή-Σεϊρ στην Προύσα την 1η Σεπτεμβρίου³⁴⁷. το πρωί της ίδιας μέρας η Στρατιά είχε ολοκληρώσει την επιστροφή στη δυτική όχθη του Σαγγάριου. Στις 17 Σεπτεμβρίου εκδηλώθηκε τουρκική επίθεση στο Αφιόν Καραϊσσάρ.

Ενώ διαδραματίζονται τα παραπάνω ο Οικονόμος είναι απασχολημένος στα Μοναστηράκια και στο νησί του Αγίου Ιωάννη στο Σμυρναϊκό (ή Ερμαίο) κόλπο, στις δυο σταδιακές εγκαταστάσεις των Κλαζομένων. Τα ευρήματα από την πρώτη κιόλας μέρα της δοκιμής είχαν δικαιώσει την επιμονή των ντόπιων: «όλος ο τόπος εκείνος» ήταν «εγκατεσπαρμένος δι' οστράκων αγγείων αρχαιοτάτης εποχής και δια τεμαχίων πηλίνων σαρκοφάγων, οι οποίαι ήδη από ετών γνωσταί, αποτελούσι χαρακτηριστικόν γνώρισμα», ιδιαίτερα στο τμήμα «της Ερυθραίας από των Βουρλών ή Βρύουλων δια των αμπελών και των κλιτύων των λόφων μέχρι της ακτής του Σμυρναϊκού κόλπου». Για την ίδρυσή του οικισμού και για την προέλευση του ονόματός του οι αναφορές ήταν συγκεχυμένες, γνώριζε ο Οικονόμος: «ο *Frazer Pausanias* τόμ. IV σ. 121 εκφράζει την γνώμην ότι φαίνεται ότι σημαίνει τους οξέως κραυγάζοντας κύκνους (*screaming swans*). Το δέλτα του Έρμου, το οποίον είναι εν τω κόλπω απέναντι των Κλαζομένων βρίθκει αγρίων κύκνων, ο δει κύκνος

³⁴⁷ Νικολόπουλος [x.x.], 133, 198-219 & Τάμης 1.9. (Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ, 1921, 39).

αναφαίνεται επί των νομισμάτων της πόλεως»· αλλά θα μπορούσε να έχει επιβληθεί και από εκείνους που από την Αργολίδα «οικίσαντες τον τόπον»³⁴⁸.

Μέχρι τα μέσα Αυγούστου είχε εντοπιστεί «επαλληλία τάφων» που μαρτυρούσε «εναργώς την μακράν οπωσδήποτε διάρκεια του νεκροταφείου»: όστρακα αγγείων, ταφές τοποθετημένες σε αντίστοιχους πίθους, και κιβωτιόσχημα φέρετρα (σαρκοφάγους). Το νεκροταφείο είχε δώσει άφθονο υλικό, 40 περίπου πήλινες διακοσμημένες σαρκοφάγους «ουχί νεωτέρων του δεύτερου ημίσεως του 6ου π.Χ. αιώνας», εκ των οποίων οι περισσότερες είχαν μήκος σχεδόν δύο μέτρα³⁴⁹. Εδώ κατασκευαζόταν κατά τον 7ο και τον 6ο αιώνα και μια κατηγορία μελανόμορφων αγγείων που τις είχαν καταστήσει διάσημο κέντρο παραγωγής όπως γνωρίζει ο Οικονόμος³⁵⁰, παρότι ελάχιστα διασώζονταν· ο πιο ασφαλής τρόπος να τα βρει κανείς, μάλιστα ακέραια, ήταν στα κτερίσματα, αλλά οι Κλαζομένοι έθαβαν κατά κανόνα τους νεκρούς δίχως αντικείμενα. Λίγα αγγεία μόνο βρήκε ο Οικονόμος στις σαρκοφάγους —«μελανογράφους λυκήθους»— όπως μαθαίνουμε από το ημερολόγιό του, αρκετά ωστόσο για να καταδεχτεί το σπουδαίο κέντρο κεραμικής που είχαν υπάρξει οι Κλαζομένες. Τότε ήταν κτήση λυδική: οι μικρασιατικές όχθες και τα λιμάνια της, γεμάτα Έλληνες και Φοίνικες εμπόρους, είχαν τραβήξει την προσοχή των Λυδών που θα τα προσαρτήσουν στο βασίλειο της Λυδίας και θα τα κρατήσουν

³⁴⁸ Οικονόμος, *Κατάλοιπα - Ημερολόγια*, 1921/22 (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας)

³⁴⁹ Οικονόμος 1922, 65-8.

³⁵⁰ Έφεραν «γεωμετρικήν εκ ρόμβων δικτυωτών διακόσμησην» κι έρχονταν να μας διαφωτίσουν και να συμπληρώσουν τα ευρήματα «εκ της Σάμου, Ρόδου, Ναυκράτιος, Δάφνης, Χίου και άλλων, ως και αυτών των Κλαζομένων ήδη γνωστών πορισμάτων, ενισχύουσι δ' έτι μάλλον την περί των Κλαζομένων ως κέντρου κεραμικού ευρυτάτης επιδράσεως γνώμην» (Οικονόμος 1922, 67-8).

υποτελείς από τα χρόνια του Γύγη (7ος αι.) μέχρι του Κροίσου, οπότε ο Κύρος θα καταλάβει όλες τις πόλεις της δυτικής Μικράς Ασίας. Για ένα σύντομο διάστημα μέσα στον 5ο αιώνα οι Κλαζομενές θα υπαχθούν στην αθηναϊκή ηγεμονία· τότε ο Αναξαγόρας θα μεταβεί στην Αθήνα και θα ενταχθεί στον κύκλο του Περικλή, την κρίσιμη περίοδο που οι αντιπολιτευόμενοί του τον κατηγορούν για την αδιαλλαξία του. Η υπαγωγή των Κλαζομενών στην Αθήνα τερματίστηκε όταν οι Κλαζομένιοι εξεγέρθηκαν επωφελούμενοι από την εφιαλτική έκβαση, για τους Αθηναίους, του Πελοποννησιακού πολέμου.

«Νησίς Αγίου Ιωάννου Κλαζομενών». Κινητά ευρήματα 1921-1922. «Οι φωτογραφίες των ευρημάτων τραβήχτηκαν μετά το 1922, ίσως μετά τη μεταφορά τους στο Εθνικό Μουσείο, γιατί σε ορισμένες από αυτές αναγνωρίζουμε κομμάτια που προέρχονται και από τις δυο ανασκαφικές περιόδους» (σχόλιο Αλίκης Μπικάκη)³⁵¹

³⁵¹ Οικονόμος, Κατάλοιπα - Ημερολόγια, 1921/22 (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

Η δυσδιάστατη, δίχως εγχάραξη, ζωγραφική διακόσμηση σε ορισμένες από τις πήλινες κιβωτιόσχημες σαρκοφάγους στο πεπλατισμένο περιχέλιωμα των 8-9 εκατοστών, από γρύπες, σφίγγες, σειρήνες, αρματοδρομίες, φυτικά ή γραμμικά σχέδια (κυματοειδής γραμμές σε σκούρα καστανή βαφή ή μαϊάνδρο) που παρατίθονταν σε σειρές («ζωφόροι»), ανατολίζοντα μοτίβα από «ζωοφόρους εναλλασσομένων ανθέων και καλύκων λωτού» και «συμπλέγματα σφιγγών, λεόντων και βοών» που περιγράφει και ο Οικονόμος³⁵², ήταν τεχνοτροπικά σύμφωνα με την αγγειογραφία του 6ου αιώνα. Τότε εκπνέει η μέγιστη ασσυριακή δύναμη, στην οποία το απόγειο τα εικαστικά θέματά της, ένα απόσταγμα των καλλιτεχνικών ιδεών και των παραδόσεων του αρχαίου ανατολικού κόσμου, είχαν φτάσει στα δυτικά μικρασιατικά παράλια κι από εκεί στον ελλαδικό χώρο του 7ου αιώνα, όταν η πυκνή εμπορική και διπλωματική επαφή με την Ανατολή είχε πυκνώσει μαζί με την προτίμηση στα καλλιτεχνικά μοτίβα της³⁵³. Τα γεωμετρικά σχέδια της Εποχής του Σιδήρου είχαν μετασχηματιστεί σε καμπυλωτά και η χρωματική ένταση των περιγραμμάτων απέδιδε δραματικά τις ζωόμορφες, αφηγηματικές

³⁵² Μία μόνο από τις σαρκοφάγους είχε «καλήν ζωοφόρον διακόσμησιν και αναλόγως μάλλον επιμελημένον το σχήμα, άλλαι έχουσι μόνον απλήν εκ ταινιών διακόσμησιν και άλλαι τέλος έχουσιν εντελώς ακόσμητον την επιφάνειαν και απλούστερα τα σχήματα [...] θέλει ασφαλώς καταρτισθή πλούσιον διάγραμμα, μάλιστα ενδιαφέρον και πλείστον συντελούν εις τον απαρτισμόν της εικόνας του βίου και της κεραμεικής παραγωγής των Κλαζομενίων» (Υπ. Αρμοστεία της Ελλάδος, Δ/σις ανασκαφών Κλαζομενών, Επιστολή Σεπτ. 1921 Προς το Δ. Συμβούλιον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας).

³⁵³ Όπως θα επισημάνει ο Ρωσο-σουηδός καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης Horst Janson (1913-1982) η επίδραση της ανατολικής τέχνης θα καθορίσει έκτοτε καταλυτικά την εξέλιξη της ελληνικής ενώ και κάποια αντικείμενα και μοτίβα που θα θεωρούσαμε τυπικά ελληνικά στην πραγματικότητα προέρχονται από τη Μεσοποταμία, την Αίγυπτο και τη Συρία των Αραμαίων: «αυτό το ανακάτωμα ανατολικών επιρροών και αιγαιακών καλλιτεχνικών τάσεων θα δώσει αυτό που θεωρούμε ως ιδιάζουσα «ελληνική τέχνη» (Janson ⁶2004, 109-125).

Αριστερά, φωτ. 1921: Σαρκοφάγος 22 (δεξιά), Σ 12 (αριστερά), Σ 10 (επάνω).
Δεξιά, φωτ. 1922: ανατολικότερη παράσταση σφίγγας στο πλαίσιο της σαρκοφάγου των
συνωριδών (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας)

συχνά παραστάσεις, που θύμιζαν αυτές που οι ασσύριοι ηγεμόνες συνήθιζαν και που ο Ασσυρμπανιπάλ εξέθετε στην αίθουσα του θρόνου στο παλάτι της Νινευή καθιερώνοντας το επικό *storyboard* με τον ήρωα και την πλοκή. Ο αρχαιολόγος και ιστορικός των μεσογειακών πολιτισμών Michael Rostovtzeff (1870-1952) είχε επισημάνει τη δεκαετία του 1910 πως ομοιότητες της ζωγραφικής των κλαζομένων σαρκοφάγων μπορούσε κανείς να δει σε σαρκοφάγους στην Κύπρο και στη Σιδώνα, ακόμα και στην Ετρουρία³⁵⁴, και ο Χόγκαρθ, που συνέχιζε στην Ιωνία το ανασκαφικό έργο που επί 11 χρόνια είχε στην επίβλεψή του ο ερασιτέχνης αρχαιολόγος, αρχιτέκτονας και μηχανικός των Βρετανικών Σιδηροδρόμων, Τζων

³⁵⁴ Rostovtzeff 1919, 146.

Γουντ (John Wood, 1821-1890), επισημαίνει το συναπάντημα ανθρώπων και ιδεών: Έλληνες είχαν διαπεράσει ως πέρα την Ασία αλλά και ασιάτες έμποροι συνωστίζονταν στην Ιωνία, και τα «*χέρια που σκάλισαν κάποια από τα ελεφαντόδοντα στο Αρτεμίσιο της Εφέσου δούλεψαν κάποια από τα καλλιτεχνικά μοτίβα που είχαν έρθει από τον Τίγρη· το ίδιο και οι χρυσοχόοι που έφτιαξαν τα κοσμήματα της Ρόδου και οι καλλιτέχνες που ζωγράφισαν την αγγειοπλαστική της Μιλήτου και τις σαρκοφάγους των Κλαζομενών*»³⁵⁵. Ο Χόγκαρθ είχε δίκιο κι όταν μιλούσε για καλλιτέχνες που ταξίδευαν από το ένα σημείο ως το άλλο για να φιλοτεχνήσουν σαρκοφάγους· η κάθε μια από αυτές, που είχαν κατασκευαστεί από κοκκινωπό ακάθαρτο πηλό τραχιάς υφής, ζύγιζε περίπου 450 κιλά, πράγμα που καθιστούσε δύσκολη τη μεταφορά τους για εμπορική εκμετάλλευση υποχρεώνοντας τους τεχνίτες να ταξιδεύουν για να τις κατασκευάσουν επί τόπου.

Χειρόγραφα σχέδια του Οικονόμου από τη θέση «Μοναστηράκια»: 1) οι θέσεις των σαρκοφάγων στη νεκρόπολη, 2) αντίστομος πίθος, 3) διάφορα ευρήματα (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας)

³⁵⁵ Hogarth 1914, 146.

Η ποικιλία των σαρκοφάγων, άλλες διακοσμημένες, άλλες εντελώς ακόσμητες και άλλες με περιορισμένο διάκοσμο, αντανakλούσε και την κοινωνική διαστρωμάτωση της κοινωνίας του 6ου αιώνα, θα επισημάνει ο Οικονόμος στη δεύτερη ενημερωτική έκθεσή του προς το Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας³⁵⁶. Το συμπέρασμα πέρασε απαρατήρητο σε μια εποχή που το ενδιαφέρον περιοριζόταν στην αισθητική των ευρημάτων και στη σχέση τους με τη φυλή. Άλλωστε και ο Οικονόμος επικεντρώνεται στο γεγονοτολογικό αφήγημα και στην ανάδειξη της τέχνης: «*εκ της χριστιανικής περιόδου της Περγάμου δεν θα είχε κανείς να αναφέρει μήτε μεγάλα οικοδομήματα μήτε σημαντικά ιστορικά γεγονότα*» σημειώνει σε μια πρόταση συνοπτική και αδιάφορη, με την οποία καταγράφει όχι μόνο την απουσία της κοινωνίας αλλά και των μεγάλων οικοδομημάτων και των «σημαντικών» γεγονότων που γενικότερα αναζητούσε η Δυτική αρχαιολογία της περιόδου. Τη Μικρά Ασία, το 1929 που γράφει το κείμενο για την Πέργαμο, κατατάσσει πάντα στις «ελληνικές χώρες» αφού, και μέσα στην περίοδο της καλλιτεχνικής ένδειας που περιγράφει, επιβίωνε ένα σημαντικό στοιχείο, «*ο μέγας διαιτητής του Χριστιανισμού και του Ελληνισμού εν ταις ελληνικαίς χώραις*», η γλώσσα³⁵⁷.

³⁵⁶ « [...] εκτός της μεταξύ των σαρκοφάγων παρατηρουμένης διαφοράς, ευρέθησαν και πολλοί απλοί σκαπτοί ή λακκοειδείς τάφοι αναμεμιγμένοι μετά των εν σαρκοφάγοις ταφών, πενιχρότεροι, και έχοντες ως μόνον γνώρισμα αμφορέα είτε εντελώς ακόσμητον είτε κεκοσμημένον δι' απλών ταινιόσχημων κοσμημάτων» άρα «η σύστασις της νεκροπόλεως αντανakλά την συγκρότησιν της κοινωνίας των ζώντων μετά της ποικίλης αυτής περιουσιακής διαβαθμίσεως» (Υπάτη Αρμοστεία, Δ/σις ανασκαφών Κλαζομενών, Επιστολή Σεπτεμβρίου 1921 «Προς το Δ. Συμβούλιον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας», στο, Οικονόμος, *Κατάλοιπα - Ημερολόγια, 1921-1922*, Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

³⁵⁷ Οικονόμος, «Η Πέργαμος και η περγαμηνή τέχνη», 1929, 56.

Κλαζομένιες σαρκοφάγοι από την ανασκαφή του Γ. Οικονόμου.
Κλειστή αίθουσα «Πήλινων», Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών
(φωτογρ. Κ. Παυλή)

Η αποτυχία της εξέγερσης των μικρασιατικών πόλεων του 494 και ο φόβος των Περσών ώθησε τους Κλαζομένιους στο απέναντι νησί λίγες εκατοντάδες μέτρα μακριά. Ο Πausanias γνώριζε την απόπειρα του Αλέξανδρου να δημιουργήσει «τεχνητόν ισθμόν» στο σημείο όπου πριν από κάποιες δεκαετίες οι Τούρκοι είχαν ιδρύσει «λοιμοκαθαρτήριον υδραγωγείον»: με αυτή την ιδιότητα ήταν γνωστή τώρα

η περιοχή παρά για το αρχαίο παρελθόν της, γράφει ο Οικονόμος³⁵⁸. Που με την ευκαιρία που του προσέφεραν οι επιπλέον παραχωρηθέντες αιχμάλωτοι-εργάτες και τα επιπλέον παραχωρηθέντα εργαλεία θα μετατοπίσει την ανασκαφή «από της ξηράς εις την νήσον». Σύμφωνα με την ενημερωτική επιστολή του προς το Συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, στις 16 Αυγούστου του 1921 οι ανασκαφές μεταφέρθηκαν «επί της νησίδος Αγίου Ιωάννου ή Μαραθονήσου, ήτις περιελάμβανε την κυρίως πόλιν Κλαζομενάς από του 5ου αιώνας προ Χριστού»³⁵⁹. Ο αρχαιολόγος σημειώνει πως εκεί ήταν η θέση των «κανονικών» Κλαζομενών, δηλαδή της πόλης του 5ου αιώνα, κρίνοντας από τις αναφορές του Στράβωνα και του Ξενοφώντα που δεν γνωρίζουν τη θέση του οικισμού «επί της ηπείρου» αλλά μόνο «επί της χερσονήσου», αλλά και του Πausanία —που ωστόσο έγραψαν ανάμεσα στον 4ο αιώνα π.Κ.Ε. και στον 1ο αιώνα Κ.Ε. και γράφουν για την τελευταία φάση των Κλαζομενών.

Στο λόφο της νήσου εντόπισε ενδείξεις ιερού κορυφής, βωμού ή ναού παλαιότητας κατασκευής και σημαντικό για τους πρώτους κατοίκους κρίνοντας από τη θέση του, και τα κινητά ευρήματα ήταν «πολύ αναμειγμένα», από αρχαϊκό

³⁵⁸ «Πολύτιμος είναι η προσθήκη του Πausanίου ότι μετά χρόνον ο Μ. Αλέξανδρος έμελλε να καταστήσει χερσόνησον από νήσου τας Κλαζομενάς επιχώσας το μεταξύ της νήσου και της ηπείρου στενόν πορθμόν, διότι δια της πληροφορίας ταύτης κατέστησεν εις ημάς δυνατόν να ταυτίσωμεν την νήσον Κλαζομενάς προς την σήμερον φέρουσιν το όνομα Άγιος Ιωάννης ή Μαραθονήσι μακράν νησίδα, η οποία κείται παρά το επίνειον των Βρυούλλων ή Βουρλών Σκάλαν και υπό τε τον σημερινόν τεχνητόν ισθμόν, τον συνδέοντα αυτήν μετά της ξηράς και περικλείοντα το συντηρούν το νεώτερον εκεί προ πεντηκονταετίας ιδρυθέν υπό των Τούρκων λοιμοκαθαρτήριον υδραγωγείον» (Οικονόμος, Κατάλοιπα-Ημερολόγια, 1921/22, Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

³⁵⁹Υπ. Αρμοστεία Ελλάδος, Επιστολή Σεπτεμβρίου 1921 «Προς το Δ. Συμβούλιον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας», Δ/σις ανασκαφών Κλαζομενών (Οικονόμος, Κατάλοιπα-Ημερολόγια, 1921/22, Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

πήλινο ειδώλιο καθήμενης γυναικός που μαρτυρά την αρχαιότητα του τόπου μέχρι ραβδωτούς μελαμβαφείς σκύφους της ελληνιστικής εποχής.

Ακολουθώντας ο αρχαιολόγος την κατωφέρεια και την οδό που οδηγούσε στο απολυμαντήριο του λοιμοκαθαρτηρίου αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο μέρος ρωμαϊκού υπόκαυστου, του οποίου το υπόλοιπο τμήμα είχε καταστρέψει η οικοδόμηση οικιών γύρω από το λοιμοκαθαρτήριο. Η μετατόπιση των ανασκαφών στην ελληνιστική πόλη θα προσφέρει την ευκαιρία στον κλασικό αρχαιολόγο να «αποδράσει» από την ανατολίζουσα κληρονομιά. Καθώς εμφορείται από τα ιδεολογήματα της περιόδου, το θεαματικό στοιχείο που αποτελούσε το έθνος γινόταν ο «δούρειος ίππος» μέσα από τον οποίο οι θεσμοί του κράτους θα επέβαλλαν την πολιτική, τη γεωγραφία, τους νοηματοδοτικούς κώδικές του: η Ελλάδα —που ήταν η Μικρά Ασία— κατακτήθηκε όχι μόνο «*παρά των βαρβάρων Ασιατών*» όπως τους αποκαλεί, των στιγματισμένων από το ανεξίτηλο γονίδιο της ασιατικής βαρβαρότητας³⁶⁰. Αλλά και από τους Ρωμαίους. Έτσι, στην ανατολική ακτή της νήσου του Αγίου Ιωάννη όπου θα ανασκάψει το πολυτελές οικοδόμημα που σε μεγάλο βαθμό είχε διαβρώσει η θάλασσα, εκτάσεως περίπου 25 επί 40 μέτρων τύπου επαύλεως κρίνοντας από τα ίχνη της διακόσμησης με τους ενδεδυμένους τοίχους και το ψηφιδωτό γεωμετρικής διακόσμησης με τα απαλά χρώματα των ψηφίδων που συνέβαλλαν στον εξευγενισμό του χώρου, το απέδωσε σε κατοικία «*ευπόρου Κλαζομενίου της*

³⁶⁰ Οικονόμος, «Χριστιανοί Στεφανηφόροι», 1924, 376.

ρωμαιοκρατούμενης Ελλάδος»³⁶¹.

Φωτ. 1921: Εργάτες στην «ακρόπολη» των Κλαζομενών ή λόφο της νήσου του Αγίου Ιωάννη (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας)

Σε άλλο τμήμα της νήσου εντοπίστηκε πλακόστρωτη οδός που θύμιζε, όπως αναφέρει ο αρχαιολόγος, την οδοποιία της Πριήνης. Σε μία εκ των παρόδιων οικιών (Ia) βρέθηκε ακέραιο επιδαπέδιο ψηφιδωτό που παρίστανε την Αμφιτρίτη καθισμένη σε ιππόκαμπο, με σχέδιο, συμμετρία και επιλογή χρωμάτων «εκείνης της Ελληνικής τέχνης, τα οποία αξίως εξηκολούθησαν να διαδίδωσιν έπειτα οι Ρωμαίοι»³⁶². Το «ανώτερο κέντρο» που ήταν η Ελλάδα αποτελούσε μια από τις πεποιθήσεις του Οικονόμου που θεωρούσε το ρωμαϊκό πολιτισμό «αδελφό

³⁶¹ Υπ. Αρμοστεία Ελλάδος, Επιστολή Σεπτεμβρίου 1921 «Προς το Δ. Συμβούλιον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας» (Κατάλοιπα - Ημερολόγια, 1921/22, Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

³⁶² Οικονόμος 1922, 70.

πολιτισμό». Όχι γιατί ήταν ισότιμος, αλλά γιατί η «Ελλάς, η μήτηρ», ήταν, όπως κάθε μητέρα, μεγαλόψυχη, και «αναγκάζεται να συγκαταβαίνει γενναιοψύχως εις την θέσιν της αδελφής»³⁶³.

Τέλη Σεπτεμβρίου του 1921 η Σκριπ δημοσίευσε τα πορίσματα των ανασκαφών που σχετίζονταν με το ελληνιστικό και το ρωμαϊκό τμήμα της αρχαίας πόλης³⁶⁴.

Τον Μάιο του 1922 ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Παιδείας Κωνσταντίνος Πολυγένης (1862-1935) παραγγέλλει στον Οικονόμο να μεταβεί εκ νέου στις Κλαζομενές για να συνεχίσει τις ανασκαφές³⁶⁵. Σύμφωνα με τις σημειώσεις του αρχαιολόγου, αναχωρεί από την Αθήνα στις 21 Ιουλίου και φτάνει στις Σμύρνη στις 22 Ιουλίου· η Στρατιά Μ. Ασίας του έχει εξασφαλίσει ένα decauville 4 βαγονέτων, δεκάδες εργάτες-αιχμαλώτους και σχετικά εργαλεία (αξίνες και πτύα)³⁶⁶. Στο

³⁶³ «Γένεσις και εξέλιξη των Μουσείων», Βραδυνή 11.6.1934.

³⁶⁴ «Επί της νησίδος Αγ. Ιωάννου [...] ένθα ή των Κλαζομενίων πόλις από του 5ου π.Χ. αιώνας [...] νέαν ευρήματα σπουδαιότατα απεκαλύφθησαν. [...] Επί του λόφου [...] προς το ΒΑ της νήσου η ισοπέδωσις του βράχου και άλλα ίχνη δεικνύουσι την ύπαρξιν ιερού τινος ή βωμού. Προς Ν του λόφου και κατά τους πρόποδας αυτού αγγεία τεθραυσμένα και ειδώλια πήλινα, περαιτέρω ικανόν μέρος Ρωμαϊκού υπόκαυστου. Προς Α της νήσου μεγαλειτέρα επιτυχία. Απεκαλύφθη οδός ουχί νεωτέρα του 2ου π.Χ. αιώνας, εις έκτασιν υπέρ τα 150 μέτρα, μετά στερεωτάτης πλακοστρώσεως και κανονικωτάτων ρείθρων, διακλαδώσεων και παροδίων οικιών. Εν τινι τούτων ψηφιδωτών προθαλάμου εις δυο διηρημένον. Το έτερον τούτων έχει πέριξ πλαίσιον ψήφων λευκών, είτα ζώνην σπειροειδούς μαιάνδρου και δευτέραν μετ' ανθεμίων εν γωνίαις και εν αυτοίς γρύπας αντιμετώπους. Εις το κύριον εσωτερικόν τετράγωνον εν κοσμήματι πολυχρώμω Αμφιτρίτη επί Ιπποκάμπου [...] Περαιτέρω έτερον ψηφιδωτόν άλλης οικίας μετά γεωμετρικής διακοσμήσεως [...] Φαίνεται ότι το οίκημα ήτο πολυτελεστάτη κατοικία ευπόρου Κλαζομενίου της Ρωμαιοκρατούμενης Ελλάδος. [...] Και ούτω λήγουσιν εφέτος οι εν Κλαζομεναίς έρευναι, εξ ων τόσα απεκόμισεν η επιστήμη δια της φροντίδος της Αρχαιολογικής Εταιρείας και της προθυμίας, ην επεδείξατο η Υπάτη Αρμοστεία Σμύρνης να ενισχύση γενναιότατα υλικώς το δια του κ. Οικονόμου συντελούμενον έργον αυτής» («ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ - Τα σπουδαιότατα ευρήματα των Κλαζομενών», Σκριπ 27.9.1921).

³⁶⁵ Προς τον κ. Γ. Οικονόμον, Έφορον αρχαιοτήτων, Αθήνα 31.5.1922, Ο Υπ. Κ. Πολυγένης (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

³⁶⁶ Οικονομος, Ανασκαφαί Κλαζομενών - Ημερολόγιον Εργασιών 1922 (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

ημερολόγιο του Οικονόμου φανερώνεται τώρα υπόρρητα το κλίμα μέσα στο οποίο εργαζόταν, όσο και η απουσία πληροφόρησης που είχε δημιουργήσει πανικό σε κατοίκους και υπαλληλικό προσωπικό: «*αι περί του μετώπου φήμαι φθάνουσι το κατακόρυφον της απαισιότητας. Σχηματίζονται δε εν ταις τριόδοις υπό των πανικοβλήτων, τους οποίους περιβάλλει δια προστασίας ο τέλειος αποκλεισμός από της Σμύρνης και η έλλειψις επισήμων ειδήσεων, η αδικαιολογήτως εσπευσμένη και σχεδόν λαθραία αναχώρησις υπαλλήλων τινών Βουρλών*»³⁶⁷.

Στο χώρο της ανασκαφής παρέμεινε από τις 3 Αυγούστου ως τις 23 Αυγούστου. Μέχρι τις 12 Αυγούστου πάντως, και παρά την κρισιμότητα της κατάστασης —κι ενώ «*ήδη στις 13 Αυγούστου (π. ημ.) εκδηλώθηκε η κεμαλική επίθεση*» όπως αναφέρει ο τότε γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας Ιάκωβος Δραγάτσης—, οι επισκέψεις στην ανασκαφή συνεχίζονταν από ελληνικούς συλλόγους της Σμύρνης που συνήθιζαν τις «εκπαιδευτικές» και «επιμορφωτικές» εκδρομές στις αρχαιολογικές θέσεις· ίσως μια ένδειξη της κακής ενημέρωσης που υπήρχε στους Σμυρναίους για την τροπή που είχε πάρει η εκστρατεία. Στις «*22 εκδόθηκε η πρώτη διαταγή εκκένωσης της Σμύρνης*» και τότε υπάρχει μια τελευταία εγγραφή στο ημερολόγιο του Οικονόμου (π. ημ.)· στις «*26 την εγκατέλειψε ο Έλληνας Ύπατος Αρμοστής, στις 27 μπήκαν στην πόλη οι Τούρκοι και στις 31 την πυρπόλησαν*»³⁶⁸. Ο Οικονόμος

³⁶⁷ Οικονόμος, *Κατάλοιπα - Ημερολόγια*, 1921/22 (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

³⁶⁸ Πετράκος 1987, 125-6.

σημειώνει ότι εγκαταλείπει με θλίψη τον «ελληνικώτατο τόπο»³⁶⁹.

12.8.1922 (π.η.): επισκέπτες από τη Σμύρνη. Διακρίνεται αντίστομος πίθος και σαρκοφάγοι (Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας)

Τη Μεγάλη Ιδέα ο Οικονόμος επισυνάπτει και στους αναχρονισμούς που χρησιμοποιεί αργότερα. Μεταφέρει τους Ατταλίδες στην τρέχουσα ιστορία, και την τρέχουσα ιστορία στους Ατταλίδες: «η ακρόπολις της Περγάμου υπήρξεν η ενσάρκωσις της Μεγάλης Ιδέας των Ατταλικών»³⁷⁰. Στη δυναστεία τους «έβλεπε» την παγιωμένη συνείδηση της ύπαρξης «παρελθόντος υψηλού και σπουδαίου αξίου παράγοντος εξυψώσεως του νέου μικρασιατικού κόσμου» και στην ίδρυση

³⁶⁹ «Ηναγκάσθην μετά βαθείας εθνικής οδύνης να εγκαταλείψω τον ελληνικώτατον εκείνον τόπον και την εν αυτώ ευτυχέστατα προχωρούσαν μέχρι της ημέρας εκείνης σημαντικήν δια την επιστήμην έρευναν» (Οικονόμος, *Κατάλοιπα - Ημερολόγια*, 1921/22, Αρχείο Αρχαιολ. Εταιρείας).

³⁷⁰ Οικονόμος, «Η Πέργαμος και η περγαμνή τέχνη», 1929, 56.

αρχαιολογικού μουσείου από τον Άτταλο Α΄ την επιθυμία του έλληνα ηγεμόνα να προβάλει «*την λαμπροτάτην ιστορίαν των Αθηνών*»³⁷¹.

Είναι περιττή η επισήμανση πως οι Ατταλίδες είχαν υιοθετήσει την πολιτισμική πολιτική των προγενέστερων μοναρχών της Ανατολής έχοντας συνείδηση του νομιμοποιητικού ρόλου της ιστορίας και των αρχαιοτήτων³⁷². είναι βέβαιο ότι ο Οικονόμος το γνώριζε, όπως το γνώριζαν και οι παλαιότεροι μελετητές, τους οποίους μελετούσε και συμβουλευόταν συχνά. Αξίζει ωστόσο να σταθούμε ενδεικτικά στον τρόπο που η εθνική ιδεολογία περιέβαλλε τους Ατταλίδες και την Πέργαμο: γεμάτη «*σεπτά ερείπια*», έγραφε το 1915 για την πόλη της Μυσίας ο καθηγητής στο γυμνάσιο Μυτιλήνης Αλέξανδρος Κολυφέτης, που τεκμηρίωναν την «*επίφθονον δύναμιν του Μικρασιατικού Ελληνισμού*»· στοιχεία «*καλλιμάρμαρα*» και «*ναοί καλλιπρεπέστατοι*» που έκαναν αισθητή την παρουσία «*του Μικρασιάτου ομογενοῦς*» και επιβεβαίωναν το αμετάβλητο «*της Ελληνικής ψυχῆς*», «*το αθάνα-*

³⁷¹ Οικονόμος, «Γένεσις και εξέλιξις των Μουσείων», *Βραδυνή*, 11.6.1934 & 12.6.1934.

³⁷² Οι ασβεστολιθικές αφηγηματικές σκηνές στο παλάτι της Νινευή δεν μαρτυρούσαν μόνο το στρατιωτικό χαρακτήρα της περιόδου αλλά και την επίδειξη ισχύος του ηγεμόνα που οι επισκέπτες κατανοούσαν ακόμα κι αν δεν γνώριζαν γραφή και ανάγνωση. Όταν ο τελευταίος ασσύριος βασιλιάς πεθαίνει στις φλόγες που αφάνιζαν τη Νινευή, ο χαλδαίος Ναβουχοδονόσωρ II (604-562), ο υπεύθυνος του εξανδραποδισμού των Ισραηλιτών που αναφέρει η Βίβλος και αρχιτέκτονας των κήπων σε τάρτσες και των άλλων σπάταλων θαυμαστών δημόσιων έργων που θα κοσμήσουν τη Βαβυλώνα σύμφωνα με τον Μπερόσους, έκανε «ανασκαφές» στην Ουρ ενώ και ο Ναβονίδης (6ος αι. π.Κ.Ε.) διέτασσε ανασκαφές με στόχο την ανακάλυψη ενός μακρινού προκατόχου του. Και οι δυο τους φύλασσαν σε ειδικό «μουσειακό» χώρο στο Βόρειο Παλάτι στη Βαβυλώνα τα αρχαία κατάλοιπα, όχι μόνο λόγω της αγάπης τους για συλλογές αλλά κι ως μέρος μιας προσπάθειας να εντυπωσιάσουν για το *status* της εξουσίας τους. Ο Ναβονίδης διατηρούσε συλλογή αρχαιοτήτων και στην Ουρ, σε ιδιαίτερο χώρο της κατοικίας του, γνωστή από τα μέσα του 19ου αιώνα, που θεωρούσαν την «*πολυτιμότερη συλλογή ιστορικών τεκμηρίων του κόσμου*» κι όπου συμπεριλαμβανόταν άγαλμα βασιλιά της θρυλικής σουμεριακής περιόδου Ουρ III. Κι ενώ επί των ημερών του η ακκαδική είχε αντικατασταθεί από την αραμαϊκή, ο χαλδαίος βασιλιάς τιμούσε το παρελθόν έχοντας τοποθετήσει άγαλμα του σπουδαίου Σαργών Α΄ της Ακκάδης της 3ης χιλιετίας σε ναό και του απένειμε τιμές (Wells 1920, 121 & Wells 1922, 111).

τον και αιώνιον, το πάντοτε νέον»³⁷³. Ο Οικονόμος θεωρούσε πως το «ιδεώδες των βασιλέων της Περγάμου ήτο να κρατήσωσι στερεώς την Ελληνικήν ιδέαν» και πως το «εις τόπον Ελληνικόν» κράτος της είχε διασώσει «τον ακραιφνή ελληνικό χαρα-κτήρα της» ακόμα κι όταν περιήλθε στα χέρια των «ύπουλων φίλων» Ρωμαίων³⁷⁴. Που με το σφετερισμό της Περγάμου, τον «αναμφισβητήτως επονείδιστο και βάρβαρο», και έχοντας νικήσει τον Αριστόνικο που αντιστάθηκε, κατέλαβαν τον «γρανιτώδη προμαχώνα της Εθνότητός μας», δίδασκε ο δάσκαλος Γ. Χονδρονίκης³⁷⁵. Η προσέγγιση της Περγάμου μέσα από ένα ακόμα «σύνδρομο» που ενδυνάμωνε η φαντασμαγορική αρχιτεκτονική και ο καλλιτεχνικός πλούτος των ευρημάτων της, ήταν ενδεικτικό της δύναμης της λήθης που μπορούσε να επιδείξει η εθνική ιστοριογραφία. Γιατί οι ηγεμόνες της Περγάμου είχαν «προδώσει» τον ελληνικό κόσμο³⁷⁶ και ο Αριστόνικος, που «έλαβε την τόλμην να αντεπεξέλθῃ κατὰ της ρωμαϊκῆς απληστίας» συνοψίζοντας στο πρόσωπό του εξώγαμου γιου του

³⁷³ Κολυφέτης, «Μικρασιατικός Ελληνισμός» στο, Χονδρονίκης, 1915, 6-7.

³⁷⁴ Οικονόμος, «Η Πέργαμος και η περγαμηνή τέχνη», 1929, 44, 53.

³⁷⁵ Χονδρονίκης 1915, 6, 23.

³⁷⁶ Ο Άτταλος ο Α΄ ο Σωτήρ πολέμησε στο πλευρό των Ρωμαίων τον Φίλιππο τον Ε΄ της Μακεδονίας που ηττάται στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Κ.Ε.· ο Ευμένης Β΄ της Περγάμου βοηθά τη Ρώμη να συντρίψει τον Αντίοχο Γ΄ τον Σελευκίδη στη Μάγνησα του Σιπύλου το 189 και το επακόλουθο της ήττας, η συμφωνία της Απάμειας, επικύρωσε το ρόλο της Ρώμης ως διαιτητή στις υποθέσεις του κόσμου της ανατολικής Μεσογείου. Ο Άτταλος Β΄ ο Φιλάδελφος θα στηριχτεί από τους Ρωμαίους στους μακροχρόνιους αγώνες του κατά των «ομογενών» της Βιθυνίας, του Πόντου, της Καππαδοκίας και των Σελευκιδών. Ο Αντίοχος ο Δ΄ ο Επιφανής —όχι και τόσο επιφανής αν πιστέψουμε τις εβραϊκές πηγές που τον αναφέρουν ως ενσάρκωση του κακού αλλά και τις ελληνικές, που επισημαίνουν τη μεγαλομανία του—, θα σταθεί αρκετά συνετός ώστε να μην προκαλέσει τη σύμμαχο της Ρώμης, επεδίωξε όμως να κατακτήσει μέρος της επικράτειας των Πτολεμαίων Λαγιδών και συντρίφτηκε από τους Ρωμαίους. Κι ενώ πλησιάζει η απειλή των Πάρθων στα σύνορα του βασιλείου των Σελευκιδών, ο τελευταίος των Ατταλιδών, ο άτεκνος Άτταλος Γ΄ Φιλομήτωρας-Ευεργέτης πεθαίνει, κληροδοτώντας μέσω της διαθήκης του όπως αναφέρει ο Στράβωνας, το βασίλειο της Περγάμου στη Ρώμη, ουσιαστικά παραχωρώντας της και τυπικά το δικαίωμα να πατήσει στην Ασία.

Ευμένη Β' την «ελληνική αντίσταση», είχε πράγματι κάνει έκκληση στους χωρικούς και στους δούλους, τους οποίους ελευθέρωσε, να συμμετάσχουν στη διοίκηση της «πόλης της ισότητας» που είχε ιδρύσει (την «Ηλιούπολη») με τους οπαδούς του, για να αντιμετωπίσουν τους Ρωμαίους. Αλλά η προσπάθειά του δεν αποτελούσε τον «εθνικό αγώνα» των Ελλήνων της Περγάμου που υπαινίσσεται ο Χονδρονίκης, αλλά ένα από τα κινήματα μεσσιανικού χαρακτήρα που ευαγγελίζονταν ελευθερία και ισότητα και πλήθαιναν στο γέρμα του προχριστιανικού κόσμου.

Παρά την αποδοχή του στερεότυπου σχήματος από τον Οικονόμο, η εξαιρετική ευρυμάθειά του δεν του επέτρεπε να αγνοεί, ούτε να παραβλέπει, τις γνωστές από τον 19ο αιώνα στους ευρωπαϊούς μελετητές ισχυρότατες μη-ελληνικές επιδράσεις και στην ελληνική γλώσσα: «οφείλομεν να δεχθώμεν ότι τα ονόματα των δώδεκα Ιωνικών πόλεων, εν οίς και το των Κλαζομε-νών, είναι βαρβαρικά εξελληνισμένα» γράφει στο ημερολόγιό του, έτσω κι αν σπεύδει να επαινέσει την «αμέσως αντιληπτή τοιαύτη αφομοιωτική τάσις της Ελληνικής γλώσσης» και την «άκαμπτος αυτής εμμονή εις την πάτριον γλωσσικήν αρμονίαν»³⁷⁷.

³⁷⁷ «[...] οφείλομεν να δεχθώμεν ότι τα ονόματα των δώδεκα Ιωνικών πόλεων, εν οίς και το των Κλαζομενών, είναι βαρβαρικά εξελληνισμένα [...] Παρ' όλην την εν τούτοις την Ελληνικήν χροιάν των τοπωνυμίων τούτων, η παρά τω Αιλιανώ γνώμη φαίνεται ότι, αν μη κατά το όλον τουλάχιστον κατά το πλείστον, στηρίζεται επί ασφαλών ιστορικών βάσεων. Και περί μεν του ονόματος Σάμος έχομεν ρητήν μαρτυρίαν του Στράβωνος Χ, 2, 17 σ. 346 ότι: σάμους εκάλουν τα ύψη, ο δε Fick [...] παρατηρεί ότι πανταχού, όπου απαντά το όνομα, έχομεν άλλοθεν απόδειξιν περί υπάρξεως των Λελέγων [...] Περί δε της Μιλήτου λέγει ο Φερεκύδης [...]: ταύτης (δηλ. της Ιωνικής παραλίας) Μίλητον και Μυούντα και τα περί Μυκάλην και Έφεσον Κάρες έχειν πρότερον· την δ' εξής παραλίαν μέχρι Φωκαίας και Χίου και Σάμου, ης Αγκαίος ήρχε, Λέλεγας, εκβληθήναι δ' αμφοτέρους υπό των Ιώνων [...] Περί της Λεβέδου λέγει ρητώς και ο Πausανίας ότι εν χρόνοις προΐωνιός κατείχετο υπό των Καρών. Και η Έφεσος, της οποίας ο σχηματισμός αναμνησκει την Έρεσον, δεν ερμηνεύεται, όπως ουδ' εκείνη, εκ της Ελληνικής (Fick VO. 63). Και άλλα δε ονόματα εν Εφέσω ως Κορησ(σ)ός (Fick VO 81.126.128) κ.ά. δεικνύουσι την και

Ο αρχαιολόγος θα ενδιαφερθεί και για την προέλευση της εφέσιας θεάς όσο. Σημάδια κατοίκησης στους παρακείμενους γήλοφους Arvalya και Çukuriçi της Εφέσου υπήρχαν από τα τέλη της 7ης χιλιετίας αλλά η πόλη στις εκβολές του αρχαίου Καϋστρου (Küçük Menderes), χάρη στα φιλολογικά κυρίως κατάλοιπα και την οικοδόμησή της, την «Αρτέμιδα», αποτέλεσε για τους Έλληνες τεκμήριο της *αδιαμεσολάβητης* και *αδιάπτωτης* φυλοπολιτικής παρουσίας τους στη Μικρά Ασία. Οι Λυδοί ηγεμόνες διατήρησαν αγαστές σχέσεις με τους Έλληνες, και ο Κροίσος, ο γιος του Αλυάττη, υπήρξε ένας σπάταλος λάτρης της αρχαιοελληνικής αρχιτεκτονικής. Έτσι, ένας λυδός βασιλιάς θα αναλάβει να χτίσει στην εφέσια θεά ένα μεγαλύτερο ναό από τον προηγούμενο —«Der Kroisos-Tempel», όπως τον αποκαλούν δημοσιεύσεις του Αυστριακού Ινστιτούτου που ανασκάπτει από το 1898 την περιοχή³⁷⁸ —παρότι η συμβολή των Λυδών ήταν γνωστή ήδη από το 1865³⁷⁹. Ο

ενταύθα Καρών ως επί το πλείστον εν προελληνικούς χρόνους κυριαρχίας [...] Και η Χίος μετά της Τίος, Κίος, Ίος έχει πάντως ξένην την καταγωγήν όπως και τινά των εν αυτής τοπωνυμίων (Fick, VO 60) [...] Η Τέως είναι εκ της Ελληνικής γλώσσης ανερμήνευτος [...] Απομένουν άρα εκ των ονομάτων της ιωνικής δωδεκαπόλεως μόνον το Ερυθραί, Κολοφών, Φώκαια, και Κλαζομεναί ως δυνάμενα να ερμηνευθώσιν εκ της Ελληνικής. Αλλά και περί τούτων δεν δύναται τις μετ' ασφάλειας να ισχυρισθεί ότι αρχήθεν υπό των αποίκων εδόθησαν εις τας φερούσας αυτάς πόλεις και ότι δεν υποκρύπτουν τυχόν μεθαρμοσθείσας εις την ελληνικήν ξενοφώνους τοπωνυμίας, τας οποίας το ευαίσθητον ελληνικόν γλωσσικόν αίσθημα δεν ηδύνατο να ανεχθή αυτούσίους» (υπογρ. δική του, στο, Κατάλοιπα - Ημερολόγια, Αρχείο Αρχαιολ. Εταιρείας).

³⁷⁸ F. Kinkier (δ/ντής ανασκαφών), «Excavation work at Ephesus to continue 'for centuries'», *Today's Zama*, 29.9.2007.

³⁷⁹ «Μάιο του 1836, έχοντας εξασφαλίσει φερμάνι από την Κυβέρνηση μέσω των επιρροών που είχαν σε αυτή οι Επίτροποι του Βρετανικού Μουσείου [...] πήρα την εξουσιοδότηση να ανασκάψω σε Έφεσο και Κολοφώνα, με σκοπό να εξάγω ό,τι αρχαιότητες εύρισκε αφήνοντας τις διπλές στην Τουρκική Κυβέρνηση και άρχισα τις ανασκαφές σε αναζήτηση του εδώ και καιρό χαμένου ναού της Αρτέμιδος [...] αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στο κάτω μέρος του ναού, αρχαιότητα αρχιτεκτονικής, πιθανότατα βάσεις κιόνων, με επιγραφή ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πάνω σε ένα από αυτά που δεν ανήκει ούτε σε ελληνική, ούτε σε σημαντική λέξη· ο Newton θεωρεί πως πρόκειται για αρχιτεκτονικά μέλη που ο Κροίσος δώρισε για την κατασκευή του

αρχαίος ναός θα καεί και θα καταστραφεί πολλές φορές, αλλά τελεσίδικα από τους Βυζαντινούς, που θα κοσμήσουν με τα αρχιτεκτονικά μέλη του την Αγία Σοφία στην Κωνσταντινούπολη και το ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Παλαιά Έφεσο που θα ανασκάψει ο Γ. Σωτηρίου, δίνοντας έκτοτε αυτή την εικόνα της ερήμωσης που θα περιγράψει ο Τσάντλερ περνώντας από εκεί το 1817: «*Τώρα αναζητάμε το ναό εις μάτην· η πόλη είναι πρηγής και η θεά έχει φύγει*»³⁸⁰. Ο Οικονόμος θα επισημάνει την προελληνική καταγωγή της διάσημης θεάς –γνωστή, άλλωστε, στους ξένους μελετητές του 19ου αιώνα όπως θα δούμε στον επίλογο, αλλά και στον Καρολίδη από το 1885. Ο αρχαιολόγος παραδέχεται πως η λατρεία της δεν είναι ελληνικής καταγωγής αλλά ασιατικής, που προσαρμόστηκε συν τω χρόνω στην ελληνική θρησκεία όπως προέκυπτε και από τις μη-ελληνικές λέξεις που συνόδευαν τις τελετουργίες της «*λείψανα της προελληνικής εκείνης μορφής της εν Εφέσω λατρείας*»³⁸¹.

ναού κι άρα η χρονολόγηση της επιγραφής πρέπει να είναι γύρω στο 650 π.Κ.Ε.» (Wood 1865, xii, 4-10, 16)

³⁸⁰ Chandler ³1817, 175.

³⁸¹ «Αφού η λατρεία της Εφεσίας θεάς δεν είναι, ως γνωστόν, ελληνικής καταγωγής αλλ' Ασιατικής, ήτις προσηρμόσθη προς την Ελληνικήν θρησκείαν συν τω χρόνω, εύλογον είναι να δεχθώμεν, όπως και εγένετο ήδη παρ' άλλων (π.χ. Schoemann - Lipsius Griech. Altertümer ένθ. ανωτέρω) ότι η λέξις εσσήν ως και η λ. μεγάβυζος είναι λείψανα της προελληνικής εκείνης μορφής της εν Εφέσω λατρείας, έλαβον δε ελληνικήν γλωσσικήν μορφήν χωρίς να είναι και όντως ελληνικάί. (Αναμιμνήσκω την λέξιν βασιλεύς, της οποίας ωσαύτως αμβισβητείται η Ελληνική προέλευσις [...]) Είναι δε προς τούτοις άξιον σημειώσεως ότι οι περί των ζώων και δη και των μελισσών γράψαντες, ό τε Αριστοτέλης Ιστορ. Περί τα ζώα [...] και ο Αιλιανός περί ζώων [...] και ο Βεργίλιος [...] ουδαμού αναφέρουσιν την λ. εσσήν προς δήλωσιν του ηγεμόνος των μελισσών, αλλά καλούσιν αυτόν ή ηγεμόνα ή βασιλέα ή *regem*. Δεν υφίσταται άρα η λ. εσσήν εν τη Ελληνική ως συνήθης λέξις και τεχνικός τρόπον τινα ότος εν τη ονοματολογία των μελισσών, ώστε να εισαχθή εκείθεν εις την λατρείαν της Εφέσου, αλλά τουναντίον ασφαλώς συνέβη ήτοι ο Καλλίμαχος, εν μεταγενεστέροις χρόνοις (310-240) γράφων, παρέλαβε την λέξιν εκ της Εφεσίας λατρείας» (χειρόγρ. σημειώσεις, Αρχείο Αρχαιολ. Εταιρείας & «Ναοποιοί και Εσσήνες» στο, *Ελληνικά Ανασκαφαί εν Μικρά Ασία*, Αρχαιολογικόν Δελτίον 1921/22, 1924, 332).

Επιστρέφοντας στην Αθήνα θα διατελέσει γραμματέας στην Αρχαιολογική Εταιρεία, διευθυντής του Νομισματικού Μουσείου, καθηγητής και πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, διευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου, διευθυντής του τμήματος Αρχαιολογίας στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, τμηματάρχης στην Αρχαιολογική Υπηρεσία (διαδεχόμενος τον Κ. Κουρουνιώτη), Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών και επίτιμος διδάκτορας των πανεπιστημίων του Βερολίνου, του Montpellier και του Παρισιού. Επιπλέον, μέλος και ερευνητής στο Αυστριακό, το Γερμανικό, το Γαλλικό και το Αμερικανικό Ινστιτούτο. Ως γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας φρόντιζε να υπενθυμίζει στα δοκίμιά του και στους λόγους που εκφωνούσε στις συνελεύσεις των εταίρων της το τρισχιλιετές σχήμα, αυτό που είχε αποτελέσει, σύμφωνα και με τον Ελεφάντη, τον αιμοδότη *«της νεοελληνικής ιδεολογίας, εθνικιστικού χαρακτήρα»*, προσφέροντας *«στη θεμελίωση των διαφόρων μορφών της Μεγάλης Ιδέας»*³⁸². Και να καθιστά σαφές ότι παρά τις κατακτήσεις που οι Έλληνες είχαν υποστεί, και τις επιρροές, δεν διασαλεύτηκαν οι συμπαγείς ιδιότητες της φυλής. Στη Γενική Συνέλευση των Εταίρων επισημαίνει πως η *«ενδοξοτάτην του ιδίου ημών έθνους περίοδος εξέθρεψε τον πεπολιτισμένον κόσμον ολόκληρον χωρίς δια τούτο να παύση να είναι Ελληνική»*³⁸³.

Στη Γερμανία όπου ο Οικονόμος είχε κάνει τις μεταπτυχιακές του σπουδές, έντονες συζητήσεις είχαν αρχίσει λίγο μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου με

³⁸² Βλ. «Το έθνος του Διαφωτισμού», *Κυριακάτικη Αυγή* (Ενθέματα), 16.10.2005.

³⁸³ Οικονόμος (ΠΑΕ 1924) 1925, 17.

αφορμή το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας του Πανεπιστημίου της Φρανκφούρτης που ιδρύεται από αριστερούς διανοούμενους («Σχολή της Φρανκφούρτης»). Οι νέες επιστημονικές προσεγγίσεις που έχουν αρχίσει να διαφαίνονται στα μέσα της δεκαετίας του 1920 και στην Ελλάδα δημιουργούν τις πρώτες σοβαρές ρήξεις καθορίζοντας αμετάκλητα τον ιστοριογραφικό προβληματισμό. Πόσο μάλλον όταν από τις ΗΠΑ, όπου μεταφέρθηκε το 1933 η Σχολή της Φρανκφούρτης, οι μελετητές της εντάσσουν στην ιστορική μελέτη πολλαπλές επιστήμες –την κοινωνιολογία, τη γεωγραφία, την ανθρωπολογία, τις πολιτικές επιστήμες. Ο ρόλος που αναγνωρίζουν και στις *ενδογενείς μεταβολές* των κοινωνιών και όχι αποκλειστικά στη *διάδοση* εντάσσεται και στην αρχαιολογική ερμηνεία: η μετάβαση στα διάδοχα πολιτικά συστήματα αντιμετωπιζόταν τώρα ως αποτέλεσμα κοινωνικοπολιτικής ωρίμανσης και όχι ως προνόμιο φυλετικής ιδιαιτερότητας. Αλλά ο Οικονόμος παραβλέπει την πρόοδο των κοινωνικών επιστημών που έχει γεννηθεί στις στάχτες του Μεγάλου Πολέμου και εισάγει τη διεπιστημονικότητα στη μελέτη της ιστορίας. Εκπροσωπώντας την πρόσδεση στις πρώτες ανάγκες που είχαν προκύψει από την ίδρυση του ελληνικού κράτους επαναλαμβάνει το τρισχιλιετές σχήμα, ότι τα μνημεία αναβίωναν τη λατρεία των καταβολών και «αποδείκνυαν» τη μακραίωνη ελληνική παρουσία: «δι' ημάς είναι μνημεία της ιδίας ημών χώρας και τη ιδίας ημών ιστορίας από της παλαιολιθικής περιόδου μέχρι σήμερα, ιστορίας παρά πάσας τας μεταβολάς ενιαίας και ως ιδέας και ως πηγής ηθικής διδασκαλίας»,

υποτάσσοντας την πορεία του κράτους στο ομογενοποιητικό σχήμα του «Ελληνικού χριστιανικού χαρακτήρος»³⁸⁴.

Βλέποντας στο έθνος τον κινητήριο μοχλό της Ιστορίας εναντιώνεται στη μαρξιστική ιστοριογραφική προσέγγιση που, κατηγορώντας την αστική τάξη πως συσκοτίζει με τις ιδεολογίες της τη σκέψη του λαού, απειλεί την ηθική, την ασφάλεια και τη συνοχή του έθνους. Απέναντι σε όσους «ασυναρτήτους» ασκούσαν κριτική στην υπερ-προβολή της αρχαιότητας, θα απαντήσει πως «η ανθρωπιστική λεγομένη μόρφωσις, η στηριζομένη εις την ιστορίαν του πολιτισμού των ενδόξων λαών της αρχαιότητος είναι σπουδαιότατος παράγων της γενικής ψυχικής μορφώσεως του ανθρώπου [...] Εν Ελλάδι δε το καθήκον τούτο είναι διπλούν. Εάν υπό τινων ασυναρτήτων θεωρήται πρόσκομμα της προόδου του έθνους η μελέτη της αρχαίας αυτού ιστορίας –τούτο ακριβώς είναι τεκμήριον ατελεστάτης ιστορικής και φιλοσοφικής μορφώσεως». Όσο για τη «λελογισμένη και πατριωτική οργάνωση» που είναι η Αρχαιολογική Εταιρεία³⁸⁵, ένα φυτώριο συντήρησης ωστόσο την εποχή του Οικονόμου, εργάζεται για το διαφωτισμό και την ανύψωση της ψυχής όχι όλων των πολιτών, αλλά των «υγιών Ελλήνων» και από «επιστημονικής και, ειδικώτερον, ηθικής απόψεως δρα επ' αγαθώ του έθνους». Και εγκαλεί τους ευρισκόμενους στον αντίποδα «εχθρούς των ιδανικών και υπέρμαχους του υλισμού»³⁸⁶ που υποβάθμιζαν την ιδέα του αρχαίου ελληνικού κλέους θεωρώντας το υπόθεση του παρελθόντος που δεν αφορούσε το παρόν και

³⁸⁴ Οικονόμος 1938, 2, 11.

³⁸⁵ Οικονόμος (ΠΑΕ 1924) 1925, 16.

³⁸⁶ Οικονόμος (ΠΑΕ 1928) 1929, 22, 33.

τις σύγχρονες ανάγκες των πολιτών: «τινες ενίοτε ισχυρίζονται παραδοξολογούντες ότι ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός είναι δήθεν ξένος προς ημάς»³⁸⁷. Ο «Άλλος» είναι τώρα ο «έσωθεν» εχθρός, που με τη «ρηχότητά» του υποτιμά τη σπουδαιότητα του κλασικού παρελθόντος, κι ενώ «ο κόσμος των μνημείων είναι το θετικώτερον απαύγασμα εκείνων των αιώνων»³⁸⁸. Ο νέος κόσμος ήταν ένας κόσμος «πάσχων», διότι «απατώμενος και ψευδονεωτερίζων περιφρονεί την ιστορίαν ως αποτελούσιν νεκρόν δήθεν κόσμον και κλυδωνίζεται ανερμάτιστος»³⁸⁹.

Και μετά την εκστρατεία ο Οικονόμος συνεχίζει να επισημαίνει πως το ελληνικό έθνος είχε «εκπολιτιστική αποστολή»: «*Η Ελλάς υπέρ πάντα άλλον οφείλει να έχη αφετηρίαν του μεγαλείου αυτής την ιστορίαν ταύτην. Η Ελλάς τότε μόνον θα γίνη κοσμοπολίτις, όταν ο κόσμος όλος γίνη Ελλάς*»³⁹⁰. Και ποιος θα αμφισβητούσε την αυθεντία του καθηγητή «της Αρχαιολογίας εν τω Πανεπιστήμιω Αθηνών και Γενικού Γραμματέως της Ακαδημίας» που παρέδιδε μαθήματα από το πρωτοσέλιδο της *Βραδυνής* υπό τον τίτλο «*Λαϊκόν Πανεπιστήμιον*», στα οποία ξαναθύμιζε πως ο ελληνισμός είχε εκπολιτίσει τους αδιόρθωτους βάρβαρους της Ανατολής³⁹¹. Πιστός στις «εγγενείς» αρετές των Ελλήνων που, από τον πρώιμο ελληνισμό του Ομήρου, συνέχουν στην αδιάσπαστη αλυσίδα της φυλής. Θεωρεί «*πάτριον θρησκείαν*» τόσο το Δωδεκάθεο όσο και τον Χριστιανισμό, αναφέρει ως παράδειγμα τον Αγαμέμνονα και τη θυσία της κόρης του στην Αυλίδα, τα δράματα του Αισχύλου, τον Λεωνίδα,

³⁸⁷ Οικονόμος (ΠΑΕ 1929) 1930, 34.

³⁸⁸ Οικονόμος (ΠΑΕ 1931) 1932, 24.

³⁸⁹ Οικονόμος (ΠΑΕ 1932) 1933, 26.

³⁹⁰ Οικονόμος (ΠΑΕ 1926) 1927, 17.

³⁹¹ «Γένεσις και εξέλιξις των Μουσείων», *Βραδυνή*, Ιούνιος 1934.

τους Σαλαμινομάχους που είδαν το θεό στο Παρθένιον όρος σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, και έτσι διέσωσαν «τον όλον Ελληνικόν πολιτισμόν από των βαρβάρων επιδρομέων της Ανατολής», την Αθηνά Νικηφόρο που τίμησε ο βασιλιάς της Περγάμου Ευμένης, το «εν τούτω Νίκα» του Κωνσταντίνου «παρά την Μιλβίαν γέφυραν», τον Ηράκλειο που ανακτά τον τίμιο Σταυρό. Καταλήγει στους τελευταίους κρίκους της αλυσίδας, στους ήρωες του ελληνοϊταλικού πολέμου «οι οποίοι έβλεπον την Υπέρμαχον Στρατηγόν οδηγούσαν αυτούς εις τα νίκας κατά των σπιλωσάντων την εν Τήνω πολυύμνητον αυτής πανήγυριν» και, βέβαια, στους άξιους ηγέτες του έθνους, «τον ένδοξο βασιλέα Γεώργιο και τον Ιωάννη Μεταξά»³⁹².

Επί γραμματείας Οικονόμου και προεδρίας στην Αρχαιολογική Εταιρεία του βασιλιά Γεώργιου Β΄ υλοποιείται η κατάσκευή και η ύψωση του έφιππου αγάλματος του Κωνσταντίνου στο Πεδίο του Άρεως, του γλύπτη Francesco Parisi (1874-1956), κόστους δέκα εκατομμυρίων δραχμών (δωρεά των Δημητρίου και Χαρίκλειας Τζιρακοπούλου). Τα αποκαλυπτήρια θα γίνουν το 1938 επί Μεταξά. Ο Οικονόμος θα επιμεληθεί και τη δημοσίευση του Χρονικού των 100 χρόνων της Εταιρείας, του 1937, όπου ο βασιλιάς Κωνσταντίνος καταγράφεται ως «Κωνσταντίνος ΙΒ΄»³⁹³.

Στον επικήδειο του βασιλιά Γεωργίου Β΄ το 1948, περίοδο του Εμφυλίου, δεν φείδεται κολακειών για τον θανόντα, οι οποίες εκφράζουν, περισσότερο ίσως κι

³⁹² «[...] από των αρχαιοτάτων Ελληνικών χρόνων μέχρι σήμερα αι αυταί αρεταί εμπνέουσι τους Ελληνικούς αγώνας [...] ακλόνητος πίστις εις την πάτριον θρησκείαν, η αγάπη η αμείωτος προς την πατρίδα και προς την ελευθερίαν, η φιλοτιμία και η από ταύτης απορρέουσα ανεκτίμητος ευψυχία. Η Ελλάς των Ομηρικών επών τους θεούς επικαλείται προς ευόδωσιν των αγώνων της» (Οικονόμος, *Η Σημασία της 28ης Οκτωβρίου 1940*, 1948, 1, 2, 3, 5, 9).

³⁹³ Λεύκωμα 1937, 6.

από τις προσωπικές του πεποιθήσεις, τη σχέση της Αρχαιολογικής Εταιρείας με το Παλάτι. Ως γραμματέας της οφείλει να υπογραμμίσει το «ελληνικό φρόνημα» του απογόνου της δανέζικης δυναστείας: ο Γεώργιος Β΄ είχε υπάρξει λαμπρός εκφραστής μιας «Πολιτείας γνησίως Ελληνικής». Γιατί ο «αείμνηστος Βασιλεύς *εδιδάχθηκε ακλόνητον αφοσίωσιν εις την εθνικήν ιστορίαν και αρετήν παρά του μεγάλου στρατηλάτη πατρός Του, του Οποίου η βαθεία στρατηγική μόρφωσις και υψηλή εθνική πνοή ωδήγησε τον αντάξιον Εκείνου Ελληνικό στρατόν εις τας περιλάμπρους νίκας του 1912 και 1913*». Και τι πιο επικίνδυνο από ένα έθνος που δεν είναι σε θέση να διασφαλίσει όχι μόνο τα εξωτερικά σύνορά του μα και τα εσωτερικά, όπως έλεγε ο Φίχτε· αλλά ο θανών είχε, προς τιμήν του, υπάρξει εκπρόσωπος της «*συντήρησης της ηθικής και πνευματικής περιουσίας και παραδόσεως του έθνους προς αδιάκοπον συνέχειαν της Ελληνικής ψυχής και διανοίας*» σε πείσμα εκείνων που ενοχλούνταν, «*τους ασυναρτήτους ανατροπείς της όλης Ελληνικής υποστάσεως, τους επιδιώκοντας την ολοκληρωτικήν ανακαίνισιν των Ελληνικών εθίμων και ηθών, της Ελληνικής οικογενείας, της χριστιανικής πίστεως και της δυστυχούς Ελληνικής γλώσσης*». Ο Οικονόμος θα αναφερθεί και στη δράση του «*στρατηλάτη πατρός*» κατά τα Μικρασιατικά, στα χρόνια του μαχητικού εθνικισμού. Για να τον αποκαταστήσει στο έτσι κι αλλιώς φιλοβασιλικό κοινό του, παραπέμπει στη ρήση του Mendelsohn, ιστορικού της «*νέας Ελλάδας*», ότι «*οι Έλληνες αναζητούσει συνήθως τα αίτια των ατυχημάτων αυτών εις τα απώτατα γεγονότα και όχι εις ιδικά των σφάλματα*» και «*εις την προκειμένην*

περίπτωσιν μετά την αποτυχίαν της Μικρασιατικής εκστρατείας, τα αίτια ανευρέθησαν εις την μορφήν του πολιτεύματος και κατεδικάσθη η βασιλεία δια να εισαχθή η άκρατος δημοκρατία»³⁹⁴.

Στην καλή του σχέση με τα ανάκτορα και τους επιχειρηματίες-χορηγούς της Αρχαιολογικής Εταιρείας —που εξαρχής την είχαν «καταδικάσει» σε οικονομική και πολιτική εξάρτηση από τα συντηρητικά καθεστώτα— οφείλεται η αποδοχή της πρότασής του, την κρίσιμη δεκαετία του 1940, για την οικοδόμηση του νέου μεγάρου της που άρχισε να χτίζεται το 1949. Το κτήριο εγκαινιάστηκε τον Φεβρουάριο του 1957 με την παρουσία του βασιλιά· ο Οικονόμος είχε πεθάνει. Σε μνημόσυνο που τελέστηκε προς τιμήν του, ο γνωστός για τη σύμπλευσή του με τα συντηρητικά και εθνικιστικά στοιχεία της ελληνικής πολιτικής από τον Ιωάννη Μεταξά ως τους Συνταγματάρχες, αρχαιολόγος Σπυρίδωνας Μαρινάτος (1901-1974)³⁹⁵, θυμίζει τα «ευτυχή τότε γεγονότα» που είχαν οδηγήσει τον Οικονόμο «μέχρι της Μ. Ασίας», όπου είχε προσφέρει τις επιστημονικές υπηρεσίες του «επί της γης, ήτις περισσότερων των τριών χιλιοτηρίδων υπήρξε χώρα Ελλήνων» και «κοιτίς του λαμπροτέρου πρωτοπόρου πνεύματος της Ελληνικής Φυλής»³⁹⁶.

³⁹⁴ Οικονόμος, Ο Βασιλεύς των Ελλήνων Γεώργιος ο Β΄, 1948, 4-6.

³⁹⁵ Ο Μαρινάτος θα υποκλιθεί στη φασίζουσα ιδεολογία όταν δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Νέο Κράτος*, επίσημο όργανο του μεταξικού καθεστώτος, για την ανασκαφή στις Θερμοπύλες. Την κατοπινή καλή του σχέση με τους Συνταγματάρχες μαρτυρά και ο λόγος του προς τιμήν τους: «[...] Πανελλήνιος ανακούφισις, όταν η 21η Απριλίου έθεσε τέρμα εις την αβεβαιότητα και την αγωνίαν της επαύριον [...] Εδώ και πάλιν διασταυρούται η σοφία των προγόνων μας προς την γενεσιουργόν αιτίαν της 21ης Απριλίου [...] Το καθεστώς της αποτελείται από άνδρας φιλοκινδύνους, αγαθούς, φιλοπάτριδας. [...] Δεν πιστεύω να υπάρχει ο δυνάμενος να αμφισβητήσει την χρηστήν φρόνησιν και την χρηστήν μετριοπάθειαν των πρωτεργατών της 21ης Απριλίου» (2.5.1968, «Απ' τον Πιττακό στον Παττακό», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* - «Ιός», 8.4.2007).

³⁹⁶ Μαρινάτος 1955, 10.

Η ανασκαφή του Οικονόμου στον συλλήβδην «ελληνικό τόπο» που και εκείνος θεωρούσε τη Μικρά Ασία, είχε δώσει, ή καλύτερα, θα έδινε την ευκαιρία, να υπογραμμιστούν οι προαιώνιες αξίες του έθνους, που ήταν η *διάρκεια* και η *ανωτερότητα*. Άλλωστε, διδακτικός και ηθοποιητικός ήταν ο ρόλος των αρχαιολογικών ερευνών: «δεν αποβλέπουσιν εις την ικανοποίησιν ιδιοτρόπων τέρψεων μικράς τινος ομάδος [...] είναι σύμβολον της πνευματικής κατευθύνσεως ολοκλήρου του έθνους και της στερεάς αυτού προσηλώσεως προς την πάτριον ιστορίαν. [...] Αι αρχαιολογικαί μελέται εν τη ευρυτάτη αυτών εννοία περιλαμβάνουσι μέγιστον μέρος της ενδόξου ταύτης κληρονομίας από των νεολιθικών χρόνων. Το δε περιεχόμενον του μακροτάτου τούτου πολιτισμού [...] της διαδρομής του Ελληνικού πνεύματος, του παρά τας διακοπάς και πτώσεις ενιαίου και ομοίου προς εαυτό, οφείλει να είναι η αφετηρία και ο κανών της εθνικής αγωγής»³⁹⁷.

Από τις λίγες αλλά, σχεδόν, «κωδικοποιημένες», λέξεις στο ημερολόγιό του, αποκαλύπτεται η πρόθεσή του να υπογραμμίσει το πλέγμα των ιδεολογιών της περιόδου: τη φυλετική αρχαιολογία, την *απαραβίαστη* εθνική ενότητα, το πατρώο έδαφος, ιδεολογήματα μέσα από τα οποία η Μεγάλη Ιδέα είχε κανονικοποιηθεί. Το συμβούλιο της Αρχαιολογικής Εταιρείας που τον επέλεξε γνώριζε τα αποτελέσματα των ερευνών του πριν τη διεξαγωγή τους, και όταν επιστρέφει τον ανταμείβει με την επίζηλη θέση του γραμματέα της. Άλλωστε το περιβάλλον της Εταιρείας όριζε την παραγωγή της επιστημονικής γνώσης και αυτό που καθιστούσε «έγκυρο» έναν έλληνα επιστήμονα τότε, αλλά και μέχρι σχετικά

³⁹⁷ Οικονόμος (ΠΑΕ 1933) 1934, 28.

πρόσφατα, ήταν η *υποκειμενικότητά* του, δηλαδή η δυνατότητά του να διατηρεί την ιεραρχία ανάμεσα στο *Εμείς* και τους Άλλους. Γιατί κι αν ο Οικονόμος ομολογεί το *ιερό* και το *πολιτικό*, και τα εγγράφει στο οικείο σύστημα των αναπαραστάσεων, τέτοιες έννοιες, όπως έχει επισημάνει ο Balandier, επιβιώνουν μόνον εφόσον διέπονται από την τρίτη έννοια που τις κυριαρχεί: την έννοια της *τάξης*. Η ανασκαφική απόπειρα του Οικονόμου στη Μικρά Ασία θα τηρήσει αυτές τις ισορροπίες· αυτοπροσδιορίζεται «συντηρητικός», πιστός στον πολιτικά και πνευματικά συντηρητικό πυρήνα που κινούνταν, κι όπου «*οι συντηρητικοί έχουν διπλούν λόγον όπως εκφράσωσι γνώμην περί των νεωτεριζόντων, οι οποίοι παρουσιάζονται ως επαναστάται και ανατροπείς της καθεστηκυίας τάξεως*»³⁹⁸.

Το ζητούμενο εδώ δεν ήταν η σκιαγράφηση της προσωπικότητας του αρχαιολόγου. Που, οι σημειώσεις του ημερολογίου του, αυτές που δεν χρειάστηκε εδώ να αναφερθούν, μαρτυρούν πως υπήρξε ένας λαμπρός επιστήμονας με ειλικρινή αγάπη για μεθοδολογία και ατέρμονη περαιτέρω έρευνα. Ήταν δεμένος ωστόσο στο άρμα της κοινωνικής και θεσμικής του θέσης η οποία χαρακτήρισε και την σκέψη του, και μέσα από αυτή τη θέση εξετάστηκε: ως ένα όχημα ανάμεσα στα άλλα που θα οδηγούσε στη διαχείριση της ιδεολογίας της Μεγάλης Ιδέας. Η οποία, όπως και οι ανασκαφές, τερματίστηκαν άδοξα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα γενικότερα οι αρχαιολόγοι που είχαν σταλεί στη Μικρά Ασία να μην προβούν σε δημοσιεύσεις σχετικά με τη σύντομη εμπειρία τους εκεί, ούτε σε άλλες που να συνδέουν την αρχαιολογία της απέναντι όχθης του Αιγαίου με το «εθνικό ζήτημα».

³⁹⁸ Οικονόμος 1944, 459.

Αυτό, επισήμως, δεν υφίστατο πια. Η απουσία τέτοιων κειμένων υποχρέωσε στην αναζήτηση της εξέλιξης της σκέψης του Οικονόμου την επαύριον της εκστρατείας, όπου διαπιστώνεται ότι η σκέψη του δεν μεταποτίσθηκε από τα παλαιά μεγαλοϊδεατικά ιδεολογήματα αλλά πορεύτηκε με τις ιδεολογικοπολιτικές ανάγκες των κατοπινών συντηρητικών επιστημονικών και πολιτικών καθεστώτων. Η ίδια η Αρχαιολογική Εταιρεία περιορίστηκε να εκφράσει μέσα σε δυο μόνο σειρές, στην επόμενη Συνέλευση των Εταίρων, τη θλίψη της. Η ταπεινωτική ήττα και οι τραγικές απώλειες είχαν οδηγήσει σε αμήχανη σιωπή όλους τους ιδεολόγους για εκείνη τη «χαμένη υπόθεση», καθιστώντας την ένα ταμπού της εθνικής ιστορίας που η πικρία, ίσως και η αιδώς, για καιρό αποσιώπησε.

Β.5. Η ανασκαφή στην Παλαιά Έφεσο (Γεώργιος Σωτηρίου)

Γεώργιος Σωτηρίου (1880-1965)³⁹⁹

Ο Βυζαντινός κόσμος έρχεται στο ελληνικό προσκήνιο από όταν ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881) επικαλείται τις αρχές του, τον *αττικισμό*, το *ρωμαϊσμό* και τον *χριστιανισμό*· αλλά και πάλι συγκαταβατικά στην αρχή, όχι ως το πρόσφορο πεδίο μελέτης που ήταν, αλλά ως το χρηστικό κομμάτι που θα συμπλήρωνε το κενό της ελληνικής συνέχειας. Υπήρχαν κι εκείνοι που είδαν στην Ορθοδοξία τη βασική συνιστώσα της διαφοράς Ανατολής-Δύσης· για τους οπαδούς της δημώδους παράδοσης, που εσώκλειε την αρχέγονη και αναλλοίωτη ουσία του ελληνισμού, το

³⁹⁹ Φωτογρ. στο, Λεύκωμα 1937, 46.

Βυζάντιο διέθετε μια αυτάρκεια που αντλούσε από το λαό, το θεματοφύλακα που είχε διαφυλάξει από το Δυτικό εκσυγχρονισμό τη *ρωμιότητα*.

Την αστική ιστοριογραφική αντίληψη που ενέτασσε τους αυτοκράτορες ως τους μόνους συντελεστές της Βυζαντινής περιόδου όπως το υπογράμμιζαν τα μνημειακά οικοδομήματα που είχαν ανεγείρει, εμπλουτίζει η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία επιβάλλοντας, περίπου, την Εκκλησία, μέσα από τα «*ιερά κειμήλια*» των τελετουργιών της, ως παράγοντα εθνικής συνοχής με τον ελληνισμό. Η Ιεραρχία, με τον παρεμβατικό της ρόλο στην εκπαίδευση που αποκαλύπτει και η στιχομυθία των Καρολίδη και Σωτηριάδη⁴⁰⁰, διακινούσε το *ομόθρησκον* ως προαπαιτούμενο της συγκρότησης του έθνους και καταλύτη της εδαφικής διεύρυνσης του ελληνικού κόσμου, που, σε εύρος και σε πολιτειακό περιεχόμενο, μεταφραζόταν σε διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σε διαδοχή των «φυσικών κληρονόμων» Ελλήνων στην εξουσία. Μετά την απαξίωση, η αποκατάσταση ερχόταν πανηγυρικά: τώρα, κάθε όραμα από όπου απουσίαζε το συστατικό του *ελληνοχριστιανισμού* έκανε το ελλαδικό κέντρο να δείχνει αναιμικό, επαρχιώτικο και καθυστερημένο σε σύγκριση με τα κοσμοπολίτικα κέντρα της Ανατολής, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Δημοσιεύσεις μαρτυρούσαν τη συντελεσθείσα ιδεολογική μεταβολή· το Βυζάντιο είχε γίνει η «*Μεγάλη μας*» αυτοκρατορία και η μεσαιωνική τέχνη η «δική

⁴⁰⁰ Όταν ο Καρολίδης εγκαλεί τον δεύτερο επειδή στο Εγχειρίδιο Ιστορίας του «*ετήρησε σιγή περί του Ισραηλιτικού λαού*», ο Σωτηριάδης απάντησε πως η Ιερά Σύνοδος Ελλάδος και της Κωνσταντινουπόλεως δεν θα του επέτρεπε «*λόγος τις περί Εβραίων [να] γίνεται*» (Σωτηριάδης, Π. Καρολίδης, 1894, 7-9).

μας» τέχνη, διόλου «αμόρφωτος και άκομψος καλογήρων βαναυσουργία»⁴⁰¹. Και ο αρχαιολόγος Γεώργιος Σωτηρίου που θα στελεί να ανασκάψει στη Μικρά Ασία έβλεπε το 1915 στον Άθω όχι μόνο μian «ιερά του Ελληνισμού γωνία» με «ελληνικούς θησαυρούς και κειμήλια» αλλά κι ένα πολιτικό δεκανίκι, έναν φάρο που «θα μας φωτίζει την οδόν, την άγουσαν εις την εκπλήρωσιν της εθνικής μας αποκαταστάσεως»⁴⁰².

Ο Σωτηρίου γεννήθηκε στις Σπέτσες το 1880 και μαθήτευσε στη Ριζάρειο Σχολή. Το 1899 άρχισε σπουδές στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ένας από τους φοιτητές που θα καθοδηγήσει την εξέγερση του 1901 εναντίον της μετάφρασης του Ευαγγελίου —«το πλήγμα κατά του δυσμοίρου ελληνισμού»⁴⁰³— από όπου θα αποφοιτήσει το 1904 και τον επόμενο χρόνο θα διορισθεί δάσκαλος στη Λάρισα. Το 1909 μεταβαίνει με τη σύζυγό του στη Γερμανία και την Αυστρία, στις θρησκευτικές και φιλοσοφικές σχολές των πανεπιστημίων της Λειψίας του Βερολίνου και της Βιέννης, όπου «παρηκολούθησεν τας ιστορικές και θεολογικές παραδόσεις». Έλαβε ειδίκευση στη χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη, και στη χριστιανική επιγραφική. Υπηρέτησε ως έφεδρος αξιωματικός στους Βαλκανικούς πολέμους ανήκοντας στο Σώμα των «ευγενών» του στρατού, των

⁴⁰¹ «Τα μνημεία της βυζαντινής εποχής περιεβλήθησαν με την ιδίαν περιφρόνησιν η οποία εβάρυνε επί αιώνας όλην την μεσαιωνικήν μας αυτοκρατορίαν. Αργά μεν, αλλ' οπωσδήποτε απεδόθη δικαιοσύνην εις την Μεγάλην μας αυτοκρατορίαν, η οποία εγένετο διδάσκαλος Ανατολής και Δύσεως, η οποία εξημέρωσε βαρβάρους λαούς. Ομοίως και η μεσαιωνική μας τέχνη έπαυσε θεωρουμένη πλέον αμόρφωτος και άκομψος καλογήρων βαναυσουργία» (Αγών, 15.6.1906).

⁴⁰² «Πρόλογος» στο, *Το Άγιον Όρος*, 1915.

⁴⁰³ Κωνστάντιος «Φοιτητικά σελίδες του 1901» (Συλλογικό έργο 2006, 65-6).

οικονομικά ευπόρων και απόφοιτων πανεπιστημίου, και στη συνέχεια διορίστηκε καθηγητής Θρησκευτικών⁴⁰⁴. Το 1915, κατόπιν διαγωνισμού, διορίστηκε Γενικός Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Αθηνών ωστόσο σταλεί ως διευθυντής των ανασκαφών στη Βυζαντινή Έφεσο. Όπως και στην περίπτωση του Γ. Οικονόμου, ένας τρόπος για να αναγνωσθεί η Μεγάλη Ιδέα των Βυζαντινών –στην προκειμένη περίπτωση– αρχαιοτήτων που με την ανασκαφή τους θα συνέβαλλαν στην «εκπλήρωσιν της εθνικής μας αποκαταστάσεως» που επιθυμούσε ο Σωτηρίου, είναι μέσα από τη σκιαγράφιση της ιδεολογίας του διευθυντή της ανασκαφής. Ο συγκεκριμένος αρχαιολόγος-ιστορικός της Βυζαντινής τέχνης που επιλέγεται από την Αρχαιολογική Εταιρεία των Αθηνών, ένας από τους συμβούλους της, είχε αποδεδειγμένη αφοσίωση στη Βυζαντινή γενεαλογία όσο και εμπειρία στην αποκατάσταση ναών σε «ευαίσθητες» εθνικά περιοχές μετά τις εργασίες του αποκατάστασης στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (1917-1918), το δεύτερο μετά την Αγία Σοφία σύμβολο που ενέκλειε «*επί αιώνας τα ιδεώδη της φυλής*» σύμφωνα με τον ίδιο⁴⁰⁵. Αποτελούσε επίσης έγκριτο μέλος της πνευματικής ελίτ της εποχής, ένας ακόμη από εκείνους που διακατέχονταν από φλογερό εθνικισμό και ήταν στενά συνδεδεμένοι με την Ιεραρχία. Στη διάρκεια της σταδιοδρομίας του θα ανταποκριθεί συχνά στις προσκλήσεις των κατά τόπους εκκλησιαστικών φορέων για να μελετήσει και να καταγράψει αντικείμενα (πατριαρχικούς θρόνους, άμβωνες, άμφια, ιερά σκεύη κ.ά.) του Οικουμενικού

⁴⁰⁴ Φυτράκη, Γεώργιος Αγγ. Σωτηρίου, Τιμητικόν Αφιέρωμα, 1963, 6.

⁴⁰⁵ Βλ. «Έκθεσις Περί των Εργασιών των Εκτελεσθέντων εν τη Ηρειπωμένη εκ της Πυρκαϊάς Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσ/κης κατά τα Έτη 1917-1918», *Συμπλήρωμα Δελτίου 1918*, 3.

Πατριαρχείου και του Πατριαρχείου Αλεξάνδρειας, μνημεία και τεχνέργα στην Έφεσο, στην Κύπρο, στο Σινά. Κοινός παρονομαστής εντός και εκτός συνόρων ήταν η *ελληνικότητα* της τέχνης, της χριστιανικής και της βυζαντινής: η περίοδος της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας διαιρείτο από τότε (συμβατική διαίρεση που διατηρείται μέχρι σήμερα) σε δυο περιόδους, την παλαιοχριστιανική (ή της ύστερης αρχαιότητας) και τη βυζαντινή (ή μεσαιωνική). Η πρώτη σηματοδοτούνταν από την περίοδο ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης, της νέας και απαλλαγμένης πρωτεύουσας από το «αμαρτωλό» παρελθόν της Ρώμης και στη διάρκεια της τα πολλά καλλιτεχνικά κέντρα στη λεκάνη της Μεσογείου μοιράζονταν μια κοινή πολιτισμική έκφραση βασισμένη στο ελληνορωμαϊκό παρελθόν τους. Τη δεύτερη περίοδο, τη βυζαντινή, σηματοδοτούσε η σλαβική διείσδυση στα Βαλκάνια και χαρακτηριζόταν από την εκεί μετατόπιση του πολιτικού ενδιαφέροντος και από μια καλλιτεχνική ταυτότητα περισσότερο ενιαία. Για τον Σωτηρίου η τέχνη της παλαιοχριστιανικής περιόδου που διαρκούσε ως τον 6ο με 7ο αιώνα, διατηρούσε τις ιδιαιτερότητες των κέντρων της Μεσογείου και περιλάμβανε την περίοδο του Ιουστινιανού ήταν η πλέον εξαιρετική *«εν σχέσει προς την όλην ιστορίαν της Βυζαντινής Τέχνης»* αφού στα μετέπειτα χρόνια η τέχνη έλαβε *«την ενιαίαν της μορφήν»*, όπως δίδασκε ως καθηγητής από το 1924 στην έκτακτη έδρα της Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Παλαιογραφίας στη Θεολογική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών⁴⁰⁶.

Για τη σύνδεση της πρωτοχριστιανικής, βυζαντινής και εκκλησιαστικής τέχνης με τον *αισθητισμό* καταδικάζοντας στην απραξία την κατ' ουσίαν βυζαντινή

⁴⁰⁶ Σωτηρίου 1925, 13.

αρχαιολογία και αποκόπτοντας την όποια σύνδεση με τη Βυζαντινή κοινωνία, φέρει ευθύνη και ο Σωτηρίου, ως διευθυντής και του Βυζαντινού Μουσείου αργότερα. Όπως προαναφέρθηκε, η τέχνη θεωρούνταν εκείνη την εποχή το ύψιστο, μοναδικό μέσο για να εξηγηθεί η ιδιοσυστασία της φυλής. Και δεν αποτελεί παράδοξο που ο Σωτηρίου, όντας περισσότερο βέβαιος από τον προκάτοχό του στη διεύθυνση, Α. Αδαμαντίου, ότι το μουσείο είναι αποκλειστικά *μουσείο τέχνης* που όφειλε να παρουσιάζει μόνο τα ολοκληρωμένα καλλιτεχνήματα, εξοβέλιζε τα «*βαναυσότερα μνημεία ως κέραμοι στεγών*» και τα παρόμοια στις αποθήκες⁴⁰⁷. Άλλωστε, τα μουσεία υπήρχαν κατά τη γνώμη του για την τέρψη των φιλότεχνων, και στην προκειμένη περίπτωση, τα αντικείμενα των βυζαντινών χρόνων που έλαμπαν στις αίθουσες των μουσείων ήταν πνευματικά αντικείμενα, που ιστορούσαν τις πολιτισμικές και μυθολογικές αρετές του ελληνορθόδοξου έθνους. Το ενδιαφέρον του επικεντρωνόταν στην επιβλητική ναοδομία, στα κομψά μικροτεχνήματα, στα μεταξωτά και χρυσοϋφαντα υφάσματα, στις φορητές εικόνες με το άφθονο χρυσάφι κυρίαρχο ακόμα και στις ιστορήσεις των χειρογράφων, στα ψηφιδωτά που λαμποκοπούσαν στον ήλιο που έμπαινε από τα πολύθυρα των εκκλησιών· όλα φτιαγμένα από σπάνια και δαπανηρά υλικά. Και αδιαφορούσε για την οικιστική αρχιτεκτονική, τους χώρους δευτερογενούς παραγωγής και εμπορίου, τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, τα χωροταξικά δεδομένα, όλα στοιχεία ενός κόσμου ταπεινού, δίχως λαμπρότητα. Η τέχνη διέθετε αυτάρκεια· αρκούσε από μόνη της για να εξηγήσει μια εποχή: ούτε προσδιοριζόταν, ούτε εξαρτιόταν από το

⁴⁰⁷ Γκράτζιου 1987, 72.

εκάστοτε περιβάλλον στο οποίο αναπτύχθηκε. Οι κοινωνικοπολιτικές συνιστώσες απουσίαζαν, εκτός και αναδείκνυαν τη χλιδή, το μεγαλείο και την ισχύ των Βυζαντινών ηγεμόνων που είχε τονίσει ο Λέων ο Ίσαυρος στον Πάπα: «*βασιλεύς και ιερέας ειμί*». Η Στάση του Νίκα, η σφαγή του πλήθους που είχε παγιδέψει η αυτοκρατορική ενέδρα, είχε νόημα μόνο επειδή έγινε αφορμή να αποδειχτεί η παντοδυναμία του ρόλου του αυτοκράτορα και να χτιστεί, μεγαλοπρεπέστερη, η Αγία Σοφία επάνω στην κατεστραμμένη τρίκλιτη δομική βασιλική. Που εξέφραζε όχι μόνο το λόγο του Θεού αλλά και την οικουμενικότητα της ιουστινιάνειας αυτοκρατορίας μέσα από το τετράγωνο σχήμα του ναού που δημιουργούσε έναν απέραντο εσωτερικό χώρο και τον, σαν-αιωρούμενο, τρούλο. Το λαμπρό αρχιτεκτόνημα δίπλα στο μόνο σημείο της Κωνσταντινούπολης που ο λαός μπορούσε να συναθροιστεί, τον Ιππόδρομο, λειτουργούσε υπενθυμητικά αλλά και αντισταθμιστικά στην υψηλή φορολογία και στις σπατάλες του δημόσιου ταμείου. Η ενίσχυση της οχύρωσης του παλατιού μετά την αιματηρή καταστολή της εξέγερσης που πληροφορούσε για την απόσταση της άρχουσας τάξης από το λαό περνούσε ασχολίαστη, αν όχι απαρατήρητη, όπως και το γεγονός ότι η *res publica* είχε παγιωθεί σε *dominatus*. Αλλά μια αρχαιολογική ερμηνεία που δεν «έβλεπε» εξέλιξη στους πολιτισμούς αλλά εγγενή χαρακτηριστικά μέσα από τα οποία τους κατηγοριοποιούσε με κριτήριο τα τεχνέργα, προκαθόριζε εξ αρχής την προσπάθεια του Σωτηρίου να αναδείξει τα εντυπωσιακά έργα εκκλησιαστικού και στρατιωτικού χαρακτήρα που αντανakλούσαν την «υψηλή» αισθητική και την ισχυρή πολιτική

παρουσία των «βυζαντινών ελλήνων». Και τις ανασκαφές του στην Παλαιά Έφεσο θα θεωρήσει επιτυχημένες —όπως αναφέρει σε επιστολή προς το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης— επειδή είχαν συμβάλλει «εις την γνώσιν ημών περί της Βυζαντινής τέχνης, των μεγαλοπρεπών κτισμάτων των οικοδομημένων εις τα χώρας της μεσαιωνικής ημών αυτοκρατορίας δια διαφιλούς δαπάνης της βυζαντινής αυλής και του ακμαίου θρησκευτικού βίου και των τελετών της εποχής εκείνης»⁴⁰⁸.

Το μεροληπτικό και περιορισμένο ενδιαφέρον γύρω από τους «μεγάλους άνδρες» και τα «μεγάλα οικοδομήματα» του Βυζαντίου κράτησε επί δεκαετίες στα σπάργανα τη Βυζαντινή Αρχαιολογία. Αλλά, κι ενώ ο εθνικισμός ισοπέδωσε και έθαψε δια παντός ένα κομμάτι του βυζαντινού κόσμου, χάρη στον ίδιο εθνικισμό ένα άλλο κομμάτι του αναδείχθηκε, και μελετήθηκε.

Βέβαιος, ο Σωτηρίου, ότι είχε παρέλθει η εποχή κατά την οποία «οι εν Ελλάδι είμεθα προσκεκολλημένοι εις την μονομερήν εκτίμησιν της κλασικής αρχαιότητας»⁴⁰⁹, στη διάλεξή του το 1919 στο σύλλογο «Παρνασσός» με αφορμή την ίδρυση της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών εκφράζει την ελπίδα της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης και της μετακένωσης του «ελληνικού πολιτισμού» στην Ανατολή. Ελπίζει ότι η νεοϊδρυθείσα Εταιρεία, που διέθετε «σκοπόν καθαρώς εθνικόν και επιστημονικόν», θα στηριζόταν και υπό «του Ελληνικού λαού», του

⁴⁰⁸ Εφορεία των Χριστιανικών και Μεσαιωνικών αρχαιοτήτων, Αθήνα 27.9.1921, Προς το Υπ. Εκκλησιαστικών, Τμήμα Αρχαιολογικών, Ευπειθέστατος Γ. Σωτηρίου (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁰⁹ Σωτηρίου, 1920 (στο, Α.Τ., «Ο Γεώργιος Σωτηρίου και το έργο του», Συλλογικό έργο 2006, 310).

οποίου «το διανοιγόμενον μέλλον εις τας χώρας της Ανατολής και εις την πόλιν των ονείρων μας, την Κωνσταντινούπολιν, προσιωνίζεται μέγα»: ο λαός, που συστηματικά απουσιάζει από το επιστημονικό ενδιαφέρον του Σωτηρίου, πλαισιώνει εδώ το επιχείρημά του, ώστε να σκιαγραφηθεί μια δελεαστική οικονομική προοπτική του μεγαλοϊδεατισμού. Δεν παραλείπει το *αρραγές* της εθνικής συνέχειας: «τους μέσους αιώνες δεν διασπάται ο Ελληνικός πολιτισμός, αλλά τουναντίον αποτελεί συνέχειαν υπό το χριστιανικόν ένδυμα της Ελληνικής ιδέας και εθνικότητος»⁴¹⁰.

Στο εκκλησιαστικό περιοδικό *Τρεις Ιεράρχαι* του 1920, κι ενώ έχει γίνει η απόβαση στη Σμύρνη, ο Σωτηρίου έρχεται να «υπενθυμίση στους ισχυρούς τα ιστορικά, επί της πολυπαθούς χερσονήσου, της κοιτίδος της Τέχνης και των παραδόσεων του ελληνισμού, δικαιώματα»⁴¹¹. Σύμφωνα με άλλη αναλυτική μελέτη του, *Τα Χριστιανικά Μνημεία της Μ. Ασίας*, που τότε δημοσιεύει, η Μικρά Ασία αποτελούσε «αρχαιοτάτη ελληνική χώρα» που υποδέχθηκε τον χριστιανισμό «ήδη από του Α' μ.Χ. αιώνας» και «οι σπουδαιότεροι κήρυκες της ελληνικότητας της πολυπαθούς ταύτης χερσονήσου είνε αυτά τα χριστιανικά μνημεία». Μαρτυρούσαν «τον εθνισμόν της Μικράς Ασίας, της κοιτίδας ταύτης της [χριστιανικής] τέχνης και των παραδόσεων του Ελληνισμού, τρανή απόδειξις του οποίου» αποτελούσαν τα «εξεταζόμενα μνημεία» της μελέτης. Και αφού το «κύριον οιονεί σώμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας» εδράστηκε «εις τα χώρας της Ελληνικής ταύτης χερσονήσου», τα «ελληνικά κέντρα της Σμύρνης, Σινώπης, Τραπεζούντος, Αδάνων,

⁴¹⁰ Σωτηρίου, *Αι Βυζαντιναί Σπουδαί* κλπ. 1920, 4-13.

⁴¹¹ Σωτηρίου, 22/29.1.1920 («Οι Τρεις Ιεράρχαι και ο Μικρασιατικός Ελληνισμός», Κωστάντιος, Συλλογικό έργο 2006), 69-70.

Μερσίνης και άλλων πόλεων» ήταν «ικανά να μαρτυρήσουν την ελληνικότητα της χώρας»⁴¹².

Για τον Σωτηρίου κάθε έκφανση της χριστιανικής τέχνης αποτελούσε έκφραση ελληνικότητας, από τη χριστιανική ναοδομία ως τις εικόνες του Αγίου Όρους και τις μικρογραφίες που κοσμούσαν τα χειρόγραφα επί μεμβράνης, τα «πολυτιμώτατα εκκλησιαστικά αντικείμενα μεσαιωνικής εποχής (κειμήλια) από της λαμπροτέρας εποχής του μεσαιωνικού Ελληνισμού» που αποτελούσαν «απτά δείγματα περασμένης καλλιτεχνικής ζωής του Ελληνισμού»⁴¹³. Η χρήση της ελληνικής γραφής στη μεσαιωνική εκδοχή της επίσης αποδεικνυε στον Σωτηρίου —όπως αντίστοιχα η ελληνιστική κοινή στον Κουρουνιώτη—, την ελληνική εθνικότητα των Μικρασιατών των Βυζαντινών χρόνων: μέσα από την επιγραφική «διαφωτίζεται τοσούτον λαμπρώς η εθνικότης της χώρας»· τα ελληνικά μνημονευόμενα ονόματα καταδεικνύουν την «υπεροχή της ελληνικής φυλής». Η γλώσσα αποτελούσε «σπουδαιότατον πηγήν» και «απόδειξις της συνενώσεως ελληνισμού και χριστιανισμού» που είχε επιτευχθεί με λαμπρότητα «δια των μικρασιατών Πατέρων της Εκκλησίας»⁴¹⁴. Όσο για τον χριστιανισμό, αν και θρήσκευμα πολλών εθνοτήτων στην Ανατολή⁴¹⁵ επίσης αποτελούσε «ιδιοκτησία» του ελληνισμού. Ο Βυζαντινολόγος Κ. Άμαντος θεωρούσε ότι οι αρχαίοι Έλληνες ήταν οι πρόγονοι των σημερινών «Μελχιτών ή

⁴¹² Τα Χριστιανικά Μνημεία της Μ. Ασίας, 1920, γ', δ', 9-16, 23.

⁴¹³ Σωτηρίου, «Κειμήλια του Αγίου Όρους», 1921, 144, 157.

⁴¹⁴ Σωτηρίου, Τα Χριστιανικά Μνημεία της Μ. Ασίας, 1920, δ', 59, 60-3.

⁴¹⁵ Καθολικοί και Γρηγοριανοί Αρμένιοι, Μελχίτες (αραβόφωνοι ορθόδοξοι, κυρίως ουνίτες), Μαρονίτες (καθολικοί), Νεστοριακοί (Χαλδαίοι) καθολικοί στη Συρία, κόπτες στην Αίγυπτο, Χαλδαίοι στην ευρύτερη Μεσοποταμία, Μονοθελητές Μαρονίτες και Μελχίτες στην περιοχή της σημερινής Ιορδανίας, Μαρονίτες στην περιοχή του σημερινού Λιβάνου κ.ά.

Γραικοκαθολικών» της Συρίας, τους οποίους μάλιστα θα ωφελούσε η επέκταση της Ελλάδος στην Ανατολή· οι ορθόδοξοι αραβόφωνοι κατάγονταν από τους αρχαίους Έλληνες και ήταν εθνικά και φυλετικά Έλληνες, έγραφε και ο Καρολίδης⁴¹⁶.

Ο Βυζαντινολόγος δεν αγνοούσε ότι υπήρχαν και «*τουρκικά μνημεία εις τας μικρασιατικές χώρας*». Προς αποφυγή παρερμηνείας, αφού η ύπαρξή τους θα μπορούσε να δημιουργήσει ρωγμή στο επιχείρημα της *αμιγούς ελληνικότητας* της Μικράς Ασίας, γνωστοποιεί την «*εθνική ταυτότητα*» των τεχνιτών τους: η ανέγερσή τους δεν οφειλόταν στους «*Οθωμανούς, αυτόχρημα βαρβαρικά στίφη*» που «*αναδεικνύονται και σήμερον ακόμη ανεπίδεκτοι πάσης προόδου και καταστροφής αραβικού άμα και Βυζαντινού πολιτισμού*». Ένας τέτοιος λαός, «*βάρβαρος και*

⁴¹⁶ «Το όνομα Μελχίται δεικνύει ότι εις τούτους πρέπει να αναζητήσωμεν τους αρχαίους Έλληνας της Συρίας. [...] το κύριον μέρος των σημερινών Ορθοδόξων προέρχεται εξ αρχαίων Ελλήνων εις τους οποίους προσετέθησαν και όσοι μετανάσται Έλληνες ήλθον έπειτα κατά διαφόρους καιρούς [...] την ελληνικότητα των Ορθοδόξων της Συρίας απέδειξε δι' ωραίας μελέτης ο κ. Καρολίδης, αναγνωρίζουσι δεν αυτήν σήμερον και πολλοί λόγιοι Μελχίται οι οποίοι δια της ιστορίας μετ' ενθουσιασμού αναγνωρίζουσι την καταγωγήν των. Το γόητρον της νέας Ελλάδος θα ενισχύση βεβαίως και τους Έλληνας τούτους της Συρίας» (Άμαντος 1921, 288). Ο Καρολίδης θεωρούσε τους αρχαίους Έλληνες αφετηρία της ιστορίας των ορθοδόξων της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Μεσοποταμίας: «*οι Ορθόδοξοι Αραβόφωνοι της Συρίας και Παλαιστίνης, έτι δε και Μεσοποταμίας [...] εισίν απόγονοι εν πρώτοις μεν των Ελλήνων οικητόρων των χωρών τούτων των αποικησάντων εις τας χώρας ταύτας, ιδία επί του Αλεξάνδρου και των διαδόχων αυτού*». Αναφέρει και το αραμαϊκό στοιχείο αλλά υποτάσσει την παρουσία του στον «*ελληνισμό*»: «*μετά του ισχυροτάτου τούτου, το πλείστον αστικού και πολιτικού, Ελληνικού πληθυσμού διετηρήθη και το πρότερον αραμαϊκόν γένος των κατοίκων [...] Υποκύψαν ισχυρώς εις την ηθικήν επίδρασιν του Ελληνισμού [...] Η εθνότης ή εθνικότης των αραβοφώνων Ορθοδόξων είναι Ελληνική όπως και η φυλετική καταγωγή αυτών [...] ένεκα κατακτήσεως ξενικής, οι εν Συρία, Παλαιστίνη και Μεσοποταμία Έλληνες ως γλώσσαν εν τω εξωτερικώ καθ' ημέραν βίον [...] αλλ' η εθνική γλώσσα, όπως παρά τοις Τουρκοφώνοις της Μικράς Ασίας, ούτω και παρά της Αραβοφώνοις Ορθοδόξοις της Συρίας, Παλαιστίνης και Μεσοποταμίας μένει πάντοτε η Ελληνική [...] Κράτος Ελληνικόν, δυναστεία Ελληνική, αυλή και κυβέρνησις Ελληνική· αλλά πολλώ τούτων ισχυρότερων, πληθυσμός ολόκληρος Ελληνικός, εκατοντάδες πόλεων ελληνικών, ως 70 μόνον εν Μεσοποταμία [...] αποτελούσαι εστίας και κέντρα Ελληνισμού [...] [γλώσσα, σχολές και παιδεία] εν Συρία, είτα δε και εν Μεσοποταμία, το πνευματικόν κράτος του Ελληνισμού, κατέστησαν τας χώρας ταύτας κατ' ουσίαν Ελληνικάς*» (Καρολίδης 1909, 104-5, 385-7).

ανεπίδεκτος οιασδήποτε μορφώσεως, ο Τουρκικός», που «ηρήμωσε τας άλλοτε ανθούσας πόλεις των χωρών της Μικράς Ασίας» δεν μπορούσε να είναι δημιουργός. Συνεπώς, η ύπαρξη «τουρκικών μνημείων οφείλεται κατά το πλείστον εις τους ιθαγενείς Έλληνας τεχνίτας», εκ των οποίων, «οι πλείστοι έμειναν πιστοί εις την πάτριαν θρησκείαν» ενώ άλλοι ήταν «εν κρυπτώ χριστιανοί». Άλλωστε, «από του ΙΕ΄ αιώνος και εξής οι Οθωμανοί, ως εκ Κωνσταντινουπόλει ούτω και εν Μικρά Ασία, μεταχειρίζονται αποκλειστικώς έλληνας τεχνίτας»⁴¹⁷.

Στερεότυπα και φυλετισμός είναι κυρίαρχα στο πόνημα του αρχαιολόγου· κάθε τι καλό οφειλόταν στην «ανώτερη» ελληνική «φυλή». Και κάθε μνημείο, χριστιανικό και μουσουλμανικό, είχε οικοδομηθεί από έλληνες τεχνίτες, άρα αποτελούσαν οικοδομήματα «ελληνικά. Αντίθετα, όλα τα «κακώς κείμενα» αποδίδονταν με τον ίδιο συνοπτικό τρόπο στον «Άλλο»: ο «Τουρκικός λαός ηρήμωσε τας άλλοτε ανθούσας πόλεις των χωρών της Μικράς Ασίας». Αλλά η μετατόπιση της οικονομικής ζωής από την πόλη στην ύπαιθρο αποτέλεσε νομοτελειακό φαινόμενο από τον 4ο αιώνα, που οι κύριες μορφές ιδιοκτησίας ήταν οι μεγάλες ιδιοκτησίες της γης (latifundia), κι αυτό διατηρήθηκε με μικρές διαφοροποιήσεις σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα· όχι τυχαία, αγροτικά είναι τα κινήματα που εκδηλώνονταν από τη νότια Ιταλία ως την Καππαδοκία. Ο Προκόπιος, ο παλαιστίνιος αριστοκρατικής καταγωγής με τη σπουδαία μόρφωση που του είχε εξασφαλίσει το διορισμό του στην αυλή του Ιουστινιανού εξέφραζε «την επίσημον των συγχρόνων γνώμην περί της βασιλείας του Ιουστινιανού» με τα υμνητικά έργα του *Περί*

⁴¹⁷ Σωτηρίου, *Τα Χριστιανικά Μνημεία της Μ. Ασίας*, 1920, 83-98.

κτισμάτων και Υπέρ των πολέμων λόγοι παρέκαμπτε την οικονομική αποσύνθεση των πόλεων και τη φυγή των πληθυσμών στην ύπαιθρο που είχε επιταχυνθεί στα χρόνια του Ιουστινιανού· άλλοι συγγραφείς ωστόσο, ακόμα και ο Ιουστινιανός, περιέγραφαν πόλεις που μίκραιναν και μετατρέπονταν σε κάστρα (*Νεαρές* 128 & 27). Επιγραφές στην Έφεσο αφιερωμένες σε ανθύπατους της Ασίας της περιόδου του Διοκλητιανού που έδρευαν στο πρυτανείο και στο βουλευτήριο που έβλεπε στην Άνω Αγορά αναδείκνυαν την ύπαρξη *βουλής* και *δήμου* τουλάχιστον ως τον 4ο αιώνα, που μεριμνούσαν για τα δημοσιονομικά και τα δημόσια έργα. Η μετάβασή της στα βυζαντινά χρόνια μπορούσε να γίνει αντιληπτή από τις αλλαγές στα ρωμαϊκά κτήρια που μαρτυρούσαν υποχώρηση του ρόλου και της δυναμικής τους —συνδεδεμένα άλλωστε με τον παγανισμό—, από το σβησμένο όνομα της Αρτέμιδος στα Λουτρά του λιμανιού και στην πρόσοψη του Πρυτανείου, από τους χαραγμένους σταυρούς στα αγάλματα του Αυγούστου, της Λιβίας και στο σιντριβάνι που κοσμούσε το αριστερό τμήμα της πόλης, κι από τις καταστροφές αγαλμάτων, όπως της Αρτέμιδος στην πιο πολύβουη διασταύρωση της πόλης που έσπασαν και αντικατέστησαν με γιγάντιο σταυρό. Το 400 αποτέλεσε κέντρο των επισκοπικών δραστηριοτήτων της Ρώμης στη Μικρά Ασία· ο επίσκοπός της Αντωνίνος καταγγέλθηκε για σιμωνία, κλοπή αρχιτεκτονικών μελών από εκκλησίες για να κοσμήσει το επισκοπικό παλάτι και άλλα αδικήματα, που είχαν αναγκάσει τον φιλεύσπλαχνο και δίκαιο Πατριάρχη Ιωάννη Χρυσόστομο να παρέμβει. Την πολιτική ζωή, εδώ όπως και στις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας, χαρακτήριζε

τώρα η απουσία τοπικής αυτονομίας και εκπροσώπων· το συμβούλιό της είχε περιοριστεί σε ρόλο φοροσυλλέκτη⁴¹⁸. Καθώς η Έφεσος δεν είχε υπάρξει στρατιωτικό κέντρο ούτε είχε συνδεθεί με λαμπρές μάχες, μόνο η σύνδεσή της με τις δυο επεισοδιακές Συνόδους τής εξασφάλιζαν μια ιδιαίτερη θέση στην Ιστορία δίχως, βέβαια, αναφορές στην κοινωνία και τους κατοίκους της: για την κυρίαρχη ιστοριογραφική και αρχαιολογική προσέγγιση αυτοί αποτελούσαν βουβές σκιές που δρασκελούσαν τα ερείπια.

Στα χρόνια του Ιουστινιανού η *βουλή* και ο *δήμος* αποτελούσαν μόνο μια ανάμνηση, το ίδιο και οι περισσότερες πόλεις της αυτοκρατορίας που υπερηφανεύονταν για το αρχαίο ένδοξο παρελθόν τους.

Συγκίνηση δημιουργούσε στους πιστούς και η επίσκεψη του αποστόλου Παύλου στην πόλη όπως μαθαίνουμε από το ημερολόγιο του λοχαγού Νικολάου, επικεφαλής του 2ου λόχου του 11/38 τάγματος Τσολιάδων που είχε καταλάβει τη Νέα και την Παλαιά Έφεσο στα μέσα του Μαΐου 1919. Έγραφε το βράδυ από το ξενοδοχείο του στην Έφεσο: «*Θεωρώ τον εαυτόν μου πανευτυχή, που αξιώθηκα να δω με τα μάτια μου την Έφεσον, την Ιεράν Πόλιν του Ευαγγελίου, όπου το πρώτον εδίδαξεν ο απόστολος των Εθνών Παύλος*»⁴¹⁹. Αλλά κι άλλοι άγιοι είχαν ζήσει ή είχαν πεθάνει εδώ, που καθιστούσαν «ιερή» την πόλη: ο επίσκοπος Τιμόθεος μαθητής του Αποστόλου Παύλου, η Μαρία η Μαγδαληνή, και κυρίως η μητέρα του Χριστού, που είχε φέρει στην πόλη ο Ιωάννης έχοντας αναλάβει την προστασία της.

⁴¹⁸ Foss ²2010, 13-32).

⁴¹⁹ Καψής (1962),³1989, 35-36.

Η παρουσία της τελευταίας στην Έφεσο ξεφεύγει από το άτυπο των προφορικών παραδόσεων όταν επικυρώνεται το 431 στα πρακτικά της Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου που περιγράφουν την πόλη ως «ο τόπος του Αγίου Ιωάννη και της Μαρίας»⁴²⁰: το αναστηλωμένο πέτρινο σπίτι στο λόφο Bülbül που βλέπει στα ρωμαϊκά μνημεία αποτελούσε ιερό για χριστιανούς και μουσουλμάνους, κι ακόμα το επιδείκνυαν οι ντόπιοι στους επισκέπτες ως κατοικία της Θεοτόκου. Ο Ράμσεϋ είχε δώσει το 1902 μια ορθολογική εξήγηση για το αφιερωμένο στην Παρθένο Μαρία κέντρο λατρείας: στο μύθο της είχε βρει ένα δρόμο καινούριο η παλαιά λατρεία γυναικείων μορφών, η θεμελιωδέστερη αξία στην κοινωνία της Ανατολίας που διέσωζε ίχνη της πρωτόγονης λατρείας της Μεγάλης Μητέρας⁴²¹.

Στην Παλαιά Έφεσο πρώτα, η Αρχαιολογική Εταιρεία έστειλε έναν εκ «των πολλών σθεναρών αυτής εργατών», ώστε οι ανασκαφές να άρχιζαν «υπό Θεού και της Χριστιανικής αρχαιότητας» σύμφωνα με τον γραμματέα της Ι. Δραγάτη. Ποσά «εχορηγήθησαν ημίν υπό της Υπάτης Αρμοστείας» για τη

⁴²⁰ Foss (1979), ²2010, 33.

⁴²¹ «Το συνηθισμένο και το οικείο είναι ότι ο Θεός είναι ο Πατέρας της ανθρωπότητας και κάθε είδους ζωής. Αυτή είναι η σχεδόν παγκόσμια ευρωπαϊκή και σημιτική αντίληψη. Αλλά ήταν η μητρότητα της θείας φύσης που αποτελούσε το μέγιστο χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανατολικής λατρείας. Το αρσενικό στοιχείο στη θεία φύση αναγνωριζόταν μόνο ως περιστασιακός και θυγατρικός παράγοντας της φύσης και της ζωής. Η ζωή του ανθρώπου είχε προέλθει από τη Μεγάλη Μητέρα. Και στην κοινωνία της Ανατολίας, ακόμα κι αφού ήταν πια διάχυτη από τα ελληνικά έθιμα και τις ελληνικές ιδέες, πολλά ίχνη εκείνης της πρωτόγονης ιδέας διασώζονταν. [...] Η εξωτερική μορφή της θρησκείας άλλαξε, αλλά η παλαιά πεποίθηση όχι, και πήρε καινούριο δρόμο, ώστε τον πέμπτο αιώνα να βρίσκουμε το μύθο της Παρθένου Μητέρας του Θεού ευρέως εγκαθιδρυμένο ανάμεσα στους χριστιανούς της Εφέσου [...] Οι Χριστιανοί ανακάλυψαν το σπίτι της και αποτέλεσε κέντρο λατρείας και προσκυνητών πλάι στον αλλοτινό ορεινό οίκο της αρχαίας Μητέρας Θεάς» (Ramsay 1902, 273).

«γενομένη ανασκαφή»⁴²² εις την ευόδωση της οποίας «συνετέλεσαν ομολογουμένως και οι δι' αιτήσεως ημών αποσταλέντες είκοσιν αιχμάλωτοι»⁴²³ με τη μεσολάβηση της Αρμοστείας, που είχε αναλάβει και τη δαπάνη⁴²⁴. Ο Σωτηρίου μεταβαίνει στην Παλαιά Έφεσο, «εκ Σμύρνης 4½ ώρας» που το 1842 περιηγητές είχαν βρει να κατοικείται «υπό γλαυκών και νυχτερίδων»⁴²⁵, και συγκεκριμένα στο δήμο Αγιασουλούκ με τα 13 χωριά του που κάποτε οι Λατίνοι αποκαλούσαν *Αρτογόλο*. Στο *Ayasuluk Teresi*, στο ναό του λόφου που λεγόταν πως ο Χρυσόχειρ, τελευταίος ηγεμόνας της Τεφρικής (οχυρό των Παυλικιανών Αρμενίων σε παραπόταμο του Ευφράτη) είχε χρησιμοποιήσει ως στάβλο για τα άλογά του όταν οδήγησε το 867/8 τη στρατιά του στην Έφεσο, οι προφορικές παραδόσεις και τα εκκλησιαστικά κείμενα έλεγαν ότι είχε ενταφιασθεί ο Ιωάννης ο Θεολόγος. Ο αρχαιολόγος περιγράφει το ιερό ως κατέχον «εξέχουσιν θέσιν εις το *Βυζάντιον*», επί αιώνες ένα από τα μεγάλα προσκυνήματα της χριστιανοσύνης⁴²⁶: ο «Θεολόγος απέθανε περί το 100 μ.Χ. εν Εφέσω επί Ρωμαίου αυτοκράτορος Τραϊανού και ετάφη υπό των μαθητών του επί του λόφου Αγιασουλούκ»· «κατά τους χρόνους πιθανώτατα του Μ. Κωνσταντίνου» ιδρύθηκε «*Μαρτύριον ή Αποστολείον*» τόσο σημαντικό ώστε πιθανότατα και ο Ιουστινιανός το επισκέφτηκε. Και αντικρίζοντας το «σεσαθρω-

⁴²² Σωτηρίου 1922, 13-4, 62.

⁴²³ Σωτηρίου, υπογεγραμμένη από τον ίδιο έκθεση ανασκαφών του έτους 1921 προς το Υπ. Εκκλησιαστικών, τμήμα Αρχαιολογικών (27-9-1921).

⁴²⁴ Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Β' Ανασκαφαί του Μνημείου της Εφέσου», 1924, 135.

⁴²⁵ Σωτηρίου, *Τα Χριστιανικά Μνημεία της Μ. Ασίας*, 1920, 68.

⁴²⁶ «Χειρόγραφες σημειώσεις Σωτηρίου σχετικά με το ναό του Θεολόγου Παλαιάς Εφέσου», Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου.

μένον Αποστολείον [...] διέταξε να κατεδαφισθή και να ιδρυθή μέγας Ναός» που σύντομα έγινε προσκύνημα «ολόκληρου του χριστιανικού Κόσμου».

Ακόμα νωρίτερα το είχαν επισκεφτεί και προσκυνήσει «οι Πατέρες της εν Εφέσω συνελθούσης Γ' Οικουμενικής Συνόδου τω 431 μ.Χ.»⁴²⁷: «αι πλείσται των Οικουμενικών Συνόδων» αποτελούσαν «αληθή Ελληνικά συνέδρια» για τους ιδεολόγους, που στη φαρέτρα τους των εικόνων και των μεταφορών «έβλεπαν» ότι τις Συνόδους στα πρότυπα «των εν κοινώ Συνεδρίων των Ελληνικών πόλεων, των συγκληθέντων κατά τους Περσικούς πολέμους και τους Μακεδονικούς χρόνους»⁴²⁸.

Για την οικοδόμηση του ναού είχε χρησιμοποιηθεί υλικό και από τον παρακείμενο κατεδαφισμένο ναό της Αρτέμιδος-θεάς της Αφθονίας, διαπίστωσε ο Σωτηρίου⁴²⁹. Για τον προσδιορισμό του έτους οικοδόμησης επικαλείται τον Προκόπιο, «μαρτυρίαι αποστολικών ανδρών και εκκλησιαστικών συγγραφέων», συγγράμματα «της λεγομένης αποκρύφου εκκλησιαστικής φιλολογίας» και «αγιολογικά μνημεία (συναξάρια)». Υπογραμμίζει ότι η ίδρυσή του ενείχε «δια την Έφεσον οίαν περίπου σημασίαν δια τα Ιεροσόλυμα η ίδρυσις του Ναού της Αναστάσεως», βέβαιος ότι ο Ιουστινιανός αποσκοπούσε και στην τόνωση της εμπορικής ζωής της πόλης που είχε αρχίσει να παρακμάζει. Πράγματι, η σημασία του αποδείχτηκε εν καιρώ τόσο μεγάλη ώστε επισκιάστηκε ως και «το αρχαίον

⁴²⁷ Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Πηγαί και ιστορία του μνημείου της Εφέσου», 1924, 130-2.

⁴²⁸ Σωτηρίου 1922, 124-5.

⁴²⁹ Σωτηρίου 1922, 60.

όνομα της πόλεως και της περιοχής αυτής, ήτις εκλήθη έκτοτε “άγιος Θεολόγος”,
 όνομα όπερ οι Τούρκοι μετά ταύτα παρέφθειραν εις Αγιασουλούκ»⁴³⁰.

Η επιλογή του Ιουστινιανού να σπαταλήσει το χρυσάφι του για την ανέγερση ενός ναού στην Έφεσο ίσως ενείχε και πολιτική σημασία αν θυμηθούμε τις προσπάθειές του εκείνη την περίοδο να αφομοιώσει τους μονοφυσίτες που στρέφονταν στην εξουσία των Αράβων ως διέξοδο στη σκληρή φορολογία του. Όταν πια η μονοφυσίτισσα γυναίκα του Θεοδώρα είχε πεθάνει, είχε προσπαθήσει με διάφορους τρόπους να τους εκφοβίσει για να τους «τιθασεύσει», και η Έφεσος αποτελούσε την αναμφίβολη πόλη-σύμβολο της νίκης της Ορθοδοξίας επάνω στους «αιρετικούς»: είχε υπάρξει θέατρο ζωηρών δογματικών συζητήσεων και αντεγκλήσεων, όπως όταν καταδικάστηκε ο νεστοριανισμός (431) και ο Πατριάρχης που επέμενε ότι η Παναγία ήταν *χριστοτόκος* και όχι *θεοτόκος*. Η δίωξη «αιρετικών» μπορούσε να παρακάμπτεται εφόσον συνέδραμαν στην αυτοκρατορική εξουσία· ο μονοφυσίτης Επίσκοπος Εφέσου Ιωάννης ο «Ζηλωτής» που είχε μεταστρέψει —λένε— χιλιάδες παγανιστές στον χριστιανισμό και είχε χτίσει 98 εκκλησίες και μοναστήρια στις επαρχίες της Καρίας, της Φρυγίας και της Λυδίας πάνω σε κατεδαφισμένους αρχαίους ναούς και συναγωγές, είχε την αμέριστη εύνοια του Ιουστινιανού καθώς ο ζήλος του για τη διάδοση του χριστιανισμού αποτελούσε ανάχωμα στην αήττητη στρατιωτικά σασσανιδική ζωροαστρική Περσία που είχε αμφισβητήσει στον «*Ιουστινιανόν την επί της δυτικής Ασίας ηγεμονίαν*», τη

⁴³⁰ «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Πηγαί και ιστορία του μνημείου της Εφέσου» 1924, 116, 125, 130-2.

μόνη «ιστορική και πολιτική σπουδαιότητα και δύναμη υλική και ηθική» ικανή «να αντισταχθή προς το Ελληνικόν [κράτος]», όπως παραδεχόταν ο Καρολίδης⁴³¹.

Μετά την αποχωμάτωση της πύλης του ναού που αποκάλυψε το πλαίσιο της και καθόρισε την αψίδα του ναού, ο Σωτηρίου ζήτησε «συμπληρωματικήν πίστωσιν δια την συνέχισιν των ανασκαφών ως μη επαρκεσάσης της πρώτης τοιαύτης». Το χρηματικό ένταλμα εγκρίθηκε πάραυτα από τον Στεργιάδη «εκ οθωμ. χαρτ. πεντακοσίων (500)»⁴³². Παράλληλα εγκαταστάθηκε «*decouvil* μήκους 70μ. μετά 5 βαγονίων»⁴³³.

⁴³¹ Καρολίδης 1905, 64.

⁴³² «Ο Ύπατος Αρμοστής [...] ε γ κ ρ ί ν ω την επί του Κεντρικού Ταμείου Σμύρνης, έκδοσιν χρηματικού εντάλματος επί αποδόσει λ/σμού εντός δύο μηνών επ' ονόματι του Εφόρου Αρχαιοτήτων του Γ. Σωτηρίου και εκ οθωμ. χαρτ. πεντακοσίων (500) δια την συνέχισιν της εργασίας ανασκαφών εν τη Βυζαντινή Βασιλική του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου της Ακροπόλεως Εφέσου. Δικαιολογητικά θέλουσι χρησιμεύση κατάστασις εις διπλούν υπογεγραμμένη παρά του δικαιούχου και αρμοδίως τεθεωρημένη ως και αποδείξεις των εργατών και προμηθευτών υλικών. Ο Ύπατος Αρμοστής (υπογραφή)» (Ελλ. Διοικήσεις Σμύρνης, Γεν. Γραμματεία, Σμύρνη 20.8.1921, Κοινοποιήσις Δ/σιν Οικονομικών, Έφορον κ. Γ. Σωτηρίου, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁴³³ «Χειρόγραφες σημειώσεις σχετικά με το ναό του Θεολόγου Π. Εφέσου» (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου)

Εργάτες-κατάδικοι στο decauville

Προς το τέλος της δεύτερης εβδομάδας άρχισε η συστηματική ανασκαφή. Στο μέσον του ναού έναντι του βήματος, εντοπίσθηκε «κτίσμα, έχον την όψιν μαυσωλείου ή στρογγυλού ναϊδρίου»· αποδόθηκε στον τάφο του Ιωάννη του Θεολόγου παρά την απουσία «επιγραφικού υλικού των Βυζαντινών χρόνων» που θα συνέβαλλε στην ταυτοποίηση· βρέθηκε μόνο μια αναθηματική επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων, ενεπίγραφα μάρμαρα με βυζαντινά (και αρμενικά;) γράμματα, και λευκός λίθος εντοιχισμένος στην αψίδα του ναού με ονόματα λατίνων και βυζαντινών προσκυνητών, και τα έτη 1341 και 1387 με αραβικούς αριθμούς⁴³⁴.

⁴³⁴ Σωτηρίου 1922, 61 & «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Πηγαί και ιστορία του μνημείου της Εφέσου», 1924, 112.

Έχοντας ο ναός ιδρυθεί «τον ΣΤ΄ αιώνα, επί Ιουστινιανού» παρουσίαζε υψηλό καλλιτεχνικό ενδιαφέρον για την ελληνική αρχαιολογία σύμφωνα με τον Σωτηρίου, καθώς ανήκε στην «πρώτη Χριστιανική περίοδο (ήν εξετάζει η Χριστιανική Αρχαιολογία)» που «η Χριστιανική Τέχνη εμφανίζεται εις την ύψιστην αυτής ακμήν»⁴³⁵. Σπουδαιότητα τού προσέδιδε και ο κτήτοράς του, του οποίου τη μνήμη η Εκκλησία εόρταζε εκεί στις 2 Αυγούστου, μάλιστα «πολύ πρότερον του πανηγυρισμού της μνήμης αυτού εν των Ναώ της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως»⁴³⁶. Επιπλέον ο ναός είχε κτισθεί στα πρότυπα των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης, το μαυσωλείο των Βυζαντινών αυτοκρατόρων⁴³⁷ όπου είχε ενταφιαστεί και ο Ιουστινιανός τον Νοέμβριο του 565. Για τον Σωτηρίου, οπαδό του αυτοκρατορικού προτύπου, ο Ιουστινιανός ήταν «μεγαλεπήβολος αυτοκράτορας» όπως «ο Μ. Ναπολέων και Λουδοβίκος ΙΔ΄, καθόσον υπήρξε δια το μεσαιωνικόν μας κράτος ο δημιουργός του μεγαλείου του», όπως ο Ναπολέοντας «δια την Γαλλίαν»: «επεξέτεινε το Κράτος του και εις τας τρεις ηπείρους», «εκωδικοποίησε τους Νόμους» και «εκόσμησε τας κυριοτάτας πόλεις του Κράτους του με αθάνατα μνημεία»⁴³⁸.

⁴³⁵ Σωτηρίου 1925, 12-3.

⁴³⁶ Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Πηγαί και ιστορία του μνημείου της Εφέσου», 1924, 124.

⁴³⁷ «Παρά την Ακρόπολιν της Βυζαντινής Εφέσου (Αγιασουλούκ)» αποτελούσε «σεβάσμιον κτίσμα της μεσαιωνικής ημών Αυτοκρατορίας: ο Ναός Ιωάννου του Θεολόγου, κτισθείς κατά τον Βυζαντινόν ιστορικόν Προκόπιον, υπό του Αυτοκράτορος Ιουστινιανού τον 6ο μ.Χ. κατά το υπόδειγμα του μεγάλου Ναού των Αγίων Αποστόλων εν Κων/πόλει, του Μαυσωλείου των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων» (Εφορεία Χριστιανικών και Μεσαιωνικών Αρχαιοτήτων, Εν Εφέσω τη 19.9.1921, Έκθεσις περί των παρά την Ακρόπολιν της π. Εφέσου ενεργηθεισών ανασκαφών του Βυζαντινού Ναού Ι. Του Θεολόγου, Προς την Υπάτην Αρμοστείαν (Αρχείο Εθνικό Μνημείων).

⁴³⁸ Σωτηρίου, *Η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως*, 1921, 18-9.

Τα επιτεύγματα που αναφέρει ο Σωτηρίου είχε παρουσιάσει αναλυτικότερα ο Καρολίδης το 1909 σε πόνημα-ύμνο στον Ιουστινιανό. Χάρη στις στρατιωτικές νίκες του το «*Ελληνικόν Χριστιανικόν κράτος της Κωνσταντινουπόλεως ανήλθεν εις περίβλητον ύψος εξωτερικού και εσωτερικού μεγαλείου [...] Συρία, Παλαιστίνη, το μεγαλύτερο μέρος της Αρμενίας, και της Μεσοποταμίας, ήτοι της Ασσυρίας και Βαβυλωνίας*», ιδρύοντας «*τόσας πόλεις εις τας Ελληνικάς χώρας της Ασίας, της Ευρώπης και της Αφρικής*»⁴³⁹. οι ίδιες «ελληνικές χώρες» επαναλαμβάνονταν στα εγχειρίδια Γεωγραφίας και Ιστορίας από το τέλος του 19ου αιώνα⁴⁴⁰. Επιπλέον «*ελάλει την ελληνικήν κοινήν, και τους νόμους του εξέδωκεν εις αυτήν την γλώσσαν*»: η χρήση της ελληνικής στις *Novellae Constitutione* τον καθιστούσε αυτομάτως «έλληνα αυτοκράτορα» και τα εδάφη στα οποία είχε ηγεμονεύσει «ελληνικά». Παρά το λατινικό όνομα του, Flavius Petrus Sabbatius, και το λατινικό όνομα του θείου του, δεν μαρτυρούσαν «λατινική καταγωγή» γράφει ο Καρολίδης, κι ας έχει παραδεχτεί αλλού ότι ο Ιουστινιανός τη λατινική «*καλεί πάτριον*». Κι ούτε το γεγονός ότι «*εις τον στρατόν του κατά μείζονα αναλογίαν επεκράτει το μη Ελληνικόν βαρβαρικόν στοιχείον*» κι ότι οι στρατηγοί και οι αξιωματικοί ήταν συχνά «*Αρμένιοι, Γερμανοί, Ούννοι, ακόμη και Πέρσαι*», θα μπορούσε να οδηγήσει κάποιον στον ισχυρισμό ότι «*το κράτος του Ιουστινιανού δεν ήτο κατ' ουσίαν Ελληνικόν*». Η «*ψυχή του και η πραγματική δύναμής του ήτο Ελληνική*», το ίδιο και

⁴³⁹ Καρολίδης 1905, 12-3, 85-6.

⁴⁴⁰ Ελληνικές χώρες ήταν «*πάσα η Μικρά Ασία μέχρι Τίγριδος και Συρίας και Παλαιστίνης*» (1888), η «*ς'. Μικρά Ασία (η διαίρεσις χωρογραφική και διοικητική). Ζ'. Συρία. Η'. Παλαιστίνη*» και «*5) Μικρά Ασία, 6) Συρία, 7) Παλαιστίνη*» (1907 & 1911, στο Κουλούρη 1988, 343, 522-3, 551-2).

«η γλώσσα της οικογενείας, της Εκκλησίας, της παιδείσεως» και η «συνείδησις και η διάνοια του λαού»⁴⁴¹ —παρά την αμηχανία να εξηγηθεί η επιλογή του να κλείσει τη Σχολή των Αθηνών. Δεν επρόκειτο, βέβαια, για έχθρα του Ιουστινιανού προς την αρχαία γραμματεία· μια τέτοια εξήγηση αποτελεί μόνο μια αντεστραμμένη εικόνα ιδεοληψίας. Αλλά για τη λύση που έδωσε στην επίμονη διαμάχη ανάμεσα στην ορθόδοξη συμπολίτευση και τη φιλο-ειδωλολατρική σύγκλητο. Αξίζει να επισημανθεί εδώ η αντινομία που αποτέλεσε μια από τις κυρίαρχες διαφορές ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή, όπως την έχει επισημάνει ο βυζαντινολόγος Τηλέμαχος Λουγγής: η συγκλητική αριστοκρατία της Ρώμης εξαφανίζεται ως τις αρχές του 7ου αιώνα και σταδιακά την παρουσία της επιβάλλει η μόνη δύναμη που θα όριζε έκτοτε την τύχη του κράτους και των υπηκόων, η Παπική Εκκλησία. Ενώ στην Ανατολή, η άρχουσα τάξη που επιβάλλει την ορθοδοξία είναι η ίδια που συνεχίζει να αποτελεί επιβίωση της αρχαιότητας μιμούμενη τον αρχαίο τρόπο ζωής στα έθιμα και νοσταλγώντας, μέσα από τις ελληνορωμαϊκές παραδόσεις, την ανάκτηση της Δύσης που είχαν καταλάβει οι γερμανικοί λαοί με επίσημη θρησκεία τους το δόγμα του Άρειου, του πρώτου αιρεσιάρχη.

Ένας κυκεώνας ανορθολογισμού ήταν η προσπάθεια ελληνοποίησης του Ιουστινιανού και του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους, απαραίτητα ωστόσο για τον ορισμό του άξονα της Μεγάλης Ιδέας και την «ελληνοποίηση» της Αγίας Σοφίας. Κι αν μην ήταν το μόνο έργο του Ιουστινιανού, αφού «μέγιστον και σημαντικώτατον εις την ιστορίαν της Ελληνικής εκκλησίας και του Ελληνισμού» ήταν και το «επί της

⁴⁴¹ Καρολίδης 1905, 16-21.

κορυφής του όρους Σινά κτισθέν ιερόν» όπως εκτιμούν ο Σωτηρίου και ο Καρολίδης. Αλλά η Αγία Σοφία ήταν αυτή που συναιρούσε τα δυο οράματα, την Αθήνα του Περικλή και την Κωνσταντινούπολη του Χριστού όπως έγραφε και το Καταστατικό της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας⁴⁴². Ο Σωτηρίου επίσης υπενθύμιζε ότι με την Αγία Σοφία «αι εθνικαί παραδόσεις μετά της χριστιανικής πίστεως είνε στενώτατα συνηνωμεναι»⁴⁴³, καθώς το «επί εννέα αιώνας σέμνωμα του Ελληνισμού» από το οποίο ο «τελευταίος Έλλην Αυτοκράτωρ ήντλει το σθένος δι' ένα ηρωικόν θάνατον», αποτελούσε σύμβολο και ελπίδα της εθνικής ανάκαμψης και της εδαφικής «ανάκτησης» της Μικράς Ασίας: την «ταραχήν και τα δάκρυα της Δέσποινας του Τέμπλου της Αγίας Σοφίας παρηγορεί απ' αιώνων ο Έλλην», ο οποίος «με ακράδαντον πίστιν επαναλαμβάνει: Σώπασε κυρά Δέσποινα, και μη πολυδακρύζης πάλι με χρόνους, με καιρούς, πάλι δικά μας είνε»⁴⁴⁴.

⁴⁴² «Ο προ Χριστού εθνικός, ο τας χείρας επί του Παρθενώνος αίρων ήτο Έλλην· αλλά και ο χριστιανός, ο υπό τους θόλους της Αγίας Σοφίας το σύμβολον της πίστεως αναγιγνώσκων, ήτο Έλλην» (ΧΑΕ, Καταστατικόν, Εν Αθήναις 1903, στο «1884. Η Ίδρυση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας» στο, Συλλογικό Έργο 2006, 149).

⁴⁴³ «Έκθεσις Περί των Εργασιών των Εκτελεσθέντων εν τη Ηρειπωμένη εκ της Πυρκαϊάς Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσ/κης κατά τα Έτη 1917-1918», Συμπλήρωμα Δελτίου 1918, 3.

⁴⁴⁴ Σωτηρίου, *Η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως*, 1921, 5-7, 30.

Η παραγγελία του 1922 που αφορούσε σε χαρτονόμισμα που εκτυπώθηκε από την American Bank Note Company της Ν. Υόρκης για λογαριασμό της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος απεικόνιζε την Αγία Σοφία χωρίς τους μιναρέδες.

Όπως μαθαίνουμε από τον Σωτηρίου, πέρα από την εθνική αξία που χάρη στον «έλληνα» κτήτορά του ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου αποκτούσε, θρύλοι και «θαύματα» τον είχαν καταστήσει υψηλής εκκλησιαστικής και θεολογικής προτεραιότητας. Από τον 4ο αιώνα αναπαραγόταν η βασισμένη σε χωρίο του Αυγουστίνου φήμη της σκόνης που συγκεντρωνόταν επάνω στο μαυσωλείο. Ο λοχαγός Τζέιμς Ράτον (1845-1924) μέλος ιατρικής μονάδας του βρετανικού αποικιακού στρατού στην Ινδία, περνώντας από την Έφεσο είχε εντυπωσιαστεί από τους προσκυνητές που επισκέπτονταν τον τάφο για να πάρουν ως φυλαχτό λίγη από τη «θαυματουργή σκόνη» που —έλεγαν— διασκόρπιζε η ανάσα του κοιμώμενου αγίου⁴⁴⁵, με την οποία στη συνέχεια «επασπαλίζοντο». Ο Σωτηρίου γνώριζε το χωρίο του Αυγουστίνου αλλά και τις σημειώσεις του ρώσου προσκυνητή Δανιήλ του 12ου αιώνα, και γνώριζε και τις δυο παραδόσεις που είχε διεξοδικά καταγράψει στο ημερολόγιό του: της «ανάληψης» και της «αυτοταφής» του

⁴⁴⁵ Ratton 1912, 21.

Θεολόγου, εξ ου και η ανάσα του από την οποία σειόταν η γη⁴⁴⁶. Παρότι η Εκκλησία δεχόταν την εκδοχή της ανάληψης, ο Σωτηρίου είχε αποπειραθεί κατά την ανασκαφή να εξηγήσει με λογικοφανή τρόπο την ύπαρξη της σκόνης που τόσο συγκινούσε τους πιστούς⁴⁴⁷. Η φήμη της, άλλωστε, είχε φτάσει ως το Σίδνεϋ και αναπαράγόταν από τον τοπικό ελληνορθόδοξο Τύπο, τουλάχιστον μέχρι τον Ιούνιο

⁴⁴⁶ «Ο Δανιήλ, Ρώσος προσκυνητής επισκεφθείς την Έφεσον κατά τας αρχάς του ΙΒ΄ αιώνος 1106-1108» γράφει στο οδοιπορικό του ότι στην Έφεσο «εύρον τον τάφο του Θεολόγου, εξ ου εκπέμπεται κατά την επέτειον του θανάτου αυτού ιερά κόνις, ην περισυλλέγουσιν οι πιστοί ως κεκτημένην ιαματικήν δύναμιν κατά πάσης ασθενείας» & «[...] κατά τους μεν ο Θεολόγος δεν απέθανεν αλλά ζη έτι εν τω τάφω του όπου κοιμάται και εκ της αναπνοής αυτού σείεται η γη· κατά τους δε ο Θεολόγος ανελήφθη (μετέστη) εις ουρανούς, ως ο Ενώχ και ο Ηλίας. [...] Εν τη Εκκλησία εγένετο δεκτή μόνο η Δευτέρα παράδοσις, ως δηλούται και εκ της συμφωνίας των Συναξαριστών, παρεβλήθη δε η μετάστασις του Θεολόγου προς την πιστευομένην μετάστασιν της Θεοτόκου και ωρίσθη να πανηγυρίζηται η μνήμη μεν του Θεολόγου την 26^{ην} Σεπτεμβρίου η δε μετάστασις αυτού την 8^{ην} Μαΐου» («Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Πηγαί και ιστορία του μνημείου της Εφέσου», 1924, 122-6, 130) & «Λέγεται ότι ο Ιωάννης έκτισε “καλύβη” όπου διέμενεν, εκήρυττε και ετάφη, και ήτις έκειτο εις υψηλήν θέσιν ανατολικώς της πόλεως, επί του όρους από το οποίο ηδύνατο να προσβλέπη το Αρτεμίσιον [...] [Σύμφωνα με την παράδοση του 2ου αι.] ο Ιωάννης εν μία Κυριακή μετά το κήρυγμα και την τέλεσιν της θείας Ευχαριστίας ενί τη οικία ενώπιον των περιστοιχιζόντων αυτών αδελφών, διέταξε τον μαθητήν του Βήρον να παραλάβη δυο άνδρας έχοντας κοφίνας και σκαφέα και να τον ακολουθήση (εις θέσιν όπου εθάπτοντο αποθνήσκοντες αδελφοί). Όταν έφθασεν εις μνημείον αδελφού, διέταξε να σκάψουν βαθύτατον λάκκον, ενώ αυτός εξηκολούθει διδάσκων τους ακολουθήσαντας αυτόν»· στη συνέχεια «αναδύεται τα ιμάτια αυτού σχηματίζον στρωμνήν. Όρθιος κατόπιν, με ανατεταμένας τας χείρας προσεύχεται, σφραγίζει εαυτού (δια του σημείου του σταυρού) και κατακλίνεται, ειπών δε “ειρήνη μεθ’ υμών αδελφοί, παρέδωκε το πνεύμα χαίρων”» (Σωτηρίου, «Ο Ναός του Ιωάννου του Θεολόγου - Έφεσος», χειρόγρ. σημειώσεις, Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁴⁷ «Τον τρόπον της αναβλύσεως του μύρου ή του μάννα εκ του βόθρου δυνάμεθα να φαντασθώμεν αν συνδυάσωμεν το άνωθεν του σταυροειδούς ορύγματος Κιβώριον [...] εις το πλαίσιον του βόθρου υπήρχε πώμα, κατά πάσα πιθανότητα διάτρητον εν τω μέσω [...] από των οπών του διατρήτου πώματος του βόθρου εύκολον είνε να φαντασθώμεν την ανάβλυσιν μύρου ή κόνεως, της αναδύσεως αυτής εκλαμβανομένης είτε ότι προέρχεται εκ της αναπνοής του υπνώττοντος έτι Θεολόγου κατά τον Αυγουστίνον, είτε ως σημείου χάριτος του μεταστάντος Ευαγγελιστού» (Σωτηρίου, Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Β΄ Έτος Ανασκαφών - Αποτελέσματα της Ανασκαφής του Β΄ Έτους (1922)», 1924, 160).

του 1931 που οι αυστριακοί αρχαιολόγοι συνέχιζαν τις ανασκαφές στο ναό μετά την αναχώρηση του Σωτηρίου από τη Μικρά Ασία⁴⁴⁸.

Αυτό το ιδιόμορφο συντακτικό για τα σημερινά δεδομένα μιας αρχαιολογικής προσέγγισης, το κράμα εθνικής και θεολογικής αφοσίωσης, αποκτούσε, χάρη στην επίσημη ανάθεση της ανασκαφής από την Υπάτη Αρμοστεία Σμύρνης, εκείνο το επίσημο κύρος που δεν μπορούσε να αλώσει κανένας εξωτερικός εχθρός: γιατί «εθνική απειλή» για το ναό του Θεολόγου δεν αποτελούσαν οι «βάρβαροι» Τούρκοι αλλά οι Αρμένιοι, όπως γνώριζε ο Σωτηρίου. Που συνήθιζαν να αντιτίθενται «*προς την ελληνικήν παράδοσιν*» έχοντας διαχωρίσει τμήμα του ναού ως «*δικό τους*» «*ένθα τελούσι κατά την πανήγυριν την ιεροτελεστίαν των*» και έχοντας τοποθετήσει στο έδαφος επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα «*εφ' ής είναι κεκαραγμένη αρμενική επιγραφή*»⁴⁴⁹. Άλλος «εθνικός εχθρός» ήταν οι Αυστριακοί, που αρχαιολογούσαν στην περιοχή από το τέλος του 19ου αιώνα και φαίνεται είχαν ενδιαφερθεί και για το ναό του Θεολόγου αν κρίνουμε από το χειρόγραφο του Σωτηρίου: αισθάνεται

⁴⁴⁸ «[με] την λευκήν αυτήν σκόνην, η οποία ανέθρωςκεν ωσάν καπνός από τον τάφο του [...] αρκούσε να πασπαλίση κανείς το σώμα του δια να καταστή απρόσβλητος από κάθε ασθένειαν. [...] η είδησις αυτή γρήγορα έκαμε τον γύρον του τότε γνωστού κόσμου και προσκυνηταί από κάθε σημείον συνέρρεαν εις την Έφεσον. [...] εις το τέλος τα πλήθη των προσκυνητών επυκνώθησαν τόσον που οι ιερείς του ναού εις τον οποίον ετάφη έκλειναν τα θύρας του τέσσερας ημέρας της εβδομάδας. Τας άλλας τρεις ημέρας οι πιστοί εγίνοντο δεκτοί με την σειράν και επασπαλίζοντο» (Στο, «Ανευρέθη υπό των Αρχαιολόγων εις την Παλαιάν Έφεσον ο Τάφος του Α. Ιωάννου του Ευαγγελιστού», απόκομμα 13.8.1931, Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁴⁹ «[...] ευτελώς εκτισμένη ημικυκλική κόγχη ιερού Βήματος (έχουσα διάμετρον 4 μ.) επί Βυζαντινού κτίσματος, πιθανώτατα ναού μετρίων διαστάσεων, τα θεμέλια μερών του οποίου διακρίνονται. Εις διάστημα 5 μέτρων από της προχείρου ταύτης κόγχης αριστερά υπάρχει επί του εδάφους τοποθετημένη επιτύμβιος μαρμάρινη πλαξ, εφ' ής είναι κεκαραγμένη αρμενική επιγραφή έχουσα εν μεταφράσει ούτω: "Τούτο το μνημείον ανήκει εις τον εκ Καϊρου Σαχβεκήλ Ιωάννην Στεφάνου έτος 1800". Προφανώς οι Αρμένιοι ετοποθέτησαν κρυφίως εις νεωτάτους χρόνους την εκ Σμύρνης μεταφερθείσαν ταύτην πλάκα ίνα πείσωσι τους Τούρκους περί της κυριότητος του χώρου» (Βλ. «Έφεσος - Σπήλαιο Επτά Παίδων», χειρόγραφα, 1923, Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου & Σωτηρίου 1923, 219-220).

εθνικά δικαιωμένος που οι ντόπιοι «αρνούνταν στους Αυστριακούς αρχαιολόγους να ανασκάψουν τον χώρο και τους εμποδίζαν, υπό των Ελλήνων του *Ajasoluk*, οι οποίοι δεν άφηναν τους ξένους να ανασκάψουν τον χώρο από το φόβο μήπως κατεδαφιστεί η εκκλησία τους αλλά και της συναισθήσεώς τους ότι ξένοι χείραι δεν έπρεπε ν' ανακαλύψουν το σεβάσμιον ελληνικόν χριστιανικόν μνημείον». Αντίθετα, «ότε κατά την μικρασιατικήν κατοχήν υπό της Ελλάδος μου ανέθεσεν η Αρχαιολογική Εταιρεία την διεύθυνσιν των ανασκαφών της Χριστιανικής Εφέσου, οι κάτοικοι του *Ajasoluk* με υπεδέχθησαν εγκαρδίως εκφράζοντας την ικανοποίησιν των ότι Έλλην ορθόδοξος θα απεκάλυπτε τον τάφον του Ευαγγελιστού». Ο Σωτηρίου καταλήγει ότι χάρη στο ελληνορθόδοξο φρόνημα των ντόπιων εξασφαλίστηκε η αποκλειστικότητα της δικής του ανασκαφής υπό «τους αισιωτέρους οiwονούς»⁴⁵⁰ με τη βοήθεια και των μισθωμένων εργαλείων της Αυστριακής Σχολής⁴⁵¹.

Ο Αρμοστής επέδειξε «μέγιστον ενδιαφέρον δια την εκτελουμένην εργασίαν»: είχε επισκεφτεί αμέσως μετά την έναρξη των ανασκαφών την ανασκαφή και παρακληθείς προσωπικά από τον Σωτηρίου για αποστολή καταδίκων τού απέστειλε 40 καταδίκους εντός τεσσάρων ημερών. Το τζαμί που είχε υποδείξει ο Στεργιάδης για τη διαμονή τους εκρίθη ακατάλληλο αφού περιβαλλόταν από πολλά παράθυρα· εγκαταστάθηκαν σε ιδιωτικό οίκημα τριακόσια μέτρα από το χώρο της ανασκαφής,

⁴⁵⁰ «Έφεσος-Ναός Θεολόγου», χειρόγρ. σημειώσεις (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁵¹ «[...] μετεκτερεύσθημεν τα εργαλεία της Αυστριακής σχολής και δια του ικανωτάτου επιστάτου Ν. Λαλούδη, αντιπροσώπου εν Εφέσω της Αυστριακής σχολής, όν και ημείς προσελάβομεν επιστάτην των ανασκαφών κατετοπίσθη ικανός αριθμός λίθων, εγκατεστήσαμεν δε και το ντεκοβίλ, ίνα ρίπτωνται ευκολότερων τα χώματα Δ. του κάστρου» (Σωτηρίου 1922, 55).

μαζί με τη φρουρά⁴⁵² και άρχισαν να εργάζονται «από της επομένης». Ο Στεργιάδης δεν είχε μεταβεί μόνος του: είχε επισκεφθεί «τας ανασκαφάς μου μετά του Στρατηγού Πάλλη»⁴⁵³, επιτελάρχη της Στρατιάς Μικράς Ασίας από τις 9.11.1920 έως τις 27.5.1922. Και ο τμηματάρχης Κουρουνιώτης «μετά πολλής αγάπης είχε παρακολουθήσει την ανασκαφή»⁴⁵⁴, με τον οποίο άλλωστε ο Σωτηρίου θα συνεργαστεί στενά και στην Αθήνα, στην από κοινού επιμέλεια σειράς τευχών με τίτλο «Ευρετήριον των Μνημείων της Ελλάδος». Ο Σωτηρίου ενημέρωνε με δελτάρια και τον μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο για την πρόοδο της ανασκαφής και των ευρημάτων. Από τη δακτυλογραφημένη απαντητική επιστολή του μητροπολίτη, στις 27 Αυγούστου 1921, γίνεται αντιληπτός ο ενθουσιασμός του για την «ανακάλυψιν των προγονικών θησαυρών, βροντοφωνούντων περί της ελληνικότητας των χωρών τούτων, τας οποίας βάρβαρος κατακτητής ηρήμωσε». Και υποσχόταν να έρθει στο χώρο της ανασκαφής με την πρώτη ευκαιρία για να θαυμάσει από κοντά «τους προγονικούς θησαυρούς»⁴⁵⁵.

⁴⁵² Σμύρνη 23.6.1922, Η Ανωτέρα Διοίκησης Χωρ/κής Σμύρνης προς την Δ/σιν Εσωτερικών, Τμήμα Δημοσίας Ασφαλείας, Περί της Αγια-Σουλούκ εγκαταστάσεως 40 καταδικών (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁴⁵³ Σωτηρίου, «Χειρόγραφα σχετικά με το ναό του Θεολόγου Π. Εφέσου» (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁵⁴ «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Πηγαί και ιστορία του μνημείου της Εφέσου», 1924, 116.

⁴⁵⁵ «Μετ' ενθουσιασμού δεδικαιολογημένου ανέγνων το από 22 Αυγούστου δελτάριόν σας, το οποίον μαρτυρεί την φιλοπρόοδον μέριμναν της Κυβερνήσεως προς ανακάλυψιν των προγονικών θησαυρών, βροντοφωνούντων περί της ελληνικότητας των χωρών τούτων, τας οποίας βάρβαρος κατακτητής ηρήμωσε και συνεσώρευσε ερείπια επί ερειπίων χωρίς να δυννηθή να επιβάλη την σιγήν του τάφου και εις αυτά τα άψυχα. Συγχαίρω υμίν θερμώς επί τη επιτυχεί ενεργεία και αναμένων την κατάλληλον ευκαιρία όπως θαυμάσω αυτοπροσώπως τους προγονικούς θησαυρούς διατελώ μετ' άκρας προς υμάς εκτιμήσεως και αγάπης» («Ο Εμπλουτισμός των Συλλογών. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Γ. Σωτηρίου» στο, Συλλογικό έργο 2006, 336).

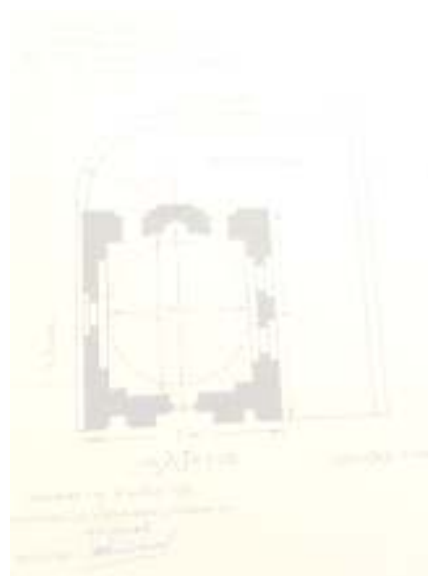
Οι «προγονικοί θησαυροί», ευρήματα *«ικανοποιητικώτατα και σπουδαιότατα δια την ιστορίαν της τέχνης και τον θρησκευτικόν καθόλου βίον των χρόνων του Ιουστινιανού»*, ήταν θωράκια συνενούντα ελληνιστικά και ανατολικά διακοσμητικά θέματα, χάλκινα σκεύη, λυχνίες και σταυροί διαφόρων σχημάτων, ποικιλόσχημα σπασμένα γυάλινα σκεύη διαφόρων εποχών από τα καντήλια, μεγάλος αριθμός μωσαϊκών και τοιχογραφιών σε κομμάτια ή σε διαλυμένες ψηφίδες, πάμπολλα αγγεία των βυζαντινών χρόνων, επιγραφές των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και πινάκια των πρώτων τουρκικών χρόνων. Ταξινομήθηκαν και τοποθετήθηκαν αρχικά *«εις πρόχειρον μουσείον των ανασκαφών»* που τους παραχώρησε η κοινότητα Εφέσου ενώ τον επόμενο χρόνο, με το σύνολο των ευρημάτων *«απηρτίσθη τελεία και πρωτότυπος συλλογή»* στο *«ειδικό Μουσείο»*, *«κομψότατον σελτζουκικόν Τζαμίον κείμενον προς της πύλης του βυζαντινού Κάστρου»* που επισκευάσθηκε *«δαπάνη της Υπάτης Αρμοστείας»*⁴⁵⁶.

Ο Σωτηρίου ζητά τη συντήρηση και την προστασία των τζαμιών της σελτζουκικής περιόδου του Αγιασουλούκ από την Αρμοστεία, στην οποία γράφει ότι αποχωρώντας οι Τούρκοι *«κατά την απελευθέρωσιν του χωρίου»*, παρέδωσαν *«εις τους ομογενείς κατοίκους»* τα τεμένη της λατρείας τους⁴⁵⁷ για να γίνουν στάβλοι και αποθήκες. Πέρα από τον όρο «απελευθέρωση» που χρησιμοποιεί, και τον

⁴⁵⁶ Σωτηρίου 1922, 60 & «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω», 1924, 114 & «Περί των Εν Εφέσω ανασκαφών», 1925, 27-8.

⁴⁵⁷ *«Μέγα τζαμίον, τύπου τζαμίου Δαμασκού, δεκατέσσερα άλλα κομψότατα μικρά τζαμία (τεκέδες), εν ιδιότυπον σελδσουκικόν μαυσωλείον (τουρμπέ), δυο λουτρά, ων εν παρά το μέγα τζαμίον αξιολογώτατον και εν τουρκικόν σχολείον (μενδρεσές)»* (Προς την Υπάτην Αρμοστείαν Σμύρνης, Έφεσος 10.6.1922, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

προσβλητικό σχεδόν τρόπο που ο Σωτηρίου μιλά για παραχώρηση των τεμενών από τους ίδιους τους μουσουλμάνους για να γίνουν στάβλοι, ζητά την περίφραξή τους με συρματοπλέγματα όπως και ο τμηματάρχης είχε υποδείξει και «να ανακηρυχθώσι τάχιστα αρχαιολογικοί χώροι». Ζήτησε και τη δημοσίευση της απόφασης στις εφημερίδες της Σμύρνης και την ανάθεση στην εκεί εδρεύουσα υπομοιραρχία της εκτέλεσης της διαταγής της Αρμοστείας για τον ορισμό ακτίνας 10 τουλάχιστον μέτρων για την περίφραξη τους, ώστε να εμποδιστούν οι κάτοικοι να τα χρησιμοποιούν. Το εσωτερικό τους θα καθάριζαν οι κατάδικοι⁴⁵⁸.

Φωτ. του 1922, Ε. Χαλκιάπουλου: «Πρόσοψις του προ της Πύλης των διωγμών μικρού Τζαμίου, μεταβληθέντος εις Μουσείον των ευρημάτων του Θεολόγου»⁴⁵⁹.

Δεξιά η μελέτη για τη μετατροπή του τζαμιού σε μουσείο από τον αρχιτέκτονα Κ. Παπαδάκη, Έφεσος 9.6.1922
(Εθνικό Αρχείο Μνημείων)

⁴⁵⁸ Προς την Υπάτην Αρμοστείαν, Έκθεσις, Έφεσος 10.6.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων)

⁴⁵⁹ Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Β' Ανασκαφαί του Μνημείου της Εφέσου» στο, ό.π., 1924, 180-182.

Η Έφεσος περιβλήθηκε από τα πρωτοχριστιανικά χρόνια και με έναν άλλο μύθο που αύξησε τη θεολογική της φήμη και τον θρησκευτικό τουρισμό, που επίσης διεκδικούσαν οι Αρμένιοι. Σύμφωνα με την παράδοση που μεταφέρει το 1862 ο Εντ. Φώλκνερ, επτά χριστιανοί είχαν κοιμηθεί σε σπήλαιο κυνηγημένοι από τον Δέκιο. Ήταν στα χρόνια του Θεοδόσιου Β΄ που ένας ντόπιος ξεσφράγισε την είσοδό του για να το χρησιμοποιήσει ως μάντρα για τα ζώα του, και ξύπνησε τους νέους που είχαν την αίσθηση πως είχαν κοιμηθεί μόλις μια μέρα. Τα ονόματα των Επτά Παίδων σκαλισμένα σε χρυσό και πολύτιμους λίθους αποτελούσαν φυλακτό που έχαιρε σεβασμού στη χριστιανική και μουσουλμανική Ανατολή⁴⁶⁰ αφού ως «γεγονός» αναφερόταν στο Κοράνι (Surah, 18: Al Kahf) και στα συριακά μονοφυσικά κείμενα (Historia Miscellanea, Book II). Ο Σωτηρίου, που αναφέρει το μύθο στα χειρόγραφα του⁴⁶¹, ενοχλείται από τη διαπίστωση ότι και εδώ οι Αρμένιοι προβάλλουν τις «αντεθνικές» διεκδικήσεις τους: «Τα όρια των διεκδικήσεών

⁴⁶⁰ Βλ. *Ephesus and the Temple of Diana*, 1862, 157, 158-159.

⁴⁶¹ «Ευρύτατα διαδεδομένη εν τη Ανατολή, διασωθείσαι δε εις τα Συναξάρια της ελληνικής Εκκλησίας είναι η περί των επτά παίδων παράδοσις [...] εξηναγκάζοντο υπό του φοβερού διώκτου των Χριστιανών ρωμαίου Αυτοκράτορος Δεκίου (250-253), του διαμείνοντος επί τινα χρόνον εν Εφέσω χάριν πολεμικών επιχειρήσεων, ν' αποκηρύξωσι τον Χριστόν, θύοντες εις τα είδωλα. [...] Οι νέοι αύτοι χριστιανοί, αφού εξήτησαν χρήματα παρά των συγγενών των και διεμοίρασαν αυτά εις τους πτωχούς, απεφάσισαν να εξέλθωσι της πόλεως και να κρυβώσιν εις σπηλαίω κείμενον εις το όρος Μοχλόζ, όπου διήγον προσευχόμενοι. [...] Μετά τινα χρόνον, όταν εισήλθον εν θριάμβω ο Δέκιος εις Έφεσον, εδόθη διαταγή να προσαχθώσι και πάλιν οι νέοι ενώπιον του βασιλέως, ως επληροφόρησεν αυτούς ο κομίζων τας τροφάς [ο Ιάμβλικος]. οι επτά παίδες μαθόντες την διαταγήν εκάθισαν εν τω μέσω του σπηλαίου λυπούμενοι, ενύσταξαν και απεκοιμήθησαν. Ο βασιλεύς απεκάλυπεν κατόπιν καταγγελίας των ιδίων γονέων των το καταφύγιον, και επειδή ευρέθησαν κοιμώμενοι διέταξε να φράξωσι το στόμιον του σπηλαίου ίνα αποθάνωσι ζώντες [...] Παρήλθαν τριακόσια εβδομήκοντα έτη. [...] επί του θρόνου του Βυζαντίου ήτο ο Θεοδόσιος ο Β΄ (408-450· κατά τας παραδόσεις το θαύμα εγένετο τω 38ω έτει της

των επεκτείνονται μέχρι την αριστεράν του χώρου και εις διάστημα 100 περίπου μέτρων ευρισκομένης χαράδρας, ένθα σχηματίζονται κυκλοτερώς πολλά σπήλαια ή σχισμαί βράχων· εις εν εξ αυτών πιστεύουσιν οι Αρμένιοι ότι κατέφυγον οι επτά παῖδες, αντιτιθέμενοι και εις τούτο προς την ελληνικήν παράδοσιν»⁴⁶². Το σπήλαιο είχε επισκεφθεί ο αρχαιολόγος τον Αύγουστο του 1922 με στρατιωτικούς, επιτρόπους από τη Σμύρνη και ορθόδοξο ιεράρχη που την καθαγίασε, αλλά η βιαστική αναχώρηση λόγω της κεμαλικής προέλασης δεν του έδωσε την ευκαιρία να το ανασκάψει. Την ανασκαφή εκτέλεσε η Αυστριακή Σχολή την περίοδο 1926-1928 αποκαλύπτοντας θέση της ρωμαϊκής περιόδου με ταφές, λυχνάρια λαδιού και επιγραφές με παρακλήσεις αφιερωμένες στους επτά νέους που είχαν αγιοποιηθεί.

Βασιλείας του, επομένως φέρεται ως συμβάν το 446 μ.Χ.) [...] Εν Εφέσω το σπήλαιον μετά της περιοχής του είχε περιέλθει εις την κυριότητα Αδολφίου τινός, όστις θέλων να κτίση μάνδραν δια τα ποίμνια αυτού διέταξε να λάβωσι τους λίθους εκ του στομίου του σπηλαίου. Οι εργάται εκύλιον τους λίθους απεχώρησαν δε προς εσπέρας. Τότε “προστάγματι του Κυρίου” απεδόθη η ζωή εις τους κοιμωμένους έτι παῖδας· “και εξενέστησαν και ησπάζοντο αλλήλους, διότι είδος νεκρώσεως ουκ εφαινετο εν αυτοίς αλλ’ ήσαν ως κοιμηθέντες από οψέ και εγερθέντες πρωΐας, λογιζόμενοι ότι Δέκιος επιζητεί αυτούς”. Αναθέτουσιν και πάλιν εις τον Ιάμβλικον ν’ αγοράση τροφάς [...] ούτως κατέρχεται εις την πόλιν. [...] Εις τον αρτοπώλην δίδει το αντίτιμον· ούτος όμως δεν γνωρίζει το νόμισμα». Ο Ιάμβλικος οδηγεί τους ντόπιους στη σπηλιά «ένθα ευρίσκοντο οι άγιοι καθήμενοι ενώ αι όψεις αυτών έλαμπον ως το φως». Το πλήθος τους προσκύνησε και «ειδοποιείται πάραυτα ο βασιλεύς όστις πλήρης χαράς δια την εύκαιρον κατά των συγχρόνων του αιρετικών θεοσημίαν έρχεται εκ Κων/πόλεως, μετά πομπής μεταβαίνει εις το σπήλαιον και προσκυνεί και αυτός τους Αγίους. Τότε ούτοι κλίναντες τας κεφαλάς αυτών ίνα προσευχηθώσι, παρέδωκαν τα πνεύματα αυτών» («Έφεσος - Σπήλαιο Επτά Παίδων», χειρόγρ. κείμενα 1923, Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁶² «Έφεσος - Σπήλαιο Επτά Παίδων», ό.π. & Σωτηρίου 1923, 219-220.

Φωτ. του 1922 στη «Σπηλιά των 7 Παίδων». Εικονίζονται ιεράρχης (ίσως ο μητροπολίτης Εφέσου Χρυσόστομος), στρατιωτικοί και κοινό⁴⁶³

⁴⁶³ Φωτ. στο, *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, 2006, 337.

Βυζαντινή εικόνα: «The Seven Sleepers of Ephesus» (56.5 x 42), Μουσείο Brooklyn

Ο Σωτηρίου εκτιμούσε ότι η διάσωση των εθίμων της «ελληνικωτάτης Μικράς Ασίας είναι επιβεβλημένη». Μέσα από τη μνήμη τους θα συντηρούνταν η ελληνοχριστιανική συνείδηση, η «εγκαρτέρησις του δεινοπαθούντος πληθυσμού της» και η «προσδοκίαν αισιωτέρου μέλλοντος»· ο Μπαλαντιέ με συνέπεια μάς εξήγησε πώς η εξουσία ήταν σε θέση να συμμορφώσει αυτόματα μια κοινωνία προς τους κανόνες με την παρέμβαση μόνο ενός «εθίμου». Ο Σωτηρίου περιγράφει τη μεγάλη γιορτή της 4ης Αυγούστου, την «ελληνική» και «χριστιανική» γιορτή όπου «οι κάτοικοι συνηθροίζοντο παρά το σπήλαιον, δια να πανηγυρίσωσι “την μνήμην των αγίων επτά παίδων των εν Εφέσω”» η οποία περιλαμβανόταν «εις το εορτολόγιον της ορθοδόξου ελληνικής Εκκλησίας». Με τον τρόπο που παρουσίαζε το δρώμενο ο Σωτηρίου μονοπωλούνταν ένα πάνδημο, δίχως εθνική ή θρησκευτική

«ταυτότητα», πανηγύρι στην καρδιά του καλοκαιριού⁴⁶⁴, ένα από τα πολλά όπου ανέκαθεν συμμετείχαν χριστιανοί όλων των δογμάτων και μουσουλμάνοι. Καθώς οι θρύλοι ταξιδεύουν, υπήρχαν άλλες δυο σπηλιές-καταλύματα των Επτά Παίδων, στην Ταρσό των Αδάνων και στο Elbistan ή Efsus της νοτιοανατολικής Τουρκίας.

Ο αρχαιολόγος επανέρχεται στο Αγιασουλούκ τον Ιούνιο του 1922 για να συνεχίσει *«δαπάναις και πάλιν της Υπάτης Αρμοστείας Σμύρνης, τας αρξαμένας κατά το παρελθόν έτος (1921) ανασκαφάς»*⁴⁶⁵, δίχως να υποψιάζεται, όπως γράφει, την κρισιμότητα της κατάστασης καθώς ήταν *«αφοσιωμένος εις το έργον μου»*. Κι ενώ *«ήσαν –φεύ!– αι παραμοναί της μεγάλης καταστροφής»*, συνέχιζε τις ανασκαφές χρησιμοποιώντας *«εξήκοντα κατά μέσον όρον εργάτες»* ωστόσο τερματίστηκαν *«ένεκα του στρατιωτικού ατυχήματος της Πατρίδος ημών»* και *«της επελθούσης εθνικής συμφοράς»*⁴⁶⁶. Το δυσοίωνο μέλλον που ο Σωτηρίου δεν ήθελε να αντιληφθεί ήταν, ωστόσο, ορατό στην Αμερική. Ο εκεί αρχιεπίσκοπος Αλέξανδρος, πρόεδρος της Πανελληνίου Επιτροπής της εν Αμερική Εθνικής Αμύνης, είχε διοργανώσει την 1η Ιουνίου 1922 στη Νέα Υόρκη *«Μεγάλο Παγχριστιανικόν Συλλαλητήριον»*, όντας ενημερωμένος για τις καταγγελίες των *«Τουρκικών ωμοτήτων και θηριωδιών»* από *«πανταχόθεν του πεπολιτισμένου κόσμου»*. Και είχε

⁴⁶⁴ «Έφεσος - Σπήλαιο Επτά Παίδων», χειρόγρ. κείμενα 1923 (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁶⁵ Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Β' Έτος Ανασκαφών», 1924, 89.

⁴⁶⁶ Σωτηρίου, «Έφεσος - Ναός Θεολόγου», χειρόγραφα (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου) & Αθήνα, Σεπτ. 1922 στο, Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω», 1924, 114 & «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Β' Έτος Ανασκαφών - Αποτελέσματα της Ανασκαφής του Δεύτερου Έτους (1922)», 1924, 89.

προτρέψει τον μητροπολίτη Εφέσου Χρυσόστομο Χατζησταύρου (μετέπειτα αρχιεπίσκοπο Αθηνών ωστόσο παυτεί το 1967) να επιμείνει στην αμετάκλητη απόφαση ότι «*χώραι ελληνικαί άπαξ απελευθερωθείσαι δια του Ελληνικού αίματος επ ουδενί λόγω θα επανέλθωσιν υπό τον Τουρκικόν ζυγόν*», άρα να υποβληθεί «*προθύμως εις πάσαν θυσίαν προς υποστήριξιν και ενθάρρυνσιν του αηττήτου ενδόξου Ελληνικού στρατού της Μικράς Ασίας και έστε βέβαιοι ότι ο ολόκληρος ο πεπολιτισμένος κόσμος θα είναι μαζί σας*»⁴⁶⁷. Η επιστολή είχε δημοσιευτεί στο *Έφεσος*, εβδομαδιαίο περιοδικό «*θρησκευτικού και ηθικοκοινωνικού περιεχομένου, όργανον πνευματικών της ταπεινής μας μητροπόλεως*», για του οποίου την έκδοση ο μητροπολίτης Εφέσου είχε ζητήσει τη βοήθεια του Σωτηρίου⁴⁶⁸.

Από τις ενημερωτικές εκθέσεις του Σωτηρίου μαθαίνουμε για τη χρονική διάρκεια και το κόστος των εργασιών της πρώτης περιόδου —«*ήρχισαν τη 26 Ιουλίου ε.ε. και έληξαν τη 18 Σεπτεμβρίου ιδίου έτους [1921] ήτοι διήρκεσαν δυο περίπου μήνας [...] δαπάναις 15 χιλ. δραχμών, αίτινες εχορηγήθησαν εις ημάς υπό της Υπάτης Αρμοστείας*»⁴⁶⁹— και της δεύτερης περιόδου —«*από 6 Ιουνίου μέχρι 20 Αυγούστου έ.έ. [1922] επί του λόφου της Παλαιάς Εφέσου*» επιτεύχθηκε ο «σκοπός της εφετεινής ανασκαφής» που ήταν «ο προσδιορισμός του σχήματος του ναού» και

⁴⁶⁷ Ιερά Μητρόπολις Εφέσου (εκδ.), Μητροπολίτης Εφέσου Χρυσόστομος, *Έφεσος* 7.8.1922, (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁶⁸ Ιερά Μητρόπολις Εφέσου(εκδ.), Μητροπολίτης Εφέσου Χρυσόστομος, *Έφεσος* 24.5.1922 (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁶⁹ Εφορεία Χριστιανικών και Μεσαιωνικών αρχαιοτήτων, Αθήνα 27.9.1921, Προς το Υπουργείον Εκκλησιαστικών, Τμήμα Αρχ/κόν, Ευπειθέστατος Γ. Σωτηρίου (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

ο «καθαρισμός του τάφου του Θεολόγου»⁴⁷⁰. Η βασιλική αποδόθηκε στον Θεολόγο σύμφωνα και με την αναθηματική επιγραφή χορηγού στο εσωτερικό της «ΘΕΟΛΟΓΕ ΒΟΗΘΕΙ ΤΟΥ ΣΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΚΙΣΙΝΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ ΑΥΤΟΥ»⁴⁷¹. Η αποσαφήνιση του αγίου ήταν ιδιαίτερα σημαντική δεδομένου ότι από τα πρώιμα Βυζαντινά χρόνια υπήρχαν διχογνωμίες: ο τάφος ανήκε στον Απόστολο και Ευαγγελιστή, μεγάλο διώκτη των παγανιστών της Εφέσου που πρόσκεινταν στην Αρτέμιδα ή στον συγγραφέα της Αποκάλυψης; Ή επρόκειτο για το ίδιο πρόσωπο; Δυο χιλιετίες χρόνια το ερώτημα προβλημάτιζε τους μελετητές δίχως να είναι σε θέση να δώσουν μια ασφαλή απάντηση αφού, όταν ο χριστιανισμός κατέκλυσε τα δυτικά μικρασιατικά παράλια, αποδίδονταν λανθασμένα ονόματα σε ναούς —ο ναός στον Σέραπι αποκαλούνταν «τάφος του Αγίου Λουκά», «τον λεγόμενον τάφον του Λουκά εν Παλαιά Εφέσω» αναφέρει ο Σωτηρίου. Υπήρχε κι άλλη βασιλική υψωμένη επάνω από τον τάφο ενός αγίου Ιωάννη, και παρεκκλήσια αφιερωμένα στον ίδιο άγιο είχαν χτιστεί στα γύρω προάστια, ένα από αυτά στον άγονο λόφο του Αγιασουλούκ. Ο Διονύσιος, αφοσιωμένος μαθητής του Ωριγένη και αρχιεπίσκοπος Αλεξάνδρειας τον 3ο αιώνα, είχε αναφέρει ότι υπήρχαν δυο τάφοι του Ιωάννη και δυο συγγραφείς με αυτό το όνομα: ο ένας στη βασιλική του Αγίου Ιωάννη (του ύστερου 2ου με αρχές του 3ου αιώνα) και ο άλλος σε παρεκκλήσι στο Αγιασουλούκ που αργότερα, με εντολή του Ιουστινιανού, μεγεθύνθηκε σε βασιλική⁴⁷². Το

⁴⁷⁰ Έκθεσις περί των Ανασκαφών του Ναού του Θεολόγου εν Εφέσω, 29.8.1922 (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁷¹ Σωτηρίου 1922, 56.

⁴⁷² Ratton 1912, 32.

ιστορικό δίλημμα της ύπαρξης δυο τάφων είχε φτάσει μέχρι τη Λευκωσία⁴⁷³. Ο Σωτηρίου, γνώστης της «υπό της αρχαίας εκκλησιαστικής φιλολογίας παραδεχομένης υπάρξεως εν Εφέσω δυο μνημείων του Ιωάννου», εξηγεί ότι αποτελούσαν «διαδόσεις προς καταπολέμησιν του χιλιασμού του Νέποντος και εξαφανισθείσης ήδη κατά τα τέλη του 4ου αιώνα»⁴⁷⁴.

Φωτ. 1922: «Γενική άποψις του Μουσουλίου του Θεολόγου (τετράγωνον κτίσμα απολήγον προς ανατολός εις ημικύκλιον)»⁴⁷⁵

⁴⁷³ «Η παράδοσις περί δύο τάφων επήγαγεν εκ της έριδος μεταξύ των Πατέρων, καθ' ήν άλλος είνε ο συγγραφεύς του Ευαγγελίου και άλλος ο της Αποκαλύψεως· ότε δε δια του 32ου κανόνος της εν Καρθαγένη συνόδου (419) εκυρώθη ο Κανών της Κ.Δ., όν ανεγνώρισε και η στ' οικουμενική σύνοδος, [Κωνσταντινουπόλεως, 680-681] φαίνεται ότι λησμονήθη και ο έτερος των τάφων, εις δε και ο μόνος τάφος εδεικνύετο και ετιμάτο ο επί του σημερινού λόφου του Αγια-σουλούκ κείμενος» («Ο τάφος του Θεολόγου», Πατρίς, Λευκωσία, 17.8.1922, αναδημοσίευση στην εφημ. Ο «Άργος του Τύπου»» της Ανατολής, Ειδικόν Τμήμα Αποκομμάτων, Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

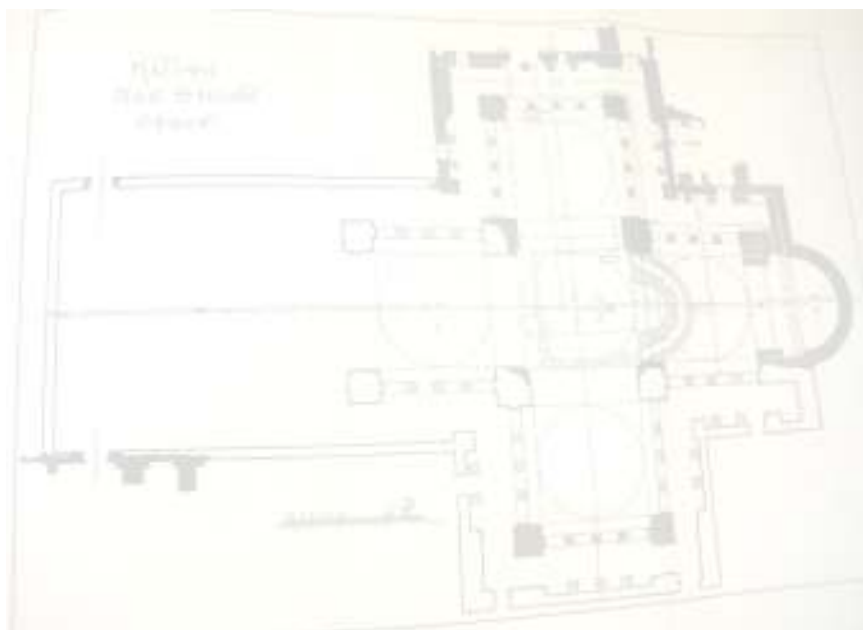
⁴⁷⁴ «Παραδόσεις περί του Ναού και του τάφου του Θεολόγου - Αι πρώται Ελληνικαί ανασκαφαί», Χειρόγραφες σημειώσεις (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁷⁵ Φωτ. Ε. Χαλκιάπουλου στο, Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Β' Ανασκαφαί του Μνημείου της Εφέσου», 1924, 153.

Ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος και ο ομώνυμος μητροπολίτης Εφέσου έστειλαν τηλεγράφημα στον Σωτηρίου το καλοκαίρι του 1922 ότι θα επισκεφτούν το μαυσωλείο τώρα που είχε επιβεβαιωθεί ο εντοπισμός του, αλλά ακολούθησε άλλο τηλεγράφημα, ότι “ένεκα των περιστάσεων, ανέβαλαν τον ερχομόν των”⁴⁷⁶. Τα πορίσματα του Σωτηρίου, για μια βασιλική τύπου ελευθέρου σταυρού με αίθριο και νάρθηκα, πέντε τρούλους στον άξονά της και στα κλίτη, τους οποίους στήριζαν δώδεκα πεσσοί, όπου οι τέσσερεις, ογκωδέστεροι από τους υπόλοιπους οκτώ, υποβάσταζαν τον κεντρικό και μεγαλύτερο τρούλο επάνω από το μαυσωλείο, είχαν γνωστοποιηθεί και από τον Τύπο, όπως την εφημερίδα *Αμάθεια* της Σμύρνης και την εφημερίδα *Πατρίς* της Λευκωσίας⁴⁷⁷.

⁴⁷⁶ «Όταν καθ’ Αύγουστον, του έτους 1922 ανευρέθη και προσδιορίσθη το Μαρτύριον του Θεολόγου, ο εθνομάρτης Μητροπολίτης της Σμύρνης Χρυσόστομος ετηλεγράφησεν ότι θα έλθη μετά του ομωνύμου Μητροπολίτη Εφέσου –νυν Μητροπολίτου Καββάλας– να προσκυνήσωσιν τον τάφο του Ευαγγελιστού. Ητοιμάσθημεν να τον υποδεχώμεν όταν άλλο τηλεγράφημα του Μητροπολίτου Εφέσου ανήγγειλεν ότι “ένεκα των περιστάσεων, ανέβαλαν τον ερχομόν των”» (Σωτηρίου, «Έφεσος - Ναός Θεολόγου», χειρόγραφα, 1924 (;) Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁷⁷ Βλ. «Ο τάφος του Θεολόγου», *Πατρίς* (Λευκωσία), 17.8.1922, αναδημοσίευση στην εφημερίδα *Ο “Άργος του Τύπου”* της Ανατολής, Ειδικόν Τμήμα Αποκομμάτων (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

Το τελικό σχέδιο της Βασιλικής από τον Γ. Σωτηρίου⁴⁷⁸

Ο Σωτηρίου πληροφορεί σε μια μικρή παράγραφο τα συναισθήματά του για το τέλος της ανασκαφής: «η τελευταία εθνική συμφορά με απεμάκρυνε βιαίως από της ενεργουμένης μετά πολλού κόπου, αλλά και ευνοήτου αγάπης, εν τω υπ' εμού ιδρυθέντι Μουσείω της Εφέσου ταξινομήσεως και καταγραφής των ευρημάτων τούτων, των συναθροισθέντων εν προς εν μετά τόσης επιμελείας, στοργής και χαράς»⁴⁷⁹. Στις ανολοκλήρωτες (και αδημοσίευτες) ωστόσο σημειώσεις του ανιχνεύεται ένα πλήθος συναισθημάτων και ιδεολογημάτων: εθνική υπερηφάνεια «ότι δι' ημάς τους νεώτερους Έλληνας έλαχεν ο κλήρος να διαφωτίσωμεν τον πολιτισμόν και την τέχνην των αποστολικών κέντρων»· απέχθεια για «το πυρ και

⁴⁷⁸ Στο, *Ελληνικαί Ανασκαφαί εν Μικρά Ασία*, 1924.

⁴⁷⁹ Έκθεσις περί των Ανασκαφών του Ναού του Θεολόγου εν Εφέσω, 29.8.1922 (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

τον σίδηρον κτηνώδους φυλής, ην αληθώς εξέβρασεν Άδης ίνα τιμωρή την ανθρωπότητα»· πικρία για τη «μοίρα κακή» που απέτρεψε όσους εργάζονταν «προς διαφωτισμόν του Ελληνικού πολιτισμού»· ελπίδα και πεποίθηση για εκδίκηση: «συσπειρώμεθα σήμερον δια τας αγκάλας της ελευθέρας πατρίδος αναμένοντες την στιγμήν της εκδικήσεως ήτις δεν πρέπει να είναι μακράν»⁴⁸⁰.

Η Αμάθεια εξέφρασε τη συντριβή της που την ανασκαφή τώρα θα κατέστρεφαν οι «βάρβαροι», ελπίζοντας ότι η τραγωδία που είχε συντελεστεί ήταν μόνο ακόμα μια «βαρβαρική επιδρομή» και ο Σωτηρίου θα επανερχόταν να ολοκληρώσει το έργο του⁴⁸¹.

⁴⁸⁰ Σωτηρίου, χειρόγραφα (Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου).

⁴⁸¹ «Αλλ' όσον μεγαλειτέρα ήτο η επιτυχία των ανασκαφών τούτων [...] τόσον βαθύτερος είναι ο πόνος όν αισθάνεται τις όταν αναλογίζεται ότι όλη αυτή η σοβαρά εργασία, όλον το αποκαλυπτικόν αυτό έργον, θα κατεστράφη σήμερον υπό των βαρβάρων, τους οποίους εν ατύχημα προώθησε και πάλιν επί του ελευθέρου ιωνικού εδάφους. Αλλά ας ελπίσωμεν ότι ταχέως θ' απαλλαγή η Ιωνία της βαρβαρικής επιδρομής και η επιστήμη θα δυνηθή να εξακολουθήση την αποστολήν της, ο δε κ. Σωτηρίου θα κατορθώση να θέση την κορωνίδα εις το έργον [...] εν σημαντικόν θρησκευτικόν και ιστορικόν μνημείον, το οποίον ενδιαφέρει ολόκληρον τον χριστιανικόν κόσμον» (Αμάθεια 28.12.1922).

Φωτ. 1922, Ε. Χαλκιάπουλου: «Γενική όψις των ανασκαφέντων τμημάτων του Ναού του Θεολόγου εν Εφέσω (ως εγκατελείφθη το μνημείον κατά την 21 Αυγούστου 1922)»⁴⁸²

Βαθύς γνώστης της βυζαντινής τέχνης ο Σωτηρίου, δεν μπορεί να μην παραδεχτεί τις επιρροές που την ενέτασαν στη μεγάλη οικογένεια της ανατολικής τέχνης⁴⁸³. Γιατί παρά τις ελληνίζουσες τάσεις που από καιρό σε καιρό επανέρχονταν στρέφοντάς τη στον παλιό νατουραλισμό, υπήρχε και η αραμαϊκή επίδραση, και η επίδραση της σασσανιδικής Περσίας, και ίσως είχε υπόψη του και την αποκαλυπτική επισήμανση στο εγχειρίδιο Ιστορίας Γυμνασίου του Γ. Σωτηριάδη,

⁴⁸² Σωτηρίου, «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου κλπ», 1924, 90.

⁴⁸³ «Η επίδρασις της κεραμικής της Ανατολής [...] είχε επηρεάσει ισχυρώς ολόκληρον σχεδόν την Βυζαντινήν Τέχνην [...] ιδία δε έχουσιν ομοιότητα προς τα γνωστά εις ημάς Σασσανιδικά και πρωτοϊσλαμικά αγγεία Μεσοποταμίας και Αιγύπτου [...] Αι κιονοστοιχίαι του Ναού του Θεολόγου νομίζομεν ότι [...] τίθενται δια λόγους οικοδομικούς αντί παραστάδων, αίτινες απαντώνσι συχνότατα εις την Βυζαντινήν αρχιτεκτονικήν, ιδία δε εις τας μονοκλίτους θολωτάς Βασιλικάς Συρίας, Μεσοποταμίας, Αρμενίας κλπ.» (βλ. «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω», 1924, 194-8).

τέως προέδρου της Αρχαιολογικής Εταιρείας, για το ασύμμετρο και το δισδιάστατο των ασσυριακών μοτίβων: «*Η αναλογία και η προοπτική είνε άγνωστοι και άνθρωποι παρίστανται πολλάκις υψηλοί ως τα δένδρα και οι πεζοί αναρριχώνται εις οχυρώματα μικρότερα αυτών*»⁴⁸⁴, το ίδιο που θα χαρακτηρίσει και τη Βυζαντινή αγιογραφία.

Οι Μικρασιάτες θα παραδώσουν στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (και στο Μουσείο Μπενάκη) πολλά από τα αντικείμενα που θα πάρουν μαζί τους φεύγοντας από τη Μικρά Ασία, που μαρτυρούσαν όχι μόνο το καλλιτεχνικό αμάλγαμα αλλά και τις ζώσες παραδόσεις και θρύλους που ενσαρκώνονταν στις πιο υπερβατικές και δεισιδαίμονες απεικονίσεις: κι αν ο Χριστός δεν μπορούσε πια να λατρεύεται με τη μορφή ενός Απόλλωνα, ένας σκυλοκέφαλος αξιωματικός από τους απρόσιτους Μαρμαρίτες της Βόρειας Αφρικής, τους «βάρβαρους», «ανθρωποφάγους» και «σκυλοκέφαλους», μπορούσε να ανήκει στη χορεία των μεγαλομαρτύρων.

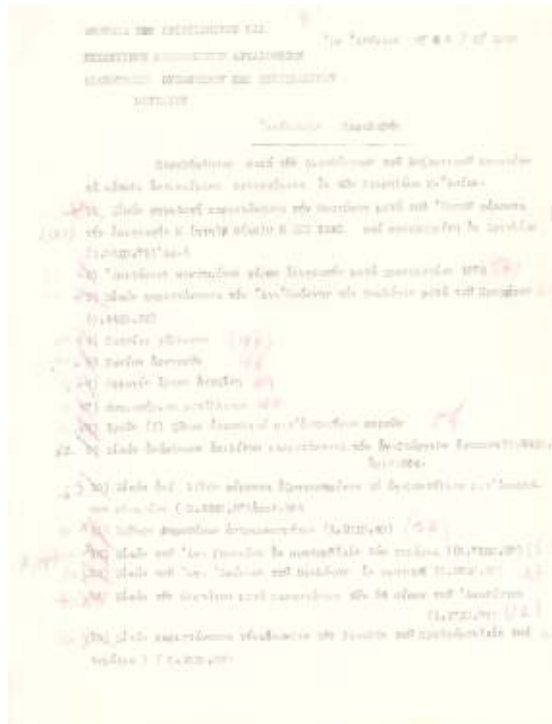
⁴⁸⁴ Στο, *Ιστορία των αρχαίων κλπ.*, ό.π., 1894, 38.

Βυζαντινό Μουσείο: ξύλινη φορητή εικόνα του 1681 από τη Μ. Ασία, ο άγιος Χριστόφορος ο Κυνοκέφαλος με τις ανατολίτικες επιρροές (φωτογρ. Κ. Παυλή)

Αύγουστος 1922: ο Γεώργιος και η σύζυγός του, Μαρία Σωτηρίου, μελετούν «μετάλλινα και κεραμικά ευρήματα από τις ανασκαφές στην Έφεσο» (Ιστορικό & Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Απόδειξη παραλαβής από τον Γ. Σωτηρίου, της 6ης Φεβρουαρίου 1925, τριάντα αντικειμένων που προέρχονται από τη Μ. Ασία
(Ιστορικό & Φωτογραφικό Αρχείο Βυζαντινού Χριστιανικού Μουσείου)

Ο ναός του Αγιασουλούκ, το ανασκαφικό και ιδεολογικό ανολοκλήρωτο εγχείρημα, αν κρίνουμε από τη σιωπή μετά την τελευταία σχετική δημοσίευση του 1924 μοιάζει να ξεχάστηκε από την ελληνική πλευρά αφού η Έφεσος περιήλθε στην αποκλειστική πολιτική δικαιοδοσία των Τούρκων και ο χριστιανικός κόσμος της Σμύρνης αποδεκατίσθηκε. Αλλά η πεποίθηση του Σωτηρίου για την *ελληνικότητα* των Βυζαντινών μνημείων διατηρεί τη δριμύτητά της τη δεκαετία του 1920 που τα κράτη της χερσονήσου του Αίμου και η Ρωσία οικειοποιούνταν τη Βυζαντινή τέχνη ως «δική τους», δηλώνοντας ανήσυχος ότι «*θα ανακύψουν σοβαρώτατα εθνικά ζητήματα*». Η διεκδίκηση Βυζαντινών τεχνέργων ως «εθνικά κειμήλια» οδηγούσε σε

εκατέρωθεν κλοπές: το 1920 το Βυζαντινό Χριστιανικό Μουσείο είχε παραλάβει δεκατρία αντικείμενα (χειρόγραφα, άμφια, αντικείμενα μικροτεχνίας) που φέρονταν να προέρχονται από το ελληνικό τμήμα της Μακεδονίας. Ωστόσο, κατά την έρευνα για την προετοιμασία της Έκθεσης, διαπιστώθηκε ότι τα περισσότερα προέρχονταν από μονή της Ανατολικής Ρωμυλίας, της Κοιμήσεως Θεοτόκου Μπατσκόβου (Βουλγαρία), που είχαν διεκδικήσει εξαρχικοί και πατριαρχικοί μοναχοί την περίοδο του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού, και είχε εντέλει περάσει σε βουλγαρικά χέρια το 1894⁴⁸⁵. Το 1924 εκδίδεται ο πρώτος τόμος της Επετηρίδας της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, της οποίας ο Σωτηρίου αποτελούσε από τους πρώτους συμβούλους, όπου εκδηλώνεται για πρώτη φορά ενδιαφέρον για τη «μεσαιωνική λαογραφία», τον «ιδιωτικόν βίον των μεσαιωνικών προγόνων μας». Οι πληροφορίες αντλούνταν από τα αγιολογικά κείμενα και η κατά βούληση ερμηνεία των χωρίων τους είχε ως γνώμονα την άμβλυνση της «παλιάς έχθρας»: ο Φ. Κουκουλές καταλήγει ότι στις αναφορές του άγιου επισκόπου Ευσταθίου «εθνικός» αποκαλούνταν ο «μη Έλλην». Στην πρώτη έκδοσή της η Επετηρίδα έχει επισημάνει πως οι προσπάθειες της συσταθείσας από το 1919 Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών είναι η «διέγερσις του ενδιαφέροντος του Ελληνικού Λαού προς την χιλιετήν περίοδον της Ελληνικής Αυτοκρατορίας»⁴⁸⁶. η χρήση του όρου «Ελληνική Αυτοκρατορία» έρχεται να υποβαθμίσει, όχι τυχαία, το πλέγμα των διανοητικών και επικοινωνιακών σχέσεων στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής, της

⁴⁸⁵ Ε. Χ. - Σ. Γκ., «Η κρατική παρέμβαση. Μνημεία από περιοχές άλλων συνόρων» (Συλλογικό έργο 2006, 290).

⁴⁸⁶ Έτος Α΄, 1924, 3, 18.

Μεσογείου και των Βαλκανίων. Ο Σωτηρίου, που προσπερνούσε τα γεγονός ότι μέρος της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής που είχε αποκρυσταλλωθεί επί Μακεδόνων αυτοκρατόρων ήταν και ο εκχριστιανισμός των Σλάβων και των Βούλγαρων —άρα η ένταξή τους στη χριστιανική κουλτούρα της αυτοκρατορίας— είχε θορυβηθεί διαπιστώνοντας ότι «εν Βουλγαρία» μιλούν για «παλαιάν βουλγαρικήν τέχνην», προσάγοντας «προς υποστήριξιν της γνώμης ταύτης πάντα τα ακραιφνώς ελληνικά μνημεία». Τα «εξέχοντα ελληνικά μνημεία της Βουλγαρίας [ναοί της Μεσημβρίας, Αχρίδος, φορηταί εικόνες] θέλει να θεωρώνται βουλγαρικά έργα» ο Μπογκντάν Φιλόφ (Bogdan Filon, 1883-1945), ο εθνικιστής βούλγαρος αρχαιολόγος και ιστορικός τέχνης που ως πρωθυπουργός θα ταχθεί με τον Άξονα και θα θέσει σε ισχύ τους αντισημιτικούς νόμους που θα εκτοπίσουν πολλούς Εβραιοβούλγαρους σε ναζιστικά στρατόπεδα. Αλλά και με αφορμή την περίπτωση του βυζαντινού ναού της Μπογιάννα (Boiana) στα περίχωρα της Σόφιας, ο Σωτηρίου εκφράζει τις αντιρρήσεις του. Παρότι αποδέχεται ανεπιφύλακτα ότι η μεσαιωνική ελληνική γραφή αποδεικνύει «ελληνική συνείδηση», αρνείται το αντίστοιχο επιχείρημα στον επιφανή ουκρανό ιστορικό μεσαιωνικής τέχνης, κατοπινό καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Παρίσι, Αντρέ Γκράμπαρ (André Grabar, 1896-1990). Ο οποίος αν και αναγνωρίζει ελληνική τεχνοτροπία στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στις οποίες ο ναός όφειλε μεγάλο μέρος της φήμης του, τις αποδίδει «εις τεχνίτας βουλγαρικής καταγωγής, δεχόμενος “βουλγαρικήν σχολήν” προσάγων ως λόγον τας σλαβικές επιγραφάς».

Όχι μόνο στη Βουλγαρία, αλλά και στη Ρουμανία και στη Ρωσία η «εθνική αφύπνιση» περνούσε από το μονοπάτι της χριστιανικής τέχνης. Η Biserica Domneasă (Βασιλική Εκκλησία) της Curtea de Argeș στα περίχωρα του Βουκουρεστίου, αφιερωμένη στον άγιο Νικόλαο και με αρχιτεκτονική και τοιχογραφίες του 14ου αιώνα, αποδιδόταν «σε ιδιαίτεραν σχολή ακολουθούσαν ιδιαίτεραν παράδοσιν» από τον ρουμάνο καθηγητή Virgil Draghiceanu⁴⁸⁷. Ο επιφανής γάλλος βυζαντινολόγος Γκαμπριέλ Μιγιέ (Gabriel Millet, 1867-1953), μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας Αθηνών από το 1891 που θα ταξιδέψει και θα μελετήσει τα βυζαντινά μνημεία στον Άθω, στη Θεσσαλονίκη, στην Άρτα, στο Μυστρά, στο Δαφνί, «υπεστήριξε την ύπαρξιν σερβομακεδονικής τέχνης, εν Σερβία [...] ένεκα του πλήθους των διασωθεισών τοιχογραφιών του 14ου αιώνας, κλίνει δε ν' αποδώσει εις τους Σέρβους πρωτεύον πρόσωπον» και να θέσει «την Αναγέννησιν εις χείρας των Σέρβων». Κι αφού η αναγέννηση της τέχνης κατά τους χρόνους των Παλαιολόγων είχε δυο κέντρα, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, πώς θα μπορούσαν τα μνημεία να θεωρούνται ως «προϊόντα κέντρων ιδιαζούσης τέχνης», όταν οι Έλληνες είχαν υπάρξει «διδάσκαλοι και της τέχνης» για τους σλαβικούς λαούς. Ανάλογα «εν Ρωσσία, υπό τινων εκ των Ρώσων λογίων καταβάλλεται προσπάθεια να θεωρηθή η εν Ρωσσία κατά τον 14ον αιώνα ακμάσασα τέχνη “αυτόνομος”»⁴⁸⁸.

⁴⁸⁷ Virgil Draghiceanu, «Curtea domneasca din Arges. Note istorice si arheologice», στο *Curtea domneasca din Arges*, Bucuresti, 1923, p. 9-76.

⁴⁸⁸ Σωτηρίου, *Παρατηρήσεις εις Νεωτέρας Θεωρίας περί της Βυζαντινής Ζωγραφικής κατά τους Χρόνους των Παλαιολόγων*, Συνεδρία της 9.6.1926, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών (2), 1926, 3-7.

Ο Σωτηρίου επέμεινε σε μια αρχαιολογία που αναδείκνυε τον ορθόδοξο έλληνα μέσα στο χώρο της προσευχής του που θάμπωναν τα κεριά, το θυμίαμα και οι ψαλμωδίες, και τους αυτοκράτορες, τους επισκόπους, τους ιερομάρτυρες, τους χρονικογράφους, μια παρέλαση προσωπικοτήτων που κρίνονταν από τις προθέσεις τους απέναντι στο έθνος και την Ορθοδοξία. Σε αυτούς αρκείται για να συμπεράνει τη σπουδαιότητα μιας ολόκληρης κοινωνίας: τον Αύγουστο του 1931 δηλώνει ότι το «σπουδαιότατον πρόσωπον που η Κύπρος διαδραμάτισε αρκεί να καταδείξη η σειρά των ιερών προσώπων, τα οποία έδρασαν εν Κύπρω (των αποστόλων Παύλου και Βαρνάβα, Σπυρίδωνος του Θαυματουργού επισκόπου Τριμυθούντος, Επιφανίου επισκόπου Κωνσταντίας, Ιλαρίωνος του Μεγάλου ασκητού, Ιωάννου του Ελεήμονος, Αγίου Σώζοντος και άλλων) και αι χριστιανικάί κυπριακαί παραδόσεις, ολόκληρος λαογραφικός κύκλος». Και τα Βυζαντινά ευρήματα της Κύπρου ήταν πατρογονικά: χάρη στη μέριμνα που επέδειξε η Εκκλησία της Κύπρου διασώθηκαν τα «κειμήλια της πατρικής των Ελλήνων κληρονομιάς»⁴⁸⁹.

Η Βυζαντινή αρχαιολογία ανεξαρτητοποιείται όψιμα από το εκκλησιαστικό και εθνικό μήνυμα. Ωστόσο, είχαν υπάρξει ισχνές διαφοροποιήσεις, όπως η προσέγγιση του Αναστάσιου Ορλάνδου (1887-1979), σύγχρονου του Σωτηρίου, που προερχόταν από την αρχιτεκτονική –σε αντίθεση με τον Σωτηρίου, που προερχόταν από τις θεολογικές και εκκλησιαστικές σπουδές. Καθηγητής στο Πολυτεχνείο ασχολήθηκε με τις αναστηλώσεις στο Μυστρά και με ανασκαφές

⁴⁸⁹Βλ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ - Τα Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου, Συνεδρία της 17 Δεκεμβρίου 1931, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών (6), 1931, 5-16.

προτού γίνει καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και γραμματέας της Αρχαιολογικής Εταιρείας (περίοδο 1951-1979) διαδεχόμενος τον Γ. Οικονόμο. Όπως γράφει από τη Σάμο τον Αύγουστο του 1926 αφήνοντας αιχμές για το μεροληπτικό ενδιαφέρον της Βυζαντινής αρχαιολογίας, την προσοχή της μονοπωλούσε το καθολικό των μοναστηριών με τα καλλιτεχνήματά του επισκιάζοντας τα *«ταπεινά και προς τας βιοτικές των μοναχών ανάγκας προωρισμένα κτήρια»*. Κι ενώ, κι ας μην *«έχωσι μεγάλας καλλιτεχνικάς αξιώσεις, είναι εν τούτοις πλησιέστερα προς την ζωήν»*, όπως ο ίδιος υπογράμμιζε. Μέλημά του δεν ήταν η ανάδειξη κάποιου θεολογικού μηνύματος από τα μοναστηριακά ερείπια όπως το έβλεπε ο Σωτηρίου αλλά η ανάδειξη της *«ανεπίσημης»*, της *«λαϊκής τρόπον τινα αρχιτεκτονικής του Βυζαντινού κόσμου»*, στην οποία εντάσσει χωροταξικά και κοινωνικοπολιτικά δεδομένα. Έτσι, βλέπει πως ο *«φρουριακός χαρακτήρας των μονών ητόνει ή ενισχύετο αναλόγως του περιβάλλοντος»*, και στις μεταβολές της διάταξης του εσωτερικού ορισμένων μονών της Ανατολής του δεύτερου μισού του 6ου αιώνα το πέρασμα σε συγκεντρωτικό πολιτικό σύστημα: τα κελιά, από ατάκτως ασύμμετρα κάποτε, και διάσπαρτα εντός του περιβάλλου, τώρα συγκεντρώνονταν στη σειρά. Που ο Ορλάνδος ερμηνεύει ως ένδειξη αυστηρότερης οργάνωσης σε σχέση με προγενέστερες περιόδους και μεταφορά του αυτοκρατορικού συγκεντρωτισμού που *«φαίνεται επεκράτησεν από του Ιουστινιανού και εντεύθεν»* στη μοναστική ζωή: ο αυτοκράτορας είχε λάβει μια σειρά μέτρων, όπως πληροφορούσαν και οι *Νεαραί*, με τα οποία *«εξυψούτο η επί των μοναχών κυριαρχία του ηγουμένου, εξεμηδενίζετο*

δε σχεδόν η ατομική ελευθερία των μοναχών» την «εμπνεομένη κυρίως εκ του Αγ. Βασιλείου», που είχε «τοποθετήσει πάντοτε την μυστικήν ζωήν του ατόμου υπεράνω της εις τον ηγούμενον πειθαρχίας του»⁴⁹⁰.

Η Μεγάλη Ιδέα περνούσε μέσα από τις «ελληνικές» Βυζαντινές αρχαιότητες της Μ. Ασίας για τον Σωτηρίου και τους άλλους αστούς ιστορικούς-βυζαντινολόγους, στους οποίους άλλωστε οφείλουμε την ανάδειξη της ελληνικής βυζαντινής επιστήμης. Ήταν μια «Ελληνική Αυτοκρατορία» με μια «ελληνική» πρωτεύουσα, σταθερή και αμετάβλητη σε νοήματα στη χιλιόχρονη πορεία της, παρότι το πέρασμα από το αρχαίο δουλοκτητικό σχήμα στο μεσαιωνικό φεουδαρχικό είχε επιτευχθεί μέσα από άγριες συγκρούσεις συμφερόντων, άρα, αναπλαισιώσεις και ανασηματοδοτήσεις· τίποτα από τα παραπάνω ωστόσο δεν είχε μπορέσει να μεταβάλλει την *ελληνική φύση* της. Πέρα από την ευσυνείδητη περιφρούρηση των παραπάνω σχημάτων σε όλη τη σταδιοδρομία του, και η σχέση του με την Ιεραρχία, μία συνιστώσα σε θέση να καθορίζει αποφασιστικά την εθνική ταυτότητα, συνεχίστηκε στενή μέχρι το τέλος της ζωής του. Έτσι, η προσφορά του στο έθνος, για την οποία θα βραβευτεί το 1936 με το «Σταυρό των Ταξιάρχων του Β. Τάγματος του Φοίνικος» από τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ και τον υπουργό Εξωτερικών Ι. Μεταξά, δεν αφορούσε μόνο στις αναμφίβολα ακαταπόνητες ανασκαφικές δραστηριότητές του. Αλλά και στο ρόλο του ως μεσάζοντα στην εξακολουθητική διαπλοκή των σχέσεων Πολιτείας - Εκκλησίας και στον τρόπο που «μετέφραζε» τα ευρήματα και

⁴⁹⁰ «...αφ' ού τώρα πλέον όλοι έτρωγαν ομού και κοιμώντο εν τη αυτή αιθούση ή απηγορεύετο εις αυτούς να εξέρχωνται άνευ αδείας του ηγουμένου ή να παραμένωσι κατά βούλησιν εις τα κελλία των, ως εγίνετο κατά τους προηγούμενους αιώνας» (Ορλάνδος (1926) ²1958, 4, 28-9).

την ίδια τη βυζαντινή περίοδο: προς όφελος της ιδεολογίας των πιο συντηρητικών στοιχείων της ελληνικής κοινωνίας και εκπροσώπων των φεουδαρχικών στοιχείων που επιβίωναν στο θεσμό της Βασιλείας.

Β.6. Αρχαιολογήσεις από το στρατό, και άλλα ιδεολογήματα: τα «ελληνικά μνημεία ως την Άγκυρα» και οι «ωραίοι μελλοθάνατοι της Ελληνικής ιδέας»

«Σκύψτε πάνω σ' ένα χάρτη. [...] Τι μεγαλειώδες θαύμα!
Η Ελλάδα χωμένη στα Βαθεία της Ανατολής, στις πηγές του Μαιάνδρου, του Έρμου,
του Κάιστρου και πιο πέρα και πιο Βαθεία. Η Ελλάδα στην Προποντίδα, στον Εύξεινο.
Παντού η Ελλάδα. Δυνατή και περήφανη. Η αιωνία Ελλάδα. Η αρματωμένη Ελλάδα.
Όχι μονάχα με το σπαθί και το σίδερο. Αλλά και τον πυρσό του πολιτισμού»
Λοχαγός “Σισμάν” Μαυρομάτης, 1920⁴⁹¹

Ο στρατός ξηράς αποπειράται για πρώτη φορά το έτος 1887, έστω και υπό στοιχειώδη μορφή, να ιδρύσει με διάταγμα του βασιλιά Γεωργίου Α΄ κέντρο «*προς έρευναν και θεραπείαν της λεγόμενης Στρατιωτικής Αρχαιολογίας*»⁴⁹², και ο Ψυχάρης, το επόμενο έτος, αφιερώνει το τελευταίο κεφάλαιο από *Το ταξίδι μου* στην ανάδειξη των ελληνικών στρατιωτικών αρετών: πειθαρχία, υψηλό φρόνημα και γενναιότητα έναντι των Τούρκων. Στο κλίμα της απαξίωσης της εξωτερικής πολιτικής του ύστερου 19ου αιώνα ο στρατός εμφανιζόταν ικανός να καλύψει το κενό, και πατριωτικές οργανώσεις ιδρύονταν που υπερασπίζονταν την παρέμβαση των αξιωματικών σε εθνικά ζητήματα, με αποκορύφωμα την «Εθνική Εταιρεία» που ίδρυσαν οι ίδιοι οι αξιωματικοί με την υποστήριξη μελών της ελληνικής λογιόσύνης. Ο πρόεδρος μιας άλλης αναλόγων αρχών εταιρείας, ο καθηγητής Ιστορίας Νεοκλής

⁴⁹¹ «Φαντάροι και Ναύται - Νικομήδεια, 6.6.1920» στο, Μισαηλίδης 1923, 268.

⁴⁹² Δεπάστας 2005, 7.

Καζάζης, σύμβουλος και τακτικός εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, συνέγραψε το πόνημα (*Εθνική Κατήχησις*, 1898) που ορίσθηκε από το Υπουργείο Στρατιωτικών ως εγχειρίδιο Πολιτικής Αγωγής «εν ώραις διδασκαλίας των οπλιτών»⁴⁹³. Ο ίδιος, ως πρόεδρος της εταιρείας «Ελληνισμός» —ακόμα κι όταν αυτή είχε περιέλθει σε αδράνεια— εκπροσώπησε τις «ελληνικές κοινότητες του Αδραμυττινού κόλπου» παρεμβαίνοντας με επιστολή στον βραχύβιο πρωθυπουργό Νικόλαο Καλογερόπουλο, προτρέποντάς τον να υποστηρίξει σθεναρά στη Συνδιάσκεψη των Δυνάμεων το αίτημα των «Ελληνικωτάτων γηγενών πληθυσμών» προς «πραγμάτων των προαιωνίων διακαών πόθων αυτών, ήτοι της προσαρτήσεως και των μικρασιατικών τούτων τμημάτων εις το κράτος της Ιωνίας - Σμύρνης»⁴⁹⁴. Ο Ξενόπουλος, ένα μέλος της «Εθνικής Εταιρείας», μέσα από τα φύλλα της *Διάπλασης των Παίδων* παρείχε τα εχέγγυα της υποδειγματικής πατριωτικής ανατροφής στους γόνους των οικογενειών, προετοιμάζοντάς τους να εντρυφούν σαν άλλοι Σπαρτιάτες «εις τον κόπον, εις την σκληραγωγίαν, να γίνουν δυνατοί, ανδρικοί... να έχουν και την ψυχήν γενναίαν και το σώμα ρωμαλέον όταν η Πατρίς τούς φωνάξη: Παιδιά μου εμπρός!». Και τον αθλητισμό συνέδεε με τη στρατιωτική υποχρέωση: «Οι μαθηταί θέλομεν να γίνουν πρώτα αθληταί, δια να γίνουν έπειτα στρατιώται»⁴⁹⁵.

Οι αρετές του στρατιώτη περιλάμβαναν την ανδροπρέπεια, την προσκόλληση στην παράδοση και την «τιμή», και, βέβαια, το ετοιμοπόλεμον, με την κατάθεση

⁴⁹³ Κουλούρη 1988, 56.

⁴⁹⁴ Εστάλη 6.2.1921 (Αρχείο ΥΠΕΞ).

⁴⁹⁵ *Η Διάπλασις των Παίδων*, τόμ. 5, τεύχ. 8, 1883, 114 & «Φαίδων - Αθηναϊκαί επιστολαί», *Η Διάπλασις των Παίδων*, 29.4.1906, 171.

φόρου αίματος όποτε το απαιτούσε η προάσπιση της οικογένειας και της πατρίδας. Ο δάσκαλος Γ. Χονδρονίκης υπενθύμιζε ότι από τα ολοκαυτώματα του Εικοσιένα ως τη θυσία του Παύλου Μελά κανένα τμήμα της «Ελληνικής πατρίδος» δεν είχε απελευθερωθεί χωρίς θυσίες, πόσο μάλλον «η Ελληνικωτάτη Μικρά Ασία» το «αναπόσπαστον μέρος της Μεγάλης Ελλάδας» που, «κατ' αναγκαίον ιστορικών νόμον θα αποτελέση ΑΝΑΠΟΣΠΑΣΤΟΝ μέρος της ελευθέρας Ελληνικής πατρίδος»⁴⁹⁶. Ακόμα πιο από έκαναν το χρέος «οι ξυλένιοι Σταυροί» στο μέτωπο, που πρόσμεναν «να χαρακτή επάνω τους τ' όνομα του ήρωα που περνά στην άγραφην ιστορίαν των θυσιών της Φυλής [...] Κανείς δεν κλονίζεται από τον Σταυρόν αυτόν που προσμένει τ' όνομά του. Όλοι εδώ αρνηταί της ζωής για την Πατρίδα»⁴⁹⁷ είχε σχολιάσει ο ανταποκριτής Κ. Μισαηλίδης στο συνάδελφό του Νίκο Φαρδύ, βλέποντας τους λάκκους που οι στρατιώτες του Κονδύλη άνοιγαν για τους νεκρούς της επόμενης μέρας. Η στρατιωτική εκπαίδευση με τις αρετές της πειθαρχίας και της ηθικής και εθνικής αγωγής, και η εναπόθεση πολλών ελπίδων του λαού στη φερεγγυότητα και την αποτελεσματικότητα του στρατού που δεν περιορίστηκε ούτε με τη Μικρασιατική Καταστροφή —για την οποία χρεώθηκαν κυρίως οι πολιτικοί—, είχε δημιουργήσει το προηγούμενο για την εναπόθεση επάνω

⁴⁹⁶ «Ός καταφαίνεται εκ της ιστορίας ποίον τμήμα της Μεγάλης Ελλάδος απελευθερώθη άνευ θυσιών; Αι θυσίαι και τα ολοκαυτώματα του 1821 επέφερον την Ανάστασιν [...] Αι σφαγαί και οι αγώνες της Σάμου κατέστησαν ταύτην ελευθέραν. Αι σφαγαί και αι πολυχρόνιοι θυσίαι της Κρήτης επέφερον και ταύτης της Ανάστασιν. [...] οι μαρτυρικοί θάνατοι τόσων ηρώων της Ηπείρου και Μακεδονίας [...] προετοίμασαν την Ανάστασιν αυτών. Ήλθεν ήδη η σειρά της Μ. Ασίας ήτις δια των θυσιών και ολοκαυτωμάτων τούτων θα επιφέρη ανυπερθέτως την Ανάστασιν αυτής» (Χονδρονίκης 1915, 5, 90-1).

⁴⁹⁷ Μισαηλίδης 1923, 42.

τους αρμοδιοτήτων πέρα από τον περιορισμένο χώρο του στρατώνα και του μετώπου. Έτσι, το Αρχαιολογικό τμήμα της Αρμοστείας ανέθεσε στη Διοίκηση Στρατιάς Μ. Ασίας ένα πλήθος δικαιοδοσιών: την προστασία των αρχαιοτήτων από τους ντόπιους⁴⁹⁸, την περισυλλογή⁴⁹⁹ και την αποστολή τους στη Σμύρνη και τα Μουδανιά, τη διάθεση εργαλείων και καταδίκων-εργατών στις ανασκαφές⁵⁰⁰, τη φρούρηση των καταδίκων⁵⁰¹ και τον εξοπλισμό τους με υλικό⁵⁰², φορές και την προσκόλλησή τους στο λόχο για να γευματίσουν όταν ήταν πολλοί, όπως στην ανασκαφή στη Νύσα⁵⁰³. Ο στρατός δικαιούταν να κάνει και κατάσχεση, όπως στην

⁴⁹⁸ «Προς την Υπομοιραχίαν Σιβρισαρίου. Ο επισκεφθείς προ ολίγου τας αρχαιότητας της Τέω Γάλλος αρχαιολόγος ανέφερεν ότι και εντός της πόλεως Σιβρισαρίου προ πάντων δε εντός του Τουρκικού νεκροταφείου υπάρχουν πολλαί αρχαίαι επιγραφαί, τας οποίας όμως δυστυχώς οι κάτοικοι ολίγον κατ' ολίγων καταστρέφουσιν. Ως ανέφερεν ο ίδιος αρχαιολόγος, υπέδειξεν εις την υπηρεσίαν υμίν διαφόρους αρχαίας επιγραφάς, αι οποίαι θα ήτο καλό να εφυλάττοντο εις ασφαλές μέρος. Έχομεν την τιμήν να παρακαλέσωμεν υμάς να μεταφέρετε τας εν λόγω επιγραφάς αν είνε δυνατόν εις το προαύλιον του καταστήματος της Υπομοιραρχίας [...] να υποδείξετε δε εις τους κατοίκους, ότι θα τιμωρηθή αυστηρά κατά τον νόμον οποιοσδήποτε συλληφθεί βλάπτων αρχαιότητας. Εντολή Υπ. Αρμ. [ο τμηματάρχης] Κ.Κ.» (Ελλ. Διοικήσεις, Γεν. Γραμματεία, Σμύρνη, 30.9.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁴⁹⁹ Στον περίβολο του μουσουλμανικού σχολείου «Ιδαδιέ» υπήρχαν αρχαιότητες που μετά την απόβαση στη Σμύρνη, που το σχολείο είχε επιταχθεί και μετατραπεί σε στρατιωτικό νοσοκομείο, ο διευθυντής του, στρατιωτικός γιατρός Δ. Ζούγκος, είχε συγκεντρώσει σε σημείο του κήπου (Οικονόμος, *Εκ του Εργαστηρίου των Τράλλεων*, 1925, 59).

⁵⁰⁰ «Φροντίς παρά τη Στρατιά Μικράς Ασίας προς παραχώρησιν 200 μ. Decauville 4 βαγονέττων, 50 αιχμαλώτων και των σχετικών εργαλείων (αξινών και πτύων). Το Γραφείον ΙΙ Συν/χης Ν. Ραγκαβής ανέλαβε να διευκολύνη τας εργασίας» (Οικονομος, *Ανασκαφαί Κλαζομένων - Ημερολόγιον Εργασιών 1922*, Αρχείο Αρχαιολογικής Εταιρείας).

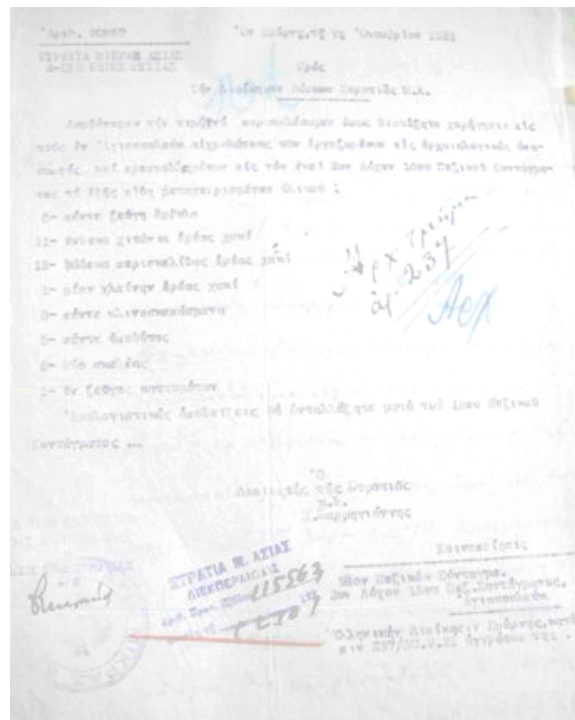
⁵⁰¹ Επιστολή, Σμύρνη 23.6.1922, Η Ανωτέρα Διοικήσεις Χωρ/κής Σμύρνης προς την Δ/σιν Εσωτερικών, Τμήμα Δημοσίας Ασφαλείας, Περί της Αγια-Σουλούκ εγκαταστάσεως 40 καταδίκων (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁵⁰² «Προς την Στρατιάν Μικράς Ασίας (Ανωτέρα Διοικήσεις αιχμαλώτων). Έχομεν την τιμήν να διαβιβάσωμεν συνημμένως αναφοράν του εν Εφέσω επιμελητού των αρχαιοτήτων Νικολ. Λάσκαρι περί ελλείψεων ειδών ιματισμού, και άλλων των εν Αρχ. Εφέσω εργαζομένων αιχμαλώτων μετά καταστάσεως συνταχθείσας υπό του Διοικητού του 2ου λόχου του 18 Συντάγματος [...] και να παρακαλέσωμεν, ίνα ευαρεστηθείτε να διατάξητε να χορηγηθώσι τα ελλείποντα είδη. Εντολή Υπ. Αρμ. Ο τμηματ. Κ.Κ.», Αρχαιολογικόν Τμήμα, Σμύρνη 30.9.21 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁵⁰³ Επιστολή Προς την Επιμελητείαν Σ. Μ. Α., Σμύρνη 23.7.1922, ο τμημ. Κ. Κ. (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

περίπτωση των δυο μαρμάρινων αγαλμάτων που είχαν βρεθεί στην Πάνορμο, στην αποθήκη του Έρμαν Σούμα, ισραηλινού υπηκόου⁵⁰⁴. Η συνεργασία με τη Στρατιωτική Διοίκηση διαπιστώνεται και από δικές της επιστολές. Ο επιτελάρχης της Στρατιάς συνταγματάρχης Μηχανικού Πτολεμαίος Σαρηγιάννης (1882-1958) —ο μετέπειτα επιτελάρχης της Κ. Ε. του Ε.Λ.Α.Σ. με το ψευδώνυμο «Αίας»—, είχε ζητήσει από τη Διοίκηση Στρατιάς Βάσεων Μ. Ασίας είδη μεταχειρισμένου υλικού για τους αιχμαλώτους που εργάζονταν στην ανασκαφή του Γ. Σωτηρίου.

⁵⁰⁴ «Λαμβάνω την τιμήν ν' αναφέρω ότι εν τη ενταύθα αποθήκη του Ισραηλινού Έρμαν Σούμα ανευρέθησαν και κατασχέθησαν σήμερον δυο μαρμάρινα αγάλματα σημαντικής μάλλον αρχαιολογικής αξίας, ως καταφαίνεται ιδία εκ της εσθήτος του παριστώντος γυναίκα τοιούτον και εκ των γεγονότων ότι ταύτα, ως εξακριβώθη, έχον ανευρεθή προ δεκαετίας εις τα θεμέλια ανεγειρομένης οικοδομής και εκ της επιμονής του ιδιοκτήτου να μην ανοίξη την εν ή ευρεθείσαν αποθήκην [...] και συγκατατεθέντος εις το άνοιγμα αυτής μόνον κατόπιν επιμόνου επεμβάσεως [...] και απειλής βιαίου ανοίγματος της θύρας. Παρακαλώ δέον όπως, ευαρεστούμενοι, ενεργήσητε τα δέοντα δια την αποστολήν αρχαιολόγου προς εξέτασιν της αξίας αυτών ή ό,τι ηθέλετε εγκρίνει» (Πάνορμος, 13.8.1921, Η Υπ/ρχία Πανόρμου προς την Στρατιωτικήν Διοίκησιν & «...ο υπογεγραμμένος διοικητής [...] επί παρουσίας των κάτωθι προσυπογεγραμμένων μαρτύρων, προέβην εις την κατάσχεσιν δυο αγαλμάτων μαρμάρινων ευρισκομένων εις την ενταύθα αποθήκην του Έρμαν Σούμα [...] δύο τεμάχια ύψους εν συνόλω <1.40>, παριστά σώμα γυναικός, άνευ κεφαλής, το δ' έτερον [...] παριστά άνδρα κατά την ρίνα και το πέος. Τα εν λόγω αγάλματα παρέδωκα εις τον ιδιοκτήτην της αποθήκης Έρμαν Σούμα, ως μεσεγγυούχον υποσχόμενον να φυλάξη ταύτα και παραδώση [...]. Ο κατασχεύς [υπογραφή] Ο μεσεγγυούχος [υπογραφή] Οι μάρτυρες [υπογραφή]» (Εν Πανόρμω σήμερον την 13ην του μηνός Αυγούστου 1921 έτους, ο υπογεγρ. διοικητής της Υπομοιραρχίας Πανόρμου Ανθυπομοίραχος Καλαντζόπουλος Γ.) & «Λαμβάνω την τιμήν να την υποβάλω με την παράκλησιν όπως ευαρεστούμενοι διατάξητε αν δυνάμεθα να κατάσχωμεν τα περί ών πρόκειται αγάλματα. Εν τοιαύτη περιπτώσει παρακαλώ όπως αποσταλή ειδικός υπάλληλος προς επιθεώρησιν και παραλαβήν τούτων. Δεν παραλείπω ν' αναφέρω ότι ο περί ού πρόκειται είνε Ιταλός υπήκοος και ότι ως εδήλωσεν ημίν ανήκουσιν εις ένα Πρόξενον άγγλον. Γ/Γρίβας» (Πάνορμος, 16.8.1921, Η Στρατιωτική Διοίκησις Πανόρμου προς τον Ύπατον Αρμοστήν) (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

Σμύρνη 9.10.1921, Έγγραφο Π. Σαρηγιάννη προς τη Διοίκηση Σ. Μικράς Ασίας
(Εθνικό Αρχείο Μνημείων)

Υπήρξαν και περιπτώσεις που αρνούνταν τη βοήθειά τους στους αρχαιολόγους λόγω έλλειψης στρατιωτών, όπως η επιστολή Παπούλα που αρνιέται την «αποστολήν αξιωματικού μετά δυο βοηθών προς υποτύπωσιν της Νησίδος Κλαζομενών δι' αρχαιολογικάς εργασίας» καθώς «άπαντες οι τοιούτοι χρησιμοποιούνται εις επείγουσας εργασίας»⁵⁰⁵.

Οι αρχαιότητες που εντοπίζονταν κατά την κατασκευή δημόσιων ή οχυρωματικών έργων και κατά την προέλαση, πέρα από τις πυκνές αναφορές των αξιωματικών στη Στρατιωτική Διοίκηση και την Αρμοστεία που ζητούσαν επίμονα

⁵⁰⁵ Στρατιά Μ. Ασίας, Επιτελείον, Τοπογραφικόν τμήμα, Εν Στρατηγείω τη 11.9.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων.

έλληνες αρχαιολόγους «*δια να μελετήσωσι και διασώσωσι τα Ελληνικά κειμήλια*»⁵⁰⁶, εμψύκωναν τους μαχόμενους μέσα από τα ποικίλα μηνύματα που μετέφεραν· την ορατή διαχρονική παρουσία της «φυλής» στη Μικρά Ασία —άρα τα «δίκαια» της εκστρατείας—, την πνευματική και καλλιτεχνική «ανωτερότητά» της στο μακρινό της δρόμο και, ταυτόχρονα, ο αναβαπτισμός τους στο απώτερο «εθνικό» παρελθόν περιέβαλλε με «ιερότητα» την πορεία τους προς το θάνατο: «*ο μαχόμενος στρατός μας είναι οι ωραίοι μελλοθάνατοι της Ελληνικής ιδέας, της μιας και αδιαιρέτου*» έγραφε ο διευθυντής της εφημερίδας *Αρμονία* Παντελής Καψής, και για «*αίμα των μαρτύρων*» επικαλούνταν η *Σκριπ* —το αίμα που θα τροφοδοτούσε τις φλέβες του έθνους. Ακόμα και μετά τους πολλούς νεκρούς της προέλασης προς την Άγκυρα, η *Αρμονία* «βλέπει» μόνο πως αποδείχτηκε «*μεγαλειωδώς*» η «*ενότηταν ταύτης της φυλής και το ενιαίον της εθνικής συνειδήσεως*» καθώς το αίμα «*των εκ της Ελλάδος*» χύθηκε αφειδώς «*υπέρ απελευθερώσεως*» των αδερφών της φυλής «*δούλων Ιώνων*»⁵⁰⁷. Δάσκαλοι, πολιτικοί, στρατιωτικοί και αρθρογράφοι υμνούσαν τη θυσία, που έτσι κι αλλιώς ασκούσε μια ιδιαίτερη έλξη στα ρομαντικά χρόνια· στην προκειμένη περίπτωση τη θυσία για μια πατρίδα «ανώτερη» από τις άλλες: όπως ο βασιλιάς Κωνσταντίνος είχε διαγγείλει στο Κορδελιό, επρόκειτο για τον «*απελευθερωτικό αγώνα της φυλής*», μια «*ευγενική ιδέα*» που είχε γεννήσει «*τον απaráμιλλον εκείνον πολιτισμόν*» του οποίου οι στρατιώτες ήταν «*άξιοι*

⁵⁰⁶ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 393.

⁵⁰⁷ *Αρμονία* 30.4.1921 & 22.9.1921.

απόγονοι»⁵⁰⁸. Οι επικαλούμενοι λόγοι της εκστρατείας δεν μπορούσαν παρά να ενορχηστρώνονται γύρω από την αποδοχή της απώλειας της ανθρώπινης ζωής που οι «μεγάλες στιγμές» της εθνικής ιστορίας και ο βασιλιάς, ο «ιεροθύτης» της φυλής, νομιμοποιούσαν· ήταν γνωστές οι περιπτώσεις εκδηλώσεων λατρείας των στρατιωτών στο πρόσωπό του, όπως κατά τη μάχη της Κιουτάχειας που οι «επιτιθέμενοι έφερον επί πηληκίου φωτογραφίας Βασιλέως Κωνσταντίνου»⁵⁰⁹. Από την άλλη πλευρά, η διακίνηση των ιδεολογημάτων από εκείνους που τα «έχτιζαν», γινόταν εκ του ασφαλούς· η παράδοση εικόνα ενός πολέμου ερήμην της συμμετοχής της υψηλής αστικής τάξης που μπορούσε να δει κανείς στο μέγαρο της Όπερας της Σμύρνης το 1917, όπου λεβαντίνοι, αρμένιοι, έλληνες, εβραίοι, τούρκοι, παρακολουθούσαν τον *Rigoletto*, επαναλαμβανόταν στην ελληνική εκστρατεία, αφού, ενόσω οι στρατιώτες στερέωναν στο μέτωπο «*δια του αίματός των την ελευθερίαν της Ελληνικής Ανατολής*», οι προνομιούχοι αστοί μετέβαιναν –αν πιστέψουμε την εφημερίδα *Πατρίς* που τους εγκαλεί– «*εις το Σπλέντιτ, δια να επιδείξουν την χορευτικήν αφ' ενός και την ερωτότροπον αφ' ετέρου δεινότητά των*». Ο ανθυπολοχαγός Πρινιωτάκης, στον οποίο απονεμήθηκε «Χρυσούν Αριστείον Ανδρείας» τον Ιούνιο του 1922, επίσης σημειώνει στο ημερολόγιό του πως όταν κατηγορηματική διαταγή υποχρέωσε τους στρατιώτες να αναχωρήσουν από το Εσκή- Σεϊρ, την ίδια εκείνη ώρα «*οι εν Εσκή Σεϊρ διαμένοντες αξ/κοί μετέβαινον με ντάμες εις τον διδόμενον χορόν υπέρ των απόρων οικογενειών*», και ότι «*οι πολλοί,*

⁵⁰⁸ Διάγγελμα Βασιλέως προς τον Στρατόν, Κορδελιό, 1921 (Αρχείο Δ/νσις Ιστορίας Στρατού).

⁵⁰⁹ *Συνεταιρικών Τύπον* 19.7. (Γρ. Τύπου ΥΠΕΞ, 1921, 6).

παραμένοντες εις τας εστίας των, πλουτίζουν εις βάρος των πολλών»⁵¹⁰. Και κατά την οικονομική ύφεση που ο πόλεμος δημιούργησε⁵¹¹ αστοί είχαν ευνοηθεί ακόμα κι από την έσχατη εφαρμογή της διχοτόμησης των χαρτονομισμάτων του 1922.

Έμπλεοι ιδεολογημάτων οι στρατιώτες όδευαν στον πόλεμο· η υψηλή αποστολή, η δικαίωση των εθνικών πόθων, το πάτριο έδαφος και οι προγονικές αρχαιότητες. Ο στρατιώτης Ιωάννης Λυρώνης από την Κόρινθο, ενταχθείς στο 5ο Σύνταγμα Ευζώνων με την ειδικότητα του πυροβολητή, εξέφραζε στη Σμαράγδα Μοστράτου του τμήματος «Αδελφή Στρατιώτου» —ιδρυθέν από το *Σύνδεσμο των Ελληνίδων Κωνσταντινουπόλεως*—, πέρα από την ικανοποίησή του για την επ’ ανδραγαθία προαγωγή του στο βαθμό του δεκανέα, την πεποίθησή του για το δίκαιο των διεκδικήσεων και την υπερηφάνεια του που πρώτη η δική του διμοιρία είχε μπει στο Afyon-KaraHissar. Η φωτογραφία του από το μέτωπο θα της προσέφερε «μιαν ζωντανήν εικόνα των ακοίμητων φρουρών της πατρίδος εις στα χιονισμένα βουνά της Μικράς Ασίας» ενώ και οι περιγραφές του για την «πατρότητα» του τόπου και

⁵¹⁰ Πρινιωτάκης 1988, 180, 186.

Όπως αναφέρει και ο λοχαγός Αμπελάς οι «επαγγελματίαι στρατιωτικοί, διήρχοντο τας ημέρας των με πάσαν άνεσιν και χλιδήν [διαμένοντες εις την Σμύρνην, Προύσαν, Μαγνησίαν και λοιπάς πόλεις της Ιωνίας] [...] και ουδείς εν γένει εσπερείτο κοσμιότητων και χοροεσπερίδων ακόμη. Επειδή δε εις την Σμύρνην διέμενεν η Στρατιά και το επιτελείον της [...] εθεώρουν ίσως ροδίνην την όλην κατάστασιν.» & Πέρα από το γεγονός ότι αξιωματικοί είχαν αποσπάσει μεγάλο αριθμό στρατιωτών στην προσωπική τους υπηρεσία και των οικογενειών τους, αρκετοί εξ αυτών είχαν συγκεντρωθεί στην Αθήνα «χωρίς στρατιωτικήν ανάγκην» και «μερικοί, ουδέποτε πολεμήσαντες, είχαν αναλάβει τας εμπιστευτικωτέρας εν τω Υπουργείω των Στρατιωτικών θέσεις» (Αμπελάς (1937), ³1967, 114). Ηγούνταν έφιπποι των μαρτυρικών πεζοποριών, διέθεταν ιπποκόμο και ενίοτε θησαύριζαν επιδιδόμενοι σε πωλήσεις βοοειδών που μετέφεραν στη Σμύρνη (Κωστόπουλος 2007, 17, 103-104 & Μαργαρίτης 2007, 94).

⁵¹¹ «Και πόσον θεσπεσία η οικονομική μας κατάσταση! Κατωρθώσαμεν, παρά τον πλουτισμό των “ημετέρων”, ν’ αυξήσωμεν τα έξοδα του κράτους, ώστε να έχωμεν έλλειμμα μόνον ένα δισεκατομμύριον» (Ριζοσπάστης 11.9.1920).

των αρχαιοτήτων που συναντούσε επιβεβαίωναν τον αγώνα: «Λοιπόν αδελφή, εδώ σου περιγράφω μια ωραία τοποθεσία που ευρισκόμεθα. Καθώς φαίνεται απ' τα ερημωμένα ερείπια, προ πολλών αιώνων εκατοικείτο υπό ελλήνων, διότι ποιος άλλος θα μπορούσε να φιλοτεκνήση τόσο ωραία πράγματα εκτός από τους προγόνους ημών;». Κι όταν η Μοστράτου, γεννημένη το 1900 στο Κάιρο αλλά μόνιμη κάτοικος Κωνσταντινούπολης, του έστειλε τοπία του Βοσπόρου για να του δείξει την πατρίδα της, ο Λυρώνης τη «διορθώνει» στην απαντητική επιστολή του: «Αυτή είναι η πόλις μου και όχι η πατρίδα σου. [...] νομίζεις δεν ενδιαφέρομαι, προπαντός όσον αφορά την πόλιν μας, οπού με ένα όνειρον ανετράφην και εμεγάλωσα; Να την ιδώ ελληνικήν, να την δω εις την πρώτην της ακμήν, εις τα πρώτα της μεγαλεία. [...] εις τα φλέβας μας ρέει απ' εκείνο το παλαιόν ελληνικότατον αίμα, τους οποίους αντικαταστήσαμε και εξακολουθούμε την συνέχισιν του αγώνος»⁵¹².

Ο φιλοβασιλικός λοχαγός Πεζικού Κλεάνθης Μπουλαλάς, μετέπειτα αντισυνταγματάρχης και το 1954-55 Γενικός Διοικητής Ρόδου, υπηρετούσε σε ένα από τα «απείθαρκα στρατεύματα» του Α' Σώματος Στρατού (II και XIII Μεραρχίες) που εστάλησαν σχεδόν «τιμωρητικά» στη νότια Ουκρανία ώστε να απομακρυνθούν από το εύφλεκτο εμφύλιο κλίμα. Η εκεί εκστρατεία —μια «εποποιία» για την Πηνελόπη Δέλτα και για τον Γούναρη μια προσφορά με «οστά ουκ ολίγων τέκνων του [ελληνισμού] εγκατεσπαρμένα εις τας αξένους ακτάς της Ουκρανίας» χάρη στην οποία «τα δικαιώματα του Ελληνισμού ανεγνωρίσθησαν εν τη συνθήκη των

⁵¹² Παπακώστας 2007, 37, 41, 51, 62, 63.

Σεβρών»⁵¹³—, συνοδευόταν από το τραγούδι των στρατιωτών «Από τη Ρωσία σύρνει δρόμος ίσια για τη Σμύρνη». Οι οποίοι, περνώντας από το Βόσπορο, σηκώθηκαν βιαστικά και ανέβηκαν στο κατάστρωμα για να δουν την «εθνικήν κληρονομιά» που «ασχημίζουν σήμερα οι ακαλαίσθητοι κτισμένοι μιναρέδες». Στη θέα του εντυπωσιακού μνημείου αρκούσε μια αναστροφή της ιστορίας για να φτάσει κάποιος στο Βυζάντιο, κάνοντας το λοχαγό να αναρωτιέται αν ο μαρμαρωμένος βασιλιάς θα ζωντανέψει, αν ο άγγελος θα σταλεί να συνδράμει στον αγώνα των Ελλήνων με τη ρομφαία του, αν η σημαία με τον σταυρό θα κυματίσει ξανά⁵¹⁴. Συντάγματα «σχηματισθέντα τελευταίως εν Θράκη» (το 1921) που αρχικά «προωρίζοντο όπως σχηματίσωσι μεραχίαν δια την προστασίαν της Κωνσταντινουπόλεως» είχαν ονομαστεί «Μεραρχία του Παλαιολόγου»⁵¹⁵ και το «σύνθημα» και «παρασύνθημα» που χρησιμοποιούσαν οι φρουροί των συνταγμάτων της I Μεραρχίας στη Σμύρνη ήταν «Παλαιολόγος» και «Κωνσταντινούπολις». Ο ταγματάρχης Μίμης Βλαχόπουλος, διοικητής του τάγματος που πήγε στην Πόλη στις 20 Ιουνίου 1920, αφηγούνταν τις «μνήμες» —σαν να ήταν εκεί το 1453— που αναδύθηκαν από το

⁵¹³ Συνεδρίαση Βουλής 15.2.1921 (Νικολόπουλος 2007, 432).

⁵¹⁴ «Αριστερά μας φαντάζει ο τρούλος της Αγιά Σοφιάς [...] ο φάρος της χριστιανοσύνης και του Ελληνισμού, το κέντρον γύρω από το οποίον κινείται, τόσους αιώνες τώρα, η σκέψη κάθε Έλληνας, η φαιστέιο που θερμαίνει κάθε ελληνική καρδιά και κεντρίζει κάθε ελληνική διάνοια. Τι κι αν την ασχημίζουν σήμερα οι ακαλαίσθητοι κτισμένοι μιναρέδες; Έπαψε ποτέ να είναι ο ναός της Χριστιανοσύνης και ο ναός του Ελληνισμού; η φωνή των Χρυσοστόμων της και των Γρηγορίων της αντηχεί ακόμα [...] “Πάλι με χρόνους με καιρούς πάλι δικά μας θάνε!” [...] η πόλις των Ελλήνων αυτοκρατόρων [...] αναγαλιάζει, χαιρετά, πανηγυρίζει, στο αντίκρυσμα του Έλληνα φαντάρου και ναύτου [...] θα κυματίση και πάλιν στην επτάλοφο η σημαία η ελληνική με κορωνίδα της το σταυρό; Ζωντάνεψεν ο μαρμαρωμένος; Και ο άγγελος εστάλη πάλι από τον ουρανόν για να τους δώση το σπαθί με το οποίον θα διεκδικήση την εθνικήν κληρονομιά;» (Μπουλαάς 1921, 71, 75-7).

⁵¹⁵ *Daily Telegraph* 16.8. (Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ, 1921, 31)

μυαλό του για τις παραμονές της Άλωσης, όταν τα στίφη του Πορθητή έσφιγγαν την Θεοφύλακτο Πόλη. Κι ήταν βέβαιος ότι τα στήθη όλων των φαντάρων έβγαζαν τον ύμνο της «Υπερμάχου Στρατηγού» κοιτώντας την Αγία Σοφία⁵¹⁶. Ο συνταγματάρχης Μπότσαρης, συνεργάτης του αρχιστράτηγου της Στρατιάς Μ. Ασίας ως το Νοέμβριο του 1920 Λ. Παρασκευόπουλου, «έβλεπε» στη Μεγάλη Ιδέα τη συνέχεια του Εικοσιένα που θα αποκαθιστούσε τη Μικρά Ασία «όπως ήταν», δηλαδή «πλήρως ελληνική»⁵¹⁷.

Οι μαχόμενοι, κάτω από τον καταιγισμό της λογοτεχνίας και της λαογραφίας, της εκπαίδευσης και του Τύπου, ήταν πεπεισμένοι για τη σχέση τους με τον αρχαίο και τον βυζαντινό «ομοεθνή» μικρασιάτη —μια φανταστική σχέση αφού δεν θα τον γνώριζαν ποτέ καθώς δεν συνέπιπταν στο χρόνο και στο χώρο. Στις αρχαιότητες ενίοτε γίνονταν και εκπαιδευτικές εκδρομές με διαλέξεις. Σύμφωνα με την επιστολή που εστάλη από την Ανωτέρα Γενική Στρατιωτική Διοίκηση στην Ελληνική Διοίκηση Σμύρνης, ο ουλαμός εφέδρων αξιωματικών Κορδελιού θα έκανε εκπαιδευτική εκδρομή κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής Αϊδινίου και θα περνούσε από το Αγιασουλούκ. «*Επί τη ευκαιρία ταύτη*», είχε θεωρηθεί «*σκόπιμος και διδακτική μια διάλεξις επί τόπου περί των αρχαιοτήτων της Π. Εφέσου και Αγιασουλούκ*». Κι επειδή η Στρατιωτική Υπηρεσία δεν διέθετε κατάλληλο αξιωματικό, είχε ζητήσει από την Αρμοστεία να διαθέσει έναν από τους υπαλλήλους της, «*ειδικόν, την ημέραν ταύτην, δια την ενέργειαν της εν λόγω διαλέξεως*», αίτημα που ανέλαβε να

⁵¹⁶ Μισαηλίδης 1923, 18, 91.

⁵¹⁷ Μπότσαρης 1919, 43.

διεκπεραιώσει το Αρχαιολογικό τμήμα στέλνοντας τον επιμελητή αρχαιοτήτων Νικόλαο Λάσκαρη⁵¹⁸. Υπήρχε και το επαναλαμβανόμενο ιδεολόγημα πως η πορεία στο εσωτερικό ακολουθούσε την πορεία του Αλέξανδρου, το διαχρονικό πρότυπο του στρατηλάτη με το εκστατικό και ονειροπόλο βλέμμα που του έδινε ο Λύσιππος στις μπρούτζινες προτομές του. Δεδομένου ότι ο «Άλλος» καθοριζόταν μέσα από την αντίθεση, στο εγχειρίδιο Πολιτικής Αγωγής του Καζάζη ο Αλέξανδρος εμφανιζόταν ως πιστός υπηρέτης της πατρίδας για την απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων και τη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού δίχως να σπείρει καταστροφές, έχθρες και μίσση στην Ασία, όπως οι «άλλοι», ενώ και σήμερα ο ελληνισμός συντελούσε «*ουκ ολίγον εις τον εκπολιτισμόν και την εξημέρωσιν πολλών λαών της ανατολικής Ευρώπης και της Μικράς Ασίας και άλλων χωρών*»⁵¹⁹. Το Υπουργείο Εξωτερικών επίσης επεσήμαινε σε ξενόγλωσση έκδοσή του τον, ανάλογο με του Αλέξανδρου, «ειρηνικό» «εκπολιτιστικό ρόλο» του ελληνικού στρατού, πως «*οι ελληνικές φάλαγγες, που βαδίζουν στα ίχνη του Αλέξανδρου του Μεγάλου δεν είναι οι φάλαγγες των βίαιων κατακτητών αλλά των ελευθερωτών και των προστατών, των οποίων η παρουσία είναι μια εντολή απελευθέρωσης*».

⁵¹⁸ Ανωτέρα Γεν. Στρατ. Διοικήσεις, Επείγον, Εμπιστευτικόν, Προς την Ελληνικήν Δ/σιν Σμύρνης, Σμύρνη, 11.7.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁵¹⁹ «—Πότε κυρίως και δια τίνος ανδρός διατρανούνται η εκπολιτιστική δύναμις του Ελληνισμού; —Από του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των διαδόχων αυτού. Μέγας λαών κατακτητής υπήρξεν ο βασιλεύς της Μακεδονίας Αλέξανδρος. Ουδείς δεν των κατακτητών και του αρχαίου και του νεωτέρου κόσμου συνετέλεσεν όσον ο μέγας ούτος Έλλην εις την εξάπλωσιν του πολιτισμού. [...] Αλλά δεν υπέταξεν τους κατοίκους εις την υλικήν βίαν· τουναντίον ηλευθέρωσεν αυτούς από τον δεσποτισμόν των ηγεμόνων αυτών, τους εξημέρωσε και τους εξεπολίτισεν, εν ώ οι άλλοι διέσπειρεν καταστροφάς μόνον, έχθρας και μίσση» (Καζάζης 1898, 17-18).

ανοίγουν το δρόμο στη Διοίκηση που έρχεται να διαδώσει σε αυτές τις περιοχές τα οφέλη και τα φώτα του πολιτισμού»⁵²⁰.

Ο κάποτε «εχθρός» των Ελλήνων, Αλέξανδρος, που κάποτε είχε εκστρατεύσει εναντίον τους και στη συνέχεια είχε «θυσιάσει» τον «αμιγή» ελληνικό πολιτισμό στο βωμό του αυτοκρατορικού του ονείρου παραχωρώντας τα πρωτεία στο σχετικισμό της Ανατολής, είχε «εθνικά» «αποκατασταθεί»: από τα μέσα του περασμένου αιώνα που ο Παπαρρηγόπουλος είχε αναθεωρήσει την άποψή του, ο Αλέξανδρος και οι Επίγονοι εκπλήρωναν «προδήλως εντολήν άνωθεν αυτοίς τεταγμένην»⁵²¹. Ο Χρήστος Σολομωνίδης (1897-1976) από τη Σμύρνη, γιός του ιδιοκτήτη της Αμάλθειας και του Θάρρους, το 1922 από την Αθήνα περιέγραφε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του σμυρναίου αντιστράτηγου Λ. Παρασκευόπουλου ως την αναβίωση της νικηφόρας εκστρατείας του Αλέξανδρου⁵²² και ο αντισυνταγματάρχης Μπότσαρης «έβλεπε» ότι ο Αλέξανδρος είχε εισέλθει θριαμβευτής στην Ασία κρατώντας «ελληνικές σημαίες»⁵²³. Ο στρατηγός του πυροβολικού Κ. Πάλλης απευθυνόμενος στους αντιπροσώπους του Τύπου προέβαινε σε ανάλογες ιστορικές αναδρομές και κολακευτικές συγκρίσεις: «Οι Έλληνες μάχονται ηρωικότερον και των στρατιωτών

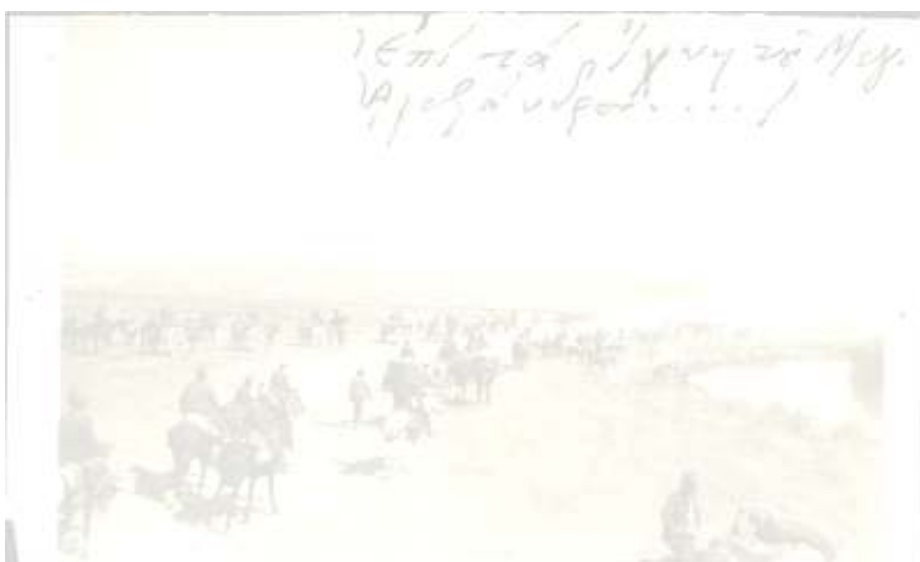
⁵²⁰ Ministère des Affaires Etrangères 1921, 32.

⁵²¹ Παπαρρηγόπουλος ²1886, 118.

⁵²² «Κι ο στρατός μας, με τη φωτισμένη ηγεσία του Σμυρναίου αρχιστρατήγου συνέχιζε καθημερινά την νικηφόρο και θριαμβευτική του πορεία προς το εσωτερικό [...] Ελεύθερες, όλες σχεδόν οι φωτεινές λυχνίες της Αποκαλύψεως. Κι ο ελληνικός στρατός αήττητος ακολουθεί την νικηφόρο πορεία του μεγάλου Αλεξάνδρου» (Σολομωνίδης 1964, 47).

⁵²³ «Ο Μέγας Αλέξανδρος, επικεφαλής των Ελλήνων, αναλαμβάνει την επίθεσιν, διασχίζει την Ασίαν και κατάγει την περιφανή νίκην δια της οποίας αι ελληνικαί σημαίαι περιήχθησαν θριαμβεύουσαι μέχρι των Ινδιών» (Μπότσαρης 1919, 33).

του Μ. Αλεξάνδρου, αναδειχθέντες υπέρτεροι και αυτών»⁵²⁴.

Από την προέλαση του ελληνικού στρατού. Ο υπομνηματισμός (παρότι δόθηκε εκ των υστέρων) αναδεικνύει το ιδεολόγημα (από τον Β. Καλαϊτζή-Μουντάκη, γιο μέλους της Στρατιάς Μ. Α.)⁵²⁵

Εντούτοις, ούτε οι αναφορές στον Αλέξανδρο, ούτε οι επισκέψεις των αξιωματικών σε αρχαιολογικές θέσεις αποδεικνύουν ότι ήταν σε θέση να αντιληφθούν την αξία που οι ανασκαφές και τα μνημεία είχαν. Ο Πάλλης είχε επισκεφτεί με τον Αρμოსτή, σύμφωνα με το ημερολόγιο του Σωτηρίου, την ανασκαφή στο Αγιασουλούκ αλλά ο Μπουασονά αποκαλύπτει ότι ο «ευσυνείδητος συνταγματάρχης συνεχίζει να μην αντιλαμβάνεται το στρατιωτικό ενδιαφέρον της επίσκεψης των αρχαίων ερειπίων της Περγάμου, της Ιεράπολης, των Σάρδεων, της Εφέσου κτλ.

⁵²⁴ Σκριπ 17.7.1921.

⁵²⁵ Εθνικό Ίδρυμα Ελ. Βενιζέλος, συλλ. Β. Καλαϊτζή-Μουντάκη.

Κρίμα»⁵²⁶. Να σημειωθεί ότι ο Κωνσταντίνος Πάλλης ανήκε στους λίγους αξιωματικούς που ο Μπουασονά αναφέρει στο ημερολόγιό του με συμπάθεια.

Στόχος του ΥΠΕΞ, που οδήγησε στην επιλογή Μπουασονά, την καλύτερη δυνατή επιλογή για τους σκοπούς του καθώς ο 20ετής φωτογραφικός οίκος του φιλέλληνα πατέρα του, Fred, είχε παραρτήματα στη Γαλλία και τη Ρωσία, ήταν μια «σειράν διαλέξεων εις διαφόρους πόλεις της Ελβετίας» και η δημοσίευση του φωτογραφικού υλικού που θα πληροφορούσε την Ευρώπη «περί της εκστρατείας και των δικαίων του Ελληνισμού εν τη Μ. Ασίαν»⁵²⁷. Η φωτογραφία αποτελούσε ένα δυναμικό στοιχείο προπαγάνδας. Στις αυτονόητα «ελληνικές» εικόνες των μνημείων αποδιδόταν η οπτική που η ελληνική πλευρά καλλιεργούσε για τον εαυτό της και στα ελληνικά κοινοτικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα αποτυπωνόταν η δυναμική του ελληνισμού, ο αστικός εξευρωπαϊσμένος χαρακτήρας του και το επιχειρηματικό και το μορφωτικό του επίπεδο: «εικόνα προόδου και (ευρωπαϊκού) πολιτισμού, που μηχανικά και σχεδόν αυτόματα αντιπαραβαλλόταν με εκείνες των αγροίκων μουσουλμανικών πληθυσμών της Ανατολίας»⁵²⁸. Εικόνα πλασματική καθώς στα χωριά, ανάμεσα στους ενδεείς και αναλφάβητους μουσουλμανικούς πληθυσμούς που ζούσαν σε καθεστώς «οπισθοδρόμησης» ζούσαν και χριστιανικοί πληθυσμοί ενδεείς και αναλφάβητοι. Ο Μπουασονά από τον Ιούλιο του 1921 και μετά βρέθηκε στο Ουσάκ, στην Κιουτάχεια, στο Εσκή-Σεϊρ, στο Σιβρί-Χισάρ, στο Ουζούμπεϊ και αλλού· δηλώνει εντυπωσιασμένος από την ισλαμική αρχιτεκτονική: «θα μπορού-

⁵²⁶ Boissonnas 2002, 328.

⁵²⁷ Γενεύη, 4/17.5.1921 (Boissonnas 2002).

⁵²⁸ Βαρλάς, στο Boissonnas 2002, 25, 29.

σαμε να παντρευτούμε σε ένα τζαμί, γιατί είναι ό,τι πιο όμορφο βρίσκεται σε τούτο τον τόπο» γράφει στη μνηστή του⁵²⁹. Συνταξιδεύει με αξιωματικούς, των οποίων το φανατισμό όσο και τη «βαρβαρότητα» επισημαίνει: «φτάσαμε το ίδιο βράδυ στα Μουδανιά [...] Η διαδρομή με το καράβι ήταν εξαιρετική αλλά με σύσσωμο το Γενικό Επιτελείο όχι ιδιαίτερα ξεκούραστη. Δεν είναι κακοί αλλά μετά βίας έναν ή δύο αντέχω. Οι άλλοι είναι κουραστικοί, με τον πατριωτισμό τους, που τους τυφλώνει. Επιπλέον είναι βάρβαροι με επίφαση λούστρου»⁵³⁰. Άλλες φορές διαμαρτύρεται για την κακή οργάνωση και την αδιαφορία της ελληνικής πλευράς που δεν τού παρείχε εγκαίρως τα κατάλληλα μεταφορικά μέσα: «Στ' αλήθεια νομίζω καμιά φορά πως δεν μοιάζουν να καταλαβαίνουν ότι βρίσκομαι εδώ με σκοπό να εργαστώ για την ελληνική προπαγάνδα»⁵³¹.

Η άφιξη του στρατού στις Σάρτ/Σάρδεις στην πλατιά κοιλάδα του όρους Bozdag/ Τμώλου που κατέληγε στην κοίτη του Πακτωλού, συμπίπτει με την έκθεση του Ανώτατου Συμμαχικού Συμβουλίου, τον Οκτώβριο του 1919, για τα βίαια γεγονότα της απόβασης στη Σμύρνη. Εδώ ανέσκαπτε από το 1910 ο καθηγητής αρχιτεκτονικής στο Princeton Χάουαρντ Μπάτλερ (Howard Butler, 1872-1922) που θα συνεργαστεί και με το Αρχαιολογικό τμήμα της Αρμοστείας, και αξιωματικοί και στρατιώτες φωτογραφήθηκαν στα ερείπια της λυδικής πρωτεύουσας που ολοφάνερα έβλεπαν πως ήταν «ελληνική», από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με την

⁵²⁹ Boissonnas 2002, 328.

⁵³⁰ Boissonnas 2002, 321.

⁵³¹ «Μικρασιατική Εκστρατεία, Με τον φακό των Ανρί-Πολ Μπουασονά & Αναστασίου Στεφάνου», *Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, 8.11.2002, 17.

ελληνική γραμμή. Αλλά ο Μπάτλερ είχε αναδείξει, πέρα από τα ελληνικά στοιχεία στα κιονόκρανα και σε άλλες διακοσμητικές φόρμες, μια αρχιτεκτονική πολύπλοκη που δεν ενέπιπτε στους παραδοσιακούς τύπους της ελληνικής ναοδομίας, και πολλές ασυρριακές επιδράσεις, που καθιστούσαν αφελή κάθε απόπειρα απόδοσης των τρεχουσών εθνικών ιδιοτήτων στις αυτοκρατορικές περιόδους.

Ο Βενιζέλος δίνει εντολή στο Υπουργείο Εξωτερικών να δημοσιευτούν άρθρα για την κατάκτηση των Σάρδεων επιστρατεύοντας την ιστορία και τα σημεία που κατά τη γνώμη του έπρεπε να τονιστούν: *«Ελπίζω, επί τη ειδήσει ότι ο στρατός μας προελάσας [...] κατέλαβε τας Σάρδεις, ότι ο Αθηναϊκός τύπος δεν θα παραλείψη να εξάρει όλως τις αναμνήσεις ας προκαλεί το όνομα της πρωτεύουσας της αρχαίας Λυδίας όπου επί πλέον είχε το γενικόν στρατηγείον του ο Ξέρξης καθ' όλον το φθινόπωρο και τον χειμώνα οίτινες προηγήθησαν της εισβολής αυτού εις την Ελλάδα. Εις τας Σάρδεις οφείλει ο πολιτισμός την πρώτην κοπήν νομίσματος»*⁵³². Ο δημοσιογράφος Κ. Μισαηλίδης ρεμβάζει στις αρχαίες εποχές μεταφέροντας το συναίσθημα θαυμασμού που θεωρεί πως οι μαχόμενοι ένοιωθαν αντικρίζοντας τους αμέτρητους απλωμένους «Χιλιόλοφους», τους τάφους «των Λυδών Βασιλέων και Αρχόντων. [...] Μου φαίνεται πως άνοιξαν οι τάφοι και βγήκαν οι αρχαίοι αυτοί Βασιλιάδες [...] και τυλιγμένοι μέσα στις πορφύρες τους, μεγαλόπρεποι περνούν από μπρος μου [...] Πέρα στο βάθος φαίνεται η Ακρόπολη των Σάρδεων». Από εκεί «ένας ολόκληρος κόσμος στέκεται και θαυμάζει το νεώτερο Ελληνικό θαύμα, που

⁵³² 13/26 Νοεμβρίου, ΥΠΕΞ (Αρχείο Ελ. Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη).

έφερε στον ωραιόδρομο των αρχαίων Ελληνικών και των Βυζαντινών στρατιών, την σημερινή Ελλάδα. Σκιρτά η καρδιά μου από περηφάνεια»⁵³³.

Ο Μισαηλίδης καταφθάνει με το στρατό στην Bursa/Προύσα τον Ιούνιο του 1920, με τους 600 τάφους «Σουλτάνων και Πριγκίπων και Ηρώων και Ποιητών και Ποιητών και Νομοθετών και Αγίων [...]. Τζαμιά και μετζήτια (ευκτήριοι οίκοι), τουρπέδες (Μαυσωλεία), τεκέδες, πόσα; Όσες και οι μέρες του χρόνου, 365 ακριβώς». Τίποτα, ωστόσο, από τη μακρά οθωμανική παράδοση που περιγράφει δεν άλλαζε την «ανέκαθεν ελληνικότητά» της: τώρα, στους τάφους των Σουλτάνων επάνω στο λόφο, «φρουρούσε ο Έλλην Σκοπός. 594 χρόνια τον πρόσμενε η Βιθυνιώτικη Ελληνική Ψυχή, ακλόνητη κι αλύγιστη», κι αυτό «είχε βρικολακιάσει τους Σουλτάνους, που είχαν πάρει τους δρόμους της Προύσας να πιστούνε πως είνε αλήθεια, ότι ο στρατός των Γιονάνηδων ετόλμησε να βεβηλώσει με την παρουσία του τούς ιερούς τους τάφους». Γίνεται ειρωνικός: «η Προύσα δεν είνε μονάχα η Ιερά Πόλις των Τάφων των Σουλτάνων. Είναι και η πόλις του τάφου του Καραγκιόζη!!! Πώς η σύμπτωσης αυτή;...»⁵³⁴. Και ο Π. Καψής επαινεί την ομορφιά της Προύσας, τόσο απροσδόκητη για τους στρατιώτες σε μια «βαρβαρική» Ανατολή: «Η θέα της ωραιότητας και μεγαλοπρεπεστάτης αυτής πόλεων εξέπληξεν τους άνδρας. Δεν εφαντάζοντο ποτέ ότι θα συναντήσουν μίαν τοιαύτην πόλιν εις την Ανατολήν»⁵³⁵.

⁵³³ Μισαηλίδης 1923, 51.

⁵³⁴ 26.6.1920, στο, Μισαηλίδης 1923, 82, 169.

⁵³⁵ Καψής 1927, 147-148.

Κατά την προέλαση οι στρατιώτες «αρχαιολογούσαν» με τα απλοϊκά τους κριτήρια, το ανακάτωμα γνώσης, μύθου, εθνικής ιδέας και νοσταλγίας· μια συστηματική ενασχόληση που εκπορευόταν από διαταγές των ανωτέρων. Στο δασολόγο Αναστάσιο Στεφάνου, τοποθετημένο από τον Ιούνιο του 1921 στο Λόχο Στρατηγείου του Γ' Σώματος που έδρευε στην Προύσα, ανατέθηκε, πέρα από τη χαρτογράφηση, η φωτογράφιση των στρατιωτικών επιχειρήσεων και η περισυλλογή αρχαιοτήτων. Η ανάθεση της διερεύνησης, καταγραφής και συγκέντρωσης ευρημάτων είχε γίνει από τον ίδιο τον Κουρουνιώτη, που εκείνη την περίοδο περιόδευε στο Βιλαέτι της Προύσας. Τα ευρήματα θα κοσμούσαν, ως λάφυρα, έκταση διαμορφωμένη στο Παλαιό Φάληρο Αττικής με την ονομασία «Άλσος Δορυλαίου», πιθανότατα σε ανάμνηση της σκληρής μάχης που είχε δοθεί από την ΙΙΙ Μεραρχία στις 14-19 Μαρτίου 1921 αν κρίνουμε από την έγκριση που έδωσε ο επιτελάρχης και υποστράτηγος Γεώργιος Βαλέττας στην αίτηση του υποστράτηγου Νικ. Τρικούπη να χαραχτεί στο σχεδιάγραμμα, στη θέση του χωριού Αβγκίν, το «Στρατιωτικό Άλσος Δορυλαίου»⁵³⁶.

Ο Στεφάνου βρέθηκε με το στράτευμα στο Δορύλαιο/Εσκή-Σεΐρ, στην Κιουτάχεια, στην Προύσα, στο Σεϊντή-Γαζή, στο Σιβρί-Χισάρ (Ιουστινιανούπολη των Βυζαντινών) και αλλού, από όπου συγκέντρωσε, όπως αναφέρει ο ίδιος, περίπου 120 αρχαιολογικά ευρήματα (κίονες, κιονόκρανα, επιτύμβια κλπ.). Συσκευασμένα σε μεγάλες κάσες, εγκαταλείφθηκαν μετά την κατάρρευση του μετώπου στην

⁵³⁶ Η απόφαση είχε κοινοποιηθεί στην Αρμοστεία Σμύρνης και στο Τοπογραφικό τμήμα Στρατιάς Μ. Ασίας, Επιτελείον, Εν Στρατηγείω 25.6.1922 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

προκυμαία των Μουδανιών. Όπως αναφέρει στο ημερολόγιό του, τα ημερήσια καθήκοντά του περιλάμβαναν «περιοδεία εν τη πόλει, μερικάί φωτογραφείαι, βραδυπορεία, διότι ο λόχος είχαν αναχωρήσει από 4 π.μ. Αρχαιολογική έρευνα από 4 π.μ. στα νεκροταφεία και Τζαμιά Κενοτάφια Βυζαντινά (Σαρκοφάγοι)»⁵³⁷.

Οι τάφοι των αρχηγών οσμανλήδων που ο Αν. Στεφάνου αναφέρει στο ημερολόγιό του πως επισκέφτηκε («20.6.1921. Επίσκεψις εις το εσωτερικό των τάφων των Σουλτάνων Ορχάν και Οσμάν»).
Προύσα, φωτογρ. Κ. Παυλή

Ο διοικητής πυροβολαρχίας της Ανεξάρτητης Μεραρχίας Δημήτριος Αμπελάς είχε παραδώσει πολλά αντικείμενα με σχετική έκθεση στη διοίκηση της Ανεξάρτητης Μεραρχίας όταν «εγένετο γνωστόν, ότι εις όλην την εκεί περιοχήν [όπου διαδοχικώς η πυροβολαρχία μου προς ανάπαυσιν επεστάθμευεν] ευρέθησαν

⁵³⁷ «Μικρασιατική Εκστρατεία, Με τον φακό των Ανρί-Πολ Μπουασονά & Αναστασίου Στεφάνου», ό.π., 22, 28.

ελληνικαί αρχαιότητες». Η περισυλλογή τους, γράφει, αποτελούσε διαταγή της διοίκησης· παρότι, «όταν ήρχισεν η οριστική τουρκική επίθεσις, [...] θα εγκαταλείφθησαν εις Σεϊντή-Γαζή»⁵³⁸. Γιατί στην καρδιά της Τουρκίας, «την περιοχή του Σιβρί-Χισσάρ, αφθονούν τα μάρμαρα, κολώναι και αι με ελληνικάς επιγραφάς πλάκες από της εποχής του Μεγάλου Αλεξάνδρου! Πανταχού αι αποδείξεις του άλλοτε από χιλιετηρίδας ελληνισμού!». Αναφέρει και για «ιερούς θησαυρούς» στα μοναστήρια της Καισαρείας, όπως στη μονή Ταξιαρχών, «ελληνική μονή» των πρωτοβυζαντινών χρόνων. Τα σπανιότατα βιβλία από τη βιβλιοθήκη της Μητρόπολης Καισαρείας δίπλα στη Θεολογική Σχολή, ο τελευταίος μητροπολίτης της, Γερβάσιος, βοηθούμενος από ντόπιους, «συνεσκεύασαν εις επτακόσια μεγάλα κιβώτια, εις τριακόσια των οποίων εναπέθεσαν αριστουργήματα τέχνης· και τη προστασία της Επιτροπής μας διεκόμισαν εις Αθήνας, παραδώσαντες εις το Ελληνικό Κράτος» (βρίσκονται στο Βυζαντινό Μουσείο και στο Μουσείο Μπενάκη)⁵³⁹. Στο ίδιο πνεύμα, ο μητροπολίτης Ιωακείμ λίγο πριν από την κατάστροφή της Σμύρνης, συσκευάζει και φυγαδεύει αρχαιότητες της Ίμβρου της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, εκ των οποίων ορισμένες στεγάζονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λήμνου.

⁵³⁸ «Τας περισσότερας από τας αρχαιότητας, που ανευρέθησαν εις το Όλμε-Τσιφλίκ, υπάρχουσας διαταγής της μεραρχίας μας περί περισυλλογής και αποστολής εις Σεϊντή Γαζή, όπου ήδρευεν η μεραρχία μας, περισυνελλέξαμεν και αποστείλαμεν εις την μεραρχίαν» (Αμπελάς (1937) ³1967, 65-7)

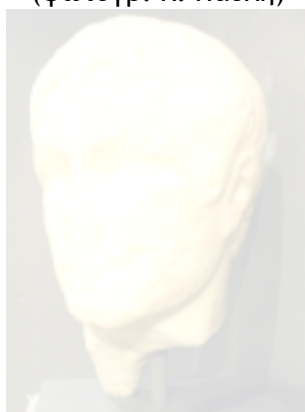
⁵³⁹ Αμπελάς (1937) ³1967, 58, 67.

Ανάγλυφο με νεκρόδειπνο από την Ίμβρο. Τέλη 2ου αι. π.Κ.Ε.
Αρχαιολογικό Μουσείο Λήμνου
(φωτογρ. Κ. Παυλή)

Πορτρέτο του αυτοκράτορα Αυγούστου από την Ίμβρο. 1ος αι. Κ.Ε.
Αρχαιολογικό Μουσείο Λήμνου
(φωτογρ. Κ. Παυλή)

Αετωματική στήλη με επιτύμβιο επίγραμμα από την Ίμβρο. Ρωμαϊκή περίοδος.
Αρχαιολογικό Μουσείο Λήμνου
(φωτογρ. Κ. Παυλή)

Τα ευρήματα που συγκεντρώνονταν αποστέλλονταν με τρένο στη Σμύρνη⁵⁴⁰. Ο Κουρουνιώτης παραδέχεται την επιστημονική άγνοια και απλοϊκότητα των κριτηρίων τους: «*Δια τους στρατιωτικούς, οι οποίοι φυσικά δεν εγνώριζαν τας εργασίας [...] τα πράγματα ήσαν όλα νέα*». Ο ίδιος, όπως και ο Λάσκαρης, δεν συμμερίζονταν «*πάντοτε την γνώμην και τον ενθουσιασμόν των στρατιωτικών δια τας ανακαλύψεις αυτάς*», ωστόσο κατανοούσαν τα αισθήματα υπερηφάνειας που οι αρχαιότητες τούς προκαλούσαν και «*ήτο πολύ δικαιολογημένη η σύστασις των προς περισυλλογήν και διάσωσιν των παραμελημένων και προωρισμένων να καταστραφώσι με τον χρόνον μικρών τούτων μνημείων*»⁵⁴¹. Ο ταγματάρχης Κατσιγιαννάκης είχε στείλει επιστολή στο διοικητή του ζητώντας οδηγίες για τη μέριμνα ανάγλυφων μαρμάρων, λάρνακες, που είχε βρει στην αγορά του χωριού Ισικλάρ, στο ένα εκ των οποίων «έβλεπε» τον Περικλή⁵⁴². Η απαντητική επιστολή του Κουρουνιώτη στην υποδιοίκηση Κρήνης για την εύρεση, κατά τη διάρκεια εργα-

⁵⁴⁰ «[...] να παραδώσητε εις τον επιμελητήν αρχαίων Ν. Λάσκαριν τα εις την Διεύθυνσιν ημών αποσταλέντα αρχαία αντικείμενα εκ Σουλτάν Ισάρ [Νύσα], Αγιασουλούκ [παλαιά Έφεσος] και Ναζλή [στην κοιλάδα του Μαιάνδρου επί της σιδηροδρομικής γραμμής Σμύρνης-Αϊδινίου]. Εντολή Υπάτου Αρμοστή, ο τμηματάρχης» (14.12.1921, Προς την Δ/σιν των σιδηροδρόμων Αϊδινίου, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁵⁴¹ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 393.

⁵⁴² «Προς την Ύπατην Αρμοστείαν Διεύθυνσιν Εσωτερικών. Η Διοίκησης Χωρ/κής Σμύρνης Προς την Ανωτέρα αυτής Διοίκησιν, Ενταύθα. Περί ευρισκομένων δυο αρχαίων μαρμάρων εν τη αγορά του χωρίου Ισικλάρ. [...] ευρίσκονται εκτεθειμένοι 2 μαρμάρيني λάρνακες αίτινες ευρεθείσαι προ ετών εις ένα αγρόν φαίνονται έχουσαι αρχαιολογικήν αξίαν, ως φέρουσαι έξωθεν διαφόρους αρχαίας παραστάσεις εν οίς και την προβολήν του Περικλέους. Επειδή όμως η κοινότης του χωρίου σκοπεί να χρησιμοποιήση τούτους δια κρήνας, παρακαλώ όπως φέρετε τ' ανωτέρω υπ' όψει της αρμοδίας υπηρεσίας δια την δέουσαν ενέργειαν. Ο Ταγματάρχης, Διοικητής Διοικήσεως, Κατσιγιαννάκης Ε.» (Βασίλειον της Ελλάδος, Ανωτέρα Δ/σις Χωροφυλακής Σμύρνης, 5.10.1921) & «Περί των εν τω χωρίω Ισικλάρ ευρισκομένων δυο αρχαίων λίθων μαρμαρινών. Λαμβάνω την τιμή να υποβάλω προσηρητημένως εν αντιγράφω, την περί του εν περιλήψει αντικειμένου [...] με την παράκλησιν όπως ευαρεστούμενοι, διατάξητε εν προκειμένω ό,τι θέλετε εγκρίνει. Ο Αντισυνταγματάρχης Ανώτερος Διοικητής [υπογραφή]» (Ελλ. Διοίκησης Σμύρνης, Γεν. Γραμματεία, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

σιών ύδρευσης, χάλκινου αγάλματος «μεγίστης αξίας κατά τους εμπειρικούς»⁵⁴³ ανέφερε ότι «η αξία του αγαλματίου τούτου είναι, αντιθέτως προς την κυκλοφορήσασα αυτόθι διάδοση, πολύ μετρία»⁵⁴⁴. Σε άλλη περίπτωση εστάλη επιστολή από την Υπομοιραρχία Εφέσου για τα 6-7 αρχαία νομίσματα που βρέθηκαν στην περιοχή Αϊδινίου από εργάτες στη σιδηροδρομική γραμμή Σταθμού Αζιζιέ. Μετά τη σχετική αλληλογραφία αποφασίστηκε η μεταφορά τους στη Σμύρνη. Αξιολογήθηκαν, και σε ενημερωτική επιστολή του Αρχαιολογικού τμήματος διευκρινίστηκε ότι «τα τέσσαρα εκ τούτων είνε τελείως άχρηστα». Όσο για τα υπόλοιπα τρία «των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, η αξία είνε πολύ μικρά»⁵⁴⁵. Τις αρχαιότητες που ο

⁵⁴³ «... καθ' όν χρόνον εν Ερυθραίς, ειργάζοντο ανασκάπτοντες οι κάτοικοι, προς διοχέτευσιν του ύδατος και τακτοποίησιν του ρου αυτού, ανευρέθη χάλκινον αγαλμάτιον, μεγίστης αξίας κατά τους εμπειρικούς, παραφυλασσόμενον ήδη εις την οικίαν του προέδρου της Κοινότητος. Παρακαλώ όθεν όπως διατάξητε πού δέον να παραδοθή τούτο, προς φύλαξιν. Ευπειθέστατος, ο Υποδιοικητής Κρήνης» (Προς: Ελλ. Διοίκηση Σμύρνης, Δ/σις Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Τμήμα Αρχαιολ/κόν, Από: Υποδιοικήσεις Κρήνης, 17.9.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁵⁴⁴ «Ο αποσταλείς αυτόθι επιμελητής των αρχαιοτήτων Νικόλ. Λάσκαρις, εκόμισεν ήδη ενταύθα και παρέδωκεν ημών το χαλκούν αγαλμάτιον. [...] Η αξία του αγαλματίου παριστώντος το πάνω ήμισυ Ερμού, ρωμαϊκών χρόνων, ουχί καλής διατηρήσεως είναι αντιθέτως προς την κυκλοφορήσασα αυτόθι διάδοση πολύ μετρία. Εντολή Υ. Α., ο Τμ. Κ. Κουρ.» (Ελλ. Διοικήσεις, Γεν. Γραμματεία, Σμύρνη, 24.9.1921, Προς τον Υποδιοικ. Κρήνης, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁵⁴⁵ «Από την Υπ/μοιραρχία Εφέσου. Λαμβάνομεν την τιμήν να διαβιβάσωμεν υμίν επί αποδείξει εν θέμα σφραγισμένον διαβιβασθέν εν Γενική Γραμματεία, ταύτη υπό της ενταύθα Διευθύνσεως των Σιδηροδρόμων Αϊδινίου και περιέχον καθ' εμφανίζεται εκ των συνημμένων εγγράφων επτά αρχαία νομίσματα ευρεθέντα τυχαίως εντός τάφου παρά τον σταθμόν Αζιζιέ, και να παρακαλέσωμεν υμάς, όπως ευαρεστούμενοι επαναφέρητε ημίν την προσηρτημένην απόδειξιν παραλαβής προσηκόντως υπογεγραμμένην. Ο Γενικός Γραμματεύς κ.ά. Ο Τμηματάρχης Σ. Βασιλειάδης». Ακολούθησε επιστολή από την «Μοιραρχία Αϊδινίου προς την Διοίκησιν Χωρ/κής Βαϊνδηρίου εις Βαϊνδήριον. Περί ανευρέσεως αρχαίων νομισμάτων. Λαμβάνω την τιμήν ν' αναφέρω κατ' αναφοράς της Υπ/χίας Εφέσου ότι την 16-9-21 εργαζόμενοι οι εργάται της εταιρείας σιδηροδρόμου Σμύρνης Αϊδινίου εις την σιδηροδρομικήν γραμμήν Σταθμού Αζιζιέ και ανοίγοντες λάκκον προς αποθήκευσιν ασβέστου εύρον εν μνημείον εντός του οποίου ήσαν 6 κεφαλαί ανθρώπων και 6-7 νομίσματα αρχαία τα οποία παρέδωσαν εις τον Σιδηροδρ. Σταθμάρχην και ούτος τα παρέδωκεν εις τον διευθυντήν της εταιρείας. Τούτο μόλις αντελήφθη ο Σταθ/ρχης Αζιζιέ Ανθ/στής Πρίφτης Ευθύμ. Μετά του Ταγμ/ρχου κ. Εξαρχάκη εξήτησαν παρά του επιθεωρητού όπως του παραδώσει τα εν λόγω νομίσματα, πλην όμως ούτε επέμενε και τους εδήλωνε ότι θα τα μετέφερεν εις Σμύρνην, ίνα τα παραδώση εις την Ελληνικήν Υπάτην Αρμο-

υπολοχαγός Παπαϊωάννου είχε συγκεντρώσει με τη βοήθεια των στρατιωτών από τα γύρω χωριά σχηματίζοντας μικρή συλλογή μπροστά από το στρατιωτικό νοσοκομείο στο Τσιβρίλ, ο Κουρουνιώτης, φτάνοντας με τους δυο επιμελητές, εκτίμησε πως δεν ήταν σπουδαία⁵⁴⁶.

Ευρήματα ανασύρονταν και κατά την εκτέλεση στρατιωτικών έργων για τη διάνοιξη δρόμων και οχυρών. Ο υπαξιωματικός πεζικού Δημήτρης Τσιρίμπας βρίσκει, σε «εκσκαφήν προς εξομάλυνσιν του παρά το αμπρί μας χώρου», μαρμάρινη λευκή επιτύμβια πλάκα, «λείψανον Ελληνισμού», με παραστάσεις. Προχωράει σε ηθολογικές εκτιμήσεις γύρω από τον θανόντα —«πρόκειται περί καλού τινος γεωργού, ζευγολάτου, διευθύνοντος επιτηδείως τα πτερόεντα ως απιούς, βόδια του» και πιθανολογεί ότι «εύρεν τραγικόν θάνατον υπό των βοών

στείαν Σμύρνης, οπότε ο κ. Ταγμ/ρχης διέταξε χωρ/κα τινα της δυνάμεώς του και ένα στρατιώτην, ίνα ακολουθήσωσιν την αμαξοστοιχίαν προς βεβαίωσιν αν όντως ούτος παραδώση ταύτα, συν τη αναφορά ότι δεν η εργασία επί του παρόντος επαύθη. Όθεν παρακαλώ όπως ευαρεστούμενοι διατάξητε ότι εν προκειμένω ηθέλατε εγκρίνει. Μονογραφή». Ακολούθησε επείγουσα επιστολή από το τμήμα Γ' της Χωροφυλακής Σμύρνης «Προς την Δ/σιν Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (Τμήμα Αρχαιοτήτων). Ενταύθα»: «Περί ανευρέσεως αρχαίων νομισμάτων. Λαμβάνω την τιμήν να υποβάλλω εν αντιγράφω την υπ. αρ. 1853/2 ε.ε. αναφοράν της Μοιραρχίας Αϊδινίου, περί ανευρέσεως αρχαίων νομισμάτων, με την παράκλησιν, όπως ευαρεστούμενοι, διατάξητε ό,τι ηθέλατε εγκρίνει. Ο Αντισυνταγματάρχης, Ανώτερος Διοικητής [υπογραφή]». Ο Κουρουνιώτης έστειλε ενημερωτικό έγγραφο της αξιολόγησής τους: «Αποστέλλω συνημμένως απόδειξιν παραλαβής επτά αρχαίων νομισμάτων [...] ευρεθέντων εις Αζιζιέ παρά του σιδηροδρομικού σταθμού και αποσταλέντων υπό της Διευθύνσεως των σιδηροδρόμων Αϊδινίου, με την παρατήρησιν, ότι τα τέσσαρα εκ τούτων είνε τελείως άχρηστα και των λοιπών δεν τριών νομισμάτων μικρασιατικών πόλεων των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων η αξία είνε πολύ μικρά. Εντολή Υπ. Αρμοστή, ο Τμημ. Κ. Κουρουνιώτης» («Προς την Δ/σιν Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Τμήμα Αρχαιοτήτων. Ενταύθα», Ελλ. Διοίκησις, Γεν. Γραμματεία, Σμύρνη, 22.9.1921 & Επιστολή Εν Αϊδινίω, 27.9.1921, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁵⁴⁶ Κουρουνιώτης, «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν», 1924, 411.

του, αφηνιασάντων κατά την καλλιέργειαν των αγρών του», την δε επιτύμβια πλάκα εικάζει ότι είχε ανεγείρει η σύζυγός του⁵⁴⁷.

Τον Ιούλιο του 1921 ο στρατός προσεγγίζει την Κιουτάχεια, με τουρκικό πληθυσμό στη συντριπτική πλειοψηφία της. Ο Κάλφογλους είχε γράψει το 1899 ότι εδώ κατασκεύαζαν σκεύη πορσελάνης, κατεργάζονταν δέρματα, όπιο και τιφτίκι (λευκό νήμα μεταξωτής υφής για κασμήρι προερχόμενο από την κατοίκια Αγκύρας), κι ότι από τους 30 χιλιάδες περίπου κατοίκους της «οι 3.000 είναι ορθόδοξοι χριστιανοί που υπάγονται στην μητρόπολη Αγκύρας» που «δεν έχουν καλές σχέσεις με τις επιστήμες», σε αντίθεση με τους παλαιότερους που «επιδείκνυαν μεγαλύτερη έφεση και είχαν κτίσει ένα μεγαλοπρεπές σχολείο»⁵⁴⁸. Ο Νικολόπουλος της Καθημερινής περιγράφει τη δοξολογία της 14ης Ιουλίου στο «παλαιόν Κοτίαιον» και τη συγκίνηση που προκάλεσε ο αλυτρωτικός λόγος του δάσκαλου Ανδρέα Ευφραμίδα όταν αναφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη της «δακρυσμένης Δέσποινας»⁵⁴⁹. Τα

⁵⁴⁷ «[...] πλαξ επιτυμβία από λευκόν, σκληρόν μάρμαρον ηκρωτηριασμένη κατά τας δυο έδρας [...] επί τη παραστάσει προέχουν ανάγλυφοι δυο κεφαλαί βοός, επί ξύλους ως ζυγού, συνδέοντος τους τραχήλους των ίσταται αετός με ημιανεωγμένας τας πτέρυγας και την κεφαλήν προς τα δεξιά εστραμμένην [...] Πιθανώς πρόκειται περί καλού τινος γεωργού, ζευγολάτου, διευθύνοντος επιτηδεώς τα πτερόεντα ως απιούς, βόδια του. Εξ ίδου πιθανόν, να θέλη να δηλώση ο γλύπτης ότι, εύρεν τραγικόν θάνατον υπό των βοών του, αφηνιασάντων κατά την καλλιέργειαν των αγρών του [...] Η επιτύμβια αύτη πλαξ ιδρύθη υπό της συζύγου τους, ως επιτρέπεται να εικάση τις εκ του κειμένου. Τω εύχεται δε όπως, και εις τον Άδην τώρα, τον ακολουθή η καλή τύχη» (Εμπρός 11.7.1922).

⁵⁴⁸ Κάλφογλους 1899, 109.

⁵⁴⁹ «Η αρχαία Φρυγική πρωτεύουσα έχει περιέλθει εις τον ελληνικόν στρατόν, προσθέτουσα ένα ακόμη τρόπαιον [...] Η Κιουτάχεια, το παλαιόν Κοτίαιον, υπήρξε μία των σπουδαιότερων πόλων της Φρυγίας [...] ο πληθυσμός ανέρχεται εις 40.000, ων Έλληνες 3000 [...] Την 14ην Ιουλίου εις τον εν Κιουτάχεια ελληνικόν ναόν εψάλη η πρώτη ιστορική δοξολογία. [...] Και όταν εν μέσω αρρήτου κατανύξεως, ετελείωσεν η δοξολογία [...] ο διδάσκαλος Ανδρ. Ευθραμίδης προσφωνεί, αρχόμενος εν μέσω σιγής: “ευλογημένος ο ερχόμενος εν ονόματι Κυρίου. Σώπασε, Κυρά Δέσποινα, και σεις εικόνες μη κλαίτε· πάλι με χρόνια με καιρούς πάλι δικά μας θάναι...”» (Νικολόπουλος [x.x.] 72-7, 119).

συστατικά της εθνικής ιδεολογίας επαναλαμβάνονταν: η προαιώνια «γη της επαγγελίας», ο θρίαμβος της «επιστροφής» που είχε επιτευχθεί και η «ιερή αναμονή» της πλήρους «εθνικής αποκατάστασης». Από τον Μπώμον, που επίσης επεσήμανε ότι στην Κιουτάχεια οι Τούρκοι «έχουσι καταθλιπτικήν υπεροχήν από απόψεως αριθμού εν συγκρίσει προς χριστιανικόν πληθυσμόν», μαθαίνουμε ότι μπαίνοντας ο στρατηγός Παπούλας νικητής στη γενέτειρα του Ρεσίτ-Πασά Κιουταχή, που κάποτε είχε ηγηθεί της πολιορκίας του Μεσολογγίου, είπε στους στρατιώτες πως αυτός, που καταγόταν από το Μεσολόγγι, πήρε εκδίκηση για «τους προ 100ετίας περίπου νεκρούς της γενετείρας του». Το ίδιο επανέλαβε και στο δήμαρχο της πόλης προσθέτοντας «Ευχαριστώ τον Ύψιστον, διότι μοί επέτρεψε να εκδικηθώ την γενέτειράν μου πόλιν»⁵⁵⁰.

Νοτιοδυτικά της Κιουτάχειας, στο Çavdarhisar/Τσαβντάρ Ισάρ (=Κάστρο του Τάταρου), υπήρχε ο τεράστιος ναός στον Ζευ, της ρωμαϊκής περιόδου, που ο Κάρολος Τεξιέ είχε μελετήσει, και ο Κουρουνιώτης είχε επισκεφθεί και αποδώσει στον Πανελλήνιο Δία, και αρχαίο κοιμητήριο που ο στρατός «χρονολόγησε» στην «ελληνική και τη ρωμαϊκή περίοδο». Οι στρατιώτες περισυνέλλεξαν πολλές πλάκες και επιγραφές σύμφωνα και με άρθρο των *Times* της Ν. Υόρκης του Ιουλίου 1921 που επιδοκίμαζε τις αρχαιολογήσεις του στρατού.

⁵⁵⁰ *Daily Telegraph* 23.7. (Γρ. Τύπου ΥΠΕΞ (εκδ.), 1921, 9-10.

Ο Μπουασονά, που διέμενε όπως και οι αξιωματικοί σε επιταγμένη οικία στην Κιουτάχεια, επισκέφτηκε με ένα αυτοκίνητο Ford τον αρχαιολογικό χώρο, 50 χιλιόμετρα μακριά, για να τον φωτογραφήσει μαζί με το στάδιο και το αμφιθέατρο, «μεγαλόπρεπο αν και σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένο», καθώς και το παράπλευρο τουρκικό κοιμητήριο με «λείψανα παρμένα από διάφορα κτήρια»⁵⁵¹.

Η αρχαιολογική θέση ανασκάφτηκε στο μεσοπόλεμο από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (DAI) και ανέδειξε δυο λουτρά, ένα θέατρο, γέφυρες, στοές και νεκροπόλεις της ρωμαϊκής περιόδου.

⁵⁵¹ Κιουτάχεια, 1921, Boissonnas 2002, 285.

Αύγουστος 1921, φωτ. Boissonnas: Αξιωματικοί και στρατιώτες στα ερείπια του ναού της ρωμαϊκής περιόδου στο Çavdarhisar (αρχαίοι Αϊζανοί)⁵⁵²

Ο Μπουασονά κατέγραψε στο ημερολόγιό του και τον ενθουσιασμό του για την «πολύτιμη μαρτυρία» που είχε να καταθέσει, που θα αποδείκνυε την «επιβίωση ελληνικής επιρροής μετά από 3.000 χρόνια στα βάθη της Μικράς Ασίας», την ομοιότητα της ενδυμασίας των χωρικών της ενδοχώρας με των Μυκηναίων που στον επόμενο σταθμό είχε εντοπίσει —ουσιαστικά μία «πολιτισμική μετάφραση» στα καθ' ημάς ενός διαφορετικού πολιτισμού που κάνει ο φωτογράφος: «Στο δρόμο συνάντησα κάτι που με γέμισε χαρά και ξαναγύρισα το απόγευμα να το φωτογραφήσω, διότι είναι μια πολύτιμη μαρτυρία για τους Έλληνες. Πρόκειται για

⁵⁵² Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ 1921, 9 & Boissonnas 2002, 146.

έναν από τους ντόπιους που οδηγούν τα μεταγωγικά κάρα ντυμένος με ένα τσόχινο πανωφόρι, αυτά που βλέπουμε στα μυκηναϊκά αγγεία. Μα απaráλλαχτο σε όλα του, μέχρι και στα κυκλικά διακοσμητικά μοτίβα στο ύψος του στήθους. Πάντα αναρωτιόμουν ξεφυλλίζοντας τα βιβλία αρχαιολογίας σε τι αντιστοιχούσε άραγε αυτό το σχήμα και είχα καταλήξει ότι επρόκειτο για ασπίδα, και ιδού η εξήγηση με σάρκα και οστά. Εάν είναι πετυχημένες οι φωτογραφίες μου, θα κάνουν αίσθηση στους αρχαιολόγους ή στο κοινό, που θα μείνει εμβρόντητο από την επιβίωση αυτής της ελληνικής επιρροής μετά από 3.000 χρόνια στα βάθη της Μικράς Ασίας»⁵⁵³.

Τις ανασκαφές των Ελλήνων στη γη που είχε υπάρξει «μέχρι των αρχαιοτάτων χρόνων Ελληνική», μια μεγάλη προσπάθεια της Ελλάδας σε ένα δύσκολο πόλεμο που ωστόσο δεν της επέτρεπε «να παραμελήσει καθόλου τα έργα της ειρήνης», «πιστή εις τας παραδόσεις της και κινουμένη υπό νομίμου μέριμνας δια την ιστορίαν και την τέχνην», είχε επαινέσει και η γαλλική *Le Temps*⁵⁵⁴. Ο ανταποκριτής της, Ρενέ Πουώ (René Puaux, 1878-1937), είχε σταλεί μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους στη Μικρά Ασία, το 1919, όπου συνδέθηκε στενά με επώνυμους Σμυρναίους. Ο Μισαηλίδης θυμάται το λογοπαίγνιό του τον Απρίλιο του 1922, όταν συναντήθηκαν στο Γυμναστήριο του «Πανιωνίου» στη Σμύρνη στη δεξίωση προς τιμήν του φιλέλληνα πολεμικού ανταποκριτή, πως «την ώρα που ο Μιχαλάκης Ροδάς παρουσίαζε την κόρη του, Ελλάδα, στον φιλοξενούμενό μας, ο τελευταίος σηκώνοντας το

⁵⁵³ Ινλάρ Κατραντζί, 1921, Boissonnas 2002, 301.

⁵⁵⁴ Αναδημοσίευση στην εφημ. *Κόσμος*, 21/3.10.1921.

ποτήρι [...], είπε καλαμπουρίζοντας, Εύχομαι στην μικρήν Ελλάδα να μεγαλώση»⁵⁵⁵. Το Υπουργείο Εξωτερικών μερίμνησε για τη συγκέντρωση και δημοσίευση των τηλεγραφημάτων των φιλελλήνων πολεμικών ανταποκριτών του 1921, όσα συντάσσονταν με την ελληνική πλευρά: «Ελληνικά ανακοινωθέντα, καίτοι συχνάκις υπερβολικά, είναι πάντοτε εν τούτοις αληθή, ενώ ειδήσεις εκ τουρκικής πηγής γενικώς είναι ψευδείς» έγραφε ο Λε Μπουβιέ⁵⁵⁶. Γενικότερα στα άρθρα τους ανιχνεύονταν τα στερεότυπα, της αναλλοίωτης «φυλής» και το προαιώνιο δίπολο Έλληνες-Πέρσες/Τούρκοι: «οι σημερινοί είναι, ως οι αρχαίοι Έλληνες. Πολεμούντες κατά του κληρονομικού αυτών εχθρού της Ασίας, φαίνονται ότι κατέχονται υπό του πνεύματος των προγόνων αυτών». Ο Μπώμον συνέδεε και το Ανατολικό Ζήτημα με τα ιδιάζοντα φυλετικά χαρακτηριστικά των Τούρκων: «Το Ανατολικόν Ζήτημα δύναται να μελετηθή κάλλιον επί τόπου. Κατάλληλος δε δια ταύτην μελέτην τόπος δύναται να χρησιμεύση πόλις Τουρκική, ως ή εις το άκρον του μετώπου τοιαύτη, όπου δύναται να μελετήσῃ τις τον Τούρκον όλως μεμονωμένον, να ιδή την αμάθειάν του, τον φανατισμόν του, την θηριωδίαν, την ρυπαρότητα και την αθλιότητά του»⁵⁵⁷.

⁵⁵⁵ Μισαηλίδης, ό.π., 1923, 272.

⁵⁵⁶ *Times*, 4.8. (Γρ. Τύπου ΥΠΕΞ 1921, 20).

⁵⁵⁷ «Θα έλεγε τις ότι αναγιγνώσκει σελίδας εκ του Ομήρου και Ηροδότου. [...] τούτο αποδεικνύει ότι η φύσις και ο χαρακτήρ του λαού τούτου και της φυλής ταύτης δεν ηλλοιώθησαν εμμή κατ' ελάχιστον, μετά πάροδον εκατοντάδος γενεών. Οι σημερινοί είναι, ως οι αρχαίοι Έλληνες. Πολεμούντες κατά του κληρονομικού αυτών εχθρού της Ασίας, φαίνονται ότι κατέχονται υπό του πνεύματος των προγόνων αυτών» (*Daily Telegraph*, 24.7. (Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ 1921, 16) & *Daily Telegraph*, 31.7. (Γρ. Τύπου ΥΠΕΞ 1921, 17)).

Και οι έλληνες δημοσιογράφοι πριμοδοτούσαν την εκστρατεία, χάρη στην οποία το επίδικο στοιχείο θα έβγαινε ωφελημένο αφού επρόκειτο για μια «εκπολιτιστική» προσφορά του ελληνισμού που πλαισίωναν οι αναφορές στα μνημεία του. Για την εφημερίδα *Πρόοδος* «επιβαλλόταν να τεθή τέρμα πλέον εις τον αγώνα κατά της τυραννίας και να ειρηνεύση τελειωτικώς η δυστυχισμένη αυτή Ανατολή. Από της απόψεως αυτής ο αγών δεν είναι απλώς Ελληνικός, είναι ανθρωπιστικός»⁵⁵⁸. Για την *Καθημερινή* αξία δεν είχε μόνο η προέλαση, αλλά η προέλαση ανάμεσα στα υλικά κατάλοιπα του «Μακεδονικού ελληνισμού» και του «Βυζαντινού πολιτισμού», «γνησίας ελληνικής τέχνης»: «η νεωτέρα Ελλάς προελαύνει εις τους τόπους του αρχαίου Μικρασιατικού Ελληνισμού. Και με την προέλασιν αυτή, ζωντανά και επιβλητικά ακόμη, απεκαλύφθησαν τα τεκμήρια της αρχαίας εκείνης Ελλάδος [...] Και σήμερον, ο προελαύνων στρατός συναντά υπέροχα και επιβλητικά τα ερείπια των αρχαίων ελληνικών μνημείων [...] Αλλ' ενώ τα μνημεία του Μακεδονικού ελληνισμού υπό την μανίαν περισσοτέρων τουρκικών αιώνων, διεσκορπίσθησαν εδώ και εκεί, ο Βυζαντινός πολιτισμός ητύχησε να διατηρήση σήμερον αφθονώτερα τα ένδοξα ερείπιά του. [...] εις το Εϋρέτ [...] διατηρούνται σήμερον τα ερείπια αρχαίου Βυζαντινού ναού, μεγαλοπρεπούς, γνησίας δε ελληνικής τέχνης, εις τον προ και νοτιοδυτικώς της Κιουτάχειας κάμπον, σώζονται σήμερον ακέραιοι θησαυροί της ωραιότερας Βυζαντινής τέχνης»⁵⁵⁹. Η Σκριπ ιστοριολογούσε: η Ελλάδα, ένα από τα τέσσερα «ανώτερα κέντρα» της Μεσογείου μαζί με την

⁵⁵⁸ *Πρόοδος*, «Εις τον Δρόμον της μεγάλης προδοκίας ο Θεός μαζί των» απόσπασμα στο, εφημερ. *Πατρίς*, 3.7.1921.

⁵⁵⁹ *Καθημερινή*, 27.7.1921.

Αίγυπτο, την Καρχηδόνα και τη Ρώμη, είχε υπάρξει το γονιμότερο χάρη στα «εντεύθεν και τα εκείθεν του Αιγαίου εδάφη», στα οποία ο ελληνικός πολιτισμός είχε ανθίσει πολύ πριν από την εκστρατεία του Αλέξανδρου· αρκούσε να σκεφτεί κανείς ότι «οι αργοναύται ωμίλουν την ιδίαν γλώσσαν με τους ανθρώπους της Κολχίδας»⁵⁶⁰. Με αφορμή την επέτειο των δυο ετών από την απόβαση στη Σμύρνη η *Αρμονία* εντάσσει το κύρος των αρχαιοτήτων στην εικόνα της ευτυχούς εκείνης στιγμής που «η Ελληνική σημαία υπερήφανη και ωραία περιήλθεν αλληλοδιαδόχως τας Μικρασιατικές εκτάσεις και ανεπετάσθη επί της Ακροπόλεως των Τράλλεων και επί των ερειπίων των ανακτόρων του Κροίσσου»⁵⁶¹. Οι ίδιες οι στρατιωτικές επιχειρήσεις με την ενόρμηση του θανάτου αποτελούσαν ύψιστο φόρο τιμής «εις τα πληρούντα πάσαν Μικρασιατικήν γωνίαν Ελληνικά και Χριστιανικά μνημεία, αφώνους μάρτυρας και θαυμαστάς των Ελληνικών και Ελληνιστικών δημιουργιών», εκείνα που θύμιζαν «τον ακμαιότατον χριστιανικόν ελληνικόν βίον της χώρας όλης μέχρι της κατακτήσεως αυτής υπό των Τούρκων», αλλά και τα αρχαιότερα, αφού «πλάκες ενεπίγραφοι διαλαλούσι το Πρωτοελληνικόν και Ελληνικόν αυτής»⁵⁶².

Με την κατάληψη του Εσκή-Σεΐρ η Αθηναϊκή σπεύδει να νομιμοποιήσει την εκεί παρουσία του στρατού ενημερώνοντας τους αναγνώστες της για «το Δορύλαιον,

⁵⁶⁰ «Αλλ' εκείνον που υπήρξε γόνιμον ήτο το χώμα της Ελλάδος [...] Αλλ' όταν λέμε Ελλάς, ιστορικώς, αρχαιολογικώς, εννοούμεν τα εντεύθεν και τα εκείθεν του Αιγαίου εδάφη [όπου] εβλάστησεν το εξαίσιον αυτό άνθος του ανθρώπου. Ο ελληνικός πολιτισμός. Τούτο δε πολύ προ της εκστρατείας του Αλεξάνδρου. Θεοί, ημίθεοι, ήρωες ήταν κοινοί. [...] Ο Ηρακλής είχε ιερά εις τα ελληνικά εδάφη. Οι αργοναύται ωμίλουν την ιδίαν γλώσσαν με τους ανθρώπους της Κολχίδας. [...] Ο Πausανίας αναφέρει πλήθος ναών και μνημείων της ελληνικής αρχαιότητος εις την Μικράν Ασίαν» (Σκριπ, 22.10.1921).

⁵⁶¹ *Αρμονία*, 2.5.1921.

⁵⁶² Σκαλιέρης, ό.π., 1922, 117, 145.

πρωτεύουσα της πλουσίας Φρυγίας» με τους «6000 Έλληνας, αγνούς, γνησίους, Ελληνοφώνους, αποίκους εδώ αφ' ης εδημιουργήθη η πόλις, από τριάκοντα δηλαδή περίπου ετών»⁵⁶³. Τον ίδιο μήνα καταλαμβάνεται και το Γκεδίζ που διέσχιζε ο ποταμός Gediz/Έρμος, βόρεια του Ουσάκ και 77 χιλιόμετρα δυτικά της Κιουτάχεια, στη θέση που καταλάμβανε η αρχαία πόλη Κάδοι σύμφωνα με την εφημερίδα *Αμάλθεια*⁵⁶⁴. Ο εκεί φρούραρχος Παπαβασιλείου υποβάλλει τον Νοέμβριο του 1921 έκθεση στο Αρχαιολογικό τμήμα Αρμοστείας υπό τον τίτλο «Περί αρχαιοτήτων της πόλεως Γκεντίζ και χωρίον Τσαβδέρ Χισάρ». Σε αυτή αναδεικνύεται η προτεραιότητα που έδιναν στο διαθέσιμο μεγάλο αρχαιολογικό πλούτο, ως καταφανές πολιτικό επιχείρημα προς τους Συμμάχους που δεν «εννοούσαν να καταλάβουν» ότι η Μικρά Ασία «αενάως υπήρξεν ελληνική και δέον να παραμείνει τοιαύτην», παρά αντιτίθονταν στην προέλαση, που θα μπορούσε «να θεωρηθή ως συνεπαγομένη σοβαράς συνέπειας»⁵⁶⁵. Γιατί οι Σύμμαχοι, πέρα από τον οικονομικό αποκλεισμό μετά την επιστροφή του Κωνσταντίνου, είχαν αποσύρει και την πολιτική υποστήριξή τους –αν, και όπως θα φαινόταν αργότερα, η αρχική σύμπλευση αφορούσε περισσότερο στο χρόνο που ήθελαν να κερδίσουν ωστόσο διευθετήσουν μεταξύ τους το Ανατολικό Ζήτημα, που ήταν το μοίρασμα της

⁵⁶³ Αθηναϊκή 17.7.1921.

⁵⁶⁴ «[...] κατέλαβον και το Γκεδίζ, όπερ κείται 40 χιλιόμετρα προς βορράν του Ουσακίου και δυτικώς του Κοτυλαίου (Κιουτάχιας), μετά του οποίου συνδέεται δι' αμαξωτής οδού, εκούσης μήκος 77 χιλιομέτρων [...] Κείται επί της θέσεως εις ην ευρίσκετο κατά την αρχαιότητα η πόλις Κάδοι, ήτις ήκμαζε κατά την μακεδονικήν εποχήν, ως και κατά την βυζαντινήν κατόπιν, ούσα έδρα επισκόπου. Επί βράχου δ' ύπερθεν της πόλεως σώζονται τα ερείπια αρχαίου φρουρίου, του οποίου αι κλίμακες αι οδηγούσαι προς την κορυφήν, είναι εσκαμμένοι εντός του βράχου» (*Αμάλθεια* 2/15.9.1921).

⁵⁶⁵ *Daily Telegraph*, 13.8. (Γρ. Τύπου ΥΠΕΞ. 1921, 27).

Αυτοκρατορίας. Ο φρούραρχος Παπαβασιλείου αποκαλύπτει τον καταλυτικό ρόλο που θα μπορούσαν να παίξουν οι ανασκαφές στις εθνικές διεκδικήσεις: «*καθήκον έχομεν απαράβατον προς το εθνικόν συμφέρον να ενεργήσωμεν όσον το δυνατόν τάχειστα ανασκαφήν εις αμφοτέρας τας πόλεις*» ώστε να «*φέρωμεν εις φως το εθνικόν ημών μεγαλείον και δόξαν, ίνα εξ αυτών διαπιστευθή εις τους ισχυρούς της γης της σήμερον η γνησιότητα της Ελληνικής ταύτης γης*». Ένας ακόμα δεινός ιδεολόγος του έθνους ο φρούραρχος, θεωρεί πως οι Ευρωπαίοι «*προ τοιούτων αποδείξεων θα θέσωσι κατά μέρος τα κρατικά των συμφέροντα και κατά την εμὴν γνώμην θα παραδεχθώσιν οριστικώς ότι η γη αυτή όπου αενάως υπήρξεν ελληνική και δέον να παραμείνει τοιαύτην*». Πιστεύει και στην «καλή μοίρα», που είχε βοηθήσει στην παρούσα συγκυρία «*υμὰς τους απογόνους του Σωκράτους και Φειδίου, του Περικλέους και Κείμωνος, του Μιλτιάδου και Θεμιστοκλέους και τέλους του μεγάλου Αλεξάνδρου όστις έφερεν δια της πολεμικής αυτού ισχύος και πνεύματος [...] τα φώτα του Ελληνικού πολιτισμού και επιστήμας, άτινα διεχύθησαν εντεύθεν προς τους λοιπούς λαούς, να επανακτήσωμεν δια της ισχύος μας την χώραν των προγόνων μας*». Περιηγούμενος στο Γκεδίζ κράτησε σημειώσεις για τα ευρήματα που «αποδείκνυαν» ότι «*ήτο αρχαία Ελληνική πόλη*», το αρχαίο θέατρο, τα αρχαία ανάκτορα, τα δυο αγάλματα —πολεμιστής με πανοπλία και γυναίκα—, τις λάρνακες και τις κρήνες με τις επιγραφές. Σύμφωνα με τα «*ανωτέρω ανακαλυφθέντα και ελθόντα εις φως*», κάτω από τη γη κρυβόταν «*ανυπολόγιστος εθνικός πλούτος*» δυνάμενος να συντελέσει «*εις την αποκατάστασιν του Εθνικού μας έργου*

περισσότερον, παρά μίαν απλήν στατιστική έκθεσις περί των κατοικούντων την χώραν ταύτην»: όπως και οι άλλοι ιδεολόγοι της εποχής του επιζητά να επιβεβαιώσει την ελληνικότητα της Μικράς Ασίας με βάση τον ιστορικό ορισμό και όχι την εθνολογική σύνθεση του τόπου. Όσο για τους Τούρκους, είναι έθνος ανάξιων· είναι μόνο «επιδρομείς» στις «ελληνικότερες τούτες χώρες, κατασπληλώσαντες ως είναι γνωστόν εις πάντας το Εθνικόν μας μεγαλείον θάψα-ντες μετ' αυτού και τον Εθνικόν της Ελλάδας πλούτο»⁵⁶⁶.

Ο πατριωτισμός του Παπαβασιλείου εκτιμήθηκε ιδιαίτερα από τον αντιπρόσωπο της Αρμοστείας Σμύρνης στο Ουσάκ Α. Κυριακίδη, που απέστειλε επιστολή στην Αρμοστεία ζητώντας να εκφράσουν στον φρούραρχο «τον έπαινον υμών δια τας πολυτίμους υπηρεσίας και χρησίμους πληροφορίας άς παρέχειν εκάστοτε». Και θα

⁵⁶⁶ «Περιφερόμενος τη πόλη Γκεντίζ ως και τα ανατολικά αυτής υψώματα ανεκάλυψα αρχαιότητας εκ των οποίων αποδεικνύεται ότι η πόλις Γκεντίζ ήτο αρχαία Ελληνική πόλη [...] Το γεγονός όπερ εφήλκεισε την προσοχήν μου και με καθωδήγησεν εις την εξακρίβωσιν της αρχικής τοποθεσίας της πόλεως είναι δυο αγάλματα ύψους ενός και ημίσεως μέτρου παριστάνοντα το μεν πολεμιστήν μετά της πανοπλίας του το δε γυνήν ημίγυμνον με μίαν απλήν εσθήτα και τα οποία έχουν χρησιμοποιηθή παρά των Τούρκων ως απλοί λίθοι εις την κατασκευήν της γεφύρας της προ των στρατώνων και επί της οδού Γκεντίζ-Κιουταχίας και εις το μέσον ακριβώς [...] Άμα τη αποκαλύψει τούτων παρ' εμού διέταξον και αφαιρέθησαν οι λίθοι ως και το αμμοκονίαμα του τοίχου της γέφυρας [...] επείσθην ότι τούτο είναι ακέφαλον. Το άγαλμα τούτο του πολεμιστού παρουσιάζει ανάστημα υπερφυσικών και είναι καταφανεστάτη η τέχνη και η δεινότης του γλύπτου. Άμα τη ανακαλύψει των δυο τούτων αγαλμάτων περιήλθον άπασαν την πόλιν και ανεύρον [...] κρήναι, πλάκας και λάρνακαι μετ' επιγραφών των οποίων έλαβα αντίγραφα και σχεδιαγράμματα κατά το δυνατόν ακριβή. [...] Μεταξύ άλλων εύρων τον εβδομηκοντούτην Οθωμανόν ιατρόν [...] Έλλην την καταγωγήν εξισλαμισθείς δε προς 45ετίας [...] διετήρησε και διατηρεί [...] εν τη ψυχή του την Ελληνική του καταγωγήν και ομιλεί καθαρώτατα και επιστημονικώς την ελληνικήν μητρικήν του γλώσσαν και εξ αυτής ανήλθεν εις το αξίωμα του επιστήμονος. Μαθών δε ότι ασχολούμαι εις την ανεύρεσιν αρχαιοτήτων της πόλεως εκουσίως και αυτοβούλως προσεφέρθη και μυστικώ τω τρόπω μοι διηγήτω ότι την παράδοσιν εγνώριζεν περί των αρχαίων πόλεων [...] Πληροφορηθείς ότι σώζονται εισέτι [...] τα αρχαία ανάκτορα και το θέατρον [...] μετέβην επί τόπου και εθαύμασα το μεγαλείον της τέχνης και την επιβλητικότητα του μεγάρου [...] Λόγω της αρχαιοτάτης και της θαυμασίας αυτού τέχνης επέβαλε τον σεβασμόν και εις αυτόν τον αμαθή Τουρκικόν λαόν ως και στους Κυβερνήτας αυτόν μέχρι σημείου ώστε εξεδόθη ειδικός “Σουλτανικός Ιραδές” περί σεβασμού των αρχαιοτήτων αυτών [...]. Εν Γκεντίζ τη 15η Νοεμβρίου 1921, Ο Φρούραρχος Παπαβασιλείου» (Έκθεσις αρχαιοτήτων της πόλεως Γκεντίζ, Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

ενημερώσει το Αρχαιολογικό τμήμα για τα «*δύο αγγεία μεγάλης αρχαιολογικής αξίας*» που είχε «*εκτιμήσει*» ο φρούραρχος, ώστε να παραληφθούν για να αποσταλούν στο «*Εθνικόν ημών Μουσείον*»⁵⁶⁷.

Σχέδια του φρούραρχου Παπαβασιλείου
(Εθνικό Αρχείο Μνημείων)

Η «*αυτονομία της Φρυγίας*» εντάσσεται στο οικείο ιδεολόγημα. Την ανακηρύσσει σε μια απέλπιδα ύστατη προσπάθεια ο Δημήτριος Θεοτόκης (1873-1923), διοικητής Πεζικού της Ανεξάρτητης Μεραρχίας που θα χτίσει μέσα στην καταστροφή το δικό της έπος, οφειλόμενο σε μεγάλο βαθμό στην ειλικρίνεια της διοίκησης που συσπείρωσε τους στρατιώτες και πέτυχε να φτάσουν με μηδαμινές απώλειες στο Δικελί⁵⁶⁸. Βασιζόταν στο σχέδιο του Στεργιάδη για αυτόνομο «*Μικρασιατικό κράτος*» στην Ιωνία σύμφωνα με την προκήρυξη της 18ης/31 Ιουλίου 1922 που

⁵⁶⁷ Ελλ. Διοίκησις Σμύρνης, Αντιπρόσωπος Υπάτης Αρμοστείας, Εν Ουσάκ τη 18.11.1921 & Προς την Υπάτην Αρμοστείαν. Γεν. Γραμματείαν εις Σμύρνην», Ελλ. Διοίκησις Σμύρνης, Αντιπρόσωπος Υπάτης Αρμοστείας, Εν Ουσάκ τη 4.12.1921 (Εθνικό Αρχείο Μνημείων).

⁵⁶⁸ Μαργαρίτης 2007, 99-100 & Μουντούρης 1928, 116-127.

αναγνώσθηκε στη Σμύρνη: δεν θα είχε επίσημη θρησκεία, ούτε εθνικό χαρακτήρα, και θα βρισκόταν υπό την «ψιλή επικυριαρχία» του Σουλτάνου. Αλλά δεν περιορίστηκε στην Ιωνία και σε τμήματα από τις όμορες περιοχές. Επεκτάθηκε στο Seyitgazi/Σειϊντή Γαζί, 56 χιλιόμετρα ανατολικά της Κιουτάχεια (από τη Σμύρνη χιλιόμετρα 377) και από την Άγκυρα περίπου 172 χιλιόμετρα. Η περιοχή φημιζόταν για τα ανάκτορά της, μεγαλοπρεπή κτήρια των βασιλιάδων της Φρυγίας, και η χρήση του αρχαίου ονόματος της ευρύτερης περιοχής κατά την ανακήρυξη της «αυτονομίας» της γίνεται κατανοητή από τις εξηγήσεις του λοχαγού Αμπελά: αδιάλειπτα είχε υπάρξει ελληνική «η κατά την απωτάτην αρχαιότητα ελληνική Φρυγία», αρχικά «παρά των στρατευμάτων του μακεδόνα Μεγάλου Αλεξάνδρου», στη συνέχεια «επί δυο περίπου αιώνας παρά του ελληνικού Βασιλείου της Περγάμου» και «παρά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, της οποίας επί πολλές εκατονταετηρίδας απετέλει μίαν εκ των χωρών της» και τώρα, από τον Ιούνιο του 1921 που κατελήφθηκε «παρά των στρατευμάτων του ελληνικού Κράτους». Η «αυτονομία» εορτάστηκε σε κωμοπόλεις και χωριά με τη συμμετοχή των τούρκων χωρικών που υποχρεώθηκαν να χορέψουν ενθουσιωδώς υπό τους ήχους της ελληνικής στρατιωτικής μπάντας στις πλατείες των απομακρυσμένων εκείνων χωριών και κωμοπόλεων⁵⁶⁹.

⁵⁶⁹ Αμπελάς (1937), ³1967, 44, 58-59, 118 & Κλεάνθης 1996, 206.

«Η κατ' Ιούλιον 1922 κήρυξις και εν Σεϊντή-Γαζή, της αυτονομίας της Φρυγίας. Ο εις το παράθυρον με πηλήκιον, ο μέραρχος συνταγματάρχης Θεοτόκης»⁵⁷⁰

Στο ημερολόγιο του αγρινιώτη φοιτητή ιατρικής, λοχία τραυματιοφορέα στην V Μοίρα, Αγαμέμνονα Πολίτη (1896-1965), διαβάζουμε ότι η κωμόπολη στην οποία έδρευε απομονωμένη η Ανεξάρτητη Μεραρχία όφειλε το όνομα στον αγιοποιημένο μουσουλμάνο πολεμιστή Seyyid Battal Ghazi που έζησε —λένε— κατά τον ύστερο 8ο αιώνα και πολέμησε εναντίον των Βυζαντινών με το στρατό του χαλιφάτου των Ομαγιαδών (Umayyad). Μετά τις πρώτες μέρες της ξεκούρασης είχε επισκεφτεί «το ωραιότατον άλλοτε χριστιανικόν μοναστήριον και τώρα τουρκικόν τέμενος», περπατώντας ανάμεσα στα κατάκλειστα καταστήματα όπου μόνο η πελώρια σημαία του νεοαφικθέντα πρίγκιπα στρατηγού Ανδρέα κυμάτιζε. Σε τουρκικό μνήμα παρατήρησε μαρμάρινη πλάκα που έφερε τρεις σταυρούς, «απαράλλαχτους

⁵⁷⁰ Φωτογραφ. στο Βιβλίο του Αμπελά ό.π., 177.

εκείνων, οι οποίοι στολίζουν τα άμφια των αρχιερέων μας»⁵⁷¹. Από επιγραφή στην ελληνιστική κοινή ο Πολίτης συμπεραίνει ότι μαρτυρείται «αβιάστως η χριστιανικότητα και η ελληνικότητα του χώρου» και από ρητό που ανέγραφε «Αλεξάνδρω υπέρ γλυκυτάτης πατρίδος μοχθήσαντι» συμπεραίνει ότι αναφέρεται «εις τον Μέγαν Αλέξανδρον». Για την ελληνικότητα και τη χριστιανικότητα του τόπου τον πείθει, ακόμα περισσότερο, ο πολυτελής τάφος βυζαντινής πριγκίπισσας της γενιάς των Κομνηνών που ο τούρκος στρατηγός είχε νυμφευτεί: οι δυο τάφοι «ευρίσκονται εις μίαν πολυτελεστάτην αίθουσαν. Ο εις είναι της Ελληνίδος Βασιλοπούλας θυγατρός του αυτοκράτορος Μιχαήλ Κομνηνού και ο έτερος του ενδόξου Τούρκου στρατηγού Σεϊντή-Γαζί, όστις μετά τον θάνατον της ερωμένης του απέθανεν εκ λύπης και διέταξεν να ταφή πλησίον της»⁵⁷². Ο λοχαγός Αμπελάς επίσης μεταφέρει την «πολύν ενδιαφέρουσαν δια τους έλληνας ιστορίαν», ουσιαστικά μια προφορική παράδοση που γνώριζαν και αφηγούνταν και οι δερβίσηδες για το «ευγενέστατο λουλούδι της λαμπράς αυλής της Κωνσταντινουπόλεως» που είχε φέρει «αιχμάλωτον και σκλάβα του επιστρέφων ο Σεϊντή από μίαν εκδομήν νικηφόρον κατά του Βυζαντίου». Η σκλάβα «δεν εμίσησε τον δυνάστην της, τον ηγάπησε» και «οι δυο ερασταί δεν εχωρίσθησαν και εζήτησαν να ταφούν μαζί, όπως και ετάφησαν». Γύρω από τη σαρκοφάγο της Ειρήνης υπήρχαν τέσσερα

⁵⁷¹ Πολίτης 2009, 55.

⁵⁷² «Το κάτωθι ρητόν μαρτυρεί αβιάστως την χριστιανικότητα και την ελληνικότητα του χώρου: “Η Βουλή και ο Λαός Νακολέων παρά τον Κλαυδιανόν ήγειρεν ηρώον ένδοξον αυτών εις την πατρίδα, ευεργεσιών ίδρυσε και ετίμησε αναστησάσης τον ανδριάντα ιδίοις χρήμασι”. Ολίγον τι πέραν άλλο ρητόν αναφερόμενον εις τον Μέγαν Αλέξανδρον λέγει: “Αλεξάνδρω υπέρ γλυκυτάτης πατρίδος μοχθήσαντι”» («Σεϊντή-Γαζή, 1921» στο, Πολίτης 2009, 46, 48-49).

μεγάλα κηροπήγια με ανάγλυφες εικόνες της Παναγίας και μισοσβησμένες ελληνικές επιγραφές, «μία και τούτο απόδειξις, ότι είχε πρωτοκατοικηθή από τους, από Καυκάσου και Κολχικής ορμηθέντας, πρωτοέλληνας». Και τα αυτοκρατορικά νομίσματα με την επιγραφή στα ελληνικά ΝΑΚΟΛΕΩΝ μαρτυρούσαν «ότι εις μεταγενεστέρους χρόνους αποτελεί ανθούσαν ελληνικήν πόλιν»⁵⁷³.

Στις συλλέξεις αρχαιοτήτων που ο στρατός εκτέλεσε μετά από διαταγή της διοίκησης της Μεραρχίας βρέθηκαν πολλά αντικείμενα που ο λοχαγός Αμπελάς της παρέδωσε με σχετική έκθεση. Ανάμεσά τους αντικείμενα με επιγραφές στην ελληνική όπως «Η ΒΟΥΛΗ ΚΑΙ Ο ΔΗΜΟΣ ΠΡΥΜΝΗCCEΩΝ» που παρέπεμπαν στην Πρυμνησό, η επιγραφή «ΚΑΡΚΙΟ ΦΝΑΘΝ» στο βορειοδυτικότερο χωριό Σούζα-Άδην και η επιγραφή «ΚΑΤΑΚΚΕΛΕΝΘΕΟΝ ΕΥΧΑΣ ΕΝΘΑΔΕ ΘΟΝΤΙ CYN ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ» σε νεκροταφείο ΒΔ του χωριού Ισπάς. Επιγραφές βρέθηκαν και στο μοναστήρι του Σεϊντή-Γαζή, εντοιχισμένες και ενίοτε «ανορθόγραφες από τους τότε λιθοξους» και με λέξεις «ακατανόητες».

⁵⁷³ Αμπελάς (1937), ³1967, 59-60.

Την περιοχή ο Ξενοφών (και οι Βυζαντινοί) ταύτιζε με τη «Νακώλεια» «Ἰς γάρ ὁ τύραννος Προκόπιος ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀρμηθεὶς ἔτοιμος ἦν ἐπιστρατεύειν τῷ βασιλεῖ, πυθόμενος ὁ Οὐάλης φθάνει ἐκ τῆς Ἀντιοχείας ἐλάσας, καὶ συμβάλλει τῷ Προκοπίῳ περὶ πόλιν τῆς Φρυγίας, ἥ προσωνομία Νακώλεια» (Σωκράτους Σχολαστικού, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 4:5).

«Αρχαία ελληνική πλαξ με ελληνικές επιγραφάς, χρησιμοποιούμενη, ίσως από χιλιετηρίδων ως κρήνη», σύμφωνα με τον λοχαγό Αμπελά⁵⁷⁴

Βρέθηκαν και χάλκινα νομίσματα. «Εκτιμήθηκαν» από αξιωματικούς πως ήταν «του αυτοκράτορος Βυζαντίου και κατόπιν αγίου Κωνσταντίνου⁵⁷⁵». Όπως μαθαίνουμε από το λοχαγό πολλά τέτοια νομίσματα διέθετε η «εν Αθήναις κατοικούσα οικογένεια του τότε μεράρχου μας Δ. Θεοτόκη, προς τον οποίον εδώρηναν αυτά τούρκοι της πόλεως Σεϊντή-Γαζή»⁵⁷⁶.

⁵⁷⁴ Φωτ. στο, Αμπελάς, ό.π., 81.

⁵⁷⁵ Αν ακολουθήσουμε το αστικό παράδειγμα διαίρεσης της βυζαντινής ιστορίας (των αυτοκρατορικών περιόδων και όχι της ομοιογένειας των σχέσεων παραγωγής), ο Κωνσταντίνος για άλλους ιστορικούς δεν αποτελεί αυτοκράτορα του Βυζαντίου αφού η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία διαιρέθηκε το 395 επί Θεοδοσίου, που θεωρείται έτος απαρχής της βυζαντινής ιστορίας.

⁵⁷⁶ Αμπελάς (1937), ³1967, 67.

Νομίσματα από την Πρυμνησό της Φρυγίας των ρωμαϊκών χρόνων, περιόδου 240-260 Κ.Ε. (MIDAC, με προτομή Βασιλιά Μίδα με φρυγικό καπέλο & ΠΡΥΜΝΗCCEΩΝ, με Δικαιοσύνη που κρατά ζυγαριά και σκήπτρο) και επί Σεπτίμου Σεβήρου, 193-211 Κ.Ε. (ΒΟΥΛΗ & ΠΡΥΜΝΗCCEΩΝ με Δικαιοσύνη που κρατά ζυγαριά)

Τα μνημεία με τα αρχαιοελληνικά μοτίβα και οι Βυζαντινοί ναοί, το ασφυκτικό πλαίσιο της αρχαιολατρικής παιδείας και της προπαγάνδας για την «ελληνική» Μικρά Ασία και για το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες της Πόλης, και οι κακουχίες του πολέμου, δημιουργούσαν φορές εμμονές και παραισθήσεις στους ταλαιπωρημένους στρατιώτες. Μία ώρα από το Σεϊντή-Γαζή, στο χωριό Ιλμέ-Τσιφλίκ που είχαν εγκαταλείψει οι κάτοικοί του μόλις είχαν μάθει για την πρώτη ακόμα προέλαση, είχε εγκατασταθεί η πυροβολαρχία του λοχαγού Αμπελά. Και ήταν ένα πρωινό του Μάρτη του 1922 όταν ένας στρατιώτης που είχε ονειρευτεί το σπήλαιο και τον γήλοφο που ήταν έξω απ' το χωριό επισκέφτηκε το λοχαγό Αμπελά για να του αναφέρει το όνειρό του: μια μαυροφορούσα που του συστήθηκε ως η Παναγία του ζήτησε να μη σταβλίζουν τα ζώα στο παρακείμενο σπήλαιο γιατί ήταν ναός της. Ονειρεύτηκε και αρχαίους οπλίτες που τον είχαν διατάξει να ανασκάψει στον τεχνητό γήλοφο έξω από το χωριό —ταφικό τύμβο— γιατί εδώ είχαν ενταφιαστεί μαζί με «άλλους έλληνες οπλίτες της αρχαιότητας». Ο στρατιώτης επανερχόταν, λέγοντας ότι έβλεπε τα ίδια όνειρα. Αξιωματικοί επισκέφθηκαν και περιεργάστηκαν

τη σπηλιά και εντόπισαν «καταφανέστατα ίχνη ανάγλυφων εικόνων· εξ' ού εξελάβομεν, ότι επρόκειτο περί εκκλησίας των πρώτων ετών του χριστιανισμού [...] εκ σεβασμού, και επίσης επειδή είχαν παύσει αι βροχαί της ανοίξεως, ενεσταυλώσαμεν τα κτήνη εκτός του σπηλαίου εις επί τούτοις κατασκευασθέντα υπόστεγα εν υπαίθρῳ». Κάποιο απόγευμα, κι ενώ ο λοχαγός δειπνούσε με άλλους αξιωματικούς, ο ίδιος στρατιώτης δημιούργησε αναστάτωση στη μονάδα· είπε ότι εισήλθαν στο κατάλυμα, ζωντανοί αυτή τη φορά, οι αρχαίοι οπλίτες, και τον χαστούκισαν επειδή δεν είχε εκτελέσει τις διαταγές τους· αξιωματικοί και στρατιώτες τον άκουγαν θορυβημένοι από το γεγονός ότι το μάγουλό του ήταν κοκκινισμένο. Καθώς στο χωριό είχαν βρεθεί αρκετές επιτύμβιες πλάκες και «μνημεία με ελληνικάς επιγραφάς, τα οποία εις το όπισθεν αυτών μέρος έφερον ομοιοτύπως παραστάσεις στεφάνου», και υπό την επιμονή του στρατιώτη, διατάχθηκε η ανασκαφή του τεχνητού γήλοφου σε βάθος 2-3 μέτρων, «ειργάζοντο δε και απησχολούνται ευχαρίστως οι άνδρες». Οι ανασκαφείς εντόπισαν το αυτονόητο περιεχόμενο ενός ταφικού τύμβου: σκελετούς, θραύσματα κιόνων και αγγείων. Δεν προχώρησαν σε μεγαλύτερο βάθος που θα αποκάλυπτε κατάλοιπα από προγενέστερους ενταφιασμούς: ο τύμβος είχε «μέγα ύψος και εξαιρετικά μεγάλην έκτασιν» και δεν είχαν μεταφορικά μέσα για τα χώματα.

Η πυροβολαρχία έφυγε από το Ιλμέ-Τσιφλίκ. Ο τρόπος ανασκαφής λόγω της άγνοιας δεν θα μπορούσε να είχε δώσει αποτελέσματα σε βάθος: όταν ο

αρχαιολόγος Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς συνάντησε τον λοχαγό Αμπελά στην Αθήνα του είπε πως έπρεπε να είχε ανασκάψει τον τύμβο διαγώνια⁵⁷⁷.

Ο μεγάλος αριθμός αρχαιοτήτων οδήγησε, από τον Ιούλιο του 1921, στη δημοσίευση άρθρων διαμαρτυρίας για την ολιγωρία του Ελληνικού Βασιλείου. Ο υπαξιωματικός Δ. Τσιρίμπας που επιδοκίμαζε την προσπάθεια να συγκεντρωθούν τα «λείψανα των προγόνων μας» ώστε «να τα περισυλλέξωμεν εις το Εθνικόν μας Μουσείον» είχε στείλει από το μέτωπο Δορυλαίου επιστολή στην εφημερίδα *Εμπρός* όπου πληροφορούσε ότι «κατά τας πορείας μας προς Άγκυραν συνηντήσαμεν τόσα και τόσα γλυπτά, ως και επιγραφάς ελληνικάς» σε χωριά, εντειχισμένα σε τουρκικά κτίρια και τάφους, ή διάσπαρτα στους αγρούς. Την ευγενική εξύμνηση της πατρώας κληρονομιάς διαδεχόταν η πικρία· «με χαράν μας τα συνηντώμεν, ως αν επανεβλέπομεν ομοεθνείς μας, προγόνους μας, πατέρας μας, αλλά αντιπαρερχόμεθα αδιάφοροι». Και εγκαλούσε το κράτος που δεν φρόντιζε για την περισυλλογή τους. Δεν επρόκειτο για «νεκρά κειμήλια» αλλά για «ναρκωμένα κάτω από τη γη» που το «απειλητικό πόδι του Τούρκου» προσπερνούσε πατώντας πάνω τους. Αλλά τώρα, που το «αίμα των ηρώων» τα είχε ποτίσει, είχαν νεκραναστηθεί και «επρόβαλον υπέρ την επιφάνειαν της γης, να μας πείσουν δια μίαν ακόμη φορά ότι ο Έλλην εδώ έζησε, διέπρεψεν». Οι αρχαιότητες ήταν «πλούτος αρχαιολογικός

⁵⁷⁷ Αμπελάς (1937), ³1967, 60-65.

ιδικός μας, έργα των χειρών των πατέρων μας, κληρονομικώς ανήκοντα εις ημάς»⁵⁷⁸.

Η Σκριπ επίσης στηλίτευε την απουσία των αρχαιολόγων απέναντι στους «ελληνικούς θησαυρούς»⁵⁷⁹, εγκαλώντας τους για ολιγωρία ακόμα κι όταν η προέλαση είχε ολοκληρωθεί και ο στρατός είχε επανέλθει στις πρότερες θέσεις, ότι δεν οργανώθηκαν ως όφειλαν, δεν ακολούθησαν το στρατό «*δια την εκτέλεσιν του υψηλού καθήκοντος της ανευρέσεως των μνημείων του ελληνικού κόσμου*» που είχαν διασωθεί από «*την αμάθειαν και την κτηνωδίαν του Τούρκου*» και είχε χαθεί η ευκαιρία να αποδοθούν «*εις τα μουσεία μιας ελευθέρας ελληνικής Μικράς Ασίας*»⁵⁸⁰.

Ο Παπούλας «έβλεπε» την προέλαση προς την Άγκυρα, 579 χιλιόμετρα από τη Σμύρνη, ως θέμα παγκοσμίου απαίτησης και ενδιαφέροντος⁵⁸¹. Και αποφασίστηκε παρά τις «ενδείξεις ότι ο Κεμάλ μεταφέρει πολύ υλικόν επί νέων οχυρών θέσεων εις

⁵⁷⁸ Δημήτριος Τσιρίμπας, 12ον Πεζικόν Σύνταγμα, «Οίκτος δια τα Εδώ Λείψανα του Ελληνισμού! - Μέτωπον Δορυλαίου, Τ.Τ. 915», *Εμπρός*, 11.7.1922:1-2.

⁵⁷⁹ «Υπάρχει ήδη άραγε εις την Μικράν Ασίαν επαρκές επιτελείον Ελλήνων επιστημόνων και ανθρώπων της τέχνης δια να φέρη εις το φως ό,τι εκάλυπτε υπό τα μνημεία του αρχαίου ελληνικού κόσμου το τουρκικόν σκότος, τα οποία αποτελούν θησαυρούς ελληνικούς, ελληνικού πολιτισμού και ελληνικής ακμής;» (Σκριπ, 20.7.1921).

⁵⁸⁰ «Τι έγινεν από το ελληνικόν κράτος δια τους ελληνικούς αυτούς θησαυρούς τους ευρισκομένους ακόμη υπό την Μικρασιατικήν γη, τους περιωθέντας από την αμάθειαν και την κτηνωδίαν του Τούρκου του μεταβάλλοντος τα αρχαία μάρμαρα όπου τα ευρήκεν εις ύλην προς οικοδόμησιν; Ηκολούθησεν τον ελληνικόν στρατόν η στρατιά των αρχαιολόγων που έπρεπε να οργανωθή δια την εκτέλεσιν του υψηλού καθήκοντος της ανευρέσεως των μνημείων του ελληνικού κόσμου; [...] Η Ελλάς δεν έπρεπε να αναμένη την πολιτικήν έκβασιν του ζητήματος της Μικράς Ασίας και να παραλάβη και να φυλάξη εις τα μουσεία της τους θησαυρούς της ελληνικής εκείνης γης, δια να τους αποδόση μόνον εις τα μουσεία μιας ελευθέρας ελληνικής Μικράς Ασίας» (Σκριπ 22.10.1921).

⁵⁸¹ «Ο Ελληνικός στρατός, εξεπλήρωσεν τις υποσχέσεις του προς όλον τον κόσμον· πιστεύει δε ότι θ' αποδοθή τώρα δικαιοσύνη εις απάσας τας Ελληνικάς διεκδικήσεις» (*Times* 25.7., Γρ. Τύπου ΥΠΕΞ 1921, 16).

100 περίπου χιλιόμετρα από Αγκύρας» και ότι ο «Κεμαλικός στρατός υπερέβαινε τας 100 χιλιάδας ανδρών εφωδιασμένοι δι' όπλων και πολεμοφοδίων ρωσικών»⁵⁸². Αλλά για το Επιτελείο αποτελούσε τη μόνη λύση για τη διαφύλαξη του γοήτρου του αφού, «η επιστροφή εις την ζώνην των Σεβρών ή άλλην παραπλησίαν θα ισοδυνάμει προς οικειοθελή πλήρη παραίτησιν όλων των εκ της νίκης κτηθέντων και θα κατεδείκνυνεν αδικαιολογήτως ανωφελείς όλας τας γενομένας θυσίας»⁵⁸³. Ο Βενιζέλος είχε επισημάνει την επικινδυνότητα του σχεδίου στον στρατηγό Δαγκλή⁵⁸⁴ αλλά εκείνος, όπως και ο Δ. Γούναρης και ο Νικόλαος Στράτος, μιλούσε για «εκπολιτιστικόν αγώνα»: «ο διαρκής πόλεμος κατά των βαρβάρων της Ασίας» δεν θα σταματούσε «εφ' όσον οιονδήποτε τεμάχιον ελληνικής γης ευρίσκετο υπό την ξένην δεσποτείαν»⁵⁸⁵. Η Σκριπ, βέβαιη ότι επρόκειτο για «σκοπό ανώτερο» αφού στόχευε στη συντριβή του «απολίτιστου εχθρού», θύμιζε πως ο ελληνισμός «μέσα εις ένα μόνο αιώνα από τα ερείπια και τα ράκη» είχε καταφέρει να ανασχηματίσει «την χλαμύδα του αρχαίου του μεγαλείου». Παρότι «βρέφος, ενεδύθη την

⁵⁸² *Daily Telegraph* 2.8 & *Daily Telegraph* 4.8. (Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ, 1921, 19, 21).

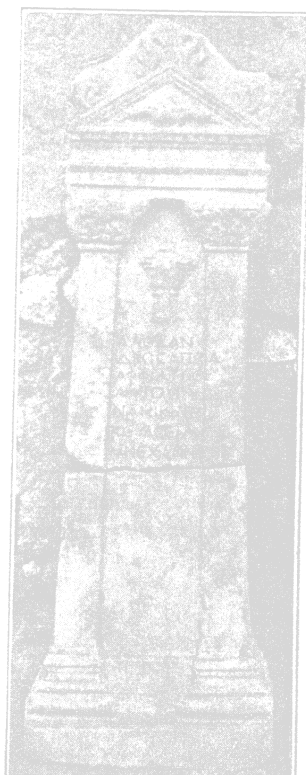
⁵⁸³ Πολεμική Ιστορία Ελληνικού Έθνους [χ.χ.], 94.

⁵⁸⁴ «“Φίλτατε Στρατηγέ [...] Εν τοιαύτη δε περιπτώσει η κατάληψις της Αγκύρας δεν θα μας παράσχη ωφελείας αναλόγους προς τα προερχομένας εκ της απομακρύνσεως από τας αληθείς βάσεις μας. Διότι δεν πρέπει να λησμονώμεν ότι η Άγκυρα δεν είναι η πραγματική πρωτεύουσα του εχθρού. Είναι πόλις τετάρτης τάξεως, προσωρινώς μόνο χρησιμεύουσα ως κέντρον του Κεμαλικού κινήματος. Η αληθής πρωτεύουσα ή Κωνσταντινούπολις, ής η πτώσις θα είχε τρομεράν απήχησιν εις την ψυχήν των Τούρκων και θα τους έπειθεν ότι η ήττα είναι θέλημα του Αλλάχ, όχι μόνον δεν κινδυνεύει, αλλά με την ακύρωσιν της συνθήκης των Σεβρών, ήν έφερε η επάνοδος του Βασιλέως, διατελεί προστατευομένη υπ' αυτών των τέως συμμάχων μας, κατά πάσης εκ μέρους μας επιθέσεως και οιαδήποτε τοιαύτη επίθεσις, θα μας έφερεν εις πόλεμον όχι πλέον με τους Τούρκους, αλλά και την Αγγλίαν, την Γαλλίαν και την Ιταλία» (Δαγκλής 1965, 410-1).

⁵⁸⁵ Εφημερίς των Συζητήσεων της Γ' Εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνέλευσις, 1932 (Κωστόπουλος 2007, 123).

πανοπλίαν των γιγάντων προγόνων του, και το νήπιον της Αγίας Λάυρας ωρθούται ήδη ως γίγας εις την Κιουτάχειαν και ως ημίθεος ως το Εσκή Σεχήρ» κι ότι η Πόλη του ανήκε δικαιοματικά: ο «κληρονόμος της Κωνσταντινουπόλεως, δεν προβάλλει ούτε ως κατακτητής ούτε ως ερωτευμένος, ούτε ως προικοθήρας... αλλά ως νόμιμος σύζυγος»⁵⁸⁶. Η μεταφυσική απόδοση του παρελθόντος μεταμφιεσμένη σε ιστορία αποτελούσε ένα τρόπο κατασκευής και παραγωγής ιδεών που είχε αποκτήσει αυτοματισμό πια καθώς η συνείδηση είχε προσχωρήσει «οικειοθελώς» στα ιδεολογήματα, πάντα ωφέλιμα στο «χτίσιμο» της διαδρομής του έθνους που περνούσε από πολλά στάδια: του ορφανού παιδιού, του θανάτου, της νεκρανάστασης, της μνήμης.

⁵⁸⁶ «“Του αητού ο γιός” [εν άσμα], κρημνίζει σήμερον την τουρκικήν αυτοκρατορίαν» (Σκριπ, 2.7.1921) & «Βαδίζομεν προς ένα σκοπόν μεγαλύτερον και υψηλότερον [...] θέλομεν την γενικωτέραν συντριβήν. Μας χρειάζεται η εκμηδένισις της δυνάμεως, ήτοι εκπροσωπεί την Αυτοκρατορίαν της βαρβαρότητος [...] τα δε Εσκή Σεχήρ και αι Κιουτάχαι θεωρούνται σήμερον απλώς... ορεκτικά» (6.7.1921 & 9.7.1921 & 18.7.1921).

«Η πλάκα αυτή του Μ. Αλέξανδρου βρέθηκεν από την 9η Μεραρχία μας στην Έρημο», σύμφωνα με τις «εκτιμήσεις» του Μισαηλίδη

Στην κοιλάδα του ποταμού Sakarya/Σαγγάριου, όπου έδρευε η Χετιτική Αυτοκρατορία που εκτεινόταν ως τα μικρασιατικά παράλια, «έβλεπαν» μόνο ένα σημείο αναφοράς της διαχρονικής και αδιαμεσολάβητης παρουσίας του ελληνισμού: «Επέρασαν αιώνες ολόκληροι αφ' ότου τον ποταμόν έζευξε και διήλθεν η στρατιά του Μ. Αλεξάνδρου. Αλλ' οι αιώνες ούτοι κατά την στιγμήν ταύτην εμφανίζονται εις την Ελληνικήν σκέψιν και την ελληνικήν ψυχήν ως ένα σήμερον και αι μεγαλειώδεις σελίδες της εποποιίας των στρατιωτών του Μακεδόνο^ς Βασιλέως, εναγκαλίζονται τας σελίδας της σημερινής εποποιίας. Και παρά τον

Σαγγάριον, τα νερά του οποίου εβάφησαν με τόσο αίμα, προβάλλει ως ένα φωτεινόν ανάγλυφον η Ελληνική ανδρεία και ο Ελληνικός πολιτισμός από της αρχαίας εποχής μέχρι σήμερον»⁵⁸⁷. Μάλιστα, η εποποιία του Σαγγάριου θα ήταν η τρίτη «μεγαλουργία» της «ελληνικής Φυλής» μετά «την κάθοδον των Μυρίων του Ξενοφώντος και την θρυλικήν εκστρατείαν του Μεγάλου Αλεξάνδρου»⁵⁸⁸. Το Yassihöyük/Γόρδιο κοντά στη συμβολή των ποταμών Σαγγάριου και Πουρσάκ, η πρωτεύουσα των φρυγών βασιλέων που είχαν ανασκάψει οι γερμανοί αδερφοί Körte το 1900, επίσης συνδεόταν αποκλειστικά με τη μοίρα του Αλέξανδρου. Με αφορμή τη σφοδρή μάχη που έδωσε μερικά χιλιόμετρα από εκεί ο ελληνικός στρατός τον Αύγουστο του 1921 οι ξένοι ανταποκριτές ανακαλούσαν το θρύλο του «δεσμού»⁵⁸⁹ που και ο Μισαλίδης αναφέρει· το «χρησμό των Φρυγών» που αφηγείτο στο διπλανό του ένας στρατιώτης ενόσω πυροβολούσε, τη νύχτα της 14ης προς την 15η Αυγούστου, ότι «ο Μέγας Αλέξανδρος έλυσεν εδώ με το σπαθί τον κόμπο που του άνοιξε την κυριαρχίαν του κόσμου» έχοντας «το θράσος», αν και «μεταξύ ζωής και θανάτου, ενώ με τα χέρια πυροβολεί, με το στόμα να μεταβάλη το πεδίο της μάχης σε “έδρα ιστορική”!». Παρότι το Γόρδιο απείχε από το πεδίο μάχης του Μπολατλή δέκα χιλιόμετρα, ο Μισαλίδης «βλέπει» πως «οι Αρχιπελαγίτες φαντάροι πίστευαν ακλόνητα πως πολεμούν στην αρχαία αυτή Φρυγική πολιτεία του Γορδίου και του Μίδου. Πως, άυλες κι αθώρητες, οι Μακεδονικές φάλαγγες, τους έβλεπαν από ψηλά και τους δυνάμωναν στον αγώνα

⁵⁸⁷ Σκριπ 11.8.1921.

⁵⁸⁸ Νικολόπουλος [x.x.], 154.

⁵⁸⁹ *Times*, 17.8. & *Daily Post*, 17.8. (Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ 1921, 33).

τους»⁵⁹⁰. Όσο για την ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα που βρέθηκε, ο Μισαηλίδης «εκτίμησε» πως ήταν «του Μ. Αλεξάνδρου». Και για το «ιπποτικό και ευγενές ημών έθνος» που δεν υπόκειται σε φθορά παρά τις περιπέτειές του έγραφε η Αμάλθεια, καταγγέλλοντας όσους τόλμησαν «να φορτώσουν εις τους ώμους του όλας τας αθλιότητας, όλους τους διωγμούς, όλας τα σφαγές» κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων, με την «προπαγάνδα του εν Αγκύρα αιμοχαρούς σατράπου» και «το βλεδυρόν έργον του, δημοσιεύων σειράν δήθεν ανοσιουργημάτων [δημοσιευμένοι εν τη “Echo de l’ Islam”] διαπραχθέντων υπ’ αυτού τούτου του ασπίλου και ηρωικού στρατού μας»⁵⁹¹. Παρότι κατανοούμε τις σκοπιμότητες που οδηγούσαν τους αρθρογράφους στην ανάγκη να συντάσσουν «αγιογραφίες», η έκθεση του διοικητή της ΙΙΙ Μεραρχίας Γ. Κορτζά αναφέρεται στην κακή συμπεριφορά των ελληνικών τμημάτων ή μεμονωμένων ατόμων προς τους τούρκους χωρικούς κατά το 1921 και το 1922. Αν και φιλικοί οι περισσότεροι, οι έλληνες στρατιώτες εκμεταλλεύτηκαν την αγαθότητά τους «αναρμόστως και ασυμφόρως δια τας Ελληνικάς εν Μ. Ασία βλέψεις», χώρια τις πυρκαγιές και τις λεηλασίες κατά την αποχώρηση του ελληνικού στρατού⁵⁹². Ο 25χρονος τραυματιοφορέας, λοχίας στην V Μοίρα Αγαμέμνονας Πολίτης, γράφει ότι δικαίως οι Τούρκοι αποκαλούσαν τον ελληνικό στρατό «Σεϊτάν Ασκέρ» αφού κατά την υποχώρηση κατέστρεφαν ότι εύρισκαν, «έμψυχον ή άψυχον», υπερβαίνοντας «τους άγριους λαούς εις όργια, εις λεηλασίας, εμπρησμούς, ατιμάσεις και κλοπές».

⁵⁹⁰ Μισαηλίδης 1923, 191, 197.

⁵⁹¹ Αμάλθεια 15/28.7.1921.

⁵⁹² Έκθεσις Πεπραγμένων ΙΙΙης Μεραρχίας, στο ό.π..

Κι «όλα αυτά λόγω της αισχράς ανεκτικότητας των αξιωματικών μας» συμπληρώνει, επισημαίνοντας και τη σκληρότητα του Διαδόχου Γεώργιου και του στρατηγού Παπούλα⁵⁹³. Το ίδιο προκύπτει από το ημερολόγιο του Σπ. Ανδρούτσου: με διαταγή του πρίγκιπα Ανδρέα που υπηρέτησε ως διοικητής του Β' Σώματος Στρατού με το βαθμό του αντιστράτηγου, ο στρατός επιδόθηκε το 1921 σε συστηματικό κάψιμο των τουρκικών χωριών. Μάλιστα, ως αιχμάλωτος ο Ανδρούτσος στον Κασαμπά, θυμάται που ο τούρκος διοικητής είχε εκφράσει την επιθυμία του να βοηθήσει τους έλληνες αιχμαλώτους, «πλην όμως, μας έλεγεν, ο Ελληνικός Στρατός τα κατέστρεψεν όλα κατά την οπισθοχώρησίν του, και τα πέρασεν όλα δια πυρός και σιδήρου»⁵⁹⁴.

Ο στρατός διέσχισε τα βόρεια κράσπεδα της Αλμυρής Ερήμου κάτω από τον ήλιο που κατέκαιγε το ανατολικό οροπέδιο σηκώνοντας σκόνη που μαρτυρούσε στα τουρκικά παρατηρητήρια τη διαδρομή του· μόνο τα αυτοκίνητα και τα μαύρα άλογα των διοικήσεων ξεχώριζαν ανάμεσα στο σύννεφο και «πολλοί φαντάροι εμάζευαν πετραδάκια» ως ενθύμιο, ώστε να θυμούνται, εάν επιστρέψουν, αυτόν τον ερημικό τόπο που κάποτε διέσχισαν⁵⁹⁵. Οι φαντάροι από τα μέσα του 1921 υποσιτίζονταν· τα περισσότερα τρόφιμα έφταναν χαλασμένα στο μέτωπο⁵⁹⁶ και το

⁵⁹³ Πολίτης 2009, 19, 45.

⁵⁹⁴ Ανδρούτσος 1997, 59-60, 91. Ανάλογες αναφορές στο, Πρινιωτάκης 1998, 144.

⁵⁹⁵ «Διηρχόμεθα εν μέσω ερήμου και δυσβάτων ανωμάτων οδών. Εδώ τώρα τίποτε δεν βλέπει κανείς· ούτε χωριό, ούτε ζώα, ούτε πτηνά, παρά ένα μέρος έρημο, γυμνό, χωρίς ένα κλαδί. Ο τόπος όλος λευκός και πέτρες που έλαμπαν σαν γυαλιά. Ερημιά παντού· τα νερά ξινά και αλμυρά. [...] Πολλοί φαντάροι εμάζευαν πετραδάκια και έλεγαν, εάν γυρίσουν να τα έχουν ενθύμιον της ερήμου αυτής από την οποίαν επέρασαν» (Ανδρούτσος 1997, 54).

⁵⁹⁶ Μουντούρης 1928, 65, 66, 72, 125.

«φαγητό μας ήτο πάντοτε ξηρά τροφή και μόνον το βράδυ, εάν επρολαμβάναμε, μας έδιδον ολίγον τσάι και μουχλιασμένο μαύρο ψωμί και αυτό εσυνέχιζε καθημερινώς», γράφει ο Σπ. Ανδρούτσος⁵⁹⁷. Στη Σμύρνη ιδρύθηκε ο «Κυανούς Σταυρός» από το «Σύνδεσμο Ελληνίδων» με αποστολές συμπαράστασης σε Προύσα και Σαγγάριο από κυρίες που μοίραζαν διάφορα είδη στον στρατό ενώ στις 29 Απριλίου 1922 ιδρύεται ο «Σύνδεσμος των Δεσποινίδων Υψωμαθείων η Άγκυρα» με σκοπό, μεταξύ άλλων, την «επιδειξιν του Ελληνικού πολιτισμού» και τη συμβολή των δεσποινίδων «εις τας εκάστοτε παρουσιαζόμενας εθνικάς ανάγκας»⁵⁹⁸.

Μετά την υποχώρηση επικράτησε στο Εσκή-Σεϊρ σύγχυση και αταξία· ακόμα και μπροστά στο οίκημα της διαμονής του βασιλιά κειτόταν πτώμα αλόγου που κανείς δεν μάζευε⁵⁹⁹. Ο Ήλογλου θυμάται τη διάψευση της υπόσχεσης: «*περιμέναμε λοιπόν που είπε ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος θα “κάνομε ένα μικρό περίπατο στην Άγκυρα” την ημέρα της εξορμήσεως. Από τας αρχάς Ιουλίου είχε αρχίσει η προέλαση [...] Στις 29 Αυγούστου ακριβώς το μεσημέρι κυμάτιζε η ελληνική Σημαία στο ύψωμα του Κάλε Γκρότε. Και δεξιότερα είναι η Αλμυρά Έρημος. Από εκεί βλέπαμε με τα κυάλια την Άγκυρα, τον Κάμπο με τα αμπέλια. [...] Αμέσως, στην έγγραφο διαταγή του αρχιστράτηγου Κωνσταντίνου –το θυμάμαι– έλεγε εδώ θα γίνουν τα σύνορα. Όπως είπαν οι πρόγονοί μας το Μολών Λαβέ»⁶⁰⁰.*

⁵⁹⁷ Ανδρούτσος 1997, 35.

⁵⁹⁸ Μαμώνη -Ιστικοπούλου 2002, 162.

⁵⁹⁹ Αμπελάς (1937), ³1967, 73.

⁶⁰⁰ Ήλογλου, Ηλιάδης (επιμ.) 2009, 158, 160 & Διάγγελμα Κωνσταντίνου προς το στρατό πριν αναχωρήσει από την Προύσα: «Δείξατέ του λοιπόν ότι ο Έλλην δεν κουράζεται όταν αγωνίζεται

Οι ανυπότακτοι και οι αθρόες λιποταξίες μετά τη μάχη του Σαγγάριου έφταναν στ' αυτιά της Αγγλικής Κυβέρνησης ενοχλώντας τον Γούναρη που ζητούσε ενημερώσεις από την Αρμυστία Σμύρνης και τη Διοίκηση Στρατιάς Μ. Ασίας⁶⁰¹. Ακόμα και η φιλοβασιλική *Καθημερινή* προέβαινε σε δημοσιεύσεις για την κακή κατάσταση του στρατού (λιποταξίες, οικονομικές δυσχέρειες κλπ.) που είχαν θορυβήσει το Επιτελείο για την «*αρίστη τροφήν*» που παρείχαν στον εχθρό προς τόνωση του ηθικού του⁶⁰². Οξύτερη ήταν η κριτική του *Ριζοσπάστη* και ο Στεργιάδης είχε απαγορέψει την κυκλοφορία του κατόπιν εντολής του Παπούλα, λόγω παρουσίας του «*διεξαγόμενου αγώνα ως απόρροια εκ του κεφαλαιοκρατισμού*» και «*εξυπηρετούντα ουχί εθνικά ιδεώδη*». Η απαγόρευση περιλάμβανε και την αποστολή της εφημερίδας στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰³.

Το ελληνικό μέτωπο κάλυψε μία έκταση 713 χιλιομέτρων. Μέσα στην εξαθλίωση και την ανασφάλεια του παρατεινόμενου πολέμου είχαν αρχίσει να θαμπώνουν τα ιδεολογήματα για τους «*ήρωες προγόνους*», την «*ελληνική κληρονομιά*» των μνημείων και την «*απελευθέρωση*» της Μικράς Ασίας από τον «*κτηνώδη*» και «*αιμοσταγή*» τουρκικό λαό που διαφορετικά τον βίωναν οι έλληνες στρατιώτες στις κωμοπόλεις που στρατωνίζονταν· ακόμα και κατά την αποχώρηση από τον Σαγγάριο που εγκλωβίστηκαν από το χειμώνα στα μικρασιατικά υψίπεδα και ξεχειμώνιασαν στο χωριό Ομοντζιά ζώντας στα φτωχικά του σπίτια, αδελφοποι-

δια την Πατρίδα του, και με την λόγην προτεταμένην φωναξατέ του: «*Μολών λαβέ*». Κωνσταντίνος Β. Προύσσα, 11.9.1921, Θεοτόκης» (Σκριπ 15.9.1921).

⁶⁰¹ Τηλεγράφημα εκ Λονδίνου δια Υπ. Στρατιωτικών, 1.11.1921 (Αρχείο ΥΠΕΞ).

⁶⁰² Επιστολές προς τα Υπ. Στρατιωτικών (19.6.1922) & Εξωτερικών (25.6.1922) (Αρχείο ΥΠΕΞ).

⁶⁰³ Εν Στρατηγείω 2.1922, Εν Σμύρνη 3.1922, Εν Στρατηγείω 5.1922 (Αρχείο ΥΠΕΞ).

ήθηκαν με τους τούρκους χωρικούς, οι οποίοι τούς φοβόντουσαν και κρύβονταν στην αρχή αλλά στη συνέχεια πήγαιναν στα σπίτια τους ως φίλοι, αφού μαζί περνούσαν όλες τις κακουχίες⁶⁰⁴. Ο δεκανέας Χαράλαμπος Πληζιώτης από τη Σμύρνη (περ. 1900-1960) γίνεται ειρωνικός: «λάσπη έως τα γόνατα, αλλά ποιος τα ψηφάει τέτοια πράγματα προ παντός αφού είναι για την Πατρίδα!!! είδα και ένα όνειρο ότι ήταν μαζεμένοι όλοι οι αρχηγοί της ελληνικής επανάστασης, Μάρκος Μπότσαρης, Τζαβέλας, Κολοκοτρώνης και τα ρέστα, και έκαμαν συμβούλιον υπέρ της εξακολουθήσεως του πολέμου. Έχει γούστο να σηκωθούν και αυτοί και μαζί μας να εξακολουθήσουν τον Απελευθερωτικόν αγώνα μας!!!!». Με την άφιξη στο Κιοπού-Χισάρ που συνοδεύτηκε από βιαιοπραγίες ειρωνεύεται τα «καλά και αγαθά της Ελευθερίας!! και του Πολιτισμού! Τέλος πάντων αυτή η προέλασις έγεινε να καταστρέψωμε αρκετά χωριά και κάμποσες χιλιάδες ήσυχων ανθρώπων». Το χωριό Πέλδος είχαν βρει έρημο από κατοίκους, «φεύγουν κι ακόμη φεύγουν, επιτέλους κακοπόνια έχουν από τον ελληνικόν στρατόν; Αφού τους ηλευθέρωσε από τον τουρκικόν ζυγόν, τι άλλο θέλουν; Καημένοι άνθρωποι! Ζούσαν, όπως κι αν έχει κάπως καλά, ήσυχα, όταν μίαν ωραίαν πρωίαν βλέπουν τους αδελφούς των Έλληνας να έρχονται ως άγγελοι παρηγορίας και Ελευθερωταί!!!», βάζοντας την επίμαχη λέξη σε εισαγωγικά: χωριά «τα οποία “Απελευθερώσαμε” τοις προ άλλες». Η ιδέα της προέλασης τον τρομοκρατεί. «Άρχισαν πάλι να διαδίδονται προελάσεις, Άγκυρες, Εσκή-Σεϊρ και τα λοιπά, και όσο τα ακούμε λυώνουν ταντερά μας. [...] Συνάμα δε μας συστειίνουν, έτσι για να ξέρομε, ότι με το παραμικρόν παράπτωμα

⁶⁰⁴ Ανδρούτσος 1997, 59-61.

του κανείς θα αντικαταστήνεται και θα αποστέλλεται στον Σαγγάριον!!! Ακρειβώς, όπως μας φοβέριζαν μικρούς με τον μπαμπούλαν, έτσι μας φοβερίζουν τώρα με τον Σαγγάριον!!»⁶⁰⁵. Ο Λευτέρης Παρασκευαΐδης (1900-1996), στρατιώτης στο 5ο Σύνταγμα της Μεραρχίας Αρχιπελάγους —παραπονιέται που οι βασιλικοί τη μετονόμασαν σε «7η»— γράφει στην «Αδελφή στρατιώτου» Άννα Σαρόγλου από τη Σμύρνη: «είμαι ένας συνηθισμένος Έλληνας φαντάρος, που με στείλανε και μένα εδώ πέρα να βοηθήσω να λευτερώσουμε τον αλύτρωτο ελληνισμό [...] διαδίδεται προέλαση προς την Άγκυρα. Μας έπιασε τρεμούλα, κυριολεκτικά. Δεν πρέπει να το κρύβουμε [...] Το καταλαβαίνουμε ότι θα είναι ο τάφος μας. Οι ίδιοι οι αξιωματικοί μας σχολιάζουν την απόφαση αυτή του Επιτελείου»⁶⁰⁶.

Η προέλαση είχε διεξαχθεί σε περιοχές ολότελα εχθρικές γράφει ο Σπ. Ανδρούτσος: «από Φιλαδέλφεια και επάνω [περιοχή Ουσάκ], πουθενά δεν συναντήσαμε Έλληνα, διότι ελάχιστοι μόνο κατοικούσαν στο Εσκή - Σεχήρ και Αφιόν [...] Ελληνισμός δεν υπήρχε εκεί γύρω»⁶⁰⁷. Και ο λοχαγός Αμπελάς παραδέχεται ότι δεν είχε νόημα η προέλαση αφού δεν ζούσαν Έλληνες στα βάθη της Ανατολίας, κι ότι σε αντίθεση με την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη και την Ιωνία, οι έλληνες στρατιώτες δεν εύρισκαν κανέναν να τους υποδεχθεί· κανένα συγκινητικό «καλώς ορίσατε», καμιά ελληνική λέξη: μόνο μια δραματική εχθρική σιωπή, πόλεις που έμοιαζαν με εγκαταλελειμμένα κοιμητήρια, σπίτια κατάκλειστα με εχθρικές σκιές πίσω απ' τα πατζούρια και λιγοστοί διαβάτες φοβισμένοι στους δρόμους, ενώ

⁶⁰⁵ Πληζιώτης 1991, 98, 136-7, 146, 166-7, 242.

⁶⁰⁶ Παρασκευαΐδης 2006, 49, 194-5.

⁶⁰⁷ Ανδρούτσος 1997, 59-61.

κάπου-κάπου ακουγόταν το σύνθημα σαν επερχόμενη λαίλαπα, «Γιουνανλάρ γκελίορλαρ!» («Έρχονται οι Έλληνες»). Και καταλήγει, στάθηκε δραματικό για την ψυχολογία των στρατιωτών το γεγονός ότι έρχονταν ως κατακτητές και ελευθερωτές σε περιοχές που δεν υπήρχαν Έλληνες. Αν και θιασώτης της χιλιετούς ελληνικότητας της Μ. Ασίας αναγνωρίζει την απουσία του σημαντικού εθνολογικού κριτηρίου στην προέλαση: «*δια την ύπαρξιν εθνικών δικαιωμάτων η ιστορία έχει αποδείξει ότι είναι απαραίτητος ο εθνικός πληθυσμός*» και για να «*αναδημιουργηθούν τα ελληνικά εθνικά δικαιώματα*» θα έπρεπε να είχε διαρκέσει η κατοχή στη ενδοχώρα όχι μόνο ένα έτος και μερικούς μήνες, αλλά περισσότερα, που θα της έδιναν «*και πάλιν την ελληνικήν μορφήν*». Το ιστορικό-αρχαιολογικό κριτήριο, το «δυνατό χαρτί» και άλλοθι της προέλασης, μετά από χρόνια θεωρεί ανεπαρκές: «*κι αν κάποτε Έλληνες είχαν κατοικήσει εδώ, αφού τις τελευταίες χιλιετίες κατοικούν άλλοι λαοί αυτοί έχουν αποκτήσει εθνικά δικαιώματα· αλλιώς ας διεκδικούσαμε τον Καύκασο και την Κολχίδα από όπου οι πρωτο-έλληνες εξόρμησαν πριν από χιλιετίες. Γιατί στα βάθη της Φρυγίας, στον τομέα Σεϊντή-Γαζή που είχε στρατοπεδεύσει η μεραρχία, Έλληνες δεν κατοικούσαν πια. Όσο για τα σπασμένα μάρμαρα με ελληνικές επιγραφές, ναοί ηρειπωμένοι [...] αυτά ήσαν αι μόναι εκ πρώτης αντιλήψεως δια τον μαχόμενον ελληνικόν λαόν, ασθενείς δικαιολογίαι του συνεχιζομένου πολέμου*»⁶⁰⁸.

⁶⁰⁸ Αμπελάς (1937), ³1967, 45-46, 94

Πολεμικό Μουσείο: τουρκικές σημαίες-τρόπαια από τη μικρασιατική εκστρατεία
(φωτογρ. Κ. Παυλή)

**Αντί Επιλόγου: Τί γνώριζαν οι επιστήμονες του 19ου αιώνα
για τους ανατολικούς πολιτισμούς**

Θα ήταν περιττό να επανέλθουμε στο ζήτημα της «στρατευμένης» αρχαιολογίας· σήμερα είναι εύκολο να συλλάβει κανείς τους δεσμούς ανάμεσα στα μνημεία και στους αγώνες των ιδεών. Από την άλλη πλευρά, το Αρχαιολογικό τμήμα της Αρμοστείας υπήρξε ευεργετικό σε πολλές περιπτώσεις⁶⁰⁹. Ο Κουρουνιώτης και οι διορισμένοι επιμελητές προσπάθησαν, όχι πάντα κάτω από τις ευνοϊκότερες συνθήκες, να συγκεντρώσουν την εξαιρετικά άφθονη συλλογή εγκαταλειμμένων αρχαιοτήτων από τα αγροτικά χωριά. Ας μη βιαστούμε να καταγγείλουμε για αμεριμνησία τους Οθωμανούς, στους οποίους αποδίδονταν ευθύνες ακόμα και για

⁶⁰⁹ «Αξιόλογος είναι η γενομένη εφέτος υπό της Ελληνικής διοικήσεως εργασία υπέρ των αρχαιοτήτων της Μικράς Ασίας. [...] Τα ερείπια της Περγάμου και της Εφέσου παρέλαβεν η Ελληνική Διοίκησις εν αγρία καταστάσει. Μικρά και μεγάλα δένδρα, θάμνοι και διάφορα άγρια φυτά είχαν βλαστήσει επ' αυτών τόσον πυκνώς, ώστε και η θέα των πλείστων εκ τούτων απεκλείετο και η πρόσδοδος προς αυτά, αν δεν παρεκωλύετο τελείως, εγίνετο μόνον μετά πολύ μεγάλης δυσκολίας. Πολλά εκ των ερειπίων είχαν καλυφθή εκ νέου κατά το πλείστον δια παχέος στρώματος γης. Του θεάτρου της Περγάμου μόνον το φυσικόν κοίλωμα ανεγνωρίζετο· η σκηνή και τα εδώλια ήσαν σχεδόν τελείως άόρατα. Αλλά και κίονες [...] ήσαν κατερριμμένοι και όχι σπανίως τεθραυσμένοι. Εν μια αιθούση της οικίας του ανθυπάτου Αττάλου εν Περγάμω, εν τη οποία διετηρείτο καλώς ωραιότατον δάπεδον εκ πολυχρώμων μαρμάρων και μέρη της ορθομαρμαρώσεως των τοίχων, εθραύσθησαν πάντα αγριώτατα εις μικρά τεμάχια, ώστε είνε τελείως αδύνατος η επανόρθωσίς των» («Ελληνικά Αρχαιολογικά Εργασία εν Μ. Ασία», Εστία, 13.10.1921).

τις καταστροφές από τους σεισμούς κι από τους πολέμους· ο Σωτηρίου μιλούσε για «μεθόδους ερημώσεως και καταστροφής» εκ μέρους των⁶¹⁰. Ο Ανδρεάδης τους χρέωνε και για την καταστροφή της αρχαίας Εφέσου που ο Κάλφογλους έγραφε το 1899 πως οφειλόταν στους Σκύθες και στον Μεγάλο Θεοδόσιο, κι ακόμα και την αδιαφορία τους απέναντι στη συντήρηση των τζαμιών τους θεωρούσε σκόπιμη, για να καμουφλάρεται η μανία τους εναντίον των άλλων μνημείων. Αλλά, όπως προαναφέρθηκε, η αγάπη των Οθωμανών επικεντρωνόταν στα χειρόγραφα και στα βιβλία, τα οποία τηρούσαν ευλαβικά και αρχειοθετούσαν σχολαστικά. Το παρελθόν τους δεν το εισέπρατταν μέσα από τα μνημεία, ούτε καν τα ισλαμικά, και κανένα τους δεν συγκρινόταν με την αξία της ζώσας προφορικής και της γραπτής παράδοσης. Έτσι, αδιαφορούσαν για τα εντυπωσιακά λείψανα της αυτοκρατορίας· τους Ευρωπαίους που οργάνωναν εξοντωτικές αποστολές για να τα εξερευνήσουν, θεωρούσαν, τουλάχιστον ως τα μέσα του 19ου αιώνα που οι Δυτικές εκσυγχρονιστικές ιδέες χτύπησαν την πόρτα τους, εκκεντρικούς. Για τον Ανδρεάδη οι Ευρωπαίοι έκαναν καλά που «εκ του υπερβολικού ενδιαφέροντος» μετέφερναν στις πατρίδες τους τα ωραιότερα κομμάτια, σώζοντας «τουλάχιστον τα αριστουργήματα της Τέχνης, τα οποία έκρυπτεν εις τους μυχούς της η ένδοξος ελληνική γη»⁶¹¹. Εντούτοις, η εξαγωγή αρχαιοτήτων που στο παραπάνω σχόλιο εμφανίζεται ως αυτονόητο δικαίωμα κάθε «πολιτισμένου» ανθρώπου σε μια αδιάφορη αυτοκρατο-

⁶¹⁰ Στο, ό.π., 1920, 16.

⁶¹¹ «Εν δε ωραιότατον και κομψότατον τουρκικόν μαρμάρινον τέμενος, μένει κατερειπωμένον, ωσεί οι Τούρκοι ήθελον να δείξωσιν, ότι αισθάνονται την αυτήν αμεριμνησίαν προς τα αριστουργήματα της θρησκείας των, όπως και προς τα των άλλων θρησκειών» (Ανδρεάδης 1909, 10).

ρία, στην οποία ο καθένας μπορούσε να μπει φορτωμένος αρχαία, είναι πλασματική. Οι λεηλασίες είχαν εξαγριώσει τόσο τους Οθωμανούς ώστε από το 1884 να εκδοθεί απαγορευτικός νόμος, τόσο καλά διατυπωμένος που ίσχυε ως το 1972, με την οθωμανική «εθνική κληρονομιά» να κάνει τυπικά την εμφάνισή της με το πρώτο μείζον γεγονός αρχαιοκαπηλίας, τη φυγάδευση όλων των ευρημάτων της Τροίας από τον Σλήμαν που οδήγησε σε δικαστική διαμάχη. Και θα γίνει συνείδηση της Τουρκικής Κυβέρνησης με τη διπλωματική περιπέτεια στην οποία ενεπλάκη για τα ευρήματα των Σάρδεων διεκδικώντας την «αξιόλογο υπό των Αμερικανών καταρτισθείσα συλλογή» που επαινούσε ο Κουρουνιώτης⁶¹². Επιπλέον, παρότι η

⁶¹² Ο Halil Eldem Bey (1861-1938) ασχολήθηκε προσωπικά με το σχεδιασμό και το άνοιγμα του Eski Şark Eserleri Müzesi (Αρχαιολογικό Μουσείο Αρχαίας Ανατολής) στο κοινό τη δεκαετία του 1910, με αντικείμενα από τη Μεσοποταμία, τη Σουμερία, την Ακκάδη, την Αίγυπτο, την προελληνική Ανατολία, την Ασσυρία και την προϊσλαμική αραβική κουλτούρα. Και διαφωνούσε με τον παλιό νόμο που ήθελε τα ευρήματα να μοιράζονται ανάμεσα στην ξένη αρχαιολογική σχολή που είχε κάνει τις ανασκαφές και στην τοπική αρχή. Όπως αναφέρει ο καθηγητής μεσανατολικής ιστορίας James Good, ο χώρος των Σάρδεων είχε αρχίσει να βάλλεται από τις πολεμικές συρράξεις όσο οι Έλληνες προήλαυναν το 1920 και ο Toynebee διαπίστωσε το 1921 τις σημαντικές ζημιές που είχε προκαλέσει στα αρχαία μια ομάδα από Κιρκάσιους (Τσερκέζους) που αργότερα συντάχθηκαν με τους Έλληνες. Τότε κάποιες επιγραφές μεταφέρθηκαν στη Σμύρνη με τη βοήθεια του Κουρουνιώτη· η ελληνική πλευρά επέμενε στη συγκέντρωση όλων των ευρημάτων σε τοπικό μουσείο. Αλλά η Επιτροπή των Σάρδεων στη Νέα Υόρκη (Sardis Committee of the Metropolitan Museum), προβλέποντας την ασύμφορη έκβαση του ελληνοτουρκικού ζητήματος άρχισε να διαπραγματεύεται με την Αρμοστεία Σμύρνης και την Ελληνική Κυβέρνηση τη μεταφορά όλων των ευρημάτων στη Ν. Υόρκη για «φύλαξη». Ο Edward Carrps πρόεδρος της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα με πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση του Κολλεγίου Αθηνών, χρησιμοποίησε όλη την επιρροή του, γράφοντας και γράμμα στον Γούναρη για να πάρει άδεια για την εξαγωγή τους στις Η.Π.Α., υπενθυμίζοντας την ευγνωμοσύνη που θα ένοιωθαν οι αμερικανοί φιλέλληνες που είχαν επενδύσει τα δολάρια τους στην ανασκαφή. Οι διαπραγματεύσεις κράτησαν ως τα μέσα του 1922, κι ενόσω οι Τούρκοι προσέγγιζαν τη Σμύρνη, ο καθηγητής αρχαιολογίας στο Princeton Leslie Shear που είχε αντικαταστήσει τον ηλικιωμένο Μπάτλερ, έλαβε την άδεια για τη μεταφορά των ευρημάτων στο Μουσείο Metropolitan με τη βοήθεια και του αμερικανού πρόξενου στη Σμύρνη G. Horton. Για να καλυφθούν τα έξοδα αποστολής ο Edward Robinson, διευθυντής του Metropolitan Museum, πείστηκε να αποστείλει 2 χιλιάδες δολάρια υπό τον όρο τα αντικείμενα να περιέρχονταν στην κυριότητα του μουσείου. Με τη λήξη του πολέμου τα ευρήματα διεκδικήθηκαν επίμονα από την Άγκυρα και η αμερικανική πλευρά επιστράτευσε τις εκβιαστικές μεθόδους Rockefeller: τη μη-καταβολή οικονομικής

Σκριπ κατήγγελλε το 1921 την «εγκληματικήν συμπεριφοράν των Τούρκων απέναντι των άφθονων ελληνικών και ρωμαϊκών μνημείων τα οποία δεν είναι καθόλου κατώτερα εις τέχνην από τα ευρισκόμενα εις την παλαιάν Ελλάδα, μαρτύρια πλούσια και εύγλωττα ότι ήνθισεν εκεί πολιτισμός ελληνικός και ωραία ελληνική ζωή»⁶¹³, οφείλουμε να επισημάνουμε το ενδιαφέρον των Οθωμανών να ανασκάψουν τις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα τις ελληνορωμαϊκές, κυρίως, θέσεις της αυτοκρατορίας, όπως έχει ήδη αναφερθεί (σ. 141-142). Ενώ, και η πλειονότητα των ευρημάτων στις προθήκες των πολλών μουσείων που είχαν ιδρυθεί ως το 1910 ακόμα και σε επαρχίες της αυτοκρατορίας —Ικόνιο, Μπούρσα (Προύσα), Σελανίκ (Θεσσαλονίκη), Σιβάς (Σεβάστεια)—, ήταν της ελληνιστικής, της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου. Αντίστοιχα, την ίδια περίοδο και για πολύ καιρό μετά, τα οθωμανικά μνημεία απορρίπτονταν από τις μελέτες των βαλκανικών χωρών (συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας).

Ο Κουρουνιώτης παραδέχεται την ημιμάθεια του στρατού στην περισυλλογή των αρχαιοτήτων που συγκεντρώθηκαν σε αποθήκη στα Μουδανιά και στο βόρειο άκρο της προκουμιάς της Σμύρνης, την Πούντα (σημερινό Alsancak)⁶¹⁴, όπως εμμέσως

βοήθειας. Η Τουρκία δεν υπέκυψε παρότι τα μέλη της Επιτροπής αγνοούσαν τις επιστολές του Χαλίλ Μπέη, ακόμα και τις διαμαρτυρίες των τούρκων συναδέλφων τους στις Η.Π.Α. Αλλά ο Γενικός Δ/ντής του Μουσείου Κων/πολης ξεκαθάρισε πως οι αμερικανοί αρχαιολόγοι δεν θα ήταν καλοδεχούμενοι ωσότου λυθεί το ζήτημα, ακυρώνοντας την ανασκαφική αποστολή του Πανεπιστημίου του Michigan στην Αντιόχεια της Πισιδίας. Η Επιτροπή, εντέλει, υποχώρησε στο διακανονισμό να κρατήσει το 1/8 των τεχνέργων: σε αντίποινα απέσυρε την προσφορά της για την ίδρυση γκαλερί στις Σάρδεις, υπενθυμίζοντας βέβαια και την απώλεια της χορηγίας που ο Rockefeller σε άλλη περίπτωση θα έστελνε στην Τουρκία (Good 2007, 34-6, 40).

⁶¹³ 25.8.1921.

⁶¹⁴ «Το μεγαλείτερον μέρος των ευρισκομένων αρχαιοτήτων ήσαν επιτύμβια ανάγλυφα και επιγραφαί, κατά δεύτερον δε λόγον μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέρη μετ' αναγλύπτων

παραδέχεται ότι επιτελέστηκε ελλιπές επιστημονικό έργο και από τη δική του πλευρά και των επιμελητών αρχαιοτήτων, εξαιτίας της «επιβεβλημένης σπουδής» που οι προβλέψεις των στρατιωτικών επιχειρήσεων δημιουργούσαν στο έργο των αρχαιολόγων, αποτρέποντας «την απασχόλησιν εις επιτόπιαν αντιγραφὴν πασῶν των επιγραφῶν, ου δε την κατ' ἄλλον τρόπον μελέτην των προωρισμένων να σταλώσιν εις Σμύρνην πραγμάτων, και δια τούτο δεν εἶνε δυνατόν να δοθῶσιν ενταύθα περί πάντων τούτων πολλάι και ακριβεῖς πληροφορίαι»⁶¹⁵. Την ευκαιρία της λεπτομερούς μελέτης που χάθηκε παραδέχεται και ο Οικονόμος: τα συλλεχθέν-

κοσμημάτων και επιγραφῶν εκ' Βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, και εἶχον υποδειχθῇ εκ τούτων περί τα διακόσια, και απεστάλησαν τα μεν προερχόμενα εκ των περιφερειῶν μεταξύ Τσιβρίλ, Αφίων Καραϊσάρ, Κιουταχιά κατ' Αύγουστον του 1922 εις Σμύρνην, όπου εφυλάττοντο μέχρι της ἐκκενώσεως ταύτης υπό των Ελλήνων εντός μεγάλης στρατιωτικῆς αποθήκης παρά την Πούνταν, τα δε προερχόμενα εκ της περιοχῆς του Εσκή Σεῖρ, Σεϊντή Γαζή, Προύσης εις Μουδανιά και εφυλάττοντο εις αποθήκην παρά τον σιδηροδρομικῶν σταθμῶν [...] Ἡ εκ των αρχαιοτήτων τούτων ἀπαρτιζομένη συλλογὴ περιείχεν ἀφθονα ἐξάρετα δείγματα ὅλων των ειδῶν των Μικρασιατικῶν ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων (βωμοειδῆ ἢ εν σχήματι ὑψηλῶν τετραγωνικῶν στηλῶν μετ' ἀναγλύφων ἢ ἀνευ τοιούτων εὐρίσκοντο προ πάντων εις την περιφέρειαν της ἀρχαίας Εὐμενεῖας-Τσιβλίλ, Ισικλή· θυροειδῆ μετ' ἀναγλύφων οἰκιακῶν και ἀγροτικῶν ἢ ἐπαγγελματικῶν σκευῶν και παραστάσεων ἀγροτικῶν σκηνῶν [...] ἐπλεόναζον εν τη περιφερείᾳ Κιουταχιάς, Τσαβδάτ Χισάρ, και Εσκή Σεῖρ-Δορύλαιον, όπου ὁμως ἀφθονούσαν ὁμοίως, ὅπως εν τη Νακολείᾳ-Σεϊντή Γαζή, αι ἀπλᾶι στήλαι με μικρά ἀνάγλυφα και την ἀφιέρωσιν “Δι’ Βροντῶντι”» [...] Ἀξιολογώτατα ἦσαν ἐπίσης τα Βυζαντινά· ἐντός του Τουρκικοῦ νεκροταφείου του Αφίων Καραϊσάρ συνελέγησαν ἀφθονα ἐπιστύλια Βυζαντινῆς ἐκκλησίας με ωραιότατα ἀνάγλυπτα κοσμήματα και ἐπιγραφάς, των οποίων ἀξιοθαύμαστος ἦτο προ πάντων η λεπτότης και η τελειότης της τεχνικῆς ἐκτελέσεως. [...] εις τον μιναρέν του Τζαμίου του Μπανάζ [...] ἔχει τούτο ωραία ἀνάγλυφα και την ἐπιγραφὴν... “Ἀμαρτωλός κωνηάτης οἰκοδόμησα τον ἅγιον ναόν τούτον”. Κατά πληροφορίας των χωρικῶν οι λίθοι του Τζαμίου προέρχονται εκ των ερείπων της μνημονευθείσης ἐκκλησίας. Εκ ταύτης ἐλήφθη και ἀπεστάλη εις Σμύρνην ωραία πλαξ θωρακείου τέμπλου με ἀνάγλυφον δυο πτηνῶν [...] Ωραία Βυζαντινά γλυπτά και ἀρχιτεκτονικά (εν θαυμάσιον κιονόκρανον) μετεφέρθησαν ἐπίσης εις Σμύρνην εκ του Τουρκικοῦ ἐπιταφίου μαυσωλείου του ἔξωθι του χωρίου Χατζίμ, ἐπὶ της οδοῦ Ουσάκ-Τσιβρίλ, και εκ του Ἀρμενικοῦ νεκροταφείου του Εσκή Σεῖρ ἀπεστάλη εις Μουδανιά ἀξιόλογος ἀρτία καθ’ ὅλα, Βυζαντινὴ πλαξ θωρακείου με παράστασιν δύο ἀντωπῶν γρυπῶν [...] Εξ Ουσάκ ἀπεστάλη προς τούτοις εις Σμύρνην μέγας μαρμάρινος λέων, ἀριστα διατηρούμενος, ὅστις ὑπῆρχε εν τινι οἰκίᾳ παρά την Ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν [...]. Εἰς Σμύρνην εἶχον σταλεῖ προ τούτοις εκ Κιουταχιάς, ληφθέντα εκ της Ἀρμενικῆς ἐκκλησίας, πολὺ ἐνδιαφέροντα ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα» (Κουρουνιώτης, «Παράρτημα του Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1921-1922» στο, ὁ.π., 1924, 3-5).

⁶¹⁵ Κουρουνιώτης, «Ἀρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ἀσίαν», 1924, 393.

ντα από στρατιώτες αντικείμενα καθιστούσαν αδύνατο τον εντοπισμό της ακριβούς θέσης τους πριν από τη μετακίνησή τους⁶¹⁶. Αλλά και το ίδιο το κριτήριο για τα ευρήματα που διασώζονταν βασίστηκε στα στερεότυπα περί «υψηλής» τέχνης που τόσο χαρακτηριστικά εξέφραζε ο Σωτηρίου· στο κοινό έπρεπε να παρουσιάζονται μόνο τα «ολοκληρωμένα καλλιτεχνήματα», τα «βαναυσότερα» δεν είχαν θέση. Κάτω από τα φαντασιοκοπήματα που δημιουργούσε η θρησκευτική πίστη στην απaráμιλλη καλλιτεχνική δεξιότητα της «φυλής», η «φτώχεια» και η «βαρβαρότητα» κάποιου έργου σήμαινε είτε πως ήταν παλαιότερο από ένα επιδέξιο έργο, είτε πως δεν ήταν «ελληνικό»· ένα μικρό παράδειγμα μας έδωσε η εκτίμηση του Κουρουνιώτη για το καλλιτεχνικά «μέτριο» «Προσφυγάκι» της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Η προκατάληψή του το απέδωσε στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο· η τραχύτητά του αγαλματιδίου δεν θα μπορούσε να προέρχεται από τους λαμπρούς «έλληνες» τεχνίτες της ελληνιστικής περιόδου.

Οι έλληνες αρχαιολόγοι ρίχτηκαν στη μάχη των μικρασιατικών ευρημάτων δίχως να σκεφτούν τις απαιτήσεις της ιστορικής έρευνας αλλά και δίχως την αμφιβολία ότι η Αρχαιολογία θα μπορούσε να είναι αυτοτελής επιστήμη· έτσι, ουσιαστικά ακολούθησαν την πρακτική του αρχαιοδίφη συλλέγοντας «ξεχωριστά» αντικείμενα. Σε αυτά «διάβαζαν» το «θρυλικό», κατά προτίμηση, παρελθόν —σε αντίθεση με τον σύγχρονο αρχαιολόγο, που δεν αναζητά τη συγκίνηση της «μοναδικότητας» και της «πατρότητας» αλλά την αντικειμενική ανασύσταση του αρχαίου περιβάλλοντος. Από τον Κουρουνιώτη μαθαίνουμε ότι αφαίρεσε ευειδή αρχιτεκτονικά μέλη και από

⁶¹⁶ Οικονόμος, *Εκ του Εργαστηρίου των Τράλλων*, 1923, 59-60.

τζαμιά της σελτζουκικής περιόδου· λαφυραγωγία ανάμεικτη με το γνήσιο θαυμασμό του για την ωραιότητα των κτισμάτων. Η εποχή δεν θα μας επέτρεπε να γίνουμε όσο καταγγελτικοί, ίσως, θα θέλαμε· η αφαίρεση αρχαιοτήτων για εθνικούς αλλά και για κερδοσκοπικούς λόγους δεν ήταν άγνωστη σε μια εποχή που η αρχαιολογία θεωρούνταν ακόμα η νόθα αδερφή της συλλογής. Σήμερα αντιμετωπίζουμε με επιφύλαξη ακόμα και τις αναμφίβολα θλιβερές καταστροφές των μνημείων: τα αποκεφαλισμένα αγάλματα, οι ισοπεδωμένοι ναοί, οι σπασμένες επιγραφές, υπήρξαν τακτική κοινή για όλους τους λαούς· οι ηγεμόνες της Μεσοποταμίας έσερναν «αιχμάλωτους» τους θεούς των εχθρών τους όπως είχε δείξει η τεράστια συλλογή γλυπτών από «ετερόχθονες» θεότητες που βρήκαν οι αρχαιολόγοι του 19ου αιώνα στο παλάτι της Βαβυλώνας.

Όταν η ελληνική λογισύνη επιφορτίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα με την ευθύνη της κατασκευής, της επισκευής και της ανάδειξης της *ολομέλειας* και της *αρραγούς ενότητας* του εθνικού χρόνου εκατέρωθεν του Αιγαίου, παγιδεύτηκε σε υπερβολές ακόμα και σε επιστημονικό επίπεδο. Άλλωστε, αυτό που εξασφάλιζε επιτυχία σε κάθε αποικιοκρατική επιχείρηση ήταν ένα ολόκληρο σύστημα κατηγοριοποίησης όχι μόνο των ανθρώπων, αλλά και των τεχνών και των επιστημών. Διαφωτιστική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η πεποίθηση του Φ. Κουκουλέ που καταθέτει το 1920 για τις μεγαλειώδεις δημιουργίες της «φυλής», τις οποίες «έβλεπε» μέσα από μια μακρά και γραμμική ακολουθία εφευρέσεων: τα πρώτα λυόμενα πλοία ανιχνεύονταν στα χρόνια που ο Αλέξανδρος «ήγαγε τα

Ελληνικά όπλα και την Ελληνική δόξαν εις τα βάθη της Ασίας» ενώ «σαφώς εξάγεται» ότι «τα πυρπολικά και τα λυόμενα πλοία εφεύρον και εχρησιμοποίησαν οι ημέτεροι πρόγονοι» στους προχριστιανικούς αιώνες που, μάλιστα, κατά τον Μεσαίωνα, οι «ίδιοι» πάντα Έλληνες, «εφαντάσθησαν και μεθόδους βλάβης των εχθρικών πλοίων», οδηγώντας στη συνέχεια «εις την εφεύρεσιν του υποβρυχίου»⁶¹⁷. Και ο καθηγητής Φυσικομαθηματικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Μιχαήλ Στεφανίδης (1868-1957), που θα τιμηθεί δυο φορές με χρυσό σταυρό από τους βασιλείς Γεώργιο Β΄ και Παύλο (1936 και 1950), έγραφε το 1922 πως η ελληνική επιστήμη όχι μόνο αποτελεί «αδιάσπαστόν τι σύνολον από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον» αλλά κι ότι «η σύγχρονος διεθνής επιστήμη» βρίσκεται «ακριβώς επί της ευθείας γραμμής της ιστορικής εξελίξεως του Ελληνικού πολιτισμού»⁶¹⁸.

Στο ερώτημα που δημιουργήθηκε στο ξεκίνημα της παρούσας μελέτης, σε ποιο σημείο βρισκόταν η αρχαιολογική θεωρία της Μεσογείου και της Ανατολής το 1921 ώστε να είναι αναμενόμενες οι μονόπλευρες προσεγγίσεις των ελλήνων λογίων και αρχαιολόγων, οι πηγές του 19ου αιώνα υπήρξαν ιδιαίτερα διαφωτιστικές. Ξένοι ιστορικοί-αρχαιολόγοι, δίχως να απομακρύνονται ουσιαστικά από το χεγκελιανό μοντέλο που διαπότιζε τη Δυτική ιστοριογραφία και περιφρονούσε τους λαούς της Ανατολής επιδρώντας στη σκέψη των ανατολιστών, είχαν αμφισβητήσει πολλές «αξιωματικές αλήθειες». Και είχαν θέσει τη βάση για νέες προσεγγίσεις σε ζητήματα που θεωρούνταν οριστικά τοποθετημένα, έστω κι αν αυτό οφειλόταν σε

⁶¹⁷ Κουκουλές 1921, 185-8, 191.

⁶¹⁸ Στεφανίδης 1923, 269.

μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι δεν εμπλέκονταν «εθνικά» με την Ανατολή. Οι Ίωνες και οι άλλοι αρχαίοι πληθυσμοί⁶¹⁹ είχαν μελετηθεί σε πλήθος μονογραφιών, και είχε επίσης επισημανθεί ότι στο μικρασιατικό ανάγλυφο είχαν δράσει κι άλλοι λαοί, και σε τόσο μεγαλύτερο βάθος χρόνου που δεν ήταν σε θέση να τους γνωρίζουν. Και παρά τις μονόπλευρες προσεγγίσεις –αφού ακολουθώντας την πολιτισμική διαίρεση μιλούσαν για «λαούς» και «φυλές» και όχι για «κοινωνίες»–, η συγγραφική προσπάθειά τους να καταθέσουν τη συγκεντρωθείσα γνώση και το σεβασμό τους στους αρχαίους συντελεστές της Ιστορίας, είχε επιφέρει ένα εντυπωσιακό αποτέλεσμα.

Καθώς οι περισσότεροι από αυτούς τους αμερικανούς και ευρωπαίους μελετητές του 19ου αιώνα που αρχίζουν να εγκαταλείπουν τις δογματικά περιχαρακωμένες βεβαιότητες ήταν κλασικιστές, μπορούμε να συμπεράνουμε δυο πράγματα· ότι αδίκως καταλογίζουμε στο ρομαντικό δέκατο ένατο αιώνα πως λίγα είχε να μας δώσει πέρα από ένα μίγμα ασάφειας και προκαταλήψεων, κι ότι ο κλασικισμός δεν είναι ένοχος για τις εμμονές όσων τον επικαλούνται ακόμα και σήμερα, στον οποίο αναγάγουν τον πολιτικό και γλωσσικό συντηρητισμό τους. Ο Μαρξ αξιοποίησε τους πάμπολλους τόμους των αρχαίων κλασικών της βιβλιοθήκης του ως εργαλείο απέναντι στις διαστρεβλώσεις τής τότε ιστοριογραφίας, κι ήταν έτοιμος να πετάξει έξω από το ναό του πολιτισμού όποιον ανόσιο τολμούσε να στρέψει την εργατική

⁶¹⁹ Τον 19ο αιώνα είχαν ήδη δημοσιευτεί μελέτες για τους Σουμέριους, τους Ακκάδες, τους Αιγύπτιους, τους Χετταίους, τους Φοίνικες, τους Βαβυλώνιους, τους Κοσσαίους, τους Ασσύριους, τους Χαλδαίους, τους Αραμαίους, τους Φρύγες, τους Λυδούς, τους Κάρες, τους Πέρσες, τους Ελαμίτες, τους Πάρθους.

τάξη εναντίον της αρχαιοελληνικής σοφίας. Και στην εποχή του Αλέξανδρου συνόψιζε την τομή όλου του τότε γνωστού κόσμου, αλλά για διαφορετικούς λόγους: γιατί τότε άρχισε να αλλάζει η οπτική ότι οι μη-Έλληνες ήταν βάρβαροι. Αυτό που είναι πιο χρήσιμο ωστόσο για την παρούσα μελέτη είναι ότι πολλοί από τους παραπάνω επιστήμονες με τις αλλεπάλληλες ανασκαφές στην Ανατολή που, κι ας μην ήταν πάντα μεθοδικές, οι διαπιστώσεις γίνονταν όλο και πιο συνετές για τη σχέση με τα περιβάλλοντα που όφειλαν να εξηγήσουν, αποτελούσαν επίτιμα μέλη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Είχαν δηλαδή, έργο γνώριμο στην ελληνική επιστημονική κοινότητα. Πλάι σε αυτό, ας ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι οι τρεις επικεφαλής των ανασκαφών στη Μικρά Ασία είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό, ότι ήταν πολύγλωσσοι και μέλη ξένων ερευνητικών ινστιτούτων.

Τα παραπάνω δεν μαρτυρούν μόνο πως οι έλληνες αρχαιολόγοι είχαν τη δυνατότητα να έχουν πρόσβαση στους επιστημονικούς επαναπροσδιορισμούς. Μαρτυρούν και την πρόθεσή τους να το αγνοήσουν. Δεν είναι τυχαίο που τις δεκαετίες που εξελίσσεται ιδεολογικοπολιτικά ο μεγαλοϊδεατισμός, από το 1900 περίπου ως το 1922, παρατηρείται μια γενικότερη οπισθοδρόμηση στη σκέψη των ελλήνων λογίων, οι οποίοι, πριν από το πατριωτικό άχθος που δημιουργήσε η Μεγάλη Ιδέα, ήταν απλώς φλύαροι εθνορομαντικοί που κοίταγαν νοσταλγικά προς τα πίσω. Ο Hobsbawm κάνει διάκριση ανάμεσα στον λαϊκό πρωτο-εθνικισμό, στη μετεξέλιξή του την περίοδο 1880-1914 και στο απόγειό του μετά το 1918· θα έλεγα πως η διαφορά έγκειται στη ματιά των λογίων· από το 1880 και μετά κοιτάνε

μπροστά, στα οφέλη που θα μπορούσαν να αποκομίσουν έχοντας πια συνείδηση της μακραίωνης ιστορίας τους. Οπωσδήποτε χρειάστηκαν πολλά περισσότερα από μια αλλαγή διάθεσης για να μεταλλάξουν το έθνος από «ιστορικό» σε «περιούσιο». Χρειάστηκε μια ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση και το δραστικό ανασκούμπωμα της κυβερνητικής πολιτικής που έθετε νέους στόχους. Και σ' αυτό το σημείο, στο γέρμα του 19ου αιώνα, βρίσκουμε τους έλληνες λόγιους και επιστήμονες να υπερασπίζονται με πάθος την καθαρότητα του αίματος και της γλώσσας, και την εθνική αυτάρκεια. Ήταν κι εκείνη η «αριστοκρατική» αντίληψη που «έβλεπε» ένα αεροστεγές σύστημα γύρω από το παρελθόν, στο οποίο είχαν δράσει μόνο οι «εκλεκτοί», κι όπου «ανώτεροι» βιολογικά λαοί, σαν τους Έλληνες, δεν είχαν χρειαστεί κανέναν, και γι' αυτό *«ποτέ δεν κατέληξαν, σε καμία στενή προσέγγιση, σε καμία συγχώνευση»*, παρά διατηρούσαν από την ομηρική εποχή *«μέχρι σήμερα αναλλοίωτα τα ίδια βασικά χαρακτηριστικά»*, όπως έγραφε το 1919 ο Σαρτιώ⁶²⁰. Την εκδοχή του «περιούσιου», και γι' αυτό μοναχικού στη χρυσή διαδρομή του μέσα στον κονιορτό της ιστορίας ελληνικού έθνους, ενστερνίζονταν όλοι όσοι το έβλεπαν ως ένα «θαύμα» που είχε ξεπηδήσει από το κεφάλι του Δία όπως η Αθηνά· ο γάλλος διπλωμάτης, πιστός της θεϊκής αποστολής του ελληνισμού στην Ανατολή ντε Μοϋύ (Charles de Moüy, 1834-1922), έγραφε το 1887 για την ελληνική φυλή τη θαμμένη ζωντανή μέσα στη μοναξιά, που έπρεπε να σηκωθεί όπως τα οστά στο όραμα του Ιεζεκιήλ.

⁶²⁰ *Η Ελληνική Μικρασία (L'Asie Mineure greque, 1919), 1993, 68-71, 86.*

Ευτυχώς, η μεταφυσική απάντηση, αν και συντριπτικά ισχυρή στα ερωτήματα της ιστορίας, δεν εξέφραζε όλους τους επιστήμονες του 19ου αιώνα. Η δήλωση του Τζων Κουκ (John M. Cook, 1910-1994), επί 9 χρόνια διευθυντή της Βρετανικής Σχολής Αθηνών με ανασκαφές στην Καρία και τη Λυκία, πως «οι Έλληνες της Μικράς Ασίας δεν θα μπορέσουν να γίνουν κατανοητοί αν αγνοήσουμε εκείνους τους γείτονές τους των οποίων ο πολιτισμός σε διαφορετικές περιόδους τους επηρέασε, ή επηρεάστηκε από αυτούς»⁶²¹ δεν ακούγεται για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1950. Επιστρέφοντας τη δεκαετία του 1870 ο φιλόλογος Μαργαρίτης Δήμιτσας (1829-1903) από τη μετεκπαίδευσή του στη Γερμανία θέτει ακόμα και τον Βίνκελμαν —που καθιέρωσε στη φαντασία και στην τέχνη την εικόνα του απροστάτευτου μνημείου στο μοναχικό τοπίο που «χτυπούν» ο ήλιος κι ο άνεμος ωσότου σωριαστεί σε ερείπια— υπό το φως της κριτικής: «Απηρχαιωμένην ήδη θεωρών την γνώμην, ην εξ ενός μόν ο μέγας της αρχαιολογικής επιστήμης Βινγκελμάνος κατά τον παρελθόντα αιώνα διετύπωσεν ότι η τέχνη εγεννήθη τε και ανεπτύχθη εν Ελλάδι ανεξαρτήτως από πάσης ξένης επιρροής». Ο Δήμιτσας γνωρίζει και μεταφέρει τις συζητήσεις των διαπρεπών «εν τη αρχαιολογία Milchöfer, Newton, Brunn, Friederichs και άλλοι» και για τον πολιτισμό των Μυκηνών —τον αντιπροσωπευτικότερο ελληνικό πολιτισμό της *Ηρωικής Εποχής* ακόμα και για τους σύγχρονους εθνικιστές και τον αυτόφωτο, αφού για τη λαμπρότητά του είχε αρκέσει το έδαφος και η φυλή. Που «συντόνως και επιστημονικώς ερευνήσαντες κατέληξαν εις το συμπέρασμα ότι οι τάφοι των Μυκηνών [...] βαρβαρικοί είσι και ουχί ελληνικοί και η

⁶²¹ «Greek Archaeology in Western Asia Minor», *Archaeological Reports*, 6, 1959-1960, 27.

τέχνη των εν αυτοίς ευρεθέντων πραγμάτων καθαρά απομίμησης της ασιατικής τέχνης εστί»⁶²². Ο Π. Καββαδίας, με τη μετεκπαίδευση στη Γερμανία, Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων προτού γίνει γραμματέας στην Αρχαιολογική Εταιρεία, παρότι ως επιμελητής αρχαιοτήτων του Εθνικού Μουσείου γράφει στο Βιβλίο-οδηγό του ότι οι «συλλογές Schliemann» (1891) στην καινούρια αίθουσα «αποτελούσαν τμήμα της ελληνικής κληρονομιάς στις οποίες έπρεπε να αναζητηθούν οι απαρχές της ελληνικής τέχνης», παραδέχεται τις «έξωθεν» επιδράσεις: «Οι γηγενείς κάτοικοι της Ελλάδας δεν θα μπορούσαν να αναπτύξουν, από μόνοι τους, τη Μυκηναϊκή τέχνη. Χρυσό, ελεφαντόδοντο, ήλεκτρο και αλάβαστρο, δεν έρχονται κατευθείαν από το έδαφος της Ελλάδας· όλα αυτά τα υλικά είναι εισαγόμενα από την Ανατολή. Επιπλέον, η ανατολιακή επίδραση είναι εμφανής στη διακόσμηση των περισσοτέρων από τα αντικείμενα»⁶²³. Ο μετεκπαιδευόμενος στη Γερμανία φιλόλογος-ιστορικός Γ. Σωτηριάδης επαναλαμβάνει, όταν ακόμα δεν είναι αντιπρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ότι ο μυκηναϊκός ρυθμός, παρά τις ελληνικές προσθήκες στα μοτίβα, εισήχθη διαμορφωμένος απ' ευθείας εκ της Ανατολής εις την Ελλάδα» αφού «τα μέγαρα των ανάκτων» μιμούνταν ανατολικά πρότυπα⁶²⁴.

⁶²² «Άποικοι ξένοι υπό διάφορα ονόματα εξ απωτάτων χωρών ήλθον εις την Ελλάδα, πολιτισμού σπέρματα συγκομίζοντες τοις βαρβάρους κατοίκους αυτής και διάφοροι ασιατικά φυλαί, οίον Φρύγες, Φοίνικες, Λυδοί, Κάρες και Λύκιοι εγκατεστάθησαν εν της νήσοις και ταις παραλίας του Αιγαίου πελάγους και έφερον τα πρώτας αρχάς της τέχνης και του πολιτισμού εις αυτάς, εκ των οποίων βραδύτερον εξεδιώχθησαν και απήλθον πάλιν εις την Ασίαν» (Δήμιτσας, Μία ελληνική φωνή περί των εν Μυκήναις και Σπάτα αρχαιοτήτων», 1878, 743-761).

⁶²³ Καββαδίας, 1894:8 στο, Burns 2010, 61-62.

⁶²⁴ «Άπας ο χαρακτήρ των μυκηναίων έργων εν τη αρχιτεκτονική, ταφή, ενδυμασία, εν τω οπλισμώ, εν τοις αγγείοις και τοις γεγλυμένοις λίθοις δεικνύει αληθώς ανατολικάς επιδράσεις» (Στο, ό.π., 1894, 61).

Τη δεκαετία του 1890 υπήρχαν μελέτες με «τολμηρές» επικεφαλίδες, όπως «Αρχαιολογία και Εξουσία» και «Η Ετυμολογία των Μνημείων». «τολμηρές» γιατί είχαμε την εντύπωση πως μόνο στο τέλος του 20ού αιώνα εντοπίζονται οι ποικίλες εξαρτήσεις της αρχαιολογικής επιστήμης. Εν τούτοις από παλιά είχε επισημανθεί ότι η αρχαιολογία και η κριτική των ευρημάτων ασχολούνται με την αρχαιότητα από διαφορετική οπτική⁶²⁵, ζήτημα που πρόσφατα διευκρίνισε ο διαχωρισμός σε *practicing archaeology* και *theorizing on archaeology*. Είχαν επίσης επισημάνει τις διαφορές ανάμεσα στην *Lesser* και την *Greater Archaeology*, την αρχαιολογία του επιστημονικού λόγου που προέκυπτε από τα υλικά κατάλοιπα και την αρχαιολογία του ευρύτερου, δημόσιου λόγου, που χρησιμοποιούσε και τα φιλολογικά κατάλοιπα. Αλλά και τις διαφορές ανάμεσα στην *historia sacra* και την *historia profana*. Τη Βίβλο, το πιο σεβάσμιο κείμενο πληροφόρησης για τον κόσμο της Ανατολής, είχε αμφισβητήσει ο επιφανής καθηγητής Ασσυριολογίας και Γλωσσολογίας αιδεσιμότατος Άρτσιμπαλντ Σέις (Archibald Sayce, 1846-1933), επίτιμος εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών. Σε αυτόν, τον πρόεδρο του Ινστιτούτου Βιβλικής Αρχαιολογίας (Society of Biblical Archaeology), οφείλουμε να αναγνωρίσουμε πως, σε μια εποχή που η αρχαιολογία υποτασσόταν στη Βίβλο εκείνος κράτησε ψηλά τις αξίες της αρχαιολογίας τολμώντας να απορρίψει τη χρήση του όρου «Φιλισταίος» στο κεφάλαιο της «Γένεσης» εφόσον τα αιγυπτιακά αρχεία απέρριπταν μια τόσο πρώιμη παρουσία Φιλισταίων στην Παλαιστίνη. Ακόμα περισσότερο, δήλωνε «ανα-

⁶²⁵ Driver στο, Hogarth (ed.), Driver, Griffith, Headlam, Gardner, Haverfield ²1899, 150.

τολιστής αρχαιολόγος» και όχι «βιβλικός»⁶²⁶: τον όρο «βιβλική αρχαιολογία» θα καθιερώσει σε ένα επιστημονικό πισωγύρισμα στις αρχές του 20ού ο William Albright (1891-1971). όχι τυχαία, υπάρχει μια κινητικότητα για την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ στην Παλαιστίνη. Ο γιός των αμερικανών μισιονάριων στη Χιλή θα υποτάξει στην «αυθεντία» της Αγίας Γραφής κάθε έκφανση της συρο-παλαιστινιακής αρχαιολογίας. Κι ενώ στο τέλος του 19ου αιώνα είχαν αμφισβητηθεί ακόμα και η ύπαρξη του Αβραάμ και των Πατριαρχών ως φυσικών και ιστορικών προσώπων⁶²⁷ και ο Σέις είχε τονίσει πως οι μελετητές ως ιστορικοί και όχι ως θεολόγοι έπρεπε να ερευνούν την Παλαιά Διαθήκη «*αν επεδίωκαν ορθολογικά συμπεράσματα*»⁶²⁸.

Και οι αρχαίοι έλληνες και ρωμαίοι συγγραφείς θεωρούνταν η αναμφισβήτητη αξιόπιστη παραπομπή για τη φιλολογική ερμηνεία των ευρημάτων. Αλλά ο υφηγητής Ρωμαϊκής Ιστορίας Φ. Χάβερφελντ (F. Haverfield, ;-1919) είχε κάνει σαφές τη δεκαετία του 1890 ότι «*καθώς η αρχαιολογική έρευνα ήταν ελλιπής, μέχρι τις αρχές του 19ου η ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία βασιζόταν στα φιλολογικά κατάλοιπα. Αλλά σήμερα γνωρίζουμε ότι οι ελληνικές και ρωμαϊκές αφηγήσεις δεν συμπίπτουν, και τα υλικά κατάλοιπα που σταδιακά συλλέχθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες δεν έχουν αναδείξει κάποιο κοινό στοιχείο στα αφηγήματα*»⁶²⁹. Ο Ηρόδοτος, μαζί με τον Όμηρο, είχε τροφοδοτήσει τους πυρήνες του ευρωπαϊκού

⁶²⁶ Sayce 1912, 14-15.

⁶²⁷ Driver, στο Hogarth (ed.), Driver, Griffith, Headlam, Gardner, Haverfield ²1899, 150.

⁶²⁸ Sayce 1894, 25.

⁶²⁹ Haverfield στο, Hogarth (ed.), ό.π., ²1899, 297.

φιλελληνισμού. «Υπεύθυνος» για τη ευρεία χρήση που απέκτησε από τους Δυτικούς ο όρος «βάρβαρος» όταν περιέγραφε τους μη-Έλληνες, η αυθεντία του αμφισβητήθηκε όταν έκπληκτοι οι μελετητές διαπίστωσαν ότι ήταν ανακριβής όταν έγραφε πως ο Κύρος ήταν ταπεινής καταγωγής που ανελίχθηκε σε βασιλιά ενώ ήταν βασιλιάς-κληρονόμος του Ελάμ, όπως κι ο πατέρας του Καμβύσης, κι ο παππούς του⁶³⁰. Από το 1850 «καταγγελλόταν» και ο ρεμβασμός του που τον οδηγούσε σε αναδρομές και υποκειμενισμούς, σε αντίθεση με την υποδειγματική αντικειμενικότητα του Θουκυδίδη ακόμα κι όταν αφηγούνταν τον δραματικό Πελοποννησιακό πόλεμο· η αποστασιοποίησή του δεν σε αφήνει να καταλάβεις ότι πολέμησε στο πλευρό των Αθηναίων. Η χωρίς εξάρσεις, «ψυχρή» αφήγησή του –ελάττωμα για κάποιους, όπως γνώριζε ο Έντουαρντ Φρήμαν (1823-1892)– τού είχε εξασφαλίσει εκείνη τη φήμη που τον κατέστησε πρότυπο για τους ιστορικούς καθώς δεν επέτρεψε πολιτικές και προσωπικές μνησικακίες να επηρεάσουν τη γραφή του. Ο Φρήμαν, ένας από τους καθηγητές Ιστορίας που, όπως εκ των υστέρων αξιολογήθηκε, διακρινόταν για την εμμονή του στη σωστή αξιοποίηση των πηγών και την υψηλή κριτική ικανότητά του, ενοχλούνταν από τις ανεκδιήγητες αφηγήσεις των περιηγητών που «μιλούν για Έλληνες Αυτοκράτορες, λες κι ήταν όλοι τους ένα πράγμα ενιαίο από την εποχή του πρώτου μέχρι του τελευταίου Κωνσταντίνου»· το άλλο εντυπωσιακό που είχε επισημάνει ήταν πως «η Κωνσταντινούπολη είναι η ιστορία μιας κυβέρνησης, κι όχι ενός έθνους»⁶³¹.

⁶³⁰ Griffith στο, Hogarth (ed.), κλπ. ό.π, ²1899, 201.

⁶³¹ «The Historians of Athens» (Jan. 1858) στο, Freeman (1879) ²1880, 112-5, 235.

Και η ιστορική ακρίβεια του Ομήρου είχε αμφισβητηθεί, όπως και η ύπαρξη του ενός ποιήματος και του ενός ποιητή. Η άποψη που το 1938 κατέθεσε ο Κορδάτος εγείροντας πολλές αντιδράσεις από το ελληνικό κατεστημένο αποτελούσε ήδη μέρος του ερευνητικού πεδίου του αβά d'Aubignac, του Wood, του Herder, και της δημοσίευσης του F. W. Wolf, *Prolegomena ad Homerum* του 1795. Στα μέσα του 19ου αιώνα ο άγγλος καθηγητής Κλασικών William Geddes οδηγήθηκε στην αναζήτηση του «αληθινού Ομήρου» στον τόμο του, *Το Πρόβλημα των Ομηρικών Ποιημάτων*, σε μια προσπάθεια να αποσαφηνίσει το «Ομηρικό ζήτημα, που έμοιαζε αιώνιο όπως το Ανατολικό»: ήταν η Αχιλλειάδα, που εξέλαβε αργότερα τον τίτλο *Ιλιάδα*; ήταν άλλος ο ποιητής της, κι άλλος της *Οδύσσειας*; τα ποιήματα ήταν συρραφή διαφορετικών ποιημάτων από διαφορετικούς ποιητές;⁶³² Είχε αμφισβητηθεί κι αν ο Σόλωνας, ο αριστοκράτης από τη γενιά του Κόδρου, είχε ποτέ κοιτάξει προς την κατεύθυνση της δημοκρατίας· «Σολώνεια τιμοκρατία» αποκαλούσε την πολιτική του ο δανο-γερμανός διπλωμάτης Μπάρτολντ Νίμπουρ (Barthold Niebuhr, 1776-1831), ίσως ο επιφανέστερος γερμανός ιστορικός της εποχής του. Δικαιώθηκε από τους σύγχρονους μελετητές· η Claude Mossé, που διδάσκει αρχαία Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Paris-VIII, σημειώνει πως παρότι ο Σόλωνας όρισε πολύ καλά τις υποχρεώσεις του καθενός ανάλογα με την περιουσία του, καυχιόταν στα ποιήματά του πως αντιτάχθηκε σ' όσους ζητούσαν ισομερή αναδασμό της γης και διατήρησε την εξουσία ως προνόμιο των μεγάλων οικογενειών. Αν και λάτρης της αρχαίας Ελλάδας ο Νίμπουρ δεν παραβλέπει τα

⁶³² «Professor Geddes on the Homeric Problem» (Feb. 1879) στο, Freeman (1879) ²1880, 96-7.

τρωτά της Αθηναϊκής Δημοκρατίας: τις εγωιστικές δημαγωγίες, τις συκοφαντίες και τον οστρακισμό, και τις αυτοκρατορικές τάσεις που της είχαν διδάξει οι ανατολικές κοινωνίες αφού, «διέθετε μία ηγεμονία απέναντι σε άλλες περιοχές που τη μετέβαλλε σε Αθηναϊκή Αυτοκρατορία»⁶³³.

Και η υποκειμενικότητα στην ερμηνεία των ευρημάτων χάριν της εθνικής ωφέλειας είχε επισημανθεί. Τα υλικά κατάλοιπα «είναι συχνά χρωματισμένα με μια υποκειμενικότητα που παραπλανά» γνώριζε ο Χόγκαρθ το 1899⁶³⁴ και ο κλασικιστής Άρθουρ Χέντλαμ (Arthur Headlam) είχε σχολιάσει την κατά Βούληση απόδοση εθνικής ταυτότητας στις αρχαιότητες: «Μια άλλη αρχαιολογία κάθε φορά, αποφάσιζε για τη θεά που λατρευόταν στην Έφεσο· οι αρχαιολόγοι που ήταν επηρεασμένοι από τους Ρωμαίους ποιητές αποδέχονταν το “Υψιστη είναι η Diana των Εφεσίων”· υπήρχαν και οι άλλοι που αποκαθιστούσαν την αποκλειστικότητα της Αρτέμιδος ως ελληνίδα θεά. Η τρίτη εκδοχή ήταν εκείνη που πήγαινε πιο πίσω από τα ελληνιστικά χρόνια και μας θύμιζε πως η Εφέσια Άρτεμις ήταν μια ανατολιακή θεά που ενσωματώθηκε στην ελληνική μυθολογία και ταυτίστηκε με την ελληνική θεότητα. Τα νομίσματα αρκούν για να μας υπενθυμίσουν πως η Εφέσια θεά με τους πολλούς μαστούς, δίχως τη φίνα θηλυκότητα μιας άριας κυνηγού αλλά με την ανατολιακή προσωποποίηση μιας αναπαραγωγικής δύναμης της φύσης και θεάς μιας αρχαιότερης φυλής από την αρία, επιβίωνε σ’ ένα ελληνικό ρούχο»⁶³⁵.

⁶³³ «The Athenian Democracy - North British Review» (May 1856) στο, Freeman, (1879) ²1880, 139, 150-4, 161.

⁶³⁴ Hogarth (ed.), Driver, Griffith, Headlam, Gardner, Haverfield ²1899, ix, x.

⁶³⁵ Στο, Hogarth (ed.) κλπ. ό.π. ²1899, 354-5.

Πέρα από τις «τόσες ανάμεικτες ξένες επιδράσεις και ασυνήθιστες εκδοχές» του ναού που ο σκώτος αρχιτέκτονας Τζέιμς Φέργκιουσον (James Fergusson, 1808-1886) είχε επισημάνει⁶³⁶, και ο ανατολικότροπος ενδυματολογικός διάκοσμος του ξόανου από λέοντες, αίγες, γρύπες, ταύρους και φτερωτά δαιμόνια, και οι ποικίλες γλυπτικές απεικονίσεις της με λέοντες ή ελάφια, συνέβαλλαν στις διενέξεις των νεότερων χρόνων ως προς την «εθνική» προέλευση της θεάς που οι Έλληνες ταύτιζαν με την Άρτεμη, ενίοτε και με την Αφροδίτη, και στα ελληνιστικά χρόνια του θρησκευτικού συγκρητισμού και με την Ίσιδα. Αλλά όταν οι αρχαιοελληνικοί θεοί ανηφόρησαν στον Όλυμπο είχαν ήδη λατρευτεί, με άλλα ονόματα και άλλη καλλιτεχνική απεικόνιση αλλά με ανάλογες ιδιότητες, στα ιερά της Ανατολής, όπως γνώριζε και ο Καρολίδης⁶³⁷ και η σύναξη των θεών, η παραδοσιακή εικόνα μιας «συγκλήτου» όπου προέδρευε ο ανώτατος άρχων που διέτρεχε τα κείμενα του Ησίοδου και του Ομήρου, υπήρχε και στη γραμματεία της Ανατολής των Ακκαδών και των Χουριτών, όπως ήταν γνωστό μετά τις ανασκαφές στη Μεσοποταμία. Ο Αριστείδης από τη Μυσία έγραφε τον 2ο αιώνα Κ.Ε. για την Έφεσο πως «ο ναός της αποτελεί θησαυρό κοινό για όλη την Ασία», ενώ και στον οπισθόδομο και σε παράπλευρα κτίσματα φυλάσσονταν αναθήματα και καταθέσεις Λυδών, Ελλήνων, Περσών· ο άγιος Χρυσόστομος είχε γράψει πως «όλα τα έθνη αποταμίευαν τα πλούτη τους στο ναό, θεωρώντας πως είναι τόπος ασφαλής». Οι μελετητές του

⁶³⁶ Βλ. *The temple of Diana at Ephesus*, 1883, 3 & *The Parthenon*, 1883, 33-34.

⁶³⁷ «Οι λαοί της Μικράς Ασίας ως και οι Έλληνες αυτοί παρεδέξαντο λατρείας πολλών Φοινικικών ή (Ασ)συριακών θεοτήτων, συν τη λατρεία δε παρελήφθησαν πιθανώτατα και τα ονόματα των θεοτήτων εκείνων, όπως συνέβη τούτο και εν τη Ελληνική μυθολογία [Μελικέρτης, Αθηνά Όγκα, ίσως δε και Ηρακλής]» (Καρολίδης 1885, 21)

19ου αιώνα γνώριζαν για την «τουριστική βιομηχανία» που είχε αναπτυχθεί με επίκεντρο το ιερό, με αναμνηστικά από ναούς-μινιατούρες και ασημένιες καρφίτσες με τις μέλισσες-ιέρειες της μητριαρχικής θεάς που αποτυπώνονταν και στα νομίσματα της πόλης, και τα φυλαχτά που συνέχισαν να φιλοτεχνούνται μέχρι τα χρόνια του Παύλου που πέρασε από την Έφεσο και δίδαξε στη Συναγωγή της⁶³⁸.

Για τα ιερά που χτίζονταν σε σκιερά μέρη έξω από τις πόλεις, προσέφερναν άσυλο και εξελίχθηκαν, με τις γαίες που τους κληροδοτούσαν, σε ιερατικές κοινότητες σαν τα μοναστήρια των χριστιανικών χρόνων, περιέγραψε και ο Καρολίδης στο πόνημα που αφιέρωσε στον τοπάρχη της Γενικής Διοικήσεως Αδάνων Αβελίν Πασσά. Που έγιναν, όχι μόνο κέντρα «εμπορικής επιμιξίας κατά την δυτικήν Ασίαν», αλλά και κέντρα ιδεών, αφού από εδώ «ανατολικάί ιδέαι μετέβαινον εις τας ελληνικάς αποικίας της Μικράς Ασίας και δια τούτων εις την Ελλάδα»⁶³⁹.

Η κοινή οικονομία στην Ανατολή, η αγροτική και κτηνοτροφική και δευτερογενώς εμπορική και διαμετακομιστική, που εξαρτιόταν από τις διαθέσεις της φύσης, είχε δημιουργήσει όχι μόνο κοινές λατρείες αλλά και κοινά λατρευτικά και αποτροπαϊκά μοτίβα που διακοσμούσαν αρχιτεκτονικά μέλη, αγγεία και

⁶³⁸ Falkener 1862, 313 & Newton 1880, 214, 225-226 & Sayce ²1890, 80 & C. Mussies, «Artemis» στο, Van Der Toorn, Becking, Van der Horst (eds) ²1999, 94-95.

⁶³⁹ «Τα Κόμανα ήσαν πολιτεία ιερατική έχουσα ναόν αρχαιότατον της καθ'άπασαν την Μικράν Ασίαν το πάλαι λατρευομένης θεάς Μα [...] Πλην των ιεροδούλων υπήρχεν [...] μέγα πλήθος θεοφορήτων [...] Οι ναοί [...] εκτίζοντο συνήθως εκτός πόλεων, επί συσκήλων λόφων ή εντός βαθέος αυλώνων των ορέων και ως εκ τούτου [...] απετέλουν ιδιαίτερας κοινότητας ιερατικής προικιζομένης δια των περί τον ναόν κειμένων γαιών, αίτινες απετέλουν ιδιοκτησίαν του ναού καλλιεργουμένην υπό μεγάλου πλήθους δουλοπαροίκων (ιεροδούλων) [...] εχρησίμευον δια των μεγάλων αυτών εορτών και πανηγύρεων ως κέντρα εμπορίας, παρείχον δε συνάμα και άσυλον τοις πανταχόθεν καταφεύγουσι εις αυτούς» (Τα Κομάνα κλπ., ό.π., 1882, 6-11, 64-66).

νομίσματα, όπως η σβάστικα, που είχε μάλιστα εντοπισθεί σε τέσσερεις ηπιείρους όπως έγραφε ο Τόμας Γουίλσον (Thomas Wilson), έφορος του τμήματος Προϊστορικής Ανθρωπολογίας του Εθνικού Μουσείου των Ηνωμένων Πολιτειών⁶⁴⁰.

Σβάστικες από τους βασιλικούς τάφους του Alacahöyük (κεντρική Τουρκία) της Εποχής του Χαλκού (3000-1950 π.Κ.Ε.) που τέθηκε στη σκιά της κατοπινής χετιτικής πρωτεύουσας Boğazköy/Άττοσα. Οι βασιλικοί τάφοι του Alacahöyük ανασκάφηκαν το 1907 από τον Θεοδωρή Μακρίδη Μπέη. Η σύνδεσή της σβάστικας με το ινδοευρωπαϊκό φύλο θεωρείται ανεξακρίβωτη δεδομένου ότι το Alacahöyük αποτέλεσε οικισμό Π-ΙΕ φύλων.

Μουσείο Ανατολικών Πολιτισμών, Άγκυρα.
(Φωτογρ. Κ. Παυλή)

⁶⁴⁰ Βλ. τη μελέτη του, Wilson, *Swastika the Earliest Known symbol and its Migrations*, ¹1894.

Η σπείρα της μυκηναϊκής τέχνης στην ευθύγραμμη εκδοχή της, που οι αρχαιολόγοι του 19ου αιώνα ονόμαζαν «ελληνικό μαίανδρο»⁶⁴¹. Εδώ σε μοτίβο της 6ης χιλιετίας π.Κ.Ε. στον ανατολικό λόφο του Catalhöyük, TP Area.
Φωτογραφ. Jason Quinlan. Copyright: Catalhöyük Research Project)

Ειδώλιο από το Catalhöyük/Τσατάλχογιούκ, μια «Μητέρα Θεά» συνδεδεμένη με τη γονιμότητα της γης και του ανθρώπου. Η ενθρόνισή της ανάμεσα σε δυο θηλυκούς λέοντες καταδείκνυε πρόσωπο ισχυρό.
Μουσείο Ανατολικών Πολιτισμών, Άγκυρα.
(φωτογρ. Κ. Παυλή)

⁶⁴¹ Gardner στο, Hogarth (ed.), Driver, Griffith, Headlam, Gardner, Haverfield, ό.π., 1899, 270.

Ειδώλιο της «Μητέρας Θεάς» που στα αρχαϊκά χρόνια αποτελούσε η Κυβέλη, στην ίδια αναπαράσταση, σε θρόνο ανάμεσα σε δυο λιοντάρια. Από την Ηφαιστεία της Λήμνου, Αρχαιολογικό Μουσείο Λήμνου (φωτογρ. Κ. Παυλή)

Η κοιλάδα του Σαγγάριου, που στρατιωτικοί, δημοσιογράφοι και ιστορικοί αποκαλούσαν «ελληνική» κατά την προέλαση εγγράφοντάς την αποκλειστικά στην «αντίστοιχη» εκστρατεία του Αλέξανδρου, είχε υπάρξει έδρα των Χετταίων που άφησαν πίσω τους τα ανάγλυφα που είχαν εντοπίσει στο Inrız, την κοιλάδα του Ικονίου, ταξιδιώτες του 18ου αιώνα σαν τον Swede Otter, απεσταλμένο του «Βασιλιά Ήλιου», και τις επιγραφές σε πέτρες της βιβλικής Hamāh στις όχθες του Ορόντη που είχε καταγράψει το 1812 ο ελβετός περιηγητής Τζων Μπούρκχαρτ (John Burckhardt, 1874-1817)⁶⁴². Για τις επιγραφές που το 1870 είχαν μεταφερθεί από τη Hamāh στο Οθωμανικό Μουσείο είχε αποφανθεί από το 1884 ο ιρλανδός

⁶⁴² Taylor (ed.) 1838, 477.

ιεραπόστολος στη Δαμασκό Γουίλιαμ Ράιτ (William Wright, 1837-1899) ότι επρόκειτο για «χετιτική γραφή»⁶⁴³. Έκτοτε ήταν γνωστή η εκτεταμένη αυτοκρατορία τους της 3ης χιλιετίας, που δεν εκτεινόταν μόνο ανάμεσα στον Ορόντη και τον Ευφράτη αλλά έφτανε ως τις όχθες του Αιγαίου όπου αργότερα άνθησαν η Σμύρνη, η Μίλητος η Έφεσος και οι Σάρδεις· ο Σαρτιώ γνωρίζει πως την εποχή της ίδρυσης των πρώτων ελληνικών αποικιών οι κύριοι της ηπείρου ήταν οι Χετταίοι, παρότι τότε βρίσκονταν σε παρακμή⁶⁴⁴.

Οι χετιτικές επιγραφές και τα μνημεία στο Karabel κοντά στη Σμύρνη, στους οδικούς άξονες Εφέσου-Φώκαιας και Σάρδεων-Σμύρνης και στο όρος Σίπυλο που είχαν δημιουργήσει τα παλιά ηφαίστεια βόρεια του κόλπου της Σμύρνης, ήταν γνωστά πολύ πριν καταφθάσουν στη Μικρά Ασία οι έλληνες αρχαιολόγοι. Στο Σίπυλο υπήρχε κι εκείνη η σκαλισμένη σε κοίλωμα γυναικεία φιγούρα, μια «*Μητέρα Θεά της Μικράς Ασίας*» είχε γράψει ο Σείς που την είδε από κοντά, που οι Λυδοί αποκαλούσαν «Νιόβη», την κόρη του Ασσάονα που αυτοκτόνησε επειδή την αγάπησε ο πατέρα της. Όταν οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, «έβλεπαν» τη «Νιόβη» του Ομήρου, που μετατράπηκε σε πέτρα από τον πόνο που η Λητώ θανάτωσε τα παιδιά της⁶⁴⁵. ο Οικονόμος την είχε δει και ως «Νιόβη» την αναφέρει στις σημειώσεις του. Η πρωτεύουσά τους Άττοσα/Hattuša (σημερινό Boğazköy/Μπογά-ζικιόι) λίγες δεκάδες χιλιόμετρα δυτικά της Άγκυρας, ανασκάφτηκε

⁶⁴³ Στο, Perrot, Chipiez 1887, 499-500 & Perrot, Chipiez 1892, 19 & Conder 1888, 137 & Sayce 1890, 19, 59.

⁶⁴⁴ Sartiaux (*L'Asie Mineure greque*, 1919), 1993, 65.

⁶⁴⁵ Perrot, Chipiez 1887, 502, 547-570, 747-758 & Perrot, Chipiez 1892, 40 & Sayce 1890, 54-5, 68-9 & Ramsay 1890, 30 & Campbell 1890, 5-6 & Butler 1922, 2.

συστηματικά από την ομάδα του Deutsche Orient-Gesellschaft (Γερμανικό Ινστιτούτο Ανατολικών Μελετών) την περίοδο 1903-1913. Επωφελούμενοι οι Γερμανοί από τη συνεργασία τους με το Σουλτάνο ανέσυραν πάνω από 16 χιλιάδες πήλινες ταμπλέτες σφηνοειδούς με αναφορές στις τοπικές ηγεμονίες που ενοποιήθηκαν υπό ένα βασιλιά με έδρα την Άττοσα· τις ταμπλέτες είχαν μεταφέρει στο Μουσείο Περγάμου του Βερολίνου που τότε είχε αρχίσει να χτίζεται. Οι ταμπλέτες, οι χετιτικές επιγραφές και τα μνημεία από βασάλτη που εντοπίστηκαν τη δεκαετία του 1880 από το Αιγαίο ως την Αμάρνα της Αιγύπτου και από την Καρχεμίς ως το παλάτι της Νινευή⁶⁴⁶ είχαν κάνει διάσημους τους Χετταίους.

Η Χετιτική Αυτοκρατορία, ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της κοσμοπολίτικης προοπτικής του ανατολικού κόσμου της ύστερης Εποχής του Χαλκού που παρήκμασε χάρη στους κραδασμούς που δημιούργησαν οι «Λαοί της Θάλασσας» —όρος του αιγυπτολόγου Gaston Maspero (1846-1916) που το 1881 διάβασε στα έγγραφα της Αμάρνα τις φυλές-επιδρομείς—, αποσιωπούταν από τους έλληνες εθνικιστές: ο θρίαμβος της Ανατολίας άρχιζε με την ελληνική παρουσία. Κι όπως οι έλληνες αρχαιολόγοι αψηφούσαν τα σημάδια των Χετταίων στα αιγαιακά παράλια, έτσι και οι Τούρκοι λόγιοι, δημιουργοί της εθνοϊστορικής θεωρίας, τούς επιδείκνυαν ως προπάτορές τους το 1921 και το 1922 στα άρθρα του αρχισυντάκτη Ιζζέτ Ουλβή στην *Hakimiyeti Millye*⁶⁴⁷. Ο τουρκικός εθνικισμός που, αντίστοιχα επικαλούνταν συλλήβδην ως εθνικά όλα τα παρελθόντα της Ανατολίας, απαντούσε

⁶⁴⁶ Perrot, Chipiez 1887, 130 & Conder 1888, 138 & Sayce ²1890, 29 & Petrie 1905, 46, 49-55.

⁶⁴⁷ Αλεξανδρής 1983, 176.

έτσι και στον ελληνικό εθνικισμό που υποτιμούσε τους Χετταίους και «ελληνοποιούσε» Φρύγες και Λυδούς. Μέσα από τον «ανατολιανισμό», την πίστη στη

Η «Πύλη των Λεόντων», μια από τις εισόδους της Άττοσα/Hattuša (περ. 1680-1650). Το σύμπλεγμα «κυκλώπειου τείχους» δίχως συνδετικό υλικό και οι λέοντες παραπέμπουν στα αρχιτεκτονικά πρότυπα που ακολουθήθηκαν στο χρονικά μεταγενέστερο τείχος των Μυκηνών.

Boğazköy, φωτογρ. Κ. Παυλή

γενέθλια γη της Ανατολίας που χαρακτήριζε και τον Ατατούρκ, οι Χετταίοι συνδέονταν με τη σύγχρονη εθνότητα· έτσι θα διοχετευτεί σε ένα μεγάλο όγκο σελίδων στην τουρκική εκπαίδευση του 1931-1933.

Η ύπαρξη μιας συστηματικής προπαγάνδας από μέρους του τουκικού κράτους που στη συνέχεια ιδρύεται δεν μαρτυρά πως οι μουσουλμάνοι της ενδοχώρας –αναλφάβητοι ή απλά αδιάφοροι ακόμα προς το «εθνικό ζήτημα»– ανακάλυψαν τις παραδόσεις τους χάρη σε αυτή. Οι περιηγητές του 19ου αιώνα έγραφαν για τα

παπούτσια με τις ανασηκωμένες μύτες που φορούσαν οι τούρκοι χωρικοί και που ακόμα σήμερα βλέπει κανείς όχι μόνο σε τουριστικά μαγαζιά αλλά και σε σπιτάκια της ενδοχώρας και σε μικρομάγαζα πλάι στη φωτογραφία του Ατατούρκ. Οι περιηγητές απέδιδαν τα χαρακτηριστικά παπούτσια των χωρικών σε επιβίωση της χετιτικής κουλτούρας. Δεν είμαστε σε θέση να πιστοποιήσουμε, ούτε να απορρίψουμε τον ισχυρισμό, ούτε να δώσουμε μια ικανοποιητική εξήγηση για την προέλευση της συγκριμένης παράδοσης. Αλλά σε πολλά ανάγλυφα, τα υποδήματα των Χετταίων έχουν τις ίδιες, ανασηκωμένες μύτες.

Ορθοστάτης από βασάλτη στην Καρχεμίσ της Νεο-Χετιτικής περιόδου με τις γυρισμένες μύτες των υποδημάτων. Μουσείο Ανατολιακών Πολιτισμών, Άγκυρα (φωτογρ. Κ. Παυλή)

Η σύνδεση με τους Χετταίους αποτελεί μέχρι σήμερα τη βάση του σύγχρονου τουρκικού εθνικισμού: το γλυπτό σε περίοπτο σημείο πολύβουου δρόμου στην Άγκυρα δεν αφήνει τους περαστικούς να ξεχάσουν τα πολύτιμα πετράδια του δικού

τους μακραίωνα παρελθόντος, τους προγόνους Χετταίους και Σουλτάνους. Όχι δίχως εσωτερικές διενέξεις· τα φονταμενταλιστικά ισλαμικά κινήματα κατηγορούν την κρατική πολιτική που εξίσωσε στα μουσεία τα προϊσλαμικά ευρήματα (χετιτικά, ασσυριακά, ελληνιστικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά) με τα τουρκικά.

Αριστερά: φτερωτός λεόντας της ύστερης χετιτικής περιόδου από Βασάλτη με κεφαλή χετταίου στρατιώτη στο Μουσείο Ανατολικών Πολιτισμών της Άγκυρας. Δεξιά: η γλυπτική αναπαράσταση του «καταγωγικού σχήματος» σε κεντρικό δρόμο στην Άγκυρα αξιοποιεί το μνημείο της ύστερης χετιτικής περιόδου προσθέτοντας έναν σουλτάνο επάνω στον φτερωτό λέοντα με την κεφαλή του χετταίου στρατιώτη.
(Άγκυρα, φωτογρ. Κ. Παυλή)

Και η ιστορία του αρχαίου Γόρδιου (δεν υπάρχουν τεκμήρια πως αυτό υπήρξε το όνομά του σύμφωνα με την επεξηγηματική επιγραφή στο Μουσείο Ανατολικών Πολιτισμών της Άγκυρας) περιοριζόταν στο θρύλο του κόμπου που είχε λύσει ο Αλέξανδρος. Ωστόσο, ο γερμανός κλασικιστής Άλφρεντ Κέρτε (Alfred Körte, 1866-1946) είχε επισκεφτεί τη θέση κοντά στο Σαγγάριο όταν οι μηχανικοί εργάζονταν

για τον σιδηρόδρομο Βερολίνο-Βαγδάτη και άρχισε, το 1893, να τη μελετά. Επέστρεψε το 1900 με τον αδερφό του Gustav, επίτιμο εταίρο της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, και ανέδειξαν με τις ανασκαφές τους τη φρυγική πρωτεύουσα που είχε θαφτεί στις παραποτάμιες προσχώσεις, με τη δημόσια μνημειακή αρχιτεκτονική του 9ου αιώνα που μαρτυρούσε πως είχε αποτελέσει έδρα φιλόδοξου ηγεμόνα. Τα ευρήματα των τάφων και των πολλών μεγαροειδών οικιών υπήρξαν ιδιαίτερα αποκαλυπτικά για όποιον ήθελε να αποδεχθεί την υβριδικότητα της Ανατολής· λίθινα βαρίδια με το κηρύκειο-έμβλημα του Ερμή, θεού του εμπορίου, ειδώλια της Κυβέλης, των Μουσών και της Τύχης, επιγραφές με ονόματα ελληνικά, ανατολιακά και γαλατικά/ κελτικά. Η έρευνα στους ταφικούς τύμβους της Μέσης Φρυγικής περιόδου (8ο με 6ο αι.) έδωσε κεραμικά που πιστοποιούσαν επαφή με τον ελληνικό κόσμο: η τοπική αγορά φαινόταν ιδιαίτερα φιλική προς την αττική και κορινθιακή κεραμική την ίδια εποχή που υπήρχε η τάση των φρυγικών και των λυδικών βασιλικών οικογενειών να παντρεύονται αριστοκράτισσες της Ιωνίας και της Αιολίας· λένε πως η γυναίκα του Μίδα ήταν κόρη του βασιλιά της αιολικής Κύμης. Αλλά, εκτός από τα αγγεία που «κοίταγαν» τεχνοτροπικά προς την Ιωνία και την Ελλάδα, υπήρχαν κι εκείνα των τύμβων στην περιφέρεια της Άγκυρας που χαρακτήριζε η τοπική φρυγική τεχνοτροπία. Αυτή η διάκριση αποτελούσε μόνο μια ένδειξη, κι όχι απόδειξη ότι η γεωγραφία καθόριζε τις επιρροές: το 1892 αναφέρεται ταφικό μνημείο στο Σίπυλο στα φρυγικά πρότυπα, ένας δίχωρος τάφος σκαμμένος εξ ολοκλήρου στο βράχο που στα χριστιανικά χρόνια θα ονομαστεί

«τάφος του Αγίου Χαραλάμπους». Παρότι είχε ανοικτεί στις όχθες του Αιγαίου δεν διέθετε επιγραφές ή το παραμικρό σχέδιο που να παραπέμπει σε ελληνική προέλευση· ο τρόπος που είχε δουλευτεί πάνω στο βράχο παρέπεμπε στους φρυγικούς τάφους στις κοιλάδες του Ρύνδακα και του Σαγγάριου⁶⁴⁸.

Η ύστερη Φρυγική περίοδος αντιστοιχεί στην επικοινωνία του Γόρδιου με τους Πέρσες· οικείες και αυλές διαφοροποιούνται αρχιτεκτονικά μαρτυρώντας διαστρωμάτωση σε πλούτο, ίσως και τη νέα εθνοτική «εισβολή».

Σπάραγμα από αγγείο με περσική φιγούρα από το Γόρδιο⁶⁴⁹

Το τελευταίο Ασσυριακό Βασίλειο του Shamshi-Adad III διέσπειρε τον «ανατολίζοντα ρυθμό» στα δυτικά παράλια ενώ και οι σημαντικοί εμπορικοί «αποικιακοί» σταθμοί των Ασσυρίων στην κεντρική Ανατολία τους εξασφάλισε μια περίοπτη θέση στο Μουσείο Ανατολικών Πολιτισμών στην Άγκυρα. Στην απουσία

⁶⁴⁸ Perrot, Chipiez 1892, 11-2, 63-5.

⁶⁴⁹ Φωτογρ. στο, Mellink, «Archaeology in Asia Minor», *American Journal of Archaeology*, 1991.

της προοπτικής και την κατάργηση της κλίμακας που τους χαρακτήριζε, ορατή στις βυζαντινές αναπαραστάσεις, ο Σωτηριάδης προσθέτει και την επίδραση των ξύλινων κιόνων τους στη διαμόρφωση του ιωνικού ρυθμού ενώ γνωρίζει και για τους κολοσσιαίους λίθινους λέοντες που διακοσμούσαν τους πυλώνες των παλατιών τους⁶⁵⁰. ο άγγλος αρχιτέκτονας Μπάνιστερ Φλέτσερ (Banister Fletcher, 1866-1953) θα γράψει το 1905 πως «η Ελλάδα πήρε από την Ασσυρία τις σμιλευμένες ζωφόρους, τα φυτικά επαναλαμβανόμενα μοτίβα, τις έγχρωμες διακοσμήσεις»⁶⁵¹. Ακόμα και ο Μπουασονά που μέσα στο δυνατό ήλιο του μεσημεριού είχε μεταβεί στο Τσαβδάρ Ισάρ για να φωτογραφήσει τον μεγάλο αρχαίο ναό είχε παρατηρήσει τις «αποκλίσεις» από την αρχαιοελληνική γραμμή. Αναρωτήθηκε αν «ο κορινθιακός ναός που κτίστηκε πάνω από μια αψιδωτή κρύπτη με φεγγίτες που ανοίγουν προς το εσωτερικό της κιονοστοιχίας» ήταν «ρωμαϊκής ή ασσυριακής επίδρασης»

Κι αν τη Λυδία οι Έλληνες θεωρούσαν «ελληνική», ο αρχιτέκτονας-αρχαιολόγος Μπάτλερ που ανέσκαψε τις Σάρδεις είχε διαπιστώσει, το 1912 και το 1913, στον ιωνικό ψευδοδίπτερο ναό των ελληνιστικών χρόνων, πέρα από τα ελληνικά στοιχεία, μια αρχιτεκτονική πολύπλοκη και ξένη προς τους παραδοσιακούς τύπους της ελληνικής ναοδομίας, αρχαϊκά τοπικά γνωρίσματα και μη-ελληνικές φόρμες σε αρχιτεκτονικά μέλη: η λεοντοκεφαλή στο γείσο του ναού είχε μικρή, πλακουτσωτή μύτη και μικρά μάτια που παρέπεμπαν στα ασσυριακά λιοντάρια της Nimrud. Και

⁶⁵⁰ Στο, *Ιστορία των αρχαίων κλπ.*, ό.π., 1894, 38.

⁶⁵¹ Fletcher 1905, 29-30. Το επαναλαμβάνει το 1950 ο επιφανής κριτικός τέχνης Ernst Gombrich: «όταν οι Έλληνες καλλιτέχνες άρχισαν να φτιάχνουν πέτρινα αγάλματα ξεκίνησαν από εκεί που είχαν σταματήσει οι Αιγύπτιοι και οι Ασσύριοι» (1995, 77-78).

Από το βιβλίο του Μπάτλερ, *Sardis, The Excavations 1910-1914*: η λεοντοκεφαλή στο γείσο με τα χαρακτηριστικά που παρέπεμπαν στα ασσυριακά λιοντάρια της Nimrud

ήταν κατηγορηματικός όταν επεσήμαινε πως «οι Σάρδεις που σήμερα γνωρίζουμε είναι οι Σάρδεις των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων, αλλά δεν υπήρξαν ποτέ ιωνική πόλη παρότι αναπτύχθηκε στα σύνορα των ιωνικών πόλεων και κατά καιρούς εναγκαλίσθηκε μαζί τους. Ο πολιτισμός της Λυδίας, στην γλώσσα και την τέχνη, είχε μετά βεβαιότητας πολύ διαφορετικές καταβολές από των ιωνικών πόλεων: όπως ο Ηρόδοτος και άλλοι έλληνες συγγραφείς επισημαίνουν, οι Ίωνες αντιμετώπιζαν τη λυδική κουλτούρα ως παλαιότερη από τη δική τους [...] Χτισμένη πάνω στην “Βασιλική Οδό”, από τις σημαντικότερες αρτηρίες του αρχαίου εμπορίου της Μικράς Ασίας που στους ιστορικούς χρόνους ένωνε την Ιωνία με την ενδοχώρα, υπήρξε αναπόφευκτα δεξαμενή υποδοχής επιρροών που έρρεαν από τη μεσοποταμιακή στην ιωνική κουλτούρα»⁶⁵². Τα ευρήματα της ανασκαφής είχαν αναδείξει την επικοινωνία· μπρούτζινο δαχτυλίδι με αιγυπτιακό σκαραβαίο και αλάβαστρα

⁶⁵² Butler 1922, 2, 78-9, 84-5, 96, 126, 143.

αιγυπτιακού τύπου, σπαράγματα κορινθιακών αγγείων, πήλινοι αμφορείς ροδίτικου τύπου, γυάλινα που παρέπεμπαν στη Φοινίκη, χρυσά κοσμήματα που θύμιζαν ελληνική και ετρουσκική τέχνη αλλά και διηθητήρας, που χρησιμοποιούσαν για να παρασκευάσουν το γιαούρτι ή το *kaimak*, για τα οποία η τωρινή περιοχή ακόμα ήταν διάσημη.

Ο Σαρτιώ διακρίνει τους Λυδούς από τους Έλληνες βασισμένος και στην πραγματεία του Ζωρζ Ραντέ (Georges Radet)· τους θεωρεί αρωγούς στο ελληνικό δαιμόνιο όταν αυτό διένυε την εφηβική του ηλικία και τη δυναστεία των Μερμναδών (από τον Γύγη ως τον Κροίσο) πηγή έμπνευσης⁶⁵³. Μόλις πέντε επιγραφές με ποίηση στα λυδικά είχε βρει ως το 1913 ο Littmann —με την πρωιμότερη, όμως, ρίμα στη φιλολογία⁶⁵⁴— αλλά οι σκαλισμένες στους βασιλικούς τάφους επιγραφές που είχαν ανασυρθεί την εικοσαετία 1890-1910 αναδείκνυαν τη γλώσσα ενός μεγάλου αριθμητικά πληθυσμού πριν από την εποχή του Αλέξανδρου. Δίγλωσσες επιγραφές δείχνουν πως χρησιμοποιούνταν πλάι στα ελληνικά σε προσωρινή ή μόνιμη βάση: ο ναός που ανέσκαψε ο Μπάτλερ είχε αποδοθεί στην Αρτέμιδα χάρη σε σύντομη δίγλωσση αφιέρωση σε λυδικά και ελληνικά· τη «Μεγάλη Μητέρα» που λατρευόταν εκεί μετατρέπει σε «Άρτεμη» γύρω στο 300 π.Κ.Ε. μάλλον ο Λυσίμαχος, ο αλλοτινός σωματοφύλακας του Αλέξανδρου που είχε αποκτήσει μέρος της Μικράς Ασίας, και στις οποίας το ναό που ανεγείρεται το πρώτο μισό του 3ου αιώνα οι Σελευκίδες θα διαθέσουν πολύ από το χρυσάφι τους.

⁶⁵³ Sartiaux, (*L'Asie Mineure greque*, 1919), 1993, 65. Βλ. και G. Radet, *Lydie et le monde grec au temps des Mermnades (687-546)*, E. Thorin: Paris 1892.

⁶⁵⁴ Littmann 1916, 58, 61.

Οι ιδεολόγοι που θεωρούσαν πως η αναγωγή ενός έθνους σε ένδοξες εποχές υπηρετούσε τη φήμη του, ενεπλάκησαν από νωρίς στη διαμάχη «ποιοι έκοψαν πρώτοι νόμισμα, οι Αιγινήτες ή οι Λυδοί»· το 1897 είχε συμπληρώσει ήδη έναν αιώνα, γνώριζε ο νομισματολόγος Ερνστ Μπαμπλόν (Ernst Babelon, 1854-1924), μέλος της Académie des Inscriptions et Belles-Lettres και επίτιμος εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας των Αθηνών. Πέρα από τις πολλές και σπουδαίες πληροφορίες που μπορεί να αντλήσει κανείς από το πόνημα του επιφανούς νομισματολόγου, ενδιαφέρον έχει η πρωτοπόρα προσέγγιση του στο ζήτημα που ταλάνιζε τους ιδεολόγους: έδωσε έμφαση στο γιατί. Θεωρούσε τα ερωτήματα των οπαδών της μιας ή της άλλης θεωρίας κακοδιατυπωμένα αφού η εφεύρεση του νομίσματος δεν είχε υπάρξει «υπόθεση μιας μέρας ή αποτέλεσμα σύλληψης κάποιας ιδιοφυίας. Έτσι είναι αδύνατον να οριοθετηθεί η στιγμή που η σφραγίδα παύει να είναι ιδιωτική υπόθεση και αποκτά την κρατική εγγύηση. Άρα το ιστορικό ερώτημα που θάπρεπε κάποιος να επιδιώξει ν' απαντήσει είναι ποιος απ' όλους τους ηγεμόνες, ανάμεσα στους διάφορους λαούς της αρχαιότητας, υπήρξε αρκετά ισχυρός ώστε να απαγορέψει την ιδιωτική σφραγίδα και να την αντικαταστήσει με το δικό του αποκλειστικό έλεγχο μέσω της κοπής νομισμάτων. Ποια μέτρα θέσπισε το νομοθετικό σώμα ώστε να συστηματοποιηθεί η διακίνηση των ειδών και από πότε το νόμισμα που —πλέον εξέδιδε το κεντρικό νομισματοκοπείο— όφειλε να φέρει, δίχως εξαιρέσεις, τα σύμβολα της δημόσιας αρχής;»⁶⁵⁵. Ο Μπαμπλόν μέσα από μια «μαρξιστική» προσέγγιση είχε δει το νόμισμα πέρα από τις δυο κατευθύνσεις, του

⁶⁵⁵ Babelon 1897, 185-7.

μέτρου και του συμβόλου αξίας που του είχε δώσει ο Πλάτωνας· αναγνώρισε σε αυτό έναν μετρητή πολιτικής ισχύος.

Ανάλογη προσέγγιση επιφυλάσσει ο αιδεσιμότατος Σείς στις σουμεριακές πόλεις των ανασκαφών του 19ου αιώνα. Ερμήνευσε τις μεταβολές με ενδογενή αίτια κοινωνικοπολιτικά και όχι με το φυλετικό σχήμα που ερμήνευε την εξέλιξη μέσα από τη «μετακένωση» γνώσεων των «ανώτερων» στους «κατώτερους»: οι αρχικά αρχηγικές κοινωνίες τους, έγραφε, διαφοροποιήθηκαν όταν μεγάλο μέρος της γης περιήλθε στα χέρια μιας ελίτ, ιερέων και αξιωματούχων των ναών, που συγκροτήθηκε στα μέσα της 3ης χιλιετίας καθιερώνοντας την ηγεμονική τάξη που αποφάσιζε για τη νομή και την εκμετάλλευση της γης και της σοδειάς, τη διακίνηση του εμπορίου και την είσπραξη των φόρων⁶⁵⁶.

Οι Περώ και Σιπιέ, των οποίων τα συγγράμματα αναφέρουν ο Οικονόμος και ο Καρολίδης, είχαν γράψει πως η κατάκτηση των ιωνικών πόλεων από τους Πέρσες τις είχε ευεργετήσει με την επαφή με μια λαμπρή αυτοκρατορία που η τέχνη της είχε υπάρξει το απαύγασμα της ανατολικής παράδοσης και η πολιτική της δείγμα πρωτοφανούς ελευθερίας για τους υπηκόους της⁶⁵⁷. την ανεκτικότητα τους μαρτυρούσε και η λίθινη επιγραφή που το 1621 ο Πιέτρο ντελα Βάλε (Pietro della Valle) είχε εντοπίσει στο Behistun, στην προεξοχή του λόφου που έβλεπε στον αρχαίο δρόμο που συνέδεε τη Βαβυλώνα με τα Εκβάτανα. Κι ήταν γνωστό ότι είχε τοποθετηθεί με αφορμή την ενθρόνισή του Δαρείου Α (522), και από το 1847 ότι

⁶⁵⁶ Sayce 1899, 67.

⁶⁵⁷ Perrot, Chipiez 1892, 24, 27.

επρόκειτο για τρίγλωσση επιγραφή, ένδειξη της ανεκτικής πολιτικής που επιθυμούσε να συνεχίσει μετά τον Κύρο, σε παλαιοπερσικά, ελαμιτικά, βαβυλωνιακά (ακκαδο-ασσυρο-αραμαϊκά)⁶⁵⁸. Ο καθηγητής Ρόλινσον είχε σχολιάσει τη συμμετρία και την ακρίβεια των περσικών κτισμάτων «που θα συναντήσουμε και στους ελληνικούς ναούς»⁶⁵⁹ και ο Σάικς το 1915 δημιουργεί αμφιβολίες στο κυρίαρχο δίπολο «Βάρβαρου» Πέρση-«πολιτισμένου» Έλληνα: ήταν τόσο δημοφιλής η αιχμενιδική κουλτούρα, γράφει, ώστε με την πτώση της Περσικής Αυτοκρατορίας, δυναστείες στον Πόντο, την Καππαδοκία, την Αρμενία, διεκδίκησαν καταγωγή από τους Αχαιμενίδες για να διαφοροποιηθούν από την επέλαση των Μακεδόνων· προς επίρρωση των διεκδικήσεών τους, λάτρευαν τους περσικούς θεούς⁶⁶⁰.

⁶⁵⁸ Salisbary 1847, 328.

⁶⁵⁹ Rawlinson 1883, 101.

⁶⁶⁰ Sykes 1915, 419.

Επάνω: η προεξοχή του λόφου Behistun (σημερινό δυτικό Ιράκ) Κάτω: η τρίγωνση επιγραφή του Δαρείου

Ο Αλέξανδρος υιοθέτησε πολλά από το αυτοκρατορικό τους σύστημα και τα έθιμά τους –προς μεγάλη δυσaráσκειά των στρατηγών του– και η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία θα δώσει στον Μίθρα κυρίαρχη θέση στη Ρώμη. Στις παρυφές της αυτοκρατορίας τους θα αναπτυχθούν κι άλλα βασίλεια και ηγεμονίες, των Σασσανιδών Περσών, των Σελτζουκιδών Τούρκων, του Σαλαντίν –αγαπημένη φιγούρα του σουνιτικού Ισλάμ– και των ανεκτικών θρησκευτικά Μογγόλων από τις ημέρες του ιδρυτή της δυναστείας Τζέγκινς Χαν. Η διάλυσή τους διοχέτευσε τα έθιμα, τις τεχνικές και την ιδεολογία τους στην τελευταία διαπρεπή αυτοκρατορία της Ανατολίας, την Οθωμανική· ο Γ. Σωτηρίου αναφέρει την επίδραση των σασσανιδικών και των πρωτοϊσλαμικών αγγείων που θεωρεί κομψότερα κι απ’ τα βυζαντινά.

Οι ανασκαφές του 19ου αιώνα είχαν δημιουργήσει νέους προβληματισμούς σε όσους αναζητούσαν μια επαρκέστερη βάση κατανόησης και ορισμένοι μελετητές θα εισάγουν και μια έλλογη ορολογία που έδινε ακριβέστερο περιεχόμενο στον τόπο και στο χρόνο. Ο αρχαιολόγος Ρόναλντ Μπάροους (Ronald Burrows, 1867-1920) με ανασκαφές στην Ελλάδα το 1895-1896, θαυμαστής του Βενιζέλου και επίτιμος εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών, ήταν κατηγορηματικός όταν δήλωνε πως *«κανένας επιστήμονας δεν προτείνει, και δεν θα μπορούσε να προτείνει, ότι οι Μινωίτες είναι Έλληνες με την πλήρη έννοια του όρου»*⁶⁶¹. Ο Γουίλιαμ Πέτρυ (William Petrie, 1853-1942), διάσημος για τις ανασκαφές του στην Αίγυπτο τη δεκαετία του 1880, διαπιστώνοντας τα προϊστορικά πολιτισμικά παράλληλα στο Αιγαίο εισάγει το 1891 τον μη-εθνικό όρο «αιγαιακή αγγειοπλαστική» αντί του εθνικού όρου «ελληνική αγγειοπλαστική»⁶⁶² και ο Μπάτλερ προχωράει σε διακρίσεις όταν αναφέρεται στην *«προέλευση και ανάπτυξη του αιγαιακού, του ιωνικού και του ελληνικού πολιτισμού»*⁶⁶³ που ακόμα και σήμερα, έναν αιώνα μετά, θα θορυβούσαν τους θιασώτες της ομοιογενούς ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Η ενότητα των Ελλήνων προϋπέθετε συνθήκες που στα προ-εθνικά χρόνια δεν υπήρξαν, κι όχι μόνο εξαιτίας της απουσίας μιας κοινής μαζικής εκπαίδευσης ή λόγω του αυτοκρατορικού συστήματος που δεν απαιτούσε συμμόρφωση προς μια συγκεκριμένη εθνοτική επιλογή. Αλλά κι εξαιτίας της μορφολογίας του ανατο-

⁶⁶¹ Burrows 1907, 144.

⁶⁶² Griffith στο, Hogarth (ed.), κλπ., ²1899, 229 & Aegean Pottery in Egypt, London: Sept. 5, 1892 & W.M. Flinders Petrie, *Hyksos and Israelite Cities*, London 1906.

⁶⁶³ Butler 1922, 2.

λιακού ανάγλυφου, αφού τα αγροτοκτηνοτροφικά χωριά κράταγε σε απομόνωση η απουσία οδικών αξόνων· ο κόσμος τέλειωνε στα σύνορα του χωριού και η ταυτότητα ήταν συνυφασμένη με το ιδίωμα στο οποίο επικοινωνούσαν, και με τα έθιμα της λατρείας, του γάμου και της ταφής. Ο Χόγκαρθ επίσης απέδιδε το περιστασιακό της ενότητάς τους στην ιδιάζουσα γεωμορφολογία που είχε εντοπίσει κατά τις ανασκαφές του στην Ιωνία από το 1904. Οι λόφοι που περιέβαλλαν τα μικρά πεδινά τμήματα περιόριζαν την επικοινωνία αναπτύσσοντας την εντοπιότητα: το άτομο γνώριζε πως, όχι μόνο η οικογένειά του, μα και η κοινωνία της οποίας αποτελούσε μέλος είχε ουσιαστικές και αμετάκλητες αξιώσεις επάνω στην περιουσία και στις υπηρεσίες του, αλλά πάντα αναφορικά με μια πόλη με διακριτά σύνορα από τις άλλες, κάνοντας, έτσι, *«τον πατριωτισμό να σημαίνει την αφοσίωση στην πόλη-κράτος τους»*. Αλλά οι αντικειμενικές συνθήκες τον απέτρεπαν να αισθανθεί *«σε έναν ευρύτερο κύκλο την ίδια αίσθηση υποχρέωσης»* ή *«κάποιο εξαναγκασμό προς αυτή την υποχρέωση»*⁶⁶⁴.

Ούτε ο εξελληνισμός των ελληνιστικών χρόνων είχε χαρακτηριστεί από τον «αυτοματισμό» που υπονοούσε ο εθνικός λόγος· ο Καρολίδης γνώριζε ότι σε αργυρό νόμισμα του τελευταίου βασιλιά της Καππαδοκίας, τον 1ο αιώνα π.Κ.Ε., η

⁶⁶⁴ «Εάν [ο Αλέξανδρος] αναγνώρισε μια ομάδα πόλεων-κρατών που του θύμιζε τη μακρινή του καταγωγή, αυτό ήταν ένα ακαδημαϊκό συναίσθημα: εάν είχε επίγνωση μιας ενιαίας κοινότητας με όλους τους Έλληνες ως έθνος αυτό ήταν μόνο στις στιγμές που διέτρεχε ιδιαίτερο κίνδυνο στα χέρια ενός μη-έλληνα εχθρού. [...] Η ίδρυση τόσων αστικών κοινοτήτων ελληνικού τύπου από τους Μακεδόνες βασιλείς της δυτικής Ασίας αναμφισβήτητα εισήγαγε τον Ελληνισμό ως πολιτικό πολιτισμό στην αρχαία Ανατολή [...] Αλλά η επίδραση του Ελληνισμού ήταν ισχυρή και ανθεκτική μόνο στις νεοεισάκτες, ή νεο-οργανωμένες, αστικές κοινότητες και τους άμεσους γείτονές τους» (Hogarth 1914, 224-250).

επιγραφή «Αρχέλαος, «ην γραμμένον ΑΡΓΛΟΟΙη, δεν ήτον εν τη ελληνική γλώσση ούτε μετά καθαρών ελληνικών χαρακτήρων»⁶⁶⁵. Μάλιστα, η περιώνυμη δύναμή του, αυτή η αναφαίρετη αξία των ελλήνων ιδεολόγων, είχε αμφισβητηθεί. Ο Ράμσεϋ με τα ερευνητικά ταξίδια σε Ελλάδα και Μικρά Ασία (περίοδο 1880-1884) που του χάρισαν τη νεοσύστατη έδρα της Κλασικής Αρχαιολογίας και Τέχνης στην Οξφόρδη το επισημαίνει στο πόνημά του, τόσο δημοφιλές ώστε να επανεκδοθεί πολλές φορές μετά το 1890: κι αν «οι μεγάλες πόλεις φόρεσαν ένα Δυτικό ένδυμα λαμβάνοντας λατινικά και Δυτικά ονόματα», ήταν μια «μια τεχνητή όψη που μαθαίνουμε από τη φιλολογία και την κοινή ιστορία, κι ωστόσο άρχισα να ταξιδεύω στη Μικρά Ασία ποτέ δεν είχα διανοηθεί ότι υπήρχε άλλη εκδοχή. Σταδιακά πείστηκα ότι η πραγματική κατάσταση στη χώρα ήταν πολύ διαφορετική [...] οι άνθρωποι συνέχισαν να λατρεύουν τους δικούς τους θεούς· και παρότι είχαν λάβει από τους μορφωμένους τα ονόματα των θεών της Ελλάδας και της Ρώμης, δεν είχαν τίποτα κοινό με τον ελληνικό και το ρωμαϊκό χαρακτήρα, ήταν ασιατικές θεότητες. Όταν ο χριστιανισμός διαδόθηκε, επέβαλε τη γλώσσα του στους ανθρώπους, αλλά και πάλι ο χριστιανισμός της Φρυγίας ήταν διαφορετικός από τον χριστιανισμό της Ευρώπης [...] Η Κωνσταντινούπολη είναι μια απόδειξη ότι η Δύση ποτέ δεν κατέκτησε τη Μικρά Ασία»⁶⁶⁶. Και ο Χόγκαρθ αναρωτιόταν πόσο εντέλει εφικτός είχε γίνει ο εξελληνισμός «λόγω του Αλέξανδρου και των Επιγόνων αφού η

⁶⁶⁵ Καρολίδης 1882, 64.

⁶⁶⁶ Ramsey 1890, 24, 25.

“Ανατολή” δεν έπαψε εντέλει να είναι ευδιάκριτη από τη “Δύση”; Πόσο πολύ πραγματικά αυτοί οι Έλληνες και Μακεδόνες ηγεμόνες, φιλέλληνες Ιρανοί πρίγκιπες και οι άλλοι, εξελλήνισαν τη δυτική Ασία; Η Ανατολή, εντέλει, παρέμεινε η Ανατολή· τόσο λίγο επηρεάστηκε από τη Δύση που εν ευθέτω χρόνω η θρησκευτικότητά της θα κυοφορήσει μια άλλη θρησκεία ενάντια στο θετικισμό του Ελληνισμού, και τόσο ελάχιστα αποδυναμώθηκε από τις παραδόσεις της που θα κέρδιζε πίσω πάλι όσα είχε χάσει και περισσότερα»⁶⁶⁷.

Και ο Παπαρρηγόπουλος θα αμφισβητήσει τον εξελληνισμό. Όταν έγραφε το πολύτομο έργο του ήταν επηρεασμένος από την εξελιξιαρχία· η παρακαταθήκη του Διαφωτισμού, άλλωστε, δεν έπαψε ποτέ να απειλεί το φυλετισμό και τα «αμετάβλητα» χαρακτηριστικά του. Οι θεωρίες του Δαρβίνου εκείνη την εποχή είχαν προκαλέσει σάλο· όχι μόνο στις αγγλίδες της υψηλής κοινωνίας που πίνοντας τσάι συζητούσαν θορυβημένες για το ενδεχόμενο της σχέσης τους με τον πίθηκο. Αλλά γιατί το επιχείρημα της εγγενούς «παλαιότητας» και της «καθαρότητας» της «φυλής» σύντομα θα απειλούσε η ίδια η εγγενής του αντίφαση: όσο γηραιότερη μια φυλή τόσο περισσότερες οι γενετικές μεταβολές. Και ο Παπαρρηγόπουλος, που μετασχηματίζει την Ανατολή από την Αίγυπτο ως τη Μεσοποταμία και τη Μικρά Ασία σε «όλως ελληνική», όσο ο ακραίος ελληνικός εθνικισμός του 1890-1922 δεν είχε ακόμα εδραιωθεί μπορούσε να παραδέχεται πως ο ελληνισμός είχε «αλλοτριωθεί» μετά τη μετανάστευση των ελληνικών φύλων στη Μικρά Ασία, κι ούτε

⁶⁶⁷ Hogarth 1914, 224-250.

«μετεφυτεύθη απaráλλακτος εις την Ανατολήν» δεδομένου ότι είχε υποστεί και στην ίδια την Ελλάδα «δεινάς αλλοιώσεις». Τα βασίλεια που είχαν ιδρυθεί μετά το θάνατο του Αλέξανδρου, παρά την «κοινήν χρήσιν της ελληνικής γλώσσης» και τους «ικανούς τινας τον αριθμόν Έλληνας» που είχαν «επίχρισμά τι ελληνικής παιδεύσεως», αποτελούσαν μόνο κατ' επίφαση έκφραση του γνήσιου ελληνισμού: «ο πολιτικός, ο εθνικός και ο διανοητικός της Ελλάδος βίος ουδέποτε διεπεραιώθην εις την Ασίαν»⁶⁶⁸. Την ίδια περίοδο ο Καρολίδης, με τις πάμπολλες μελέτες του —στις οποίες επικαλείται τον Περό, τον Νίμπουρ και πολλούς άλλους ιστορικούς και γλωσσολόγους του 19ου αιώνα έστω κι αν φορές διαφωνεί μαζί τους—, παραδέχεται τις ομοιότητες του δωρικού ρυθμού με τους κίονες των αιγυπτιακών ναών και την επιρροή «άλλων χωρών και λαών της Μ. Ασίας» στην «Ιωνία, Ελλάδα της Ασίας». Η συνάντησή τους είχε διαμορφώσει έναν ιδιαίτερο «βίον ιστορικόν, και πολιτισμόν τινα υλικόν» του οποίου «αμυδραί τινες αναμνήσεις και υπαινιγμοί» διασώζονταν «και εν ταις αρχαίς ελληνικαίς παραδόσεσιν»⁶⁶⁹. Είναι αλήθεια πως ο πολυγραφότατος αυτός ιστορικός αποτελούσε μια ιδιάζουσα περίπτωση· δεν έπαψε ποτέ να αιωρείται ανάμεσα σε δυο ασυμβίβαστες μεταξύ τους προοπτικές, της συμμετοχής των Ελλήνων σε μια αυτοκρατορία ελληνοθωμανική και της διαμόρφωσης ενός ισχυρού εθνικού ελλαδικού κέντρου. Ο Σωτηριάδης τον

⁶⁶⁸ «Ο πολιτικός, ο εθνικός, ο πνευματικός βίος της αρχαίας Ελλάδος δεν μετεφυτεύθη τωόντι απaráλλακτος εις την Ανατολήν αλλά τούτο προπάντων διότι, ίνα μεταφυτευθή καθ' όλα όμοιος, έπρεπε να υπάρχει αμετάβλητος. Μη λησμονήσωμεν δε ότι είχε ήδη υποστή εν αυτή τη Ελλάδι δεινάς αλλοιώσεις [...] αλλά και σώος και ανελλιπής εάν παρέμενεν έτι ο αρχαίος ελληνισμός, αδύνατον ήτο να μη τροπολογηθή εν τη Ανατολή, αφού και εν ταις προτέραις αποικίαις είδομεν αυτόν αλλοτριωθέντα ουκ ολίγον της μητροπόλεως» (Παπαρρηγόπουλος ²1886, ια' ιβ').

⁶⁶⁹ Καρολίδης 1882, 59 & Καρολίδης 1874, ε' & Καρολίδης 1886, 6, 52.

«χρέωνε» πως «μητρική του γλώσσα είναι η Τουρκική» και τον αποκαλούσε «Ανατολίτη διλεττάντη μωροκαρολίδη»⁶⁷⁰. οι επιφυλάξεις του είχαν «επαληθευτεί» αφού ως υποψήφιος βουλευτής Σμύρνης τάχθηκε με τους Νεότουρκους, επιλογή που τον απέκλεισε από το Ασιανολογικό Συνέδριο του 1912 στην Αθήνα. Και την οργή του εθναμύντορα καθηγητή Σπυρίδωνα Λάμπρου είχε επισύρει ο Καρολίδης, καθώς επαναλάμβανε ότι τα ιστορικά έθνη «παρήχθησαν ως επί το πολύ εκ της αναμίξεως διαφόρων φυλών»⁶⁷¹: μία «ασάφεια» στο ιστορικό αφήγημα μπορούσε να εκβάλει σε συμφυρμούς επιζήμιους για το εθνικό ζήτημα. Έτσι θα τον εγκαλέσει πως δεν «επιχειρεί να διαφωτίση τα κατά την καταγωγήν εκάστης μικρασιανής φυλής» και πως οι «γενικολογίες» και οι «αοριστολογίες» του οδηγούν στο συμπέρασμα πως στους λαούς της Μικράς Ασίας δεν αναπτύχθηκε «ουδεμία εθνική ή ιστορική συνείδησις», παρά έγινε «συγχώνευσις των μερικών εν τω γενικώ όλω» καθιστώντας «τους Μικρασιανούς» και «Αιθίοπας, και Μαύρους». Υπήρχε και το άλλο «ατόπημά» του· σε δελτίο της Ευαγγελικής Σχολής έγραφε για λελέγεια υλικά κατάλοιπα σε οικίες και τάφους της Μιλήτου⁶⁷². Ο Λάμπρου, ιδιαίτερα «ευαίσθητος» στα εθνικά ζητήματα είχε ενοχληθεί και από τον Τσουντα, οπαδό της αδιάλειπτης ελληνικής συνέχειας από τα νεολιθικά χρόνια αλλά ταυτόχρονα του επιστημονικού αιτίου. Που την άνοιξη του 1898, ενώ ξεναγεί τους επισκέπτες των Μυκηνών, εξηγεί επιστημονικά την εικόνα του πεσμένου στο στήθος κρανίου του «Αγαμέμνονα»: δεν ήταν από τη «δολοφονία του» και από την προχειρότητα του

⁶⁷⁰ Σωτηριάδης, Παύλος Καρολίδης, ο διαμαρτυρούμενος Καππαδόκης, 1894, 4, 12, 13.

⁶⁷¹ Καρολίδης 1885, 16.

⁶⁷² Λάμπρου 1892, 6, 83-84.

ενταφιασμού του από τους «ενόχους» αλλά από τον τρόπο ταφής (καθιστική στάση) που τότε συνηθιζόταν. Ο Λάμπρου, που βρίσκεται παρών, θα διαμαρτυρηθεί που αντί για την «πηγή εθνικού πλούτου δια την Ελλάδα» που θα έφερνε ο γερμανός αρχαιοδίφης με τον «αμύθητον εκείνον θησαυρόν [...] θα ήρχετο, φευ! Εις την Ελλάδα... ο έλεγχος». Η επιθυμία του να συνδέσει γραμμικά και αδιαμεσολάβητα την εθνική ιστορία τον καθιστούσε ιδιαίτερα ευφάνταστο· θύμιζε στους επισκέπτες πως το Εικοσιένα δεν απέιχε πολύ από τις Μυκήνες· αρκούσε να υποθέσουν πως «η σημερινή βροχή ίσως απέπλυνεν ίχνη αίματος» από τον κοντινό λόφο, εκεί όπου ο Κολοκοτρώνης, ο Παπαφλέσσας και ο Νικηταράς είχαν αποδεκατίσει την εχθρική στρατιά του Δράμαλη⁶⁷³.

Ο βασικός μου ισχυρισμός σε αυτό τον επίλογο είναι πως οι γνώσεις για τους ανατολιακούς πολιτισμούς ήταν πολλές, το ίδιο και οι ενστάσεις απέναντι στις καθιερωμένες αλήθειες. Που ωστόσο άφησαν ανέγγιχτους τους έλληνες ιστορικούς και αρχαιολόγους των αρχών του 20ού που «έβλεπαν» στην ιστορία της Ανατολίας την ιστορία ενός μόνο λαού. Ας μη βιαστούμε να φορτώσουμε τη μονομέρειά τους στις μανιαϊστικές αντιλήψεις της Δύσης. Ο τριψήφιος αριθμός των μελετών του 19ου αιώνα από αμερικανούς, άγγλους, γάλλους, γερμανούς, για τους ανατολικούς πολιτισμούς⁶⁷⁴ μαρτυρά την ειλικρινή αγάπη των Δυτικών για την απώτερη περίοδο της Ανατολής προτού έρθει και την καταδικάσει σε «στασιμότητα» το «σκοτεινό» Βυζάντιο και ο «Βάρβαρος» Τούρκος —όχι πια ο αυθέντης «Μέγας

⁶⁷³ Σκριπ 17.3.1898.

⁶⁷⁴ Ορισμένοι από τους πάμπολλους τίτλους μελετών αναφέρονται στο, *Assyria and Babylonia; a list of references in the New York Public Library*, Ν. Υόρκη 1918.

Τούρκος»-Σουλτάνος των πρώτων βενετσιάνικων αρχείων. Αναγνώριζαν πως η Ανατολία αποτέλεσε μέρος ενός ιδιαίτερα διευρυμένου κοινωνικοπολιτικού εργαστηρίου στο οποίο η εθνικότητα υπήρξε μια συνεχής διαδικασία επιλογών –ακόμα κι αν δεν χρησιμοποίησαν *αυτούς* τους όρους για να το περιγράψουν. Αναγνώριζαν τις σύνθετες πνευματικές και καλλιτεχνικές τάσεις στις πήλινες ταμπλέτες, στις λυδικές επιγραφές στη Μίλητο, στις καρικές επιγραφές σε Μίλητο και Σάμο, στα λυκικά ελληνίζοντα ανάγλυφα αλλά με τις λυκικές επιγραφές. Γνώριζαν πως τους Έλληνες της Ανατολής χαρακτήρισε ένας κοσμοπολιτισμός «ανατολίτικος»· σε σαρκοφάγο απεικονίζονται να συμμετέχουν σε συμπόσιο –μάλιστα με γυναίκες στα ανάκλιντρα, έθιμο ασυνήθιστο έως ανάρμοστο για τους Έλληνες της Δύσης– με λυδικά τουρμπάνια και φλασκιά που περιέγραφαν και οι στίχοι του Αρχίλοχου και του Ανακρέοντα⁶⁷⁵.

Κι αν οι παλιές μελέτες καταδείκνυαν πως οι Έλληνες δεν ήταν οι μόνοι συντελεστές της ανατολικής ιστορίας, οι Έλληνες εμπλέκονταν εθνοπολιτικά μαζί της. Έτσι οι έλληνες αρχαιολόγοι δεν κατέφθασαν στη Μικρά Ασία για να ανακαλύψουν τις αρχαιότητές της αλλά για να τις *ταυτοποιήσουν*. Η Μεγάλη Ιδέα, η κιβωτός κάθε «σοβαρού» εθνικού κράτους αφού παρείχε το ιδεολογικό οπλοστάσιο για τον θρίαμβο της επέκτασής του, υποχρέωνε και τους έλληνες αρχαιολόγους στον αυστηρό ταυτοτικό προσδιορισμό της ιστορίας των ευρημάτων. Για τους έλληνες αρχαιολόγους, με τις σπουδές τους στο εξωτερικό, και τη σχέση τους με τους ξένους επιστήμονες, δεν ήταν ζήτημα άγνοιας αλλά ζήτημα τακτικής.

⁶⁷⁵ Βλ. Crielaard 2009, 57, 60-62 & Emllyn-Jones 1981, 20.

Κατέφθασαν στη Μικρά Ασία έχοντας *εξαρχής* την πρόθεση να προσδιορίσουν τη «διαφορά» με τους αρχαίους μη-Έλληνες σύνοικους ερμηνεύοντας τα ευρήματα αποσπασμένα από τα συμφραζόμενά τους· η συστηματική περιθωριοποίηση της συμβολής των άλλων εθνοτήτων ήταν το άλλο πρόσωπο της παρασιώπησης, που επίσης «έγραφε» Ιστορία. Η «εθνική ταυτότητα» των μνημείων θα αποδείκνυε την αδιαμεσολάβητη πολιτισμική-πολιτική συνέχεια στην ακανόνιστη πορεία της ελληνικής φυλής και ταυτόχρονα την πανάρχαια *πρόθεση* των «ελλήνων» μαστόρων για *συνειδητή* επέκτασης της «ελληνικότητας». Υπήρχαν και τα πολλά κρίσιμα ζητήματα που απαιτούσαν προσοχή· η Μικρά Ασία είχε «αλύτρωτο» ελληνισμό υπό ένα καθεστώς «τυραννικό» που ανέμενε τη «διάσωσή» του· υπήρχαν οι Ιταλοί —οι «απόγονοι» των Ρωμαίων— που διεκδικούσαν τον ίδιο τόπο με κυρίαρχα μάλιστα τα κτίσματα της ρωμαϊκής περιόδου· υπήρχε και η «ακατανόητη» στάση των Συμμάχων. Που όχι μόνο αρνούσαν την «ανάκτηση» του «πατρώου» εδάφους στους «φυσικούς κληρονόμους» αλλά και την ευκαιρία που εκείνοι με την εξουσία τους θα προσέφερναν ως «ανώτερη» φυλή, μιας πολιτισμικής εξισορρόπησης ανάμεσα στην αναπόφευκτα αποτυχημένη «ανορθολογική» Ανατολή και στη «συγκροτημένη» Δύση. Η αρχαιολογία αποτελούσε έναν αναγνωρίσιμο, στους Δυτικούς, μοχλό πίεσης: μια επιπλέον παράφραση της πραγματικότητας —πέρα από την παράφραση της Ιστορίας— που ύψωνε τη φωνή του παρελθόντος για να προσδιορίσει στο παρόν με την ίδια πεποίθηση της ελληνικής τρισχιλιετούς ιδιοκτησίας, ο ίδιος πάντα μύθος· του λαού που ανέκαθεν —και τώρα, με την

κατοχή—, προήγαγε την ευφυΐα και την αρετή του. Ένας μεγάλος ανακατασκευαστής της ιστορίας, ο αμεσότερος και γι' αυτό ο πιο καταλυτικός στο πεδίο αναπαραγωγής εθνικών και κοινωνικών στερεοτύπων και ο πιο επικίνδυνος, υπήρξε ο αστικός Τύπος με την επιστημονικοφανή γραφίδα, που θα ειρωνευτεί ο Σεραφείμ Μάξιμος για τα «αρχαιογνωστικά» άρθρα του που «εξηγούσαν» τα «δίκια» της προέλασης: *«Βδομάδες ολόκληρες προχωρούσε ο ελληνικός στρατός [...] σε έδαφος ξένο και εχθρικό, που μόνο η αρχαιολογική ικανότητα των Ελλήνων δημοσιογράφων απεκάλυπτε πως όχι μονάχα ήτανε, μα και είναι ελληνικό»*⁶⁷⁶. Κι όσο πιο έντονη η αντίθεση ανάμεσα στο μύθο και το παρόν, στο ιδεατό και το πραγματικό, στην απαίτηση και στη δυνατότητα υλοποίησής της, τόσο τα ιδεολογήματα γίνονταν πιο επιθετικά, τόσο πιο «ζωντανά» τα μνημεία, πιο «βάρβαροι» οι Οθωμανοί, πιο «δίκαιη» η εκστρατεία. Και πίσω από τον αστικό Τύπο, οι διαχειριστές των θεσμών, από την Ορθόδοξη Εκκλησία, το Πανεπιστήμιο Αθηνών και την Ακαδημία ως τις δυο Αρχαιολογικές Εταιρείες και τους Φιλολογικούς Συλλόγους που ενσάρκωναν το απαράβιαστο ακαδημαϊκό, εκκλησιαστικό και πολιτικό κατεστημένο, *εξελληνίζοντας και εκχριστιανίζοντας* τη Μικρά Ασία σε μια προσπάθεια αποκάθαρσης από το *πραγματικό* παρελθόν της. Η αστική ιστοριογραφία εγκλώβισε έκτοτε την πολυπλοκότητα της φύσης του μικρασιατικού εγχειρήματος στις περιγραφές της *φύσει* τουρκικής θηριωδίας καθώς τα ιδεολογήματα της ελληνικής (αλλά και της ευρωπαϊκής) ελίτ, αυθαίρετα και υπεροπτικά, χτίζονταν μέσα σε ένα αναγνωστήριο που κράταγε απ' έξω την

⁶⁷⁶Μάξιμος 1930, 19.

καθημερινότητα όπου πραγματικά δοκιμάζονταν οι ανθρώπινες σχέσεις. Γιατί η συνιστορία των λαών της Μικράς Ασίας ακύρωνε τη βεβαιότητα της μόνιμης, αστείρευτης εκθρότητας μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών: αναρωτιέται κανείς πώς αντιλαμβανόταν ο Κυριάκος την «*τουρκική τυραννία*» του μητροπολίτη Χρυσοστόμου, τον «*κτηνώδη*» τουρκικό λαό του Σπύρου Μελά, τον «*αγριώτερον δυνάστην, τον οποίον εγνώρισε ποτέ η ανθρωπότης*» του Παναγιώτη Δαγκλή. Χωρίς να παραβλέπονται οι κατά καιρούς εντάσεις και εκθρότητες δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι υπήρξαν ένα μόνιμο φαινόμενο· τα πολλά παραδείγματα αποδεικνύουν ότι στις μεικτές κοινωνίες δεν υπήρξε η δυαδική τομή που διακινεί ο εθνικός λόγος. Ο Μπάτλερ, ο διευθυντής των ανασκαφών στις Σάρδεις, έγραψε πως το 1912 δούλευαν γι' αυτόν «*Τούρκοι από το γειτονικό Salihli, και Έλληνες, και Κρητικοί από τα νησιά*», που έχτισαν το κατάλυμα με το γραφείο, τις αποθήκες για τα ευρήματα και τις επτά κρεβατοκάμαρες για τους εργάτες⁶⁷⁷. ο Μπώμον βλέπει στη Σμύρνη πως η μεγάλη φιλειρηνική και νομοταγεσάτη πλειοψηφία των Τούρκων «*ζη άριστα μετά των Ελλήνων και Αρμενίων, ενασχολούμενη με μικροεργασίας με τους όνους και καμήλους της*»⁶⁷⁸. Ο στρατιώτης Λευτέρης Παρασκευαΐδης παρατηρεί στη Μανταμάδο το 1920 ότι «*Τούρκοι κι Έλληνες περνούν πολύ αγαπημένα, είναι καλοδεχτικοί, πρόσχαροι και πολύ χουβαρντάδες*»⁶⁷⁹ και ο Boissonnas, στην Κωνσταντινούπολη το 1921 με τον έφεδρο υπολοχαγό Γεώργιο Νικολαΐδη (αναπληρωτή προϊστάμενο του Γραφείου

⁶⁷⁷ Sardis 1922, 59-60.

⁶⁷⁸ 11.8., 26.

⁶⁷⁹ Παρασκευαΐδης 2006, 71.

Πληροφοριών του Γ' Σώματος Στρατού στην Προύσα) και τον συνταγματάρχη Πάλλη, γοητεύεται από τις «παράδοξες καταστάσεις. Έλληνες και Τούρκοι πιασμένοι αλά μπρατσέτα. Έλληνες από αντίθετες παρατάξεις. Γάλλοι που αγνοούν τους Έλληνες»⁶⁸⁰. Η γερόντισσα Κωνσταντινιά, γεννημένη το 1912 στο χωριό Εσμές κοντά στη Νικομήδεια, θυμόταν που «με τους Τούρκους ήμασταν σαν αδέρφια»· στους γάμους, στα βαφτίσια και σ' όλες τις ελληνικές γιορτές ήταν πάντα μαζί τους γλεντώντας και κερνώντας, και σκορπώντας λεφτά. Το ίδιο έκαναν οι Έλληνες στις τουρκικές χαρές⁶⁸¹. Ο Αναστάς Ήλογλου γεννημένος το 1897 στη Φιλαδέλφεια, θυμάται που φτάνοντας στη Σμύρνη για να αναχωρήσει «με ένα ελληνικό φορτηγό πλοίο, τον “Άγιο Μάρκο”, τη Μεγάλη Τρίτη του 1923», ένας από τους «Τούρκους συνοδούς μας –λοχίας– με αγκάλιασε και με φίλησε: “Εύχομαι καλό ταξίδι”»⁶⁸². Οι Καππαδόκες είχαν ζήσει τόσο αρμονικά ώστε να τελούν τις λατρείες τους, χριστιανοί και μουσουλμάνοι, διαδοχικά στην ίδια εκκλησία, τη λαξευτή του αγίου Μάμα στη Μαρμασό, κι αν πιστέψουμε μια αναφορά, φορές γινόντουσαν συγχρόνως⁶⁸³. Και η Φιλιώ Χαϊδεμένου (1899-2007) είχε δηλώσει στους μαθητές Γυμνασίου που την είχαν ρωτήσει πως «εμείς στη Μ. Ασία με τους Τούρκους ζούσαμε καλά, πολύ καλά. Αλλά σου φυτεύουν μέσα σου την εθνική σου καταγωγή κι εσύ αυτό το κρατάς, το προσπαθείς, είναι το ζήτημα της πατρίδας»⁶⁸⁴.

⁶⁸⁰ Boissonnas 2002, 281.

⁶⁸¹ Μερακλής 1992, 709.

⁶⁸² Ήλογλου, Ηλιάδης 2009, 178.

⁶⁸³ Ο τελευταίος ελληνισμός της Μικράς Ασίας - Έκθεση 1930-1973, ΚΜΣ (εκδ.), 1982 43-4. .

⁶⁸⁴ Χαϊδεμένου 2002.

Δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε με ασφάλεια τι προσδοκούσαν οι Μικρασιάτες από την άφιξη των Ελλήνων στην Μικρά Ασία. Πέρα από τις ιδεοληπτικές φλυαρίες των οικονομικά ισχυρών με τη συνείδηση και την περηφάνια ότι αποτελούν απογόνους μιας ιστορικής ελίτ, τις γνωστές από τον Τύπο της Σμύρνης, οι χριστιανοί αγρότες και οι μικροέμποροι της Ιωνίας που ήταν και οι πολυπληθέστεροι το πιθανότερο είναι να απέβλεπαν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους στο φεουδαλικό σουλτανικό καθεστώς. Αλλά κι αυτή τη βελτίωση, την ήθελαν με τους δικούς τους όρους: σε αντίθεση με τα εύσημα που αποδίδονταν στα εκσυγχρονιστικά μέτρα της Αρμοστείας, υπήρχαν κι εκείνοι που δυσαρεστούνταν⁶⁸⁵. Γενικότερα λίγα πράγματα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε για τη σκέψη εκείνων που κατοικούσαν έξω από τα αστικά κέντρα καθώς οι προεστοί μιλούσαν για λογαριασμό τους, που ωστόσο είχαν διαφορετική πρόσληψη των όσων συνέβαιναν. Μόνο σκόρπιες αναφορές μας επιτρέπουν να υποπτευθούμε τις σκέψεις εκείνων που δεν έπεφτε επάνω τους ο προβολέας για την εξελισσόμενη τραγωδία. Όπως του «απλού χωρικού του Αδραμυτίου» που στην ερώτηση του

⁶⁸⁵ «Όμως εγώ θέλω να σας πω για τα χρόνια αυτά που ζούσαμε με την ελληνική διοίκηση [...] Αυτό το λίγο όμως που πρόλαβαν ήταν ολωσδιόλου αντίθετο από το τουρκικό. Θέλανε άλλους νόμους, θέλανε άλλους τρόπους ζωής, δηλαδή δεν μας θέλανε να είμαστε έτσι όπως ήμαστε αφελείς, αγαπημένοι με τους Τούρκους, αγαπημένοι μεταξύ μας. Για παράδειγμα, στο ζήτημα των φόρων του δημοσίου. Τις ντομάτες που φυτεύαμε στα κτήματα μας μάς τη μετρούσαν και τη φορολογούσαν, ενώ τι συνέβαινε με τους Τούρκους: Αλωνίζαμε το αλεύρι, το σιτάρι και αφού το τελειώναμε έπρεπε να πάρουν οι Τούρκοι - αφού ήμαστε στο τουρκικό κράτος - τους φόρους γιατί φυσικά οι Τούρκοι από τους φόρους ζούσαν, δεν δούλευαν. Και αφού τελειώναμε το σιτάρι, επί παραδείγματι τον αλωνισμό και κάναμε τις σωρούς [...] ερχόταν ο Οσουρτζής εκεί πέρα, ευχότανε να είμαστε καλά, με το καλό να το φάμε, το μετρούσε εκείνο που έβλεπε το σωρό. Και χώριζε το δικό του εκείνη την ώρα, αυτό που θα' παιρνε το κράτος το' βανε σε ένα τσουβάλι και το άφηνε εκεί και το πηγαίναμε εμείς, ο κάθε ένας με το ζώο του. Εκείνο που του έδειχνες, εκείνο μετρούσε. Ποτέ δε ρώτησε, ακόμη κι αν έβλεπε κι άλλα τσουβάλια ποιανού ήταν αυτά. Αντίθετα, οι Έλληνες ήθελαν να μας πάρουν φόρο από τις ντομάτες» (Χαϊδεμένου 2002).

Πατριάρχη «περί της γνώμης των Μικρασιατών εν τη παρούσα κρίσιν στιγμή απήντησεν: Εις ημάς, Παναγιώτατε, δεν τίθεται ζήτημα ζωής ή θανάτου αλλά ζήτημα εκλογής είδους θανάτου»⁶⁸⁶.

Στη στροφή των κοσμοϊστορικών γεγονότων περιμένει πάντα ο μακρύς αιώνας που γέννησε τις «Μεγάλες Ιδέες» και τους εθνικισμούς με ένα σαρδόνιο χαμόγελο για τα αναπάντητα ερωτήματα της Ιστορίας. Η μόνη βεβαιότητα που μας παραχωρεί είναι πως υπήρξε το αλαζονικό εγχειρίδιο που παραχώρησε τα γενεσιουργά αίτια των μεγάλων στιγμών στους «εκλεκτούς»· το αποκύημα της φαντασίας των φυλετιστών που συνυφάνθηκε με τη βία. Ένας αντίλογος, περίπου, και δικαίως, θα έλεγε «έπρεπε να ήσουν εκεί. Δεν θα καταλάβεις αυτή την εποχή αν δεν την έζησες». Αλλά, στην πραγματικότητα, σε αυτή τη μελέτη αιχμή του δόρατος δεν ήταν οι λειτουργοί της, αλλά όσοι συντάσσονται με εκείνους τους ιδεολογικούς και πολιτικούς όρους σήμερα.

⁶⁸⁶ Έκθεσις Πεπραγμένων της Επιτροπής Εθνικής Αμύνης Κων/πόλεως, εν Κωνσταντινουπόλει τη 23.4.1922 (Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου).

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

ΠΗΓΕΣ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

1. Άμαντος Κ., «Οι Έλληνες εν τη Συρία» στο, Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1922, τόμ. 1, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1921, σσ. 285-288.
2. Άμαντος Κ., «Το Αιγαίον και η Γεωγραφική Διάσπασις του Ελληνισμού» στο, Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1923, τόμ. 2, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1922, σσ. 344-352.
3. Αμπελάς Τ., *Η Κάθοδος των Νεώτερων Μυρίων*, 401π.Χ., 1922 μ.Χ., Ιστορικά Εκδόσεις: Αθήνα (1937), ³1967.
4. Ανδρεάδης Α., *Η Μικρά Ασία και ο Ελληνισμός: Εντυπώσεις ταξιδιώτου*, Τύποις “Πανελληνίου Κράτους”: Εν Αθήναις 1909.
5. Ανδρούτσος Σπ., *Προσωπικό Ημερολόγιο από την Εκστρατεία της Μικράς Ασίας, Το Χρονικό μιας Αιχμαλωσίας*, Π. Πουρνάρας: Θεσσαλονίκη 1997.
6. Αντωνόπουλου Στ., *Μικρά Ασία*, Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου του “Κράτους”, οδός Σοφοκλέους, 1907.
7. Αρχείο Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, φάκελοι 221, 264.
8. Αρχείο Εθνικό, Διεύθυνσης Μνημείων.
9. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου - Μουσείο Μπενάκη.

10. Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.
11. Αρχείο Ιστορικό, Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.
12. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1919-1922.
13. Venizelos El. (υποβλήθηκε από), *Greece before the Peace Congress of 1919, Submitted by Eleutherios Venizelos*, Oxford University Press: Νέα Υόρκη 1919.
14. Γραφείο Τύπου Υπουργείου Εξωτερικών (έκδ.), *Η Ελληνική εν Μικρά Ασία Εκστρατεία κατά το 1921, Τηλεγραφήματα ανταποκριτών του παγκοσμίου τύπου*, Γραφ. Τύπου ΥΠΕΞ: Αθήνα 1921.
15. Δαγκλή Π., Στρατηγού, *Αναμνήσεις-Έγγραφα-Αλληλογραφία, Το Αρχείον Του*, τόμ. Β΄, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη, Βαγιονάκη: Αθήνα 1965.
16. Ζάννας Π. (επιμ.), *Αρχείο της Π. Σ. Δέλτα Α΄, Ελευθέριος Βενιζέλος, Ημερολόγιο - Αναμνήσεις - Μαρτυρίες - Αλληλογραφία*, Ερμής: Αθήνα 1988.
17. *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. 3, Εστία: Αθήνα 1913.
18. Δήμιτσας Μ., «Μία ελληνική φωνή περί των εν Μυκήναις και Σπάτα αρχαιοτήτων - Η Ελλάς έστι Μουσείον» στο, Σταύρος Ι. Βουτυράς (εκδ.), *Σαββατιαία Επιθεώρησις, Πολιτική και Φιλολογική (1877-1878)*, τόμ. 1, Αρ. 47, (Έτος Α΄), Βουτυράς & Σία: Κωνσταντινούπολις 1878.
19. Δήμιτσας Μ., «Ο κύριος Σλήμαν και αι Τρωικαί αρχαιότητες» στο, Σταύρος Ι. Βουτυράς (εκδ.), *Σαββατιαία Επιθεώρησις, Πολιτική και Φιλολογική (1877-1878)*, τόμ. 1, Αρ. 4, (Έτος Α΄), Βουτυράς & Σία: Κων/πολις 1878.

20. Δραγούμης Ίων, *Η Μεγάλη Ιδέα*, [χ.ε.], [χ.τ.] 1908.
21. Δροσίνης Γ. (ιδρυτής-διευθυντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1922*, τόμ. 1, εκδότης Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1921.
22. Εφημερίδες:
- Αγών*, Εφημερίς Κοινωνική και των Ειδήσεων, Αθήνα 1909.
- Αθηναϊκή*, Απογευματινή Εφημερίς άκρως Προοδευτική, Ιδρ.-Ιδιοκτ. Όμηρος Ευελπίδης, Αθήνα 1921.
- Αμάλθεια*, Σμύρνη 1921, Αθήνα 1922.
- “Άργος του Τύπου” της Ανατολής*, Ο, Έτος Ιδρύσεως 1911.
- Αρμονία*, ιδρυτής Μιλτιάδης Σεϊζάνης, Δ/ντής Παντ. Καψής, Σμύρνη 1921.
- Άστυ*, Δ/ντής Θεμιστοκλής Άννινος, Δ/νων συντάκτης Δ. Κακλαμάνος, Αθήνα 1890-1907.
- Ελεύθερος Τύπος*, Ημερήσια Εθνική Εφημερίς Εν Αθήναις, Δ/ντής Ανδρέας Καβαφάκης.
- Εμπρός*, Ημερήσια Εθνική Εφημερίς, εκδ. Δημ. Καλαποθάκη, Αθήνα, α΄ περίοδος 1895-1930.
- Εστία*, Καθημερινή Εσπερινή Εφημερίς (1894-σήμερα), ιδιοκτ.-εκδ. Άδωνις Κύρου, Αθήνα (διέκοψε την έκδοσή της κατά το 1916-1917 και το 1922).
- Εστία*, Καθημερινή Εσπερινή Εφημερίς, ιδιοκτ. Ανδρέας Σταματιάδης, Σμύρνη 1921.
- Καθημερινή*, Γεώργιος Βλάχος, Δ/ντές Ν. Κρανιωτάκης, Χ. Νικολόπουλος,

Αθήνα

Κόσμος, Πρωινή Ανεξάρτητος Εφημερίς, Εκδοτ. Εταιρεία “Κόσμος”,
Σμύρνη

1921.

L’Indépendent, Quotidien du soir, εκδ. John N. Zurukzoglu, Σμύρνη, 1ο
έτος

1919.

L’Echo de France, Seul journal a Smyrne ayant un service spécial quotidien
des deux plus grandes Agences télégraphiques du monde

Μακεδονία, Ημερήσια Πρωινή Εφημερίς Θεσσαλονίκη (Αρχισυντάκτης
Πέτρος Λεβάντης, Δ/ντής Γ. Βελλίδης).

Νέα Ημέρα Τεργέστης, ιδρυτής Αν. και Αλ. Βυζάντιος, Τεργέστη, Αθήνα.

New York Times, The New York Times Co., Manhattan, USA.

Πατρίς, Πρωινή Εθνική Εφημερίς, Δ/νταί Κοκκινίδης - Λιγνάδης, Σμύρνη.

Πολιτεία, Ιδιοκτήτης-Δ/ντής Θ. Νικολούδης, Αθήνα.

Ριζοσπάστης, Εφημερίς Σοσιαλιστική, Δ/ντής Γιάννης Πετσόπουλος, 1921-
1922

Σκριπ, εκδ.-δ/ντής Γρηγ. Ευστρατιάδης, Αθήνα, β’ περίοδος 1920- 1930

Χρόνος των Αθηνών, Δ/ντής Κωνσταντίνος Κούνης, Αθήνα 1885-1887.

23. Ζωγραφίδης Σ., «Ανδριάς εις τον Παλαιολόγον», Περιοδικό Πινακοθήκη
(δ/ντής Δημήτρης Καλογερόπουλος), τόμ. 1, αρ. 3, Αθήνησι 1901.

24. Ήλογλου Τ., Ηλιάδης Αν. (επιμ.), «Απομνημονεύματα του παππού μας» στο, *Σμύρνη. Η ζωή και το τέλος της πόλης των “Γκιαούρηδων”*, Τεγόπουλος: Αθήνα 2009.
25. Ιερά Μητρόπολης Εφέσου, Μητροπολίτης Εφέσου Χρυσόστομος (εκδ.), *Έφεσος, εβδομαδιαίο περιοδικό, Έτος Α΄, 1922* (Συνδρομή ετησία Λίρ. Τουρκ. 3).
26. Ιωάννου Φίλιππος, *Δύο Γενικαί Συνελεύσεις των Εταίρων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, συγκροτηθείσας τη 16 και τη 23 Ιουνίου 1868, εκ του Εθνικού τυπογραφείου: Εν Αθήναις 1869.
27. Ιωάννου Φ., *Δύο Γενικαί Συνελεύσεις των Εταίρων της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, συγκροτηθείσας τη 14 και τη 21 Ιουνίου 1870, εκ του τυπογραφείου Αγγελόπουλου: εν Αθήναις 1870.
28. Καββαδίας Π., *Ιστορία της Αρχαιολογικής Εταιρείας, από της εν έτει 1837 ιδρύσεως αυτής μέχρι του 1900*, Αφοί Περρή: Αθήνησιν 1900.
29. Καββαδίας Π., *Έκθεσις των Πεπραγμένων της Εταιρείας κατά το Έτος 1915* συνταχθείσα υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Π. Καββαδία και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των Εταίρων τη 10η Ιανουαρίου 1915, τυπογραφείον Σακελλάριου: Αθήνα 1916.
30. Καζάζης Ν., *Εθνική Κατήχησις*, Τυπογραφείο καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου: Εν Αθήναις 1898.

31. Κάλφογλους Ι., *Ιστορική Γεωγραφία της Μικρασιατικής Ηπείρου*, Κωνσταντινούπολις 1899. Επανέκδοση στα ελληνικά ως *Ιστορική Γεωγραφία της Μικρασιατικής Χερσονήσου*, Εισαγ. μτφ., σχόλια Σταύρος Ανεστίδης, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών: Αθήνα 2002.
32. Καρολίδης Π., *Καππαδοκικά*, τόμ. Α΄, Ευαγγελινού Μισαπαΐδου: Κων/πολη 1874.
33. Καρολίδης Π., *Τα Κομάνα και τα ερείπια αυτών, ήτοι μορφολογία αρχαιολογική και τοπογραφική περί Κομανών*, Ν. Λαμπρινός: Αθήνα 1882.
34. Καρολίδης, «Περί της αρχαίας Καππαδοκικής γλώσσης», *Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής*, Περίοδος 4η, 1880-1884, Εκ του τυπογραφείου ο «Τύπος»: Σμύρνη 1884.
35. Καρολίδης Π., «Γλωσσάριον Συγκριτικόν Ελληνοκαππαδοκικών Λέξεων», *Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής*, Ο «Τύπος»: Σμύρνη 1885.
36. Καρολίδης Π., *Σημειώσεις Τινες περί της Μικρασιατικής Αρίας Ομοφυλίας*, *Διατριβή επί Υφηγεσίας*, αφοί Περρή: Αθήνα 1886.
37. Καρολίδης Π., *Εισαγωγή εις την Ιστορίαν του ΙΘ΄ Αιώνος*, αφοί Περρή: Αθήνα 1891.
38. Καρολίδης Παύλος, *Η Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα*, Έκδοση του συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων: Αθήνα 1900.

39. Καρολίδης Π., *Ο Αυτοκράτωρ Ιουστινιανός*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων: Αθήνα, 1905.
40. Καρολίδης Π., *Εγχειρίδιον Βυζαντινής Ιστορίας*, Προς χρήσιν των φοιτητών της Φιλολογίας, Τζάκας: Αθήνα 1906.
41. Καρολίδης Π., *Περί της Εθνικής Καταγωγής των Ορθοδόξων Χριστιανών Συρίας και Παλαιστίνης*, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου: Αθήνα 1909.
42. Καρολίδης Π., *Ιστορικός Άτλας*, τεύχος Α', επεξ. Δ. Δημητράκου, Δίον & Βασ. Λουκόπουλος: Αθήναι 1927.
43. Καψής Π., *Η Αρχοντοπούλα της Σμύρνης ή Αι Τελευταίαι Ημέραι της Ανατολής*, Γεώργιος Χατζηδιαμαντής - «Ακρόπολις»: Αθήναι 1927.
44. Κουρουνιώτης Κ., «Αρχαιολογικόν Ταξείδι εις Μ. Ασίαν, Από Ουσάκ (Τημένου Θήραι) εις Ισικλή (Ευμένεια)», Δροσίνης Γεώργιος (ιδρυτής-διευθυντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1925, τόμ. 4, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1924, σσ. 391-420.
45. Κουρουνιώτης Κ., «Ανασκαφή εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω», *Ελληνικαί Ανασκαφαί εν Μικρά Ασία, Αρχαιολογικόν Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως*, τεύχος 1-3, τόμ. 7, 1921/22, Εστία: Αθήνα 1924, σσ. 1-88.
46. Κουρουνιώτης Κ., «Ανασκαφή εν Νύση τη Επί Μαιάνδρω 1922», *Ελληνικαί Ανασκαφαί εν Μικρά Ασία, Αρχαιολογικόν Δελτίον του Υπουργείου των*

- Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως*, τεύχος 1-3, τόμ. 7, 1921/22, Εστία: Αθήνα 1924, σσ. 227-246.
47. Κουρουνιώτης Κ. «Μάσταυρα», *Ελληνικαί Ανασκαφαί εν Μικρά Ασία, Αρχαιολογικόν Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως*, τεύχος 1-3, τόμ. 7, 1921/22, Εστία: Αθήνα 1924, σσ. 247-257.
48. Κουρουνιώτης Κ. «Το Έργον της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν Μικρά Ασία», Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου 1921/22, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 7, σσ. 1-6.
49. Λάμπρος Σπ., *Καρολίδειοι Ανεπιστασίαι*, Εστία: Αθήνα 1892.
50. Κουκουλές Φαίδων, «Τα Πυρπολικά, τα Λυόμενα Πλοία και τα Υποβρύχια είναι Εφευρέσεις Νεωτέρων Χρόνων», Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1922, τόμ. 1, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1921, σσ. 181-191.
51. Κουκουλές Φ. «Ο Θρίαμβος κατά τους Βυζαντινούς Χρόνους», Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1923, τόμ. 2, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1922, σσ. 49-64.
52. Λάμπρος Σπυρίδων, *Καρολίδειοι Ανεπιστασίαι*, Εστία: Αθήνα 1892.
53. Λεύκωμα, της *Εκατονταετηρίδας της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1837-1937*, Αθήνα 1937.

54. Μάγνης Γ. Μ., *Έπεσεν ηρωικός μαχόμενος την 12ην Αυγούστου 1921 και ώρα 14.10΄, Η αλληλογραφία σε 112 κάρτες του στρατιώτη Γεωργίου Μ. Μάγνη κατά τη Μικρασιατική Εκστρατεία*, Αρχείο Ακύλα Μήλλα, Άγρα: Αθήνα 1983.
55. Μάξιμος Σ., *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία; Εισαγωγή - Χρονογραφία - Επιμέλεια Λουκάς Αξελός*, Στοχαστής: Αθήνα 1930.
56. Μάξιμος Σ., *Η Αυγή του Ελληνικού Καπιταλισμού, Τουρκοκρατία 1685-1789*, Στοχαστής: Αθήνα 1945.
57. Μαρινάτος Σπ. «Παιδείας Επίσκεψις», *Εις Μνημόσυνον Γεωργίου Οικονόμου, Λόγος Εκφωνηθείς τη 10.2.1955 εν τη Αιθούση των Τελετών του Παν/μίου*, 1955.
58. Μαρκεζίνης Σπ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1828-1964*, τόμ. 3ος, *Η Μεγάλη Εξόρμησις 1909-1922*, Πάπυρος: Αθήνα 1966.
59. Μενάρδος Σ., *1821-1921, Τρεις Λόγοι*, Λόγος 13ης Μαΐου 1920 στον φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός», Ελευθερουδάκης: Αθήνα 1921.
60. Μισαηλίδης Κ., *Πολεμικά φύλλα από την Μικρασιατικήν Εκστρατείαν*, Μουστόπουλος: Αθήνα (Μάιος) 1923.
61. Μιστριώτου Γ., «Γνώμαι Λογίων περί των Ολυμπιακών Αγώνων» στο, *Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνας*, Γαβριηλίδης: Αθήνα 1896.
62. Μουντούρης Δ. (Ταγματάρχης Πεζικού), *Η Ανεξάρτητος Μεραρχία (Δ. Θεοτόκη), ήτοι: Συγκρότησις και Δράσις Αυτής εν Μικρά Ασία*, Τύποις: Κωνσταντίνου Μαυροειδή: εν Λαμία 1928.

63. Moses G., «Η Ελλάδα σήμερα» («Greece of Today»), *The National Geographic Magazine*, αναδημοσίευση τεύχους Οκτωβρίου 1915, εκδ. National Geographic Society, Washington, D.C. & IRIS AEBE: Αθήνα (Απρίλιος) 2004.
64. Μπότσαρης Δ. Ν., Αντισυνταγματάρχης, Μέλος της «Γεωγραφικής Εταιρείας» των Αθηνών και της “Société de Géographie” των Παρισίων, *Η Μικρά Ασία και ο Ελληνισμός*, Καταστήματα Μιχαήλ Μαντζεβελάκη: Αθήνα 1919.
65. Μπουλαλάς Κλ., *Ιστορία 2ου Συντάγματος Πεζικού, 1912-1913, 1918-1919, 1920*, τύποις Βλαστού: Αθήναι 1921.
66. Νικολόπουλος Χρ., *Με τους “Μυρίους του 1921” (Η Εκστρατεία της Μικράς Ασίας: 24 Ιουνίου - 10 Σεπτεμβρίου 1921)*, Τυπογραφική Εταιρεία Στ. Χρίστου & Σ.Ι.Α.: Αθήνα [χ.χ].
67. Ξενόπουλος Γρ. (δ/ντής-εκδ.), *Διάπλασις των παιδών*, τεύχη ετών 1883, 1906, 1911, 1918, Αθήνα.
68. Οικονόμος Γ., «Πέλλα», *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1914*, Π. Δ. Σακελλαρίου: Αθήνησι 1915.
69. Οικονόμος Γ., «Ανασκαφαί εν Κλαζομεναίς», *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1921*, Π. Δ. Σακελλαρίου: Αθήνησι 1922
70. Οικονόμος Γ., «Ναοποιοί και Εσσηήνες», *Αρχαιολογικόν Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως, Ελληνικαί*

Ανασκαφαί εν Μικρά Ασία, τεύχος 1-3, τόμ. 7, 1921/22, Εστία: Αθήνα 1924, σσ. 258-346.

71. Οικονόμος Γ., «Χριστιανοί Στεφανηφόροι», στο Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1925*, τόμ. 4, εκδ Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1924, σσ. 365-376.
72. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1924 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των εταίρων τη 8η Φεβρουαρίου 1925, υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, τύποις Π.Δ. Σακελλάριου: Εν Αθήναις 1925.
73. Οικονόμος Γ., *Εκ του Εργαστηρίου των Τράλλεων, Συμβολαί εις την Ιστορίαν της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης*, Απόσπασμα Αρχαιολογικής Εφημερίδος 1923, Αθήνα 1925.
74. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1926 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των εταίρων τη 14η Φεβρουαρίου 1927, υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, τύποις Π.Δ. Σακελλάριου: Εν Αθήναις 1927.
75. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1927 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των εταίρων τη 26Φεβρουαρίου 1928, υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1929.

76. Οικονόμος, «Η Πέργαμος και η περγαμηνή τέχνη» στο, Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1930*, εκδ Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1929.
77. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1929 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των εταίρων υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, Εστία: Εν Αθήναις 1930.
78. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις των κατά το έτος 1929 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των εταίρων τη 2 Φεβρουαρίου 1930, υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1931.
79. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1931 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των εταίρων τη 28 Φεβρουαρίου 1932, υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1932.
80. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1932 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των εταίρων τη 5 Φεβρουαρίου 1933, υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1933.
81. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1933 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική

- Συνελεύσει των εταίρων τη 4 Μαρτίου 1934, υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, [χ.ε.], Εν Αθήναις 1934.
82. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1935 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των εταίρων τη 1η Μαρτίου 1936, υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, Εστία: Εν Αθήναις 1936.
83. Οικονόμος Γ., «Το Λαϊκόν Πανεπιστήμιον της Βραδυνής - Γένεσις και εξέλιξις των Μουσείων», εφημερίδα *Βραδυνή*, ιδιοκ.- δ/ντής Δ. Α. Αραβαντινός, φύλλα 11 & 12.6.1934.
84. Οικονόμος Γ., *Τα Εκατόν Έτη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Λόγος πανηγυρικός του Γραμματέως του Συμβουλίου Γεωργίου Π. Οικονόμου, ρηθείς τη 23η Οκτωβρίου 1938 εν τω Παρθενώνι κατά την Πανηγυρικήν Συνεδρίασιν της Εκατονταετηρίδος, [χ.ε.], [χ.χ.], Εν Αθήναις 1938 (;).
85. Οικονόμος Γ., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1939 υπό της Αρχαιολογικής Εταιρείας Πεπραγμένων*, Συνταχθείσα και αναγνωσθείσα εν τη Γενική Συνελεύσει των εταίρων τη 14^{ΗΣ} Απριλίου 1940, υπό του Γραμματέως του Συμβουλίου Γ. Π. Οικονόμου, Εστία: Εν Αθήναις 1940.
86. Oikonomos G., *Le Fascisme et l'Histoire, L'Hellenisme Contemporain*, Athènes 1941.

87. Οικονόμος Γ., *Η Αντιδικία των Τόνων*, ομιλία Γ. Οικονόμου κοσμήτορος της Φιλοσοφικής Σχολής, τακτικού καθηγητού της Αρχαιολογίας, Μέλους της Ακαδημίας (Ανάτυπον), Τζάκας-Δελαγραμμάτικας: Αθήνα 1944.
88. Οικονόμος Γ., *Ο Βασιλεύς των Ελλήνων Γεώργιος ο Β΄*, Μνημόσυνος Λόγος εκφωνηθείς τη 31η Μαρτίου 1948 εν τω “Παρνασσώ” (υπό Γεωργίου Οικονόμου, Γενικού Γραμματέως της Ακαδημίας Αθηνών), Αθήναι 1948.
89. Οικονόμος Γ., *Η Σημασία της 28ης Οκτωβρίου 1940*, Λόγος του Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργίου Π. Οικονόμου, εκφωνηθείς επί της Εθνική επετεΐω εν τη μεγάλη αιθούση των τελετών του Πανεπιστημίου τη 28η Οκτωβρίου 1948, [χ.ε.], Αθήναι 1948.
90. Ορλάνδος Αν., *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής εταιρείας αρ. 64: Αθήνα ²1958.
91. Παπαδόπουλος Χρ., Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, *Η Μικρά Ασία ως κοιτίς του χριστιανικού ελληνικού πολιτισμού: Λόγος Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου, αρχιμανδρίτου τακτικού καθηγητού του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, εκφωνηθείς εν τω ναώ της Μητροπόλεως τη 30 Ιανουαρίου 1919, Εντολή της Συγκλήτου, εις το μνημόσυνον των ιδρυτών ευεργετών και καθηγητών του Πανεπιστημίου*, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον, Πρυτανεία Γεωργίου Ζ. Γαζέπη, Εστία: Εν Αθήναις 1919.
92. Παπακώστας Γ. (επιμ.- εισαγ.), *Προς την Αδελφήν Στρατιώτου, Γράμματα από το Μικρασιατικό Μέτωπο*, Πατάκης: Αθήνα 2007.

93. Παπαρρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι των Καθ' Ημάς, τόμ. Β΄, υπό Ανέστη Κωνσταντινίδη: Αθήνα ²1886.
94. Παρασκευαΐδης Λ., «Αδελφή στρατιώτου», *Ημερολόγιο και αλληλογραφία ενός Φαντάρου της Μικρασιατικής Εκστρατείας*, επιμ.-σχόλια, Γιώργος Λεφτ. Παρασκευαΐδης, Univeristy Studio Press: Θεσσαλονίκη 2006.
95. Πάτσης Σπ. (εισαγωγή), Μαραγκοπούλου Π. (επιμ.), *Ο Ελληνισμός τω Βενιζέλω (Πανελλήνιοι εκδηλώσεις, προκληθείσαι υπό του Δημάρχου Αθηναίων Σπ. Πάτση)*, έκδ. Εταιρείας «Geo»: Αθήνα 1920.
96. Πετροκόκκινος Ν., *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, «Η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης», τόμ. 5, αρ. 51, Γριφίτου: Σμύρνη 1841.
97. Πληζιώτης Χ., *Αναμνήσεις του μετώπου 1920-1921, Μικρά Ασία - Θράκη*, επιμ. Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών: Αθήνα 1991.
98. Πολεμική Ιστορία Ελληνικού Έθνους, *Εκστρατεία Μικράς Ασίας - Περίοδος Παγκοσμίου Πολέμου*, Έκδοσις Στρατιωτικής Εγκυκλοπαίδειας [χ.τ.] [χ.χ.]
99. Πολίτης Α. (Μέμος), *Η Ελληνική Εκστρατεία στη Μικρά Ασία, προσωπικές σελίδες ημερολογίου (Μάρτιος 1921-Αύγουστος 1922)*, Σόκολης-Κουλεδάκης: Αθήνα 2009.
100. Πολίτης Ν. Γ., *Επιτροπεία των Τοπωνυμίων της Ελλάδος, Γνωμοδοτήσεις περί μετονομασίας συνοικισμών και κοινοτήτων*, εκδιδόμεναι αποφάσει του

υπουργείου των Εσωτερικών, υπό Ν. Γ. Πολίτου προέδρου της επιτροπείας, εκ του τυπογραφείου Δημ. Μ. Δελή: εν Αθήναις 1920.

101. Πρινιωτάκης Π., *Ατομικόν Ημερολόγιον, Μικρά Ασία 1919-1922*, Εστία: Αθήνα 1998.
102. Ροδάς Μ., *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασία (1918-1922)*, Ιστορία γραμμένη από τον Διευθυντή του γραφείου τύπου και της λογοκρισίας της Αρμοστείας Σμύρνης Μιχ. Λ. Ροδά, εισαγ. Άλκη Ζαφειρόπουλου, Βιογραφικά Γ. Φτέρη - Β. Ηλιάδη, τυπογραφία Κλεισιούνη: Αθήνα 1950.
103. Σακελλαρόπουλος Κ., Πρέσβης της Ελλάδος, *Η Σκιά της Δύσεως, Ιστορία μιας Καταστροφής*, Αετός Α.Ε.: Αθήνα 1954.
104. Σηφάκης Ν., Χατζηιωάννου Ι., *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821-1921, Η "Χρυσή Βίβλος" της Ελλάδος*, τόμ. Α., Έκδοσις και Ιδιοκτησία της Ομορρύθμου Εκδοτικής Εταιρείας "Ν. Σηφάκης & Ι. Χατζηιωάννου", Αθήνα 1921.
105. Σκαλιέρης Γ., *Λαοί και φυλαί της Μικράς Ασίας: Μετά πινάκων και χαρτών*, Τύπος: Εν Αθήναις 1922.
106. Σκληρός Γ., «Το ζήτημα της Ανατολής» στο, Ταγκόπουλος Δημήτρης (ιδρ.-εκδ.), περιοδικό *Νουμάς*, 4, 18, 25 Οκτώβρη και 1 Νοέμβρη, αρ. 360, Αθήνα 1909.
107. Σκληρός Γεώργιος, *Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*, έκδοση ιδίου και «Γραμμάτων»: Αλεξάνδρεια 1919.

108. Σολομωνίδης Χρ., *Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, ο Σμυρναίος αρχιστράτηγος της νίκης*, Αθήνα 1964.
109. Στεφανίδης Μ., «Τα Φυσικά Μαθήματα των Σχολών της Προεπαναστατικής Ελλάδος» στο, Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1922*, τόμ. 1, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1921, σσ. 194-207.
110. Στεφανίδης Μιχαήλ, «Αι Φυσικαί Επιστήμαι των Βυζαντινών» στο, Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1924*, τόμ. 3, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1923, σσ. 269-277.
111. Σωτηριάδης Γ., *Ιστορία των αρχαίων ανατολικών λαών και της Ελλάδος μέχρι της υποταγής αυτής εις τους Ρωμαίους*, αφοί Περρή: Αθήνα 1894.
112. Σωτηριάδης Γ., Π. Καρολίδης, ο διαμαρτυρόμενος Καππαδόκης, Εστία: Αθήνα 1894.
113. Σωτηρίου Γ., *Το Άγιον Όρος, Υπό την Προστασίαν της Α. Μ. της Βασιλίσσης - Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων - Σωματείον Ανεγνωρισμένον*, Σιδέρης: Αθήνα 1915.
114. Σωτηρίου Γ., *Αι Βυζαντιναί Σπουδαί. Διάλεξις γενομένη κατά την επίσημον εμφάνισιν της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών εν τω Παρνασσώ τη 26 Ιανουαρίου 1919*, Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών: Εν Αθήναις 1920.

115. Σωτηρίου Γ., *Τα Χριστιανικά Μνημεία της Μ. Ασίας*, Υπό την Προστασίαν της Α. Μ. της Βασιλίσσης - Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων - Επιτροπεία Εθνικών Αναγνωσμάτων, Σιδέρης: Αθήνα 1920.
116. Σωτηρίου Γ., *Η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως*, Ιστορία και Τέχνη, έκδοσις Β΄, Υπό την Προστασίαν της Α. Μ. της Βασιλίσσης - Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων - Σωματεῖον Ανεγνωρισμένον, Σιδέρης: : Αθήνα ²1921.
117. Σωτηρίου Γ. «Κειμήλια του Αγίου Όρους» στο, Δροσίνης Γ. (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1922*, τόμ. 1, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφ. Εστία: Αθήναι 1921, σελ. 144-157.
118. Σωτηρίου Γ., «Ανασκαφαί του Βυζαντινού Ναού του Θεολόγου εν Παλαιά Εφέσω», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1921*, Π. Λ. Σακελλάριος: Αθήνα 1922.
119. Σωτηρίου Γ., «Ανασκαφαί του εν Εφέσω Ναού Ιωάννου του Θεολόγου», *Ελληνικαί Ανασκαφαί εν Μικρά Ασία, Αρχαιολογικόν Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως*, τεύχος 1-3, τόμ. 7, 1921/22, Εστία: Αθήνα 1924.
120. Σωτηρίου Γ., «Ανασκαφαί του Βυζαντινού ναού Ιωάννου του Θεολόγου εν Εφέσω - Β΄ Έτος Ανασκαφών - Αποτελέσματα της Ανασκαφής του Δεύτερου Έτους (1922)», *Ελληνικαί Ανασκαφαί εν Μικρά Ασία, Αρχαιολογικόν Δελτίον*

του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως, τεύχος 1-3, τόμ. 7, 1921/22, Εστία: Αθήνα 1924.

121. Σωτηρίου Γ. «Το Σπήλαιον των Επτά Παίδων εν Εφέσω», Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1924, τόμ. 3, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1923, σσ. 217-228.
122. Σωτηρίου Γ., *Λόγος εναρκτήριος εις το μάθημα της Εκκλ. Αρχαιολογίας και Παλαιογραφίας*, Α.Ε.Β.Ε. Π. Γ. Μακρής & Σία: Αθήνα 1925.
123. Σωτηρίου Γ., *Παρατηρήσεις εις Νεωτέρας Θεωρίας περί της Βυζαντινής Ζωγραφικής κατά τους Χρόνους των Παλαιολόγων*, Ακαδημία Αθηνών, Συνεδρία της 9 Ιουνίου 1926, Απόσπασμα εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών 2, 1926.
124. Σωτηρίου Γεώργιος στο, *Αρχαιολογική Εφημερίδα*, «Μελέται - Ανασκαφαί, Ο εν Θήβαις Βυζαντινός Ναός Γρηγορίου του Θεολόγου», Απόσπασμα εκ της Αθήνας 1926.
125. Σωτηρίου Γ., «Β Διεθνές Βυζαντινολογικόν Συνέδριον του Βελιγραδίου» στο, Δροσίνης Γ. (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1928, τόμ. 7, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφ. Εστία: Αθήναι 1927, σελ. 79-96.
126. Σωτηρίου Γεώργιος, *Τα Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία της Κύπρου*, Ακαδημία Αθηνών, Συνεδρία της 17 Δεκεμβρίου 1931, Απόσπασμα εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών 6, 1931, σ. 477.

127. Σωτηρίου Γεώργιος, «Βυζαντινή Αυτοκρατορία» άρθρο στο, *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Αθήνα 1927-1931.
128. Σωτηρίου Γ., *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1962.
129. Τάκερμαν Κ., *Οι Έλληνες της σήμερον*, μτφ. Αντωνίου Α. Ζυγομαλά, Τυπογραφείον της Φιλοκαλίας: Αθήνα 1877.
130. Τσουντας Χρ., *Αι Προϊστορικάί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία αρ. 14, Εν Αθήναις 1908.
131. Τσουντας Χρήστος, «Η Προϊστορική Ελλάς» στο, Δροσίνης Γ. (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1922*, τόμ. 1, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφ. Εστία: Αθήναι 1921, σελ. 81-6.
132. Φυτράκη Α., *Γεώργιος Αγγ. Σωτηρίου*, Ανάτυπον εκ της Επιστημονικής Επετηρίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τόμ. ΙΔ΄ (1958-1960), Τιμητικόν Αφιέρωμα εις Γεώργιον Σωτηρίου, Εν Αθήναις 1963.
133. Χαλικιόπουλος Γ., «Εθνικαί Ελπίδαι», *Νέα Ζωή*, τόμ. 1, Αρ. 6, 1905.
134. Χαμουδόπουλος Α. Χ., *Η Νεωτέρα Φιλική Εταιρεία (Άγνωστοι σελίδες της Εθνικής μας Ιστορίας)*, Ίων Δραγούμης - Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης - Γ. Μπούσιος, Επιμ.-εκδ. Ν. Τσάιλας: Αθήνα 1946.
135. Χατζηδάκις Γεώργιος, «Η Ελληνική Γλώσσα δια των Αιώνων» στο, Δροσίνης Γεώργιος (ιδρ.-δ/ντής), *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος 1922*, τόμ. 1, εκδ. Ι. Σιδέρης, τυπογραφείο Εστία: Αθήναι 1921, σσ. 87-97.

136. Χονδρονίκης Γ. (Μενεκράτης), *Η επαρχία της Περγάμου: Περιγραφόμενη από Ιστορικής, Αρχαιολογικής, Τοπογραφικής, Κοινοτικής, Εκπαιδευτικής, Κοινωνικής, Γεωργικής και Εμπορικής απόψεως. Εν περιλήψει από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του διωγμού*, Βιβλίο τρίτον, Τυπογραφείο Ελένης Σβορώνου (Σάμου): Μυτιλήνη 1915.
137. Χρηστοβασίλης Χ., *Ο μαρμαρωμένος βασιλιάς: Ποίημα επικολυρικό*, Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου: Εν Αθήναις 1901.
138. Χρυσόστομος (Μητροπολίτης Σμύρνης), *Αρχεὶον τοῦ Ἐθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσοστόμου*, ὅπως διεσώθη ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Αυστρίας Χρυσόστομο Τίτερ, τόμ. 2ος, Μικρά Ασία 1918-1922, εισαγ.-σημ. Αλέξης Αλεξανδρής, ΜΙΕΤ: Αθήνα 2000.

ΠΗΓΕΣ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ & ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΕΣ

139. Babélon E., *Les origines de la monnaie considérées au point de vue économique et historique*, Firmin-Didot: Παρίσι 1897.
140. Burrows R., *The Discoveries in Crete And their Bearing on the History of Ancient Civilization*, J. Murray: Λονδίνο 1907.
141. Butler H., *Sardis, The Excavations 1910-1914*, vol. 1, Late E. J. Brill: Leyden 1922.

142. Chandler R., *Travels in Asia Minor, and Greece, or, an Account of a Tour made at the expenxe of the Society of Dilettanti*, Vol. I, Joseph Booker: Λονδίνο ³1817.
143. Campbell J., *The Hittites: their inscriptions and their history*, vol. I, Williamson & Co.: Τορόντο 1890.
144. Cockerell C., *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817*, Longmans, Green: Λονδίνο 1903.
145. Conder C., «Hittite Ethnology», *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. 17, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 1888, pp. 137-158.
146. Dodwell E., *A Classical and Topographical Tour Through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, Vol. I, Rodwell & Martin: Λονδίνο 1819.
147. Drummond W., «Dissertation V», στο W. Drummond, R. Walpole, *Herculanensia: Or Archeological And Philological Dissertations, Containing A Manuscript Found Among The Ruins Of Herculaneum*, W. Bulmer & Co.: Λονδίνο 1810.
148. Smolett Tobias, *Critical Review or annals of literature*, Vol. V, Mawman & Poultry, London: (May) 1805.
149. Falkener Ed., *Ephesus, and the Temple of Diana*, Day & Son: Λονδίνο 1862.
150. Fergusson James, *The Parthenon; an Essay on the Mode by Which Light Was Introduced Into Greek and Roman Temples*, John Murray: Λονδίνο 1883.

151. Fergusson James, *The temple of Diana at Ephesus*, Trübner & Co: Λονδίνο 1883.
152. Fletcher Banister, *A History of Architecture*, B. T. Batsford: Λονδίνο 1905.
153. Freeman Ed. Augustus, *Historical Essays* (1879), Macmillan & co: London²1880.
154. Heck G., *Iconographic Encyclopaedia of Science, Literature and Art*, μτφ. από τα γερμανικά, Spencer F. Baird, vol. IV, Rudolph Garrigue: N. Υόρκη 1852.
155. Hogarth D. (ed.), Driver Samuel, Griffith Francis, Headlam Arthur, Gardner Ernst, Haverfield Francis, *Authority And Archaeology, Sacred And Profane*, J. Murray/Charles Scribners's Sons: Λονδίνο/N. Υόρκη²1899.
156. Hogarth, D., *The Ancient East*, William & Norgate/Λονδίνο, Holt/N. Υόρκη, 1914.
157. Horton G., *The blight of Asia: an account of the systematic extermination of Christian populations by Mohammedans and of the culpability of certain great powers; with a true story of the burning of Smyrna*, The Bobbs-Merrill Company: Indianapolis 1926.
158. Jolliffe T., *Narrative of an excursion from Corfu to Smyrna; comprising a progress through Albania and the north of Greece; with some account of Athens*, Black, Young & Young: Λονδίνο 1827.
159. Leake W., *Researches in Greece*, John Booth: Λονδίνο 1814.

160. Leake W., *A tour in Asia Minor, with comparative remarks ancient and modern geography of that country*, John Murray: Λονδίνο 1824.
161. Lethaby W. R., «Greek Lion Monuments», *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 38, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, 1918.
162. Littmann E., *Lydian Inscriptions*, House of Late E. J. Brill: Λάιντεν 1916.
163. Mackenzie D., *Myths of Babylonia and Assyria*, Gresham: Λονδίνο 1915.
164. Mahan Alfred Thayer (1840-1914) στο άρθρο, «The Persian Gulf and International Relations», *British National Review*, Sept. 1902, επανεκτυπώθηκε στο, *The Times*, Sir Ignatius Valentine Chirol (Βρετανός διπλωμάτης, 1852-1929), «The Middle Eastern Question» (14.10.1902, σειρά 20 άρθρων).
165. Maspero Gaston, *Struggle of the Nations, Egypt, Syria, and Assyria*, Society for Promoting Christian Knowledge: Λονδίνο 1896.
166. Ministère des Affaires Etrangères, *La Grèce en Asie Mineure*, publié par le bureau de la presse du Ministère des Affaires Etrangères, Αθήνα 1921.
167. Niebuhr B., *Lectures on Ancient History* (1826 and of 1829), Vol. I, Blanchard and Lea: Philadelphia, 1852.
168. Newton C., *Essays on Art and Archaeology*, Macmillan and Co: Λονδίνο 1880.
169. Petrie W., *A History of Egypt, From the XIXth to the XXXth Dynasties*, vol. 3, Methuen: Λονδίνο 1905.

170. Perrot G., Chipiez C., *Histoire de l'art dans l'antiquité*, τόμ. IV, Hachette: Παρίσι 1887.
171. Perrot G., Chipiez C., *History of Art in Phrygia, Lydia, Caria, and Lycia*, Chapman & Hall/Λονδίνο, A.C. Armstrong & Son/N. Υόρκη, 1892.
172. Puaux R., *Constantinople et La Question d'Orient*, έκδ. Chez l'Auteur, 19 place de la Madeleine, Παρίσι 1920.
173. Pumpelly R., *Explorations in Turkestan, with an account of the basin of eastern Persia and Sistan. Expedition of 1903*, Carnegie Institute: Ουάσιγκτον 1905.
174. Ramsay, W. M., *The Historical Geography of Asia Minor*, vol. IV, John Murray: Λονδίνο 1890.
175. Ramsay, W. M., «The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor» στο, *The Geographical Journal*, No. 3, Vol. XX, Sept. 1902.
176. Ramsay, W. M., «Colonia Caesarea (Pisidian Antioch) in the Augustan Age», *The Journal of Roman Studies*, Vol. 6, Society for the Promotion of Roman Studies 1916, σσ. 83-134.
177. Ratton J., *The Apocalypse of St. John: a commentary on the Greek version*, Benziger Brothers: NY/Cincinnati/Chicago, 1912.
178. Rawlinson G., *The History of Herodotus*, Vol. 2, J. Murray: London 1862.

179. Rawlinson G., *the Origins of Nations*, Charles Scribners' Sons: New York 1883.
180. Rawlinson G., *Parthia*, T. Fisher Unwin/London, Putnam's Sons/New York, 1893.
181. Rostovtzeff M., «Ancient Decorative Wall-Painting», *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 39, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, 1919, pp. 144-163.
182. Salisbary E., *Journal of the American Oriental Society*, vol. 1, No 2-3 (1844-1847), American Oriental Society (AOS): Μασαχουσέτη 1847.
183. Sartiaux F., *L'Archéologie française en Asie Mineure et l'Expansion Allemande, les Fouilles t Le Sac de Phocée*, Conférence faite a la Société de Géographie le 15 Février 1918, Librairie Hachette et Cie: Paris 1918.
184. Sartiaux F., *Η Ελληνική Μικρασία (L'Asie Mineure greque*, 1919), μτφ. Ντίνα Νίκα, Εισαγ.-Σχόλια Θεοδ. Πυλαρινός, Ιστορητής: Αθήνα 1993.
185. Sayce A., *The Hittites, The Story of a Forgotten Empire*, Religious Society: Λονδίνο ²1890.
186. Sayce A., *The "Higher Criticism" and the Verdict of the Monuments*, Society for Promoting Christian Knowledge: Λονδίνο 1894.
187. Sayce A., *Babylonians and Assyrians: Life and Customs*, Charles Scribner's Sons: Ν. Υόρκη 1899.

188. Sayce A., *Patriarchal Palestine*, Society for Promoting Knowledge: Λονδίνο 1912.
189. Sotiriadis G., «Le aspirazioni nazionale della Grecia», *La poesia religiosa greca medioevale*, Tipo-Litografia A. Mazza: Γένοβα 1919.
190. Sykes P., *A History of Persia*, Vol. I, MacMillan: Λονδίνο 1915.
191. Taylor Ch. (ed.), *Calmet's (Augustine Calmet) dictionary of the Holy Bible*, Crocker & Brewster: Βοστόνη 1838.
192. Tuckerman C., *The Greeks of To-day*, G. P. Putnam & Sons: Νέα Υόρκη 1872.
193. «Urban Sylvanus» (ed.), *The Gentleman's magazine*, vol. XIV, William Pickering: Λονδίνο 1840.
194. Vámbéry Á., *Western culture in Eastern lands, a comparison of the methods adopted by England and Russia in the middle East*, Murray: Λονδίνο 1906.
195. Wood J., *Discoveries at Ephesus*, Osgood: Βοστόνη 1865.
196. Worsaae J., *The Primeval Antiquities of Denmark*, μτφ. William John Thoms, J. H. Parker: Λονδίνο 1849.
197. Wells H., *The Outline of History, Being a Plain History of Life and Mankind*, vol. I, The Waverley Book co: Λονδίνο 1920.
198. Wells H., *A Short History of the World*, McMilan Co: London 1922.

199. White A., *Autobiography of Andrew Dickson White*, Vol. I, The Century co.: 1905.

**ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ
ΑΡΘΡΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ**

200. Αλεξανδρής Α., «Η απόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας» στο, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τόμ. 4ος - Αφιέρωμα στη Μικρασιατική Καταστροφή, Έκδοση Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών: Αθήνα 1983.
201. Αναγνωστοπούλου Σ., *Μικρά Ασία 19ος αιώνας 1919 οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα ³1998.
202. Γκράτζιου Ό., «Από την Ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου: Τα Πρώτα Χρόνια», *Μνήμων*, τόμ. 11ος, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού: Αθήνα 1987.
203. Δεπάστας Ν., (δ/ντής ΥΕΘΑ, 3^{ου} Γρ. ΔΙΣ/ΓΕΣ), *Δυνατότητες της Ιστορίας και της Αρχαιολογίας εντός των πλαισίων του στρατεύματος*, εκδ. Αργυρού: εν Αθήναις 2005.
204. Δημαράς Κ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Νεοελληνικά Μελετήματα: Αθήνα ⁹2007.

205. Ελεφάντης Άγγελος, «Το έθνος του Διαφωτισμού» άρθρο στο, *Κυριακάτικη Αυγή* (Ενθέματα): 16.10.2005.
206. Θεοδωρίδου Λ., Σωτηρίου Ζ., *Η Βιβλιοθήκη του Ιωνικού Πανεπιστημίου Σμύρνης. Το μετέωρο βήμα (1921-1922)*, 17ο ΠΣΑΒ Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 24-27.09.2008.
207. Κλεάνθης Φ., *Η Ελληνική Σμύρνη*, Εστία - Κολλάρου & Σια: Αθήνα 1996.
208. Καψής Γ., *Χαμένες Πατρίδες* (1962), Νέα Σύνορα-Λιβάνη: Αθήνα ³1989.
209. Κουλούρη Χ., *Ιστορία και Γεωγραφία στα Ελληνικά Σχολεία (1834-1914)*, Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (ΙΑΕΝ): Αθήνα 1988.
210. Κωνσταντίνης Μ., «Φιλοτελισμός - το Γραμματόσημο είναι Οικονομική Αρχή και Πολιτικό Εργαλείο», περιοδικό *Highlights* #36, Αθήνα 2005.
211. Κωστόπουλος Τ., *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912-1922*, Βιβλιόραμα: Αθήνα 2007.
212. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (εκδ.), *Ο τελευταίος ελληνισμός της Μικράς Ασίας - Έκθεση 1930-1973*, Αθήνα 1982.
213. Μαμώνη Κ., «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης» στο, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, τόμ. 4ος - *Αφιέρωμα στη Μικρασιατική Καταστροφή*, Έκδοση Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών: Αθήνα 1983.

214. Μαμώνη Κ., Ιστικοπούλου Λ., *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Εστία: Αθήνα 2002.
215. Μαργαρίτης Γ., «Από την Προέλαση στη Στασιμότητα και την Κατάρρευση» στο, *Ε Ιστορικά - Σμύρνη - Μικρασία*, εκδ. Ελευθεροτυπία: Αθήνα 2007.
216. Μερακλής Μ.Γ., «Ελληνοτουρκικά της Μικράς Ασίας» στο, *Η Λέξη*, Αν. Φωσιέρης: Αθήνα (Νοέμβριος-Δεκέμβριος) 1992.
217. Μπουλώτης Χ., *Το άγαλμα που κρύωνε*, «Κρατικό Βραβείο Παιδικής Λογοτεχνίας 2000», Πατάκης: Αθήνα ⁸2007.
218. Μυλωνάς Γεώργιος, *Καρλ Μπλέγκεν - Κωνσταντίνος Κουρουνιώτης*, Ανάτυπον εκ του υπ' αριθμ. 63-64 τεύχους του περιοδικού "Αριστομένης" της Νομαρχίας Μεσσηνίας, Καλαμάτα 1973.
219. Νικολόπουλος Ν. (Βουλευτής Αχαΐας), *Δημήτριος Γούναρης, Πολιτική Βιογραφία*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, Εκδόσεις Σιδέρη: Αθήνα 2007.
220. Παντάζογλου Κ., *Βατάν Βατανίμ, Η πατρίδα μου το Ουσάκ, Η Ελληνική κοινότητα από τις Τιμένου Θύρες μέχρι το Ουσάκ*, μτφ. από τα γαλλικά, Άννα Ταχιντζή (με τη συμμετοχή Γ. Κωστακιώτη), Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού: Αθήνα 2007.
221. Παπουλίδης Κ., *Το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως (1894-1915)*, (διατριβή), Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου: Θεσσαλονίκη 1987.

222. Πετράκος Β., *Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 1837-1987*, Επιμ. του Γραφείου Δημοσιευμάτων της Εταιρείας/Μπουλούκος-Λογοθέτης: Αθήναι 1987.
223. Σκοπετέα Έ., *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα, Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο: Αθήνα 1998.
224. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. (επιμ.), «Εισαγωγή», στο *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Εκδοτική Ερμής: Αθήνα 1976.
225. Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Μεταίχμιο: Αθήνα 2008.
226. Συλλογικό έργο, Γερογιώργη Σ., Γκότσης Σ., Γκράτζιου Ό., Δημητρακοπούλου - Σκυλογιάννη Ν., Ελευθερίου Ε., Ευαγγελάτου Μ., Καλαφάτη Κ., Κατσελάκη Α., Κιουσοπούλου Τ. Κωνστάντιος Δ., Λαζαρίδου Α., Ματθιόπουλος Ε., Μεραμβελιωτάκη Ε., Μπεκιάρης Α., Μπορμπουδάκη Μ., Παπασταύρου Ε., Σακελλαρόπουλος Τ., Σκώττη Τ., Στεφάνου - Κατσάνικα Ε., Σύρου Μ., Τσάκαλος Α., Φατώλα Ρ., Μπαδήμα - Φουντουλάκη Ό., Χαλκιά Ε., *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930)*, Κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ό. Γκράτζιου - Α. Λαζαρίδου, Υπουργείο Πολιτισμού: Αθήνα 2006.
227. Σωτηρίου Δ., *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Κέδρος: Αθήνα 1975.
228. Χαϊδεμένου Φ., συνέντευξη για το αφιέρωμα «1822-2002, 80 χρόνων μνήμης, Εκπαιδευτήριο Μάνεση, αφιερωμένο στη μνήμη Αντώνη &

Κωνσταντίνας Πικριδά, ανηρτημένο και στο
<http://www.manesis.gr/masia/masia.htm>

**ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ
ΑΡΘΡΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ
ΑΡΘΡΑ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΑ**

229. Andrew G., «Babylonian and Assyrian: A History of Akkadian» στο,
Postgate, J. N. (ed.), *Languages of Iraq, Ancient and Modern*, British
School of Archaeology in Iraq (BSAI/BISI): Λονδίνο 2007, σσ. 32-71.
230. Baker C., Johnson G., Seal A. (eds.) “Power, Profit and Politics”, Special
Issue of *Modern Asian Studies* (In Memoriam - John Andrew Gallagher), Vol.
15, Part 3, 1981.
231. Bar-Yosef O., «The Natufian culture in the Levant, threshold to the origins
of agriculture», *Evolutionary Anthropology*, Wiley-Liss: USA 1998, 6(5):159-
177
232. Black J., Cunningham G., Eleanor R., *The Literature of Ancient Sumer*,
Oxford University Press: Οξφόρδη/Ν. Υόρκη, 2004.
233. Boissonnas H-P., *Μικρά Ασία 1921* (κείμενα: Νικόλαος Γιαλούρης κλπ.),
Μουσείο Μπενάκη - Ιδρυμα Μείζονος Ελληνισμού: Αθήνα 2002.

234. Brinkman J., *A political history of post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C.*, Analekta Orientalia 43, Pontificum Institutum Biblicum: Ρώμη 1968.
235. Buit Du F., *Biblical archeology*, Twentieth Century Encyclopedia of Catholicism, τόμ. 62, Hawthorn Books: Ν. Υόρκη 1960.
236. Burns B., *Mycenaean Greece, Mediterranean Commerce, and the Formation of Identity*, Cambridge University Press: Κέμπριτζ 2010.
237. Beckwith C., *Empires of the Silk Road*, Princeton University Press: Πρίνστον/Οξφόρδη 2009.
238. Brinkman J., *A political history of post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C.*, Analekta Orientalia 43, Pontificum Institutum Biblicum: Ρώμη 1968.
239. Boardman J., Ling R., *The Cambridge ancient history, Plates to Vol. III*, Cambridge University Press: Κέμπριτζ ²1999.
240. Chahin Mark, *Before the Greeks*, Lutterworth Press: Cambridge 1996.
241. Clark G., *World Prehistory: a new outline*, Cambridge University Press: Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1969.
242. Clogg R., *A short history of modern Greece*, Cambridge University Press: Κέμπριτζ 1979.
243. Cohen G., *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, University of California Press: California 1996.

244. Cook J., «Greek Archaeology in Western Asia Minor», *Archaeological Reports*, No. 6, The Society for the Promotion of Hellenic Studies 1959-1960, σσ. 27-57.
245. Crielaard J.-P., «The Ionians in the Archaic period» στο, Ton Derks-Nico Roymans (eds), *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, Amsterdam University Press: Amsterdam 2009.
246. Clellan Mc J., Dorn H., *Science and Technology in Word History: An Introduction*, John Hopkins University (JHU) Press: Βαλτιμόρη Μέριλαντ 2006.
247. Dalling R., *The Story of Us Humans, from Atoms to Today's Civilization*, iUniverse: Lincoln, Nebraska 2004.
248. Edwards I., Gadd C., Hammond N.-J., *The Cambridge ancient history, I, part 1, Prolegomena and Prehistory*, Cambridge University Press: Κέμπριτζ 1970.
249. Emlyn-Jones C., *The Ionians and Hellenism. A Study of the Cultural Achievements of the Early Greek Inhabitants of Asia Minor*, Routledge Kegan & Paul: Λονδίνο 1981.
250. Feiereisen F., Frackman K. (eds), *From Weimar to Christiania: German and Scandinavian Studies in Context*, Cambridge Scholars Publishing: Newcastle 2007.

251. Foss C., *Ephesus after antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish City* (1979) Cambridge University Press: Cambridge (UK) ²2010.
252. Garstang J., Gurney O., *The geography of the Hittite empire*, British Institute of Archaeology: Ankara 1959.
253. Gates C., *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*, Routledge: Λονδίνο/Ν. Υόρκη 2003.
254. Güterbock H., «Hittites and Akhaeans: A New Look», *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 128, No. 2 (Jun. 1984).
255. Gerber A., *Deissmann the Philologist*, Walter de Gruyter: Βερολίνο 2010.
256. Goode P. [ed.], *The Oxford companion to architecture*, τόμ. 1-2, Oxford University Press: Ν. Υόρκη 2009.
257. Goode J., *Negotiating for the Past, Archaeology, Nationalism, and Diplomacy in the Middle East, 1919-1941*, University of Texas Press: Austin TX, 2007.
258. Gombrich E., *Το Χρονικό της Τέχνης*, μτφ. Λίνα Κασδαγλή, ΜΙΕΤ: Αθήνα (α' έκδ. 1950), ¹⁶1995.
259. Harland Philip, «Spheres of Contention, Claims of Pre-eminence: Rivalries Among Associations in Sardis and Smyrna» στο, Ascough (ed.), *Religious Rivalries and the Struggle for Success in Sardis and Smyrna*, *Studies in Christianity and Judaism*, Wilfrid Laurier University Press: Ontario 2005.

260. Hoock H., «The British state and the Anglo-French wars over antiquities, 1798-1858», *The Historical Journal*, Cambridge U Press: Κέμπριτζ 2007.
261. Janson H.-W., Janson A., *History of Art: The Western Tradition*, Pearson Prentice Hall: New Jersey ⁶2004.
262. Jordan-Bychkov T., Jordan-Bychkova B., *The European culture area: a systematic geography*, Rowman & Littlefield: Maryland 2002.
263. Lowe C., Marzari F., *Italian foreign policy, 1870-1940 (Foreign policies of the great powers)*, Routledge & Kegan Paul: London/Boston, 1975.
264. Mackridge P., *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1999, 236-243 <http://www.elia.org.gr/pages.fds?pagecode=16.06.01&langid=1>
265. Nissen J., Heine P., *From Mesopotamia to Iraq: a concise history*, University of Chicago Press: Σικάγο 2009.
266. Olszewski D., Dibble L. (eds.), *The Paleolithic prehistory of the Zagros-Taurus*, The University Museum of Archaeology and Anthropology: Φιλαδέλφεια 1993.
267. Pallis, A.-A., b. 1883, *Greece's Anatolian Venture—and After: a survey of the diplomatic and political aspects of the Greek expedition to Asia Minor (1915-1922)* Meuthun & Co. Ltd.: Λονδίνο 1937.
268. Renfrew C. - Bahn P., *Αρχαιολογία*, μτφ. Ιουλία Καραλή-Γιαννακοπούλου, Α. Καρδαμίτσα: Αθήνα 2001.

269. Roy Le C., «L'Ecole française d'Athènes et l'Asie Mineure», *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 120, livraison 1, 1996, σσ. 373-387.
270. Smith-Llewellyn M., *To Όραμα της Ιωνίας*, μτφ. Λίνα Κασδαγλή, MIET: Αθήνα 2002.
271. Stark Freya, «Alexander's Minor Campaigns in Turkey», *The Geographical Journal*, Vol. 122, No. 3, Blackwell Publishing on behalf of The Royal Geographical Society, Sept. 1956, σσ. 294-304
272. Steele C., «Who has not eaten cherries with the devil? Archeology under Challenge», στο Pollock Susan, Reinhard Bernbeck *Archaeologies of the Middle East: critical perspectives*, Blackwell: Malden MA/Oxford/Carlton (Victoria) 2005.
273. Van de Mierop M., *A history of the ancient Near East, ca. 3000-323 BC*, Blackwell: Malden, Massachusetts/Carlton, Victoria/Oxford 2004.
274. Van der Spek R., «Multi-ethnicity and ethnic segregation in Hellenistic Babylon», Ton Derks, Nico Roymans (eds), *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, Amsterdam U Press: Άμστερνταμ 2009.
275. Van Der Toorn B., Van der Horst (eds), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, Brill: Leyden/Boston/Köln ²1999.